

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE FOR ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

1 (16)

ARMENOLOGICAL ISSUES

BULLETIN

ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ – YSU PRESS
2019

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ
Հրատարակվում է 2014 թվականից

The Bulletin is published thrice a year.
It has been published since 2014

Գլխավոր խմբագիր՝ **Սիմոնյան Ա. Հ.**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ավագյան Ա. Ա.
Ավետիսյան Լ. Վ. (գլխավոր
խմբագրի տեղակալ)
Ավետիսյան Հ. Գ.
Ավետիսյան Յու. Ս.
Գասպարյան Ս. Ք.
Բայրամյան Հ. Ս.
Բարդակչյան Գ. (ԱՄՆ)
Դեդեյան Ժ. (Ֆրանսիա)
Դրոսթ-Աբգարյան Ա. Գ.
(Գերմանիա)

Զաքարյան Ս. Ա.
Հայրունի Ա. Ն.
Ղարիբյան Ա. Ա.
Մարգարյան Հ. Գ.
Մելքոնյան Ռ. Հ.
Մինասյան Է. Գ.
Մուրադյան Ս. Պ.
Պողոսյան Վ. Ա. (պատասխա-
նատու քարտուղար)
Սայադով Ս. Ս. (Ռուսաստան)
Տազեյան Ա. (Լիբանան)

Editor-in-chief: **Simonyan A.**

Editorial Board:

Avagyan A.
Avetisyan H.
Avetisyan L. (Deputy editor-
in-chief)
Avetisyan Y.
Bardakchian G. (USA)
Bayramyan H.
Dakessian A. (Lebanon)
Dedeyan G. (France)
Drost-Abgaryan A. (Germany)
Gasparyan S.

Gharibyan A.
Hayruni A.
Margaryan H.
Melkonyan R.
Minasyan E.
Muradyan S.
Poghosyan V. (Executive
Secretary)
Sayadov S. (Russia)
Zakaryan S.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՇԱՎԱՐՇ ԱԶԱՅԱՆ

ԱՐԳԱՐ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՎԱՐՔԱԲԱՆԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ

Բանալի բառեր – Մովսես Խորենացի, Արգար թագավոր, Թադեոս առաքյալ, Տուրիա Բագրատունի, Եդեսիա, Ադիաբեն, Ասորեստան, Արդու, պատագրոս, պասգրիբա, աշխարհածողով, գորանիստ գավառներ, Բուդ(զ)նան, Բատնա

Վարքաբանական գրույցները հայ սրբախոսական գրականության վաղագույն օրինակներից են, որոնք հայ իրականության մեջ հայտնի էին դեռևս գրերի գյուտից առաջ¹: Նման գրույցները նպատակ են ունեցել փառաբանել առանձին անհատների ֆիզիկական և հոգևոր արժանիքները, գովաբանել նրանց սխրանքներն ու նախատինքի ենթարկել նրանց հակառակորդներին²: Հայոց գրերի ստեղծումից հետո նման գրույցները ընդգրկվել են պատմագիտական երկերում: Հայ պատմիչները իրական ու պատմական հիմք ունեցող գրույցները հարստացրել են բանահյուսական պատումներով, ձևափոխել սրբախոսական կամ կրոնական կանոններին համապատասխան³ և դրանց հաղորդել գաղափարական ու քարոզչական ուղղվածություն: Նման վարքաբանական գրույց է ստեղծվել Եդեսիայի Արգար⁴ թագավորի մասին, որն ավանդել է Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» էջերում⁵:

Պատմահայրը ծանոթ է եղել գրույցի հայերեն թարգմանությանը, սակայն, որոշակի հանգամանքներից ելնելով, կատարել է մի շարք խմբագրումներ և լրացումներ: Սրանց արդյունքում ստեղծվել է Արգարին նվիրված գրույցի նոր

¹ Տե՛ս **Տեր-Դավթյան Բ.**, Հայկական սրբախոսություն, Երևան, 2011, էջ 37-38:

² Տե՛ս **Արապյան Ա.**, Հայ միջնադարյան գրույցներ, Երևան, 1969, էջ 21-22:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 104:

⁴ **Արգար** ասորերեն նշանակում է «կադ»: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Արգար նշանակում է «աւագ այր», որը ասորերեն ու հունարեն տառադարձությամբ է դարձել Արգար: Արաբերեն տարբերակն է Աքբարը, որը նշանակում է «ամենամեծ, հզոր»: Այս անունը հիմնականում տարածված է եղել ասորիների, արաբների ու հայերի շրջանում (տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 5, **Segal J.B.**, “The Blessed City”, Oxford, 1970, p. 16):

⁵ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Հայոց Պատմություն // «Մատենագիրք հայոց», հ. Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1890-1908:

տարբերակ, որն էականորեն զանազանվում է ասորական նախաօրինակից¹:

Զրույցում տեղեկությունները վերաբերում են Հայաստանի ու հարակից երկրների պետական կարգին, հասարակական հարաբերություններին, տնտեսական կյանքին²: Պահպանվել են պատմաշխարհագրական նշանակություն ունեցող կարևոր տվյալներ, պատմական անձանց մասին տեղեկություններ, որոնք ժամանակաշրջանի այլ սկզբնաղբյուրների հետ համեմատելիս թույլ են տալիս կարևոր եզրահանգումներ կատարել:

Զրույցի առանցքը Եդեսիայում քրիստոնեության հաստատումն է: Եդեսիայի Աբգար թագավորը³ իր նախարարներին ու օգնական Անանին ուղարկում է Հիսուսի մոտ խնդրելով գալ Եդեսիա և բժշկել իրեն: Հետագայում Հիսուսի պատվերով Եդեսիա է ժամանում Թադեոս (ասորական տարբերակում՝ Ադդե) առաքյալը և բուժում նրան: Դրանից հետո Թադեոսն իրականացնում է ամբողջ Եդեսիայի թագավորության քրիստոնեական դարձը⁴:

Զրույցում առկա տվյալների պատմական հիմքը բացահայտելու նպատակով անհրաժեշտություն է զգացվում դիմելու սկզբնաղբյուրների, որոնք ժամանակագրական առումով ավելի մոտ են այս իրադարձություններին:

¹ Սրանք համարվում են **տեղայնացված** կամ **ազգայնացված** զրույցներ: Վաղ միջնադարում դրանք թարգմանվել են հունարենից կամ ասորերենից և զգալիորեն հայացվել (տե՛ս **Սրաայան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 41, **Տեր-Ղավթյան Ք.**, նշվ. աշխ., էջ 38):

² Այս զրույցի ուսումնասիրությանը առանձին աշխատություն է նվիրել ֆրանսիացի հայագետ Օ. Կարիերը (**Carrière A.**, *La légende d'Abgar dans l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren*, Paris, 1895), որը հայերեն է թարգմանվել երկու տարի անց. **Կարրիեր Ա.**, Աբգարու զրույցը Մովսես Խորենացույ Պատմության մեջ, Վիեննա, 1897: Հայագետը գլխավորապես հետազոտել է զրույցի մեջ ներկայացված քաղաքական պատմությունը և չի անդրադարձել տնտեսական ու հասարակական հարաբերություններին: Քննության չեն ենթարկվել նաև տեղանունները:

³ Խոսքը Աբգար V Ուքքամայի մասին է, որը կառավարել է Ք.ա. 4 - Ք.հ. 7 թթ. և Ք.հ. 13-50 թթ. (տե՛ս **Segal J.B.**, նշվ. աշխ., էջ 12):

⁴ Այս զրույցի ասորական տարբերակը պահպանվել է V-VI դդ. երկու ձեռագրում: Առաջինի անգլերեն թարգմանությունը իրականացրել է Վ. Կյուրետոնը, իսկ երկրորդինը, որն ավելի ամբողջական է, Գ. Ֆիլիպսը (տե՛ս **Cureton W.**, *Ancient Syriac Documents: Relative to the Earliest Establishment of Christianity*, London, 1864, **Philips G.**, *The Doctrine of Addai, the Apostle*, London, 1876): Առավելապես օգտագործել ենք Ս. Դեղումոյի կազմած ֆրանսերեն խմբագրությունը (տե՛ս *Histoire du roi Abgar et de Jésus*, traduction, introduction et notes par **A. Desreumaux**, Brepols, 1993): Այս զրույցը հայերեն թարգմանվել է հավանաբար V դ. 30-ական թվականներից հետո, երբ քրիստոնեական եկեղեցում պայքար էր սկսվել ազդեցիկ դիրք ձեռք բերելու համար: Թարգմանության գլխավոր նպատակն էր ցույց տալ հայ եկեղեցու առաքելական ծագումը և այն զերծ պահել այլ եկեղեցիների ազդեցությունից (տե՛ս **Մելքոնյան Հ.**, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից (III-V դարեր), Երևան, 1970, էջ 160, **Тер-Петросян Л.**, *Сиро-армянские литературные связи в IV-V вв.: материалы защиты докторской диссертации*, СПб.-Ереван, 2015, с. 35-36): Ղերութնա (Լարութնա) Եդեսացու Ադդեի վարդապետությունը (գործունեությունը) հայերեն հրատարակվել է 1868 թ. Վենետիկում և Երուսաղեմում. տե՛ս **Ղերութնա Եդեսացի**, Թուղթ Աբգարու թագաւորի Հայոց, եւ քարոզութիւնք սրբոյն Թադեի առաքելոյ, Յերուսաղեմ (XV դ. ձեռագիր) և **Լարութնայ** դիւանագիր դպրի Եդեսիոյ Թուղթ Աբգարու յեղեալ յասորոյն ի ձեռն Ս. Թարգմանչաց, Վենետիկ (XII դ. ձեռագիր):

Այս առումով հատկապես արժեքավոր են անտիկ հեղինակները: Ք.հ. I դարում Եդեսիայի մասին տեղեկություններ է ավանդել Տակիտոսը: Նա նշում է, որ Եդեսիայի՝ ազգությամբ արաբ թագավոր Աբբարը (Աբգար V Ուքքամա) պարթևների արքայազն Միհրդատին ուզում էր արգելափակել իր թագավորությունում և թույլ չտալ հասնել Պարթևստան: Ի վերջո նա Միհրդատին Պարթևստան է ճանապարհում Հայաստանի լեռնային դժվարանցանելի ճանապարհներով, որտեղ նրանց է միանում Ադիաբենի արքա Իգատեսը: Անցնելով Տիգրիս գետը՝ նրանք միանում են պարթևների թագավոր Գոդերձի դեմ ապստամբած Կարենին և միասնական ուժերով գրավում Նինվե քաղաքը: Սակայն վճռական ճակատամարտում Աբբարը և Իգատեսը լքում են Միհրդատին, և վերջինս պարտվում է ու գերվում¹:

Վերոհիշյալ տեղեկություններն իրենց արձագանքն են գտել Աբգարի գրույցում: Այսպես՝ գրույցում Ասորեստան-Ադիաբենի արքա Ներսեսին գրած նամակում Աբգարը թույլատրում է Նինվեի կառավարիչ վերանշանակել Պերոզին²: Սակայն Մովսես Խորենացին չի պարզաբանում Պերոզի ինքնությունը և չի ավանդում նախորդող իրադարձությունները: Աբգարը նման հրաման կարող էր տալ, եթե գրաված լիներ Նինվեն, ինչի մասին տեղեկություն կա Տակիտոսի վերոնշյալ հատվածում: Մովսես Խորենացին, խոսելով Աբգարի նույն այդ արշավանքի մասին, հայտնում է, որ հռոմեացիները կասկածում են նրա հավատարմությանը: Իսկ Տակիտոսի տվյալներով՝ Աբգարի գործողությունները դավաճանություն են Հռոմի հանդեպ³:

Այսպիսով՝ Պատմահայր Մովսես Խորենացին և հռոմեացի պատմիչ Տակիտոսը Աբգար թագավորի արևելյան արշավանքի մասին միանման տեղեկություններ են հայտնում և լրացնելով միմյանց՝ տալիս են առավել ընդգրկուն պատկեր:

Հարկ է նշել, որ Աբգարի գրույցը բազմաշերտ է, որի զգալի մասը վերաբերում է Աբգար VIII-ին, որի օրոք Օսրոյենում քրիստոնությունը հռչակվել է պետական կրոն: Այս մասին մի շարք վկայություններ⁴ պահպանվել են մինչև IV դ. սկիզբը ստեղծված Բարդաճան Եդեսացու երկում, Աֆրիկանոսի «Ժամանակագրության» և Եդեսիայի «Ժամանակագրության» (վաղագույն խմբագրությունը հայտնի է VI դ. կեսերին կազմված օրինակով) մեջ⁵:

¹ St' u **Корнелий Тацит**, *Анналы (сочинения в двух томах)*, т. I, СПб., 1993, с. 191-192:

² Մովսես Խորենացին այս նամակը մեջբերել է Լաբուբնայի մատյանից՝ կատարելով որոշ հավելումներ (տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 1904):

³ St' u **Корнелий Тацит**, նշվ. աշխ., էջ 191-192:

⁴ Աբգար VIII-ի հատած բրոնզե մետաղադրամները նույնպես արժեքավոր վկայություն են Եդեսիայում քրիստոնեության ընդունման մասին: Արքայի թագին պատկերված խաչը մինչ այդ առկա չէր Եդեսիայում հատված դրամների վրա (տե՛ս նկ. 2, **Guscini M.**, *The Tradition of the Images of Edessa*, Cambridge, 2016, p. 10):

⁵ St' u **Mirkovic A.**, *Prelude to Constantine: the Invented Tradition of King Abgar of Edessa*, Nashville-Tennessee, 2002, p. 32-42:

Ասորի փիլիսոփա և պատմագիր Բարդաճան Եդեսացին (154-222), անդրադառնալով Եդեսիայի քրիստոնեական համայնքին, հայտնում է, որ իր ժամանակակից Աբգար VIII արքան դարձի գալուց հետո հրամայում է Թարատտա աստծո փոխարեն գոհաբերություն կատարել **միակ Աստծուն**¹:

Աֆրիկանոսի «Ժամանակագրությունը», որը չի պահպանվել, մեզ է հասել հետագա պատմիչների աշխատությունների շնորհիվ: Աֆրիկանոսից Աբգարի մասին տեղեկություններ է մեջբերել Եվսեբիոս Կեսարացին իր «Ժամանակագրության» մեջ² և Աբգարին անվանել է «**սուրբ մարդ**»³:

Եդեսիայի ժամանակագրությունից տեղեկանում ենք, որ Մեծ ջրհեղեղը, որը տեղի է ունեցել շուրջ 201 թ.՝ Աբգար VIII Մեծի ժամանակ, ավերել էր նաև արքայական պալատի հարևանությամբ գտնվող քրիստոնյաների եկեղեցին⁴:

«Ադդեի վարդապետության» մեջ նշվում է, որ Աբգարն իր բանագնացներին ուղարկել է Ելթերոպոլիս քաղաք, որտեղ նրանք պետք է հանդիպեին հռոմեական կառավարչին: Լաբուրնան նշում է նաև Ելթերոպոլիս քաղաքի անվան արամեերեն տարբերակը՝ Բեթ Գուրբին⁵: Վերջինս Սևերոս կայսեր կողմից Ելթերոպոլիս է անվանակոչվել 199 կամ 200 թ.⁶, և անհնար է, որ I դ. ապրած Աբգար V արքան կամ նրա քարտուղար ներկայացող Լաբուրնան տեղյակ լինեին քաղաքի հունարեն անվանը: Փոխարենը տեղեկություններ են պահպանվել այն մասին, որ Աբգար VIII-ը նամակագրություն է ունեցել Ելթերոպոլիսի քրիստոնեական առաջնորդի հետ և նրանից խնդրել է քարոզիչներ ուղարկել՝ Եդեսիայում քրիստոնեություն տարածելու համար⁷: Այս վկայությունները փաստում են, որ զրույցի գլխավոր հերոսը Եդեսիայի՝ II-III դդ. ապրած նշանավոր արքա Աբգար VIII-ն է և ոչ թե Հիսուսին ժամանակակից Աբգար V-ը:

III-IV դդ. մի շարք սկզբնաղբյուրներ նշում են, որ Եդեսիայում քրիստոնեություն քարոզել է ոչ թե Թադեոս-Ադդեն, այլ Հիսուսի առաքյալ Թովմասը⁸: Հավանական է, որ Եդեսիայի լուսավորիչ Ադդեն այն անձն է, որը I դ.

¹ Տե՛ս **Bardesan**, Book of the Laws of Countries, Spicilegium Syriacum: (with Engl. Translation), Edited by Cureton W., London, 1855, p. 31, **Bakker D.**, Bardaisan c. s Book of the Laws of the Countries, Leiden, 2011, p. 39):

² Տե՛ս **Eusebius**, Chronicon, Translation by Jerom, part 2, 2005 Online Edition // http://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_03_part2.htm, p. 296:

³ Եվսեբիոսի «Ժամանակագրության» հայերեն թարգմանության մեջ Աբգարը կոչվում է «**այր ազնիվ**» (լատ. vir probus) (տե՛ս **Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացոյ**, Ժամանակակաևք Երկմասնեայ, մաս Բ, Վենետիկ, 1818, էջ 164-165):

⁴ Տե՛ս **Bauer W.**, Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity, Philadelphia, 1971, p. 13:

⁵ Տե՛ս Histoire du roi Abgar et de Jésus, p. 54:

⁶ Տե՛ս **Swanson J.M.**, Ancient Maresha and Eleutheropolis (City of Free), Crawley, 2012, p. 61:

⁷ Տե՛ս **Scavone D.**, Edessan sources for the legend of the Holy grail, Frascati, 2010, p. 1:

⁸ Խոսքը առաջին հերթին վերաբերում է ուխտավորուհի Էթերի «Ժամանակագրությանը» և Եդեսիայի պարսպին արձանագրված Հիսուսի նամակին: Հռոմեական կայսրության

վերջին և II դ. սկզբին քարոզչությամբ է զբաղվել Ադիաբենում, սակայն նրա պատմությունը վերագրվել է Եդեսիային, քանզի ասորախոս այս երկրները հաճախ նույնացվում էին¹: Ընդունված է կարծել, որ Թովմաս առաքյալը քարոզել է պարթևներին, մեդիացիներին և Արևելքի այլ ժողովուրդների: Նրա մասին ստեղծված ասորական վկայաբանություններում նշվում է, որ նա քարոզել է նաև Եդեսիայում: Հավանական է, որ Ադիաբենում քարոզած Ադդեն և Թովմասը Եվսեբիոսի վկայության և մանիքեական ուսմունքի ազդեցությամբ հետագայում նույնացվել են²:

Ադիաբենը կարևոր է այլ տեսանկյունից ևս: Ըստ Հովսեփոս Փլավիոսի վկայության՝ Իգատեսը, որն Ադիաբենի արքան էր դարձել 36 թ. և Աբգար V-ի ժամանակակիցն էր, հետևելով հրեա վաճառական Անանին և իր մայր Հեդիներին³, ընդունել է **հրեական կրոնը**⁴: Սա քրիստոնեական ուսմունք էր, որն այդ շրջանում ընկալվում էր որպես հուդայականության ճյուղերից մեկը⁵:

Հովսեփոս Փլավիոսի վկայությամբ՝ Իգատեսը պարսից գահակալական կոիվների ժամանակ եղել է միջնորդ և խաղաղություն է հաստատել հակա-

արևմտյան պրովինցիաներից սերած Էթերը կամ Սիլվան IV դ. ուխտագնացության է մեկնել Պաղեստինի ու Միջագետքի մի շարք բնակավայրեր և կազմել «Ուղեգրություն» վերնագրով ժողովածուն: Ճամփորդության ընթացքում Էթերը եղել է նաև Եդեսիայում, այցելել բազմաթիվ սուրբ վայրեր: Ըստ նրա՝ Եդեսիայում էր թաղված Թովմաս առաքյալը, որին Հիսուսը ուղարկել էր այստեղ՝ քարոզելու: Ուխտավորուհին պատմում է Աբգարի պալատի, նրա և նրա որդի Մանուի արձանների մասին: Էթերը գրել է Հիսուսի և Աբգարի նամակագրության մասին, բայց տեղեկություններ չի հաղորդել սուրբ դաստառակի վերաբերյալ: Փոխարենը նա գրի է առել ավանդազրույցը Սուրբ աղբյուրի մասին, որը փրկել էր Եդեսիան պարսից զորքից (տե՛ս **Egeria: Diary of Pilgrimage** (Engl. Translation and Annotaed by Gingras G.E.), New York, 1970, p. 77-81):

Եդեսիայի մոտակայքում հայտնաբերվել է մի արձանագրություն (ամրացված է եղել քաղաքի դռներից մեկի հարևան պատին), որը ներկայացնում էր Հիսուսի պատասխան նամակը Աբգար թագավորին: Այն գրվել է V դարում (հավանաբար Ադդեի վարդապետության վերջնական ձևավորումից առաջ): Արձանագրությունից հայտնի է դառնում, որ Թադեոսը նույն Թովմասն է, որը իրականացրել է Եդեսիայի քրիստոնեացումը (տե՛ս **Segal J.B.**, նշվ. աշխ., էջ 66, 75, արձանագրությունը՝ Plate 31):

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65:

² Ադդե-Թադեոս-Թովմաս կապը հնարավոր է, որ հաստատվել է մինչև IV դ. առաջին քառորդը մանիքեական միջավայրում: Մանիի աշակերտներ Ադդեն և Թովմասը գործունեություն էին ծավալում նույնանուն առաքյալների քարոզչության տարածքներում: Այս հանգամանքը հետագայում կարող էր պատճառ դառնալ Ադդեի և Թովմասի նույնացման (տե՛ս նույն տեղում, էջ 65-66):

³ Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Աբգարի կնոջ անունը Հեդինե էր, ինչը չի համապատասխանում իրականությանը: Այս տեղեկության համար նա վկայակոչում է Հովսեփոսին, որը Հեդիներին համարում էր ոչ թե Աբգարի կինը, այլ Ադիաբենի Իգատես արքայի մայրը (տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 1907-1908, **Հովսեփոս Փլավիոս**, Հրեական հնախոսություն (Հին հունական աղբյուրներ, հ. Ա), թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ Կրկյաշարյան Ս., Երևան, 1976, էջ 80):

⁴ Տե՛ս **Հովսեփոս Փլավիոս**, նշվ. աշխ., էջ 80-88:

⁵ Տե՛ս **Մելքոնյան Հ.**, Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980, էջ 81-87:

ռակորդ կողմերի միջև: Ինչպես տեսանք, Մովսես Խորենացին այս պատմությունը վերագրել է Աբգար թագավորին:

Փաստորեն Ադիաբենի և Օսրոյենի միջև նմանությունները հիմք են դարձել, որ պատմիչները ժամանակագրական ու տարածական փոփոխություններ կատարեն և Աբգարին վերագրեն այնպիսի գործեր, որոնք իրականում կատարել է Ադիաբենի Իգատես արքան¹: Հետագա հեղինակները, որոնք հիմնականում եղեսիական դպրոցի ներկայացուցիչներն էին, «մոռացել են» Իգատեսի մասին: Նրանց է հետևել նաև Մովսես Խորենացին: Նրանք Ադիաբենի քրիստոնեացման պատմությունը տեղափոխել են Եղեսիա և վերագրել Աբգար V-ին՝ Իգատեսի ու Հիսուսի ժամանակակցին:

Իսկ Աբգարի մասին ի՞նչ տվյալներ կան պահպանված հայկական գրույցում: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ I դարի կեսերին Եղեսիայում իշխում էր Աբգար թագավորը՝ Արշակունյաց տոհմից, Արշամի որդին, որը ազգակից էր Արտաշես և Տիգրան Միջին հայոց արքաներին²: Աբգարի ծագումը կապվում է առաջավորասիական խոշոր արքայատոհմերին, ինչը մեծ հեղինակություն կհաղորդեր առաջին քրիստոնյա թագավորին:

Նման տեղեկություն չկա «Ադդեի վարդապետության» մեջ, որը Մովսես Խորենացու գլխավոր սկզբնաղբյուրն էր: Ղերուբնա Եղեսացին Աբգարին վերագրել է ասորական ծագում³, նրան համարելով ոչ թե Արշամի, այլ Մանուի որդին⁴: Մովսես Խորենացին արդիականացրել, հարմարեցրել է իր նախորդի տեղեկությունները և յուրովի մեկնաբանել Ղերուբնայի նկարագրած աշխարհագրական ու էթնիկական միջավայրը⁵, ինչը նպաստելու էր վարքի հանրայնացմանը և ամրապնդելու էր ինքնուրույնության ձգտող հայ եկեղեցու դիրքերը: Մովսես Խորենացու նման մոտեցումը արտաստվոր չէր և բխում էր սրբախոսական գրականության պահանջներից:

Մովսես Խորենացին Աբգար թագավորի երկու բանագնացներին՝ Մար Իհաբին և Շամշագրամին, ներկայացնում է իբրև հայ նախարարներ՝ նշելով նրանց տիրույթները. Շամշագրամը **Ապահունյաց** տոհմի նահապետն է, իսկ Մար Իհաբը՝ **Ադձնիքի** բղեշխը⁶: Այս երկու տարածքները Հարավային Հա-

¹ Տե՛ս Segal J.B., նշվ. աշխ., էջ 69-71:

² **Մովսես Խորենացի**, էջ 1889-1890:

³ Տե՛ս Histoire du roi Abgar et de Jésus, p. 53:

⁴ Հավանաբար Մովսես Խորենացին այս փոփոխությունը կատարել է Ադդեի վարքի հայերեն թարգմանության ազդեցությամբ: Եվսեբիոսի եկեղեցական պատմության հնագույն թարգմանության մեջ ևս Աբգարի հայրը համարվում է Արշամը (տե՛ս **Կարրիէր Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 53): Հնարավոր է, որ այս տարբերակը ասորական իշխան բառի (ոհշանա) տարբերակման արդյունք լինի (տե՛ս **Մելքոնյան Հ.**, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 168):

⁵ Հայ պատմիչները հաճախ են դիմել նախորդների հաղորդած տեղեկությունները արդիականացնելու մեթոդին (տե՛ս **Մարգարեան Հ.**, Հայ պատմագրութեան բնութագրական գծերը եւ պարբերացումը // «Հանդես ամսօրեայ», 2014, թիվ 1-12, էջ 285-286):

⁶ **Մովսես Խորենացի**, էջ 1896:

յաստանում են և, հավանաբար, ասորական եկեղեցու որոշակի ազդեցության գոտում¹:

Չետաքրքրական է Ապահունյաց գավառի² մասին հիշատակությունը: Այս գավառը համարվում էր Գրիգոր Պարթևին հակընդդեմ, ասորական ուղղությունը ներկայացնող Աղբիանույանների տոհմական կալվածք³: IV-V դդ. տարբեր դեպքերի բերումով այս տոհմի մի քանի ներկայացուցիչներ հոչակվել են հայոց կաթողիկոսներ և դարձել Արշակունի արքաների հենարանը լուսավորչական կամ հունական կողմնորոշում ունեցողների դեմ⁴: Մովսես Խորենացին տեղյակ էր, որ եղեսիական (ասորական) կողմնորոշում ունեցողները Աղբիանույաններն էին⁵, ինչը ցույց է տալիս Շամշագրամին Ապահունի ներկայացնելով: Ապահունիքը հետագայում ևս եղել է հայ եկեղեցուն ընդդեմ ուժերի միջավայր: IX-XI դդ. այս գավառում էր գտնվում աղանդավորական շարժման կենտրոն Թոնդրակը⁶: Նույնը կարող ենք ասել նաև Աղձնիքի մասին, որը ևս ասորական կողմնորոշում ունեցող հոգևորականների միջավայր էր⁷:

Ասպիսով՝ Մովսես Խորենացին հայկական ծագում է վերագրում նաև Աբգարի նախարարներին: Նրանց համար Պատմահայրը մատնանշում է այնպիսի նահանգներ, որտեղ քրիստոնեությունը ներթափանցել էր Եղեսիայի ասորական եկեղեցուց և շարունակում էր մնալ այդ եկեղեցու ազդեցության ներքո:

¹ Տե՛ս **Տեր-Մինասեանց Ե.**, Հայոց Եկեղեցու յարաբերությունները ասորաց եկեղեցիների հետ, Մ. Էջմիածին, 2009, էջ 42-43:

² Ապահունիքը գտնվել է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգում: Սկզբնական շրջանում այն ընդգրկվել է Հարթ գավառի կազմում: Չետագայում հայոց թագավորները, հաշվի առնելով Հարթի նախարարների հզորացումը, որոշ գավառներ առանձնացրել են նրանից: Ապահունիքում էր գտնվում նշանավոր Մանակերտ քաղաքը (տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 2001, էջ 234, 241-242):

³ Աղբիանույանների հզորացումը և կալվածքների ընդարձակումը սկսվել էին Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի օրոք: Վերջինս նախկին քրմական ընտանիքի գավակ Աղբիանուին ձեռնադրեց եպիսկոպոս Եփրատի կողմերում: Աղբիանու եպիսկոպոսը նաև Գրիգոր Լուսավորչի փոխանորդն էր և միակ ոչ Լուսավորչական ծագում ունեցող եպիսկոպոսը, որը մասնակցեց Տրդատ արքայի Հռոմ կատարած ուղևորությանը (տե՛ս **Ագաթանգեղոս**, Պատմություն Հայոց // «Մատենագիրք Հայոց», հ. Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1707-1708, 1722): Խոսքով Կոտակ արքան ամրապնդում է այս տոհմի դիրքերը և Մանավազանների տիրույթները, որոնք սահմանակից էին Եղեսիային, հանձնում է նրանց (տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, Պատմություն Հայոց // «Մատենագիրք հայոց», հ. Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 280): Չետագայում Պապ թագավորը Ներսես կաթողիկոսի փոխարեն Սահակ Աղբիանույանին դարձրեց կաթողիկոս, որին փոխարինեց նրա ազգակից Զավենը (տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 2059-2060, 2062): Փաստորեն մի կարճ ժամանակաշրջան՝ Պապ և Վարագդատ արքանների օրոք, Հայաստանում կաթողիկոսական գահը անցնում է Աղբիանույան տոհմին (տե՛ս **Աղոնց Ն.**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 391-392):

⁴ Տե՛ս **Աղոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 383-392:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 386-393:

⁶ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 242:

⁷ Տե՛ս **Տեր-Մինասեանց Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 44:

Աբգարի գրույցում կարևոր տեղեկություններ կան Եդեսիայի կառավարման համակարգի վերաբերյալ: Բազմիցս նշվում է արքունի պաշտոնյաների մասին: Կարևոր նշանակություն ունեն Աբգարի առաջնային նախարարներից մեկի՝ Աբդուի մասին հիշատակությունները, որի պաշտոնը տարբեր ձևերով է նկարագրվում ասորական և հայկական վարքերում: Ասորական վարքում Աբդուն համարվում է Աբգարի բարձրաստիճան պաշտոնյաններից, արքունիքի անդամներից մեկը, որը Եդեսիա քաղաքի ղեկավարն է և արքայի աթոռակիցը¹: Ըստ ասորական վարքի՝ Աբդուն տառապում էր պաղագրոս (հողագավ) հիվանդությունից և բուժվում Ադդեի աղոթքներով²:

Աբդուի մասին համառոտ տեղեկություններ կան հայկական գրույցում: Մովսես Խորենացին հայտնում է, որ նա Եդեսիայի իշխանն է, «և եղեալ ձեռն ի վերայ բժշկեաց զնա, և զԱբդիու պատագրոս³ իշխան քաղաքի»⁴: Մեջբերված հատվածը վկայում է, որ հայկական գրույցում «պատագրոս» բառը պաշտոնի անվանում է դարձել: Հետագայում այս բառը տարբեր կիրառություններ է գտել հայ պատմիչների երկերում⁵ և հայամավորքներում⁶: Աբդուի նշյալ լիագորությունները համապատասխանում են **պասգրիբա** պաշտոնին⁷, որը III դ. սկզբին կարևոր տեղ ուներ Աբգար VIII-ի արքունիքում⁸: Հնարավոր է՝ Մովսես Խորենացին պաղագրոսը մեջբերել է որպես պասգրիբային համապատասխան անվանում:

¹ Sté u Histoire du roi Abgar et de Jésus, p. 64, **Мещерская Е.Н.**, Легенда об Авгаре: раннесирийский литературный памятник, М., 1984, с. 186-188:

² Sté u Histoire du roi Abgar et de Jésus, p. 62:

³ Թադեի գրույցի հայերեն թարգմանությունում նշվում է, որ պատագրոսով հիվանդ Աբդուն բուժվել է Թադե առաքյալի կողմից (տե՛ս **Ղերութնա Եդեսացի**, Թուղթ Աբգարու թագաւորի Հայոց, եւ քարոզութիւնք սրբոյն Թադեի առաքելոյ, էջ 9, **Լարութնեայ** դիւանագիր դարի Եդեսիոյ Թուղթ Աբգարու յեղեալ յասորոյն ի ձեռն Ս. Թարգմանչաց, էջ 9):

⁴ Sté u **Մովսես Խորենացի**, էջ 1899-1900:

⁵ Աբդուին որպես պաղագրոս իշխան են նշում Ուխտանեսը (տե՛ս **Ուխտանես**, Հայոց պատմություն // «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԵ, գիրք Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 475), Մխիթար Անեցի (տե՛ս **Մխիթար Անեցի**, Մատենա աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Երևան, 1983, էջ 84) և այլն: Միքայել Չամչյանը Աբդուին համարում է Եդեսիա քաղաքի վերակացու, որին Թադեոսը բուժում է անդամալուծությունից (տե՛ս **Միքայել Չամչյան**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1985, էջ 290):

⁶ Աբգարի գրույցի հայամավորքային խմբագրությունների զգալի մասում Աբդուի բուժման տեսարանը դուրս է մնացել: Գրիգոր Անավարզեցու խմբագրությամբ կազմված հայամավորքում (տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր թիվ 7529, էջ 203-205) պաղագրոսը նշվում է որպես հիվանդություն, որով տառապում էր Տուբիա իշխանը: Գրիգոր Անավարզեցին լատինամետ էր և «պաղագրոս» բառը հավանաբար վերցրել է լատինական ժողովածուներից (տե՛ս **Ավդարեցյան Մ.**, «Յայսմաւորք» ժողովածուները և նրանց պատմագիտական արժեքը, Երևան, 1982, էջ 79):

⁷ Sté u **Segal J.B.**, նշվ. աշխ., էջ 19:

⁸ Sté u **Gnoli T.**, ‘Paşgribā’ at Hatra and Edessa // Ideologies as Intercultural Phenomena: Proceedings of the Third Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Chicago, USA, October 27-31, 2000, Milano, 2002, p. 79-87:

Զրույցում արժեքավոր տեղեկություններ կան Եդեսիայի հասարակական հարաբերությունների մասին: Հելլենիստական պետությունների կառավարմանը հատուկ էր քաղաք-պետությունների միջև միությունը՝ միաձուլումը մեկ պետության (սինոկլիզմ)¹ մեջ: Վաղքրիստոնեական քարոզիչների կարևոր խնդիրներից էին քրիստոնեական գաղափարների ու գործող հելլենիստական համակարգի միջև առնչությունների ստեղծումը, եղած հակասությունների մեղմացումը: Այս առումով վաղքրիստոնեական պատմագիր-սրբախոսները հիմնականում հաշտության եզրեր էին փնտրում երեք խավերի՝ քրիստոնյա ազնվականության, տեղական ու կենտրոնական կառավարչական մարմինների ու բարձրաստիճան հոգևորականության միջև²:

Եդեսիայի թագավորության նմանատիպ կառուցվածքը ակներև է «Ադդայի վարդապետությունում»: Այստեղ Եդեսիայի կողքին նշվում են Խառան ու Մծբին քաղաքները³, որոնք ևս մասնակցում են բախտորոշ քննարկումներին և առանձնահատուկ տեղ ունեն թագավորության կյանքում: Համադրելով գրույցի տարբերակները՝ կարող ենք ասել, որ Օսրոյենի թագավորության համար առաջնայինը մայրաքաղաք Եդեսիան էր, որի կառավարիչը նաև թագավորության երկրորդ դեմքն էր և արքայի աթոռակիցը:

Այս տեղեկությունները դուրս են մնացել հայկական գրույցից, ինչը բացատրվում է նրանով, որ գրույցի ձևավորման ժամանակ տիրապետող էր ավատատիրական հասարակարգը, և տարբեր խավերի միջև միջնորդ ներկայանալուց բացի՝ պետք էր ընդգծել եկեղեցու առաջնային տեղը: Այս շրջանում ավելի կարևոր էր եկեղեցու և արքայական իշխանության հավասար ու անձեռնմխելի իրավունքների ներկայացումը:

Այսպիսով՝ հայկական գրույցում Աբգարը փառաբանվում էր և ներկայացվում իբրև իմաստուն ու զորեղ միապետ: Նրա նախարարները նույնպես բարեպաշտ են, բայց **հավասար չեն** Աբգարին: Երբ Թադեոսը Տուրիայի ուղեկցությամբ մտնում է թագավորական պալատ, միայն աստվածընտրյալ Աբգարն է հասկանում նրա հրաշագործ գործությունը⁴, մյուս իշխանները անհաղորդ են սրան: Առաջնայինը Աբգարի և Թադեոսի միջև հաստատվող հարաբերություններն են: Ակնհայտ է, որ այս երկու անձինք խորհրդանշում են թագավորական ու եկեղեցական իշխանությունների սրբազան, անձեռնմխելի (լատ. *sacrare*) բնույթը: Թադեոսը իր գործունեության շնորհիվ ստեղծում է հասարակական նոր հարաբերություններ, որտեղ նա և՛ քարոզիչ է, և՛ միջնորդ:

¹ Տե՛ս **Тарн В.**, Эллинистическая цивилизация, М., 1949, с. 80, **Boehm A.**, Synoikism, Urbanization, and Empire in the Early Hellenistic Period, Berkeley, 2011, p. 11:

² Տե՛ս **Camplani A.**, Traditions of Christian Foundation in Edessa: Between Myth and History // “Studi e materiali di storia delle religioni”, 75:1, 2009, p. 253-254:

³ Տե՛ս Histoire du roi Abgar et de Jésus, p. 76:

⁴ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 1900:

Ի տարբերություն Լաբուրնայի՝ Մովսես Խորենացին չի նշում Թադեոսի կողմից լայն զանգվածների մկրտության մասին: Նրա պատումից բազմությունը դուրս է մղվել: Եթե Լաբուրնան գրում է, որ բազմությունը Աբգարի հրամանով հավաքվեց հրապարակում, որպեսզի հաղորդակցվի Թադեոսի հետ, ապա Մովսես Խորենացին այս սյուժեն դուրս է թողել իր պատմության էջերից: Լաբուրնայի պատումը հելլենիստական կառավարման օրինակ է. հիմնական հարցերը լուծվում են **աշխարհաժողովի** միջոցով¹: Կարևոր է **հրապարակի** դերը, որը հասարակական խմբերի միջև երկխոսության յուրատեսակ հարթակ էր²:

Մովսես Խորենացու ժամանակ ավատատիրական հարաբերությունների խորացման հետևանքով «**բազմությունը**» կորցրել էր վճռորոշ դերը, ինչի պատճառով հայկական գրույցից դուրս են մնացել վերոնշյալ հատվածները, քանի որ V դարում դրանք այլևս կարևորություն չունեին:

Մովսես Խորենացին Աբգարի մասին գրույցում անդրադարձել է նաև քրիստոնյաների համար **մերժելի կառավարչի** կերպարին: Այս դերում հանդես է գալիս Աբգարի Անանուն որդին: Նա վերաբացում է մեհյաններն ու սկսում հալածել քրիստոնյաններին: Նրան ընդդիմանում է Թադեոսի հաջորդը՝ նախկին խույրագործ Ադդեն³, որը հրաժարվում է խույր գործել արքայի համար⁴ և սպանվում նրա կողմից⁵: Այսպիսի արքաները անընդունելի են քրիստոնյա պատմիչների համար և ըստ սրբախոսական սյուժեի՝ արժանանում են Աստծո պատժին:

Աբգարի գրույցում տեղեկություններ են պահպանվել նաև Եդեսիայի բնակչության էթնիկական ու կրոնական կազմի մասին: Մովսես Խորենացին կարևոր տեղեկություններ է փոխանցում քաղաքի հրեական համայնքի մասին, որն առևտրի հիմնական կազմակերպիչն էր: Հռոմեա-պարթևական պատերազմների ժամանակ հրեաները հիմնականում անցնում էին հաղթողների կողմը⁶:

¹ Տե՛ս **Ստեփանյան Ա.**, Պատմության հետազիծը, Երևան, 2014, էջ 53:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 342:

³ Ասորական պատմության մեջ որպես Ադդե-Թադեոսի հետնորդ հանդես է գալիս կերպասագործ Ազգեն (Ազայ) (տե՛ս Histoire du roi Abgar et de Jésus, p. 10):

⁴ Ադդեի և Անանունի հակամարտության սյուժեում որոշակի նկարագրություն կա Եդեսիայի արքայական խույրի (թագի) մասին: Ի տարբերություն Լաբուրնայի՝ Մովսես Խորենացին նշում է, որ բացի ոսկեթելերով հյուսված լինելուց՝ այն պատրաստվում էր բեհեզե կտորից: Պատմահոր նկարագրությունը նման է Եդեսիայում հայտնաբերված Աբգարի խճանկարին (նկ. 1), որում Աբգարն ու որդիները պատկերված են փռուզիական խույրով (տե՛ս **Salman B.**, Family, Death and Afterlife According to Mosaics of the Abgar Royal Period in the Region of Osroene // “Journal of Mosaic Research”, 2008, vol. 1/2, p. 108-109):

⁵ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 1906:

⁶ Նման դեպքի հանդիպում ենք Տրայանոսի արշավանքների ժամանակ: Սկզբում հրեաները համար դիմադրություն են ցույց տալիս հռոմեացիներին, իսկ հետո, երբ Աբգար VII թագավորն անցնում է պարթևների կողմը, Եդեսիայի հրեաները Տրայանոսի հրահանգով

Ազգությամբ հրեա Տուբիան միջնորդ է ներկայանում Թադեոսի և Աբգարի միջև, նաև նրա տանն էր հանգրվանել Թադեոսը: Սա ցույց է տալիս քրիստոնյա քարոզիչների ու հրեաների միջև փոխգործակցային հարաբերությունները և հրեական վերնախավի ներգրավվածությունը Եդեսիայի պետական համակարգում:

Մովսես Խորենացին Տուբիային ներկայացնում է Բագրատունյաց տոհմից¹: Նա շեշտում է, որ Տուբիան պահպանել էր հրեական կրոնը և դարձել Եդեսիայի առաջին քրիստոնյաներից մեկը: Չնայած նրա այս վկայությունը միտված է փառաբանելու Բագրատունիներին, բայց ցույց է տալիս, որ քրիստոնյաների քարոզչության «նախընտրելի» միջավայրը հրեական համայնքներն էին:

Եդեսիայի ռազմավարչական պատմության համար կարևոր նշանակություն ունի Մովսես Խորենացու այն վկայությունը, որ Աբգարի գործերի և Հերոդոտի եղբորորդու գլխավորած բանակները ճակատամարտում են գորանիստ² **Բուդ(զ)նան** գավառում: **Ջորանիստ գավառները** գտնվում էին սահմանային գոտիներում և ունեին պաշտպանական կարևոր նշանակություն: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Աբգարը հռոմեացիներին առաջարկում է դեպի Պարսից աշխարհ շարժվել անապատով, մինչդեռ Հերոդոտի եղբորորդի Հովսեփը որոշում է արշավել լեռնոտ տարածքով՝ Բուդ(զ)նան գավառով: Այս ճանապարհն անցնում էր Ջևգմա³ անառիկ ամրոցի մոտով՝ Եդեսիա քաղաքից հարավ-արևմուտք, և նրա հարևանությամբ պետք է լիներ Բուդ(զ)նան գավառը⁴:

ապսամբում են նրա դեմ, ինչի արդյունքում թագավորը ստիպված հեռանում է քաղաքից (տե՛ս **Poirot J.**, *Percceptions of Classical Armenia: Romano-Parthian Relations, 70BC-220AD*, Louisiana State University, 2003, p. 60, **Segal J.B.**, նշվ. աշխ., էջ 42):

¹ Մովսես Խորենացին ամեն կերպ փորձում է Բագրատունիներին հրեական ծագում վերագրել (տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 1812-1813), որպեսզի առավել փառք ապահովի իր պատվիրատու Մահակի տոհմին: Եդեսիայում ապրող հրեա Տուբիային Բագրատունի ներկայացնելը բխում էր այս մոտեցումից:

² Ջորանիստ գավառների մասին հիշատակությունները սակավ են: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ սրանք այն գավառներն էին, որտեղ գործեր էին տեղակայում և կառուցում ամրացված քաղաքներ (տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 403-404):

³ Ջևգման գտնվել է ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության Բիրեջիկ քաղաքի մոտակայքում՝ Եփրատ գետի գլխավոր անցման մոտ, և միջագային ճանապարհների կարևոր հանգույց էր (տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Տիգրան Բ և Հռոմը. նոր լուսաբանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 450): Քաղաքի անունը առաջացել է հին հունարեն **ζευγμο** (զեուգմա) բառից, որը թարգմանվում է *միացում* կամ *կամրջակառույց գորանաս* իմաստով, ինչն ամբողջությամբ արտահայտում է այս ամրոցի նշանակությունը: Ըստ Դիոն Կասսիոսի՝ վայրն իր անվանումը ստացել է Ալեքսանդր Մեծի այստեղով անցնելուց հետո (տե՛ս **Dio Cassius**, *Roman History (with an Engl. translation)*, vol. III, London, 1914, p. 431):

⁴ Այս փաստի օգտին է Ստրաբոնի այն վկայությունը, որ Անտոնիոսը ևս իր պարթևական արշավանքից առաջ որոշեց անցնել Ջևգմայի լեռնային ճանապարհով (տե՛ս **Страбон**, *География*, М., 1964, с. 524):

Հռոմեացի պատմիչ Ամմիանուս Մարկելինուսը տեղեկություններ է հաղորդում Եդեսիայի Բատնա (լատ. Batnae) քաղաքի¹ մասին՝ նշելով, որ այն առևտրական կարևոր հանգույց էր²: Ըստ Ամմիանուսի՝ այս քաղաքը գտնվում էր Օսրոյենի հարավարևմտյան ծայրամասում՝ Եփրատ գետի հարևանությամբ, որից հարավ անապատ էր³: Ըստ էթերի ուղեգրության⁴՝ Բատնան բազմամարդ քաղաք էր Եփրատի մոտակայքում: Այն գլխավոր գորքերի հավաքատեղին էր և ուներ նաև ռազմական դատարան⁵:

Համադրելով այս տեղեկությունները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ անտիկ և վաղքրիստոնեական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող Բատնան և Մովսես Խորենացու Բուդ(գ)նան միևնույն տարածքն են, քանի որ նրանց տեղադրությունը և նշանակությունը միանման են: Կարող ենք եզրակացնել, որ այս ռազմականացած գավառը գտնվել է Եդեսիայի հարավարևմտյան մասում և կարևոր նշանակություն է ունեցել արաբական անապատից սպասվող մշտական վտանգը չեզոքացնելու և Զևգմայի անցումը վերահսկելու համար:

Զրույցում հիշատակվում է, որ Աբգար թագավորը, բացի հռոմեական կայսր Տիրերիոսից, նամակագրական կապեր է ունեցել նաև Ասորեստանի և Պարսկաստանի արքաների հետ: Հայկական գրույցի տվյալներով՝ Ասորեստանի մանկահասակ արքա Ներսեհի նստավայրը Բաբելոնն էր, և նրա երկրի սահմաններում էր Նինվե քաղաքը: Զրույցում Ներսեհը համարվում է պարսից արքա Արտաշիրի որդին⁶: Ասորեստանի անկումից հետո հույն և հռոմեացի պատմիչների ընկալմամբ Ադիաբենը մի երկիր է, որը գտնվում էր Օսրոյենից արևելք: Հայ հեղինակների համար Ասորեստանը նույնացվում էր Ադիաբենի թագավորության հետ, ինչը արտահայտված է Աբգարի գրույցում:

Ըստ Լարբուրնայի՝ Ասորեստանի արքա Ներսեհը առևտրականներից լսել էր Ադդեի հրաշագործությունները և Աբգարին խնդրում է ուղարկել նրան⁷: Մովսես Խորենացին այս դրվագը այլ կերպ է ներկայացնում, ինչը հետագա պատմական իրադարձությունների հետևանքն է: Այսպես՝ II դ. սկզբին Հռոմի կայսր Տրայանոսը իր արևելյան արշավանքի ժամանակ՝ 116 թ., Հայաստանից ու Միջագետքից հետո նվաճում է Ադիաբենի թագավորությունը և այն

¹ Տե՛ս Հայաստանի պատմության ատլաս, մաս Ա, **Հարությունյան Բ.**, Երևան, 2004, էջ 36, 38:

² Իր արևելյան արշավանքի ժամանակ Տրայանոսը, ի թիվս Օսրոյենի մյուս բնակավայրերի, նվաճում է նաև Բատնա կարևորագույն հենակետը (տե՛ս **Ross K.S.**, Roman Edessa, London-New York, 2005, p. 14-15, **Dio Cassius**, Roman History, vol. VIII, London, 1925, p. 401):

³ Տե՛ս **Ammianus Marcellinus**, The Roman History (Engl. Translation by Rolfe S. J.), vol. I, London, 1935, p. 25-27:

⁴ Տե՛ս **Egeria**: Diary of Pilgrimage, p. 77, **Chabot V.**, La frontière de l c. Euphrate de pompée à la conquête arabe, Paris, 1907, p. 195-196:

⁵ Ամենայն հավանականությամբ ռազմական դատարանների առկայությունը հատուկ էր Մովսես Խորենացու նշած գորանիստ գավառներին՝ բանակային խոշոր գորամասերի գործունեությունը վերահսկելու համար:

⁶ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 1904:

⁷ Տե՛ս Histoire du roi Abgar et de Jésus, p. 98, **Philips G.**, նշվ. աշխ., էջ 35-36:

դարձնում առանձին նահանգ՝ Ասորեստան անունով¹: 166 թ. պարթևների և հռոմեական կայսրության միջև պայմանագիր է կնքվում, որով Ադիաբենը և այլ տարածքներ վերադարձվում են Պարթևստանին²: Ասորի պատմիչ Մշի-խա Ջեխան վկայում է, որ Պարթևստանի Վաղարշ Դ արքայի օրոք (191-208) Ադիաբեն-Ասորեստանի արքան էր Ներսեհը կամ Նարսայը, որը դառնում է պարթևաց արքայի վրեժխնդրության զոհը³: Պատմիչի վկայությամբ՝ Ներսեհը քրիստոնյանների պաշտպանն էր, և նրա մահից հետո վերջիններս հալածանքների են ենթարկվում⁴:

Աբգարի գրույցում նշված Ներսեհը հավանաբար Վաղարշի վրեժխնդրությանը զոհ դարձած Ներսեհն էր, որը չի ապրել I դարում, այլ եղել է Եդեսիայի Աբգար VIII արքայի ժամանակակիցը, ինչը դարձյալ ապացուցում է, որ գրույցը առավելապես Աբգար VIII-ին է վերաբերում: Այստեղ նաև պարզ է դառնում, որ հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող Ասորեստանը վերաբերում էր Ադիաբեն երկրի տարածքին⁵:

Մովսես Խորենացին յուրահասուկ ձևով է նկարագրում նաև Աբգարի կողմից հեթանոսական մեհյանների փակման և քրիստոնեական դարձի տեսարանը. «*Եւ հաւատացին ամենեքեան. եւ մկրտեցաւ ինքն Աբգար եւ ամենայն քաղաքն. եւ գդուրս տաճարաց կոռցն փակեցին. եւ որ ի վերայ բազնին եւ սեանն պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամք. եւ ոչ զոք ածեր բռնությամբ ի հաւատս, բայց աւր ըստ աւրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն բազմանային*»⁶: Փաստորեն Եդեսիայում մեհյանները չէին ավերվում⁷, իսկ քրմական ընտանիքները չէին բնաջնջվում. ամեն ինչ խաղաղ ու անարյուն էր: Այստեղ քրիստոնեությունը ընկալվում էր իբրև համախմբող գաղափարախոսություն և ընդունելի ու ճանաչելի էր թե՛ վերնախավի և թե՛ հասարակ ժողովրդի համար: Բացի այդ՝ կարող ենք արձանագրել, որ Եդեսիան դարձել էր կրոնական համերաշխություն ապահովող միջավայր:

Այսպիսով՝ Եդեսիայի Աբգար թագավորի վարքաբանական գրույցը պատմագիտական հարուստ նյութ է պարունակում: Այն կազմել է Մովսես

¹ Տե՛ս **Մելքոնյան Հ.**, Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, էջ 221:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161:

³ Տե՛ս **Մշիխա Ջեխա**, Ադիաբենի եկեղեցու պատմություն (Ասորական աղբյուրներ, հ. Ա), թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ Մելքոնյան Հ.), Երևան, 1976, էջ 80:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Ըստ Մուրեն Երեմյանի՝ հայ պատմիչները Ասորեստան անվան տակ առաջին հերթին հասկանում էին Միջագետքի միջին և ստորին հատվածները (տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 38), սակայն այս գրույցը ցույց է տալիս, որ Ադիաբենը նույնպես ընկալվել է իբրև Ասորեստանի բաղկացուցիչ (տե՛ս նաև **Մելքոնյան Հ.**, Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, էջ 222):

⁶ **Մովսես Խորենացի**, էջ 1900-1901:

⁷ Ըստ Ադդեի վարդապետության՝ քրմերը ինքնակամ ավերում էին գլխավոր աստվածներ Ներուի և Բեիլի մեհյանները և կանգուն էին թողնում միայն կենտրոնական մեծ մեհյանը (տե՛ս Histoire du roi Abgar et de Jésus, p. 95):

Խորենացին և ներառել իր պատմության էջերում՝ նպատակ ունենալով ցույց տալ հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու առաքելական ծագումը: Զրույցը կրել է հայկական միջավայրի ազդեցությունը. տարբերություններն առաջացել են Մովսես Խորենացու պատմագիտական հայացքների, նրա ժամանակաշրջանի հոգևոր-քաղաքական ընկալումների, հասարակական կյանքի փոփոխությունների ազդեցությամբ:

Արգար թագավորի գրույցը մեծ մասամբ վերաբերում է Արգար VIII-ին, և ոչ թե Հիսուսի ժամանակակից Արգար V-ին: Հայկական գրույցը փոխարանում է Եդեսիայի մասին եղած անտիկ և վաղքրիստոնեական տվյալները: Դրանց զուգադրումով հնարավորություն է ստեղծվում առավել արդյունավետ ուսումնասիրել Եդեսիայի թագավորության պետական կարգը, հասարակական ու տնտեսական հարաբերությունները: Մովսես Խորենացին նաև եզակի տվյալներ է պահպանել առանձին գավառների ռազմավարական կարևորության մասին:

Նկար 1

Նկար 2

Шаварш Азатян – Легенда о царе Абгаре в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци

Легенда о царе Абгаре содержит богатый исторический материал. Она была изложена Мовсесом Хоренаци и размещена на страницах его «Истории» с целью показать самостоятельность и апостольское происхождение Армянской церкви. Воздействие армянской среды сказалось на формировании жития. Расхождения возникли из-за историографических взглядов Хоренаци, духовно-политического восприятия данной эпохи, изменений, происходящих в общественной жизни. Легенда о царе Абгаре связана с Абгаром VIII, а не с современником Иисуса Христа Абгаром V. Армянская версия восполняется имеющимися сведениями об античном и раннехристианском Эдессе. Их сопоставление предоставляет возможность более подробно изучить государственный строй и социально-экономические отношения Эдесского царства. Мовсес Хоренаци сохранил также уникальные сведения о стратегическом значении отдельных провинций.

Shavarsh Azatyan – *The Hagiographic Legend of the King Abgar in the “History of Armenia” by Moses of Khoren*

The legend of the king Abgar of Edessa contains rich historical material. It was compiled by Moses of Khoren and was included in his “History of Armenia” to show the autonomy and apostolic origin of the Armenian Church. The formation of the legend was greatly influenced by the situation of Armenia in the 5th century. The main differences arise from historiographic views of Moses of Khoren, the spiritual and political perception of his era and changes in public life. The legend of Abgar is mainly associated with Abgar VIII, not the modern king of Jesus Abgar V. This legend accomplishes the information about ancient and early Christian Edessa. It proves helpful to study more effectively the socio-economic relations and the state order in the kingdom of Edessa. Moses of Khoren also retained unique information about important strategic provinces.

Ներկայացվել է 25.11.2018

Գրախոսվել է 23.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԱՆ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԸ

Բանալի բառեր – Մամիկոնյաններ, Մամգուն, Փավստոս Բուզանդ, Արշակունիներ, Սահակ Պարթև, Տրդատ Գ, Տարոն, Տայք, Բագրևանդ, Սասուն, արքայատոհմ, գավառ, ապստամբություն, նախարարներ

Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքը, որը դարձավ վաղ միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր տոհմերից մեկը, ըստ Մովսես Խորենացու տեղեկությունների, Մեծ Հայքում է 240-ական թվականներից, մասնավորապես Շապուհ I-ի (243-273) կառավարման սկզբնական շրջանում, երբ պարսից արքան ապագա Մամիկոնյան տոհմի նահապետին «ամենայն աղխին իւրով առաքէ զնա իբրև զվտարանդի առ գործակալս իւր որ է Հայս»¹: Գալով Հայաստան՝ տոհմի նահապետ Մամգունը (Մամգոն) հանդիպում է Տրդատ Բ-ին (216-256)²: Վերջինս ընդունում է նրան, քանի որ Պարսկաստանի դեմ առաջիկա պատերազմներում իրեն հարկավոր էին դաշնակիցներ. նրանց հատկացնում է բնակության որոշակի վայր, բայց դա Տարոնը կամ Տայքը չէր: Առաջին խոշոր տիրույթները, ինչպես կտեսնենք, Մամիկոնյանները ստացան ավելի ուշ: Նախ նշենք, որ ժամանակի ընթացքում թե՛ Արշակունի թագավորներին մատուցած ծառայությունների դիմաց, թե՛ խնամիական կապերի շնորհիվ և թե՛ այլ հանգամանքներում Մամիկոնյան տոհմի իշխանները դարձան Հայաստանի խոշորագույն հողատերերը, և այդ ճանապարհին առաջինը Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառն էր³: Նրանք վերջինս ստացան ոչ թե անմիջապես Հայաստան գաղթի ժամանակ, այլ ավելի ուշ՝

¹ **Մովսես Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւն Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի (այսուհետև՝ **Մովսես Խորենացի**), Երևան, 1991, էջ 222:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 223: Ս. Կոզյանը, քննելով Կամսարականների գաղթը դեպի Հայաստան, նշում է, որ Մամիկոնյանները Հայաստան են գաղթել Պարթև Արշակունիների անկումից հետո: Տե՛ս **Կոզեան Ս.**, Կամսարականները «Տեարք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926, էջ 13-14:

³ Տարոն գավառի աշխարհագրական դիրքի և սահմանների մասին տե՛ս **Սարգիսեան Ն.**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 225-237, **Հիւրջման Հ.**, Հին հայոց տեղւոյ անունները, թագմանեց Հ. Բ. Պիլեգիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 189-192, **Адоиц Н.**, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, с. 308-312, **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 85, **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Երևան, 1968, էջ 165-168, **Գրիգորյան Գ.**, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Երևան, 1983, էջ 19-29, **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 225-228 և այլք:

Տրդատ Գ-ի (298-330) կառավարման օրոք, երբ Սլկունի նախարարներն ապստամբել էին թագավորական իշխանության դեմ: Տրդատը, զբաղված լինելով պատերազմական գործողություններով, հրաման արձակեց. «Որ ոք անցե առ իւ գնահապետն ազգին Սլկանեաց՝ տաց մնա յաիտենական իշխանութեամբ զգեօսս և զդաստակերտս, և զամենայն իշխանութիւն ազգին Սլկանեաց»¹: Թագավորի հրամանի կատարումը հանձն է առնում Մամգունը²: Վերջինս բնաջնջում է Սլկունիների տոհմը, և թագավորը, ինչպես խոստացել էր, Տարոնի արևելյան Սլկունիներին պատկանող կալվածքները նվիրաբերում է Մամիկոնյաններին. «Գրէ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայնի գոր խոստացան և կարգէ զնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամգունեան»³: Նշենք, որ Տարոնում կալվածքներ ունեին կաթողիկոսական տունը և Արշակունի թագավորները⁴: Թագավորա-

¹ **Մովսես Խորենացի**, էջ 228:

² Պատմիչի հիշատակած Մամգունը չէր կարող զնալ Տարոն այն պարզ պատճառով, որ Տրդատ Բ-ին հանդիպելու ժամանակ 25-30 տարեկան էր, ապա՝ Սլկունիներին հնազանդեցնելու ժամանակ նա կարող էր առնվազն 100 և ավելի տարեկան լինել, քանի որ ըստ Մովսես Խորենացու՝ Սլկունյաց նահապետը հրապուրված է եղել պարսից արքայի խոստումներով (տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 227), իսկ Շապուհ Բ-ն, ինչպես գիտենք, գահ է բարձրացել 309 թ.՝ մանուկ հասակում, և չէր կարող հյուսիսային ցեղերին և Սլկունյաց նահապետին զրգռել Տրդատի դեմ: Պարզ հաշվարկներով դա կատարվել է 320-ական թվականների վերջերին: Այդ դեպքում էլ Մամգունը չէր կարող սպանել Սլկունյաց նահապետին, քանի որ այդ ժամանակ կենդանի չէր կարող լինել, և Պատմահայրն ակնհայտորեն շփոթում է այն վերագրելով Մամգունին: Սլկունյաց իշխանական տոհմը բնաջնջել է կա՛մ սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը, կա՛մ նրա հայր Արտավազդը: Վերջինս եղել է Տրդատ Գ-ի սպարապետը: Ճիշտ է, Մովսես Խորենացին նրան հիշատակում է որպես Մանդակունի (տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 231), սակայն դա հետագա դարերում արտագրողների կողմից կատարված ընդմիջարկություն է, որտեղ Մամիկոնյանը դարձել է Մանդակունի: Ազաթանգեղոսի Պատմության հունական խմբագրությունում մի քանի անգամ հիշատակվում է այն մասին, որ Տրդատի Գ-ի օրոք Մամիկոնյաններն էին սպարապետները (տե՛ս Ազաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարք), թարգմանություն հունարեն բնագրից՝ Հ. Բարթիկյանի, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի // **Բարթիկյան Հ.**, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. առաջին, Երևան, 2002, էջ 172, 174, 178): Ազաթանգեղոսի արաբերեն խմբագրությունում նշվում է նաև Մամիկոնյան սպարապետի անունը՝ Արտավազդ: Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Ազաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը (արաբերեն բնագիր և ուսումնասիրություն), Երևան, 1968, էջ 58): Տրդատ Գ-ի օրոք Արտավազդ Մամիկոնյանի մասին տե՛ս **Մեսրոպ Երեց**, Պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1737, էջ 214-215: Հարցի մանրամասն քննությունը տե՛ս **Աբգարյան Գ.**, Մամիկոնյանների զրույցի հնագույն աղբյուրը հայ մատենագրության մեջ (Բուզանդարանի կորած դպրությունների կապակցությամբ) // «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 7, 1964, էջ 247-249:

³ **Մովսես Խորենացի**, էջ 229: Մամիկոնյանների գաղթի վերաբերյալ տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 317-318:

⁴ Տե՛ս **Փաւստոսի Բիզանդացոյ**, Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Բ. Պատկանյանի (այսուհետև՝ **Փավստոս Բուզանդ**), Երևան, 1987, էջ 178, 180: Մինչև քրիստոնեության ընդունումը Տարոնի մի մասը, մասնավորապես՝ արևմտյան շրջանները, քրմական դասը ներկայացնող Վահևունիների կալվածքներն էին: Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 122, 127-128:

կան տիրույթների հսկողությունը դրված էր Հայր մարդպետի վրա: Փավստոս Բուզանդը, նկարագրելով Հայր մարդպետի և Ներսես կաթողիկոսի հանդիպումը Տարոնում, նշում է. «Արդ ելանէր սա շրջէր ընդ մարդպետութիւնս իւր. ապա եկն էջ Հայր Մարդպետ ի գաւառն Տարօնոյ ընդ իւր գեղն տեսանել»¹: 439 թ. Հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևի մահվանից հետո Տարոնում Գրիգոր Լուսավորչի տան կալվածքները ևս անցան Մամիկոնյաններին², որոնք դրանով դարձան գավառի մեծագույն մասի տիրակալները: Եթե մինչև 428 թ. Տարոնը Մամիկոնյաններին էր պատկանում ձեռական իշխանության իրավունքով³, ապա Արշակունիների անկումով և Սահակ Պարթևի կտակով այն դարձավ ժառանգական սեփականություն: Հովհան Մամիկոնյանը հայտնում է, որ Տարոնի արևմտյան փոքր հատվածը պատկանում էր Պալունիներին. «Յերկիրն Պալունեաց յաւանն Գիսիանէ ի քաղաքագեղն Կուռս»⁴: Սակայն հետագա դարերում, Մամիկոնյանների հզորացմանը զուգահեռ, Պալունիների կալվածքները ժամանակի ընթացքում նույնպես անցան նրանց: Եվս մեկ անգամ շեշտենք, որ Տարոնն առաջին խոշոր կալվածքն էր, որ ձեռք բերեցին Մամիկոնյանները 320-ական թվականներին, և այն հետագայում դարձավ տոհմի հզորացման հիմքը: Ինչպես տեղեկանում ենք սկզբնաղբյուրներից, Տարոնն իր Ողական ամրոցով երկար դարեր եղել է հայոց սպարապետի նստավայրը և առանց ընդմիջումների, մինչև IX դարի սկիզբը, պատկանել Մամիկոնյաններին⁵: 774-775 թթ. համաժողովրդական

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 178:

² Սահակ Պարթևն արու գավառի չուներ և տոհմական հսկայական կալվածքները կտակեց իր դստերը՝ Սահականույշին: Վերջինս ամուսնացած էր սպարապետ Համագասպ Մամիկոնյանի հետ: Տե՛ս **Ղազարայ Փարպեցոյ**, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Քննական բնագիրը Գ., Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի (այսուհետև՝ **Ղազար Փարպեցի**), Երևան, 1982, էջ 84:

³ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 227: Ս. Երեմյանը Տարոնը համարում է Մամիկոնյանների «ձեռական» իշխանություն (տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում. «Ձեռական իշխանությունը» հին Հայաստանում // «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 1971, թիվ 1, էջ 8:

⁴ **Յովհան Մամիկոնեան**, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատությամբ և առաջաբանով Աջ. Աբրահամյանի (այսուհետև՝ **Յովհան Մամիկոնեան**), Երևան, 1941, էջ 79: Պալունիները որպես նախարարական տոհմ հիշատակվում են նաև Գահնամակում (տե՛ս **Ալոսի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 250, 257, 261): Նրանք իրենց գործունեությունը շարունակեցին նաև V դարում: Եղիշեն մարզպան Վասակի կողմնակիցների շարքում հիշատակում է. «Բշխանն մեւս ևս Պալունեաց՝ Վարազշապուհ անուն» (տե՛ս Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 92): Իսկ Վարդան սպարապետի կողմնակիցներից էր Պալունյաց Արտակ իշխանը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 119):

⁵ Աշոտ Մսակեր Բագրատունին Տարոնին տիրել է IX դարի սկզբներին, մասնավորապես՝ 806 թ., այն է՝ հայոց իշխան հռչակվելուց հետո՝ մինչև 810 թ. ընկած ժամանակահատվածը: Տե՛ս **Վարդանյան Ա.**, Տարոն գավառի պատկանելիության հարցի շուրջ (VIII դ. երկրորդ կես-IX դ. սկիզբ) // «Հայոց պատմության հարցեր», թիվ 17, Երևան 2016, էջ 50:

ապստամբության պարտությունից հետո, երբ գոհվեցին Մամիկոնյան տոհմի ներկայացուցիչներ Մուշեղը և Մամուելը, Մամիկոնյանները սկսեցին ժամանակավորապես նվազ դեր խաղալ Հայաստանի քաղաքական կյանքում¹ և աստիճանաբար կորցրին իրենց կալվածքների զգալի մասը, այդ թվում՝ նաև Տարոնը:

Հաջորդ խոշոր հողատիրույթը, որ ձեռք են բերել Մամիկոնյանները Հայաստանում, Տայքն է: Չանդրադառնալով վերջինիս աշխարհագրական նկարագրությանը², փորձենք պարզել, թե գավառը երբ է անցել նրանց: Խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ ուսումնասիրողների տեսակետները բաժանվում են: Մ. Թումանյանը նշում է, որ Մամիկոնյանները Հայաստան են եկել I դարում՝ հաստատվելով Տայք նահանգում³: Այս տեսակետն անհիմն է այն պարզ պատճառով, որ, ինչպես վերը նշեցինք, Մովսես Խորենացին հստակորեն փաստում է, որ Մամիկոնյանների նախնիները Հայաստան են գաղթել Տրդատ Բ-ի օրոք, մասնավորապես՝ III դարի առաջին կեսին: Ն. Ադոնցը, չմանրամասնելով Տայքում Մամիկոնյանների հաստատվելու ժամանակը, նշում է. «Մամիկոնյանները Չինաստանից եկան հաստատվեցին Տայքում՝ իրենց տոհմական կալվածքում»⁴: Ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը խնդրո առարկա հարցին անդրադառնալիս նշում է IV դարը, սակայն չի մանրամասնում մոտավոր թվականը: Լեոն նշում է, որ IV դարում Տայքը պատկանում էր Մամիկոնյաններին⁵: Թ. Հակոբյանը հետևում է նրա տեսակետին⁶: Մ. Կատվայանն առանց հաշվի առնելու Մովսես Խորենացու հարդորումները Մամիկոնյանների գաղթի վերաբերյալ նշում է. «230-ական թթ. Հայոց թագավոր Խոսրով Ա Մեծը (Տրդատ Բ-ն – Վ. Ա.) Տայքի մեծագույն մասը հատկացրել է Մամիկոնյանների նախարարությանը՝ որպես ժառանգական կալվածք»⁷: Ա. Եղիազարյանը, քննարկելով Տայքն ըստ «Աշխարհացոյց»-

¹ Տարոն-Սասունում X դարի կեսերից նորից աստիճանաբար սկսեցին ակտիվանալ Մամիկոնյանների ժառանգները: Ժամանակի ընթացքում Մամիկոնյան-Թոռնիկյան իշխանությունն այնքան հզորացավ, որ XI դարի երկրորդ կեսին և հաջորդ դարի առաջին տասնամյակներին հայկական լեռնաշխարհի ամենահզոր հայկական իշխանությունն էր: Տե՛ս Վարդանյան Ա., Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքը Բագրևանդում և Տարոն-Սասունում IX-XII դդ. // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն» (այսուհետև՝ «ԲԵՀ»), 2017, թիվ 2, էջ 3-16:

² Տայքի աշխարհագրական դիրքին և սահմաններին անդրադարձել են բազմաթիվ հեղինակներ, սակայն վերջին ամփոփիչ քննությունը տե՛ս Եղիազարյան Ա., Մեծ Հայքի Տայք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի // «ՎԷՄ», 2014, թիվ 2, էջ 35-59:

³ Տե՛ս Թումանեան Մ., Մի քանի նկատողություն Մամիկոնեանց գաղթականութեան մասին // «Հանդես ամսօրեայ», 1911, թիւ 9, էջ 528:

⁴ Адонц Н., նշվ. աշխ., էջ 403: Եթե Մամիկոնյանները գաղթել են Չինաստանից, ապա ինչպե՞ս է Տայքը նրանց տոհմական կալվածքը, այդ մասին Ն. Ադոնցը չի մանրամասնում:

⁵ Տե՛ս Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 162:

⁶ Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 261:

⁷ Կատվայան Մ., Տայք // Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 560:

ի, նշում է, որ Մամիկոնյանները Տայքին ամբողջությամբ տիրել են V դարի 30-ական թվականներին, Արսյաց գավառն իրենց մյուս տարածքներին միացնելու հետևանքով¹: Հ. Դավթյանը, անդրադառնալով հիշյալ հարցին, սկզբնական շրջանում հանգում է ճիշտ եզրակացության, որ Մամիկոնյանները Տիրանի թագավորության շրջանում Տայքի ամրոցների տերերն էին²: Մակայն փոքր անց նա ավելացնում է, որ Մամիկոնյանները Տայքում հայտնվել են IV դարի երկրորդ կեսին և հայոց թագավորության վերացումից հետո գավառի տեր են համարվել: Այդուհանդերձ, Հ. Դավթյանը և մյուս հեղինակները հաշվի չեն առնում Փավստոս Բուզանդի այն հաղորդումը, ըստ որի՝ երբ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանն արքունական խարդավանքների հետևանքով գնում էր սպանելու իր եղբորը՝ Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր Վարդանին, վերջինս գտնվում էր Տայքում. «Յիւր ամուր բերդին՝ որում անուն էրախանի կոչի»³: Այս դեպքը կատարվել է 350-ական թվականների սկզբներին, և փաստ է, որ այդ ժամանակ Տայքի մեծագույն մասը՝ Էրախանի ամրոցով հանդերձ, Մամիկոնյանների ավագ ճյուղի սեփականությունն էր: Մեկ այլ պարագայում, ավելի վաղ կատարված իրադարձությունները ներկայացնելիս, Փավստոս Բուզանդը փաստում է, որ Տայքի ամրոցները պատկանում էին Մամիկոնյաններին: Հայոց թագավոր Տիրան Արշակունին (338-346), տեսնելով, թե որոշ նախարարական տներ և բարձրաստիճան եկեղեցականներ ուժեղ պետություն ունենալու ճանապարհին ինչ վտանգ են ներկայացնում, կոտորել տվեց դրանց մի հատվածին, այդ թվում՝ Արծրունի և Ռշտունի նախարարական տոհմերը: Շնորհիվ Արտավազդ Մամիկոնյանի և նրա որդի Վասակի՝ այդ սպանողից փրկվեցին երկու տոհմերի մանուկները: Մամիկոնյանները հեռացան «յաշխարհն իւրեանց յամուրս Տայոց. և անդ նստան ամս բազումս ընտանեօք իւրեանց. և թողին զայլ գտուն իւրեանց»⁴: Այս մեջբերումը ցույց է տալիս, որ 330-ական թվականների վերջերին Տայքի մեծագույն մասը Մամիկոնյանների սեփական կալվածքն էր, այլ ոչ թե արքունի բերդեր էին⁵: Նրանք չէին կարող փախչելով թագավորից ապաստանել արքունի բերդերում: Վերը նշված քննությունը ցույց է տալիս, որ Տայքի մեծ մասը, հատկապես հյուսիսային ամբողջ տարածաշրջանները՝ Էրախանի ամրոցով, IV դարի 30-ական թվականներին արդեն պատկանում էին Մամիկոնյաններին: Հավանաբար նրանք դրանք ստացել էին Խոսրով Կոտակից (330-338) կամ գուցե նրա հայր Տրդատ Գ-ից: Վերջիններս առավել քան բարեհաճ վերաբերմունք ունեին թե՛ եկեղեցականների, թե՛ Մամիկոնյանների և ընդանրապես հռոմեական կողմնորոշում ունեցող-

¹ Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 59:

² Դավթյան Հ., Մամիկոնյաններ. առասպել և իրականություն, Երևան, 2015, էջ 260-261:

³ Փավստոս Բուզանդ, էջ 200:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս Դավթյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 261:

ների նկատմամբ: Ոչ մի դեպքում Տայքը նրանց չէր կարող անցնել հետագա գահակալների ժամանակ, քանի որ Տիրանը, Արշակ Բ-ն և առավել ևս նրա որդի Պապը (369-374), ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնելով, փորձում էին նվազեցնել եկեղեցու և նախարարների դերը պետության կառավարման գործում: Արշակունյաց թագավորության կործանումից հետո Տայքը հետագա դարերում դարձավ հայ ազատագրական պայքարի միջնաբերդերից մեկը: Թե՛ Մամիկոնյան իշխանների և թե՛ մյուս նախարարների ղեկավարությամբ տարբեր ժամանակներում այստեղ են ապաստանել թշնամու գերակշիռ ուժերից նահանջող հայկական զորամասերը, քանի որ Տայքն իր անմատչելի լեռներով ու բերդերով բնական դաշնակից էր հայ ապստամբների համար: 450-451 թթ. համաժողովրդական ապստամբությունից հետո Տայքում ապաստանեցին Ավարայրի դաշտից նահանջող հայկական զորամասերը՝ Հնայակ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ¹: Ժամանակավոր անհաջողությունից հետո Տայք էր նահանջել նաև V դարի երկրորդ կեսին ապստամբությունը գլխավորող Վահան Մամիկոնյանը²: Արաբական տիրապետության շրջանում Տայքում իրենց պայքարը շարունակեցին նաև 703 թ. Վարդանակերտի ճակատամարտի հաղթողները³: Այն ապստամբական ուժերի կենտրոնակայան դարձավ նաև 749 թ., երբ այնտեղ էր ամրացել Գրիգոր Մամիկոնյանն իր կողմնակիցներով⁴, հակաարաբական պայքարի հետևանքով: Մինչև IX դարի առաջին տասնամյակը Տայքը եղել է Մամիկոնյանների ոստանը, ապա հայտնի դեպքերով պայմանավորված, երբ 786 թ. դավաճան Մերուժան Արծրունու ձեռքով սպանվեցին զորավար Մուշեղ Մամիկոնյանի որդիները, և դրանից մոտ մեկ տասնամյակ անց, երբ Աշոտ Բագրատունին նշանակվեց հայոց իշխան և կարողացավ իր տիրություններին միացնել Մամիկոնյանների մի շարք գավառներ, այդ թվում՝ Տայքի մեծ մասը⁵:

Հերթական տիրությունները, որ ձեռք բերեցին Մամիկոնյանները, նույնպես IV դարի 30-ական թվականների սկզբին էր, երբ մագքունների թագավոր Սանեսան արշավեց Հայաստան: Չխորանալով արշավանքի մանրամասների մեջ, քանի որ բազմիցս մասնագիտական գրականության մեջ անդրադարձ է եղել դրան⁶, նշենք միայն, որ 332 թ. Ցլու գլուխ կոչվող լեռան մոտ և

¹ Տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, էջ 174:

² Նույն տեղում, էջ 328, 352:

³ Տե՛ս Պատմություն Ղետնդեայ մեծի վարդապետի հայոց (այսուհետև՝ **Ղետնդ**), Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 26:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 123-124:

⁵ Տե՛ս Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ (այսուհետև՝ **Վարդան վարդապետ**), Վենետիկ, 1862, էջ 76: Հմմտ. **Հարությունյան Բ.**, Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2016, էջ 123-124:

⁶ Մագքունների արշավանքի մասին տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մագքբաց Սանեսան թագավորի արշավանքը Հայաստան // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «ԼՀԳ»), 1981, թիվ 6, էջ 65-77:

ապա Օշականի Առապար վայրում հայկական բանակը ջախջախիչ հաղթանակ տարավ մագքութների նկատմամբ: Ճակատամարտում սպանվեց նաև Սանեսան թագավորը¹: Բնական է, որ Խոսրով Կոտակը պետք է պարզևատրեր ավարառու մասքութներին հաղթող զորահրամանատարներին՝ արաջին հերթին հայոց բանակի սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանին: Ինչպես հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը, «եւ ետ Վաչէի զօրավարի զականս Ջանջանակին և զՋրաբաշխիս և զՅլու գլուխ, ամենայն գաւառակօքն հանդերձ»²: Վերը նշված տարածքները Տարոնից և Տայքից հետո երրորդն էին, որոնք Մամիկոնյանները ստանում էին Հայոց թագավորից:

Թ. Հակոբյանը նշում է, որ Ջրաբաշխը Հայկական Պարի շարունակությունը կազմող Սուկավետի գագաթի շրջանում է³: Ըստ Ն. Ադունցի՝ «Ջրաբաշխ = Բագրևանդի Սուկավետ լեռներին»⁴, այսինքն՝ Վաչե Մամիկոնյանի ստացած Ջրաբաշխ կալվածքը գտնվում էր Բագրևանդի մոտակայքում: Սակայն չենք կարող համաձայնել այս պնդումների հետ, քանի որ Յլու գլուխ լեռը գտնվում է Արագածոտն գավառում՝ Վաղարշապատի հյուսիսային մասում⁵, իսկ Ջանջանակը և Ջրաբաշխը շրջակա բնակավայրերով հարակից են այդ լեռանը⁶: Ա. Մանուչարյանը նշում է, որ պատմիչի հիշատակած գավառները գտնվում էին Արագածոտնի հյուսիսում՝ Արագածից հարավ, և Ջանջանակը ու Ջրաբաշխը ենթադրաբար տեղադրում է Շիրակ ու Նիգ գավառների արանքում, որտեղից սկիզբ են առնում այդ գետակները⁷: Դրանք Արագածոտնի հյուսիսում էին գտնվում, թե հարավում, այլ հարց է, բայց, այնուամենայնիվ, այնտեղ Մամիկոնյանների առաջին կալվածքներն էին: Հետագայում, ինչպես կտեսնենք, նրանք այդ գավառում այլ հողերի ևս տիրացան:

Հաջորդ խոշոր կալվածքները Մամիկոնյանները ստացան արդեն V դարում: Ինչպես գիտենք, քրիստոնեության ընդունումից հետո Տրդատ Գ-ն Գրիգոր Լուսավորչին Հայաստանի տարբեր մասերում շնորհեց 15 գավառ: Այդ մասին Փավստոս Բուզանդը նշում է. «Ձի հնգետասն գաւառ զայն ձեռական իշխանութեան ունէին իբրև սեպական ի բնմէ, առանձին առոշոզի նոցա էր կարգեալ: Եւ յայն գաւառ զլիաւոր գաւառք այս էին՝ Այրարատ, Դարանակ,

¹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 30:

² Նույն տեղում, էջ 32:

³ Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 21, 22:

⁴ Աժոսի Ի., նշվ. աշխ., էջ 311, ծան. 1:

⁵ Տե՛ս Հիւրշման Հ., նշվ. աշխ., էջ 260: Մ. Աբեղյանը Յլու գլուխը տեղադրում է Տարոնում՝ նշելով. «Յլու գլուխ, որ թագավորը բաշխում է Վաչեին..., նույն է, ինչ որ ուրիշ տեղ հիշված Յուլ լեռը, որ է Տարոնի Տավրոս լեռը»: Տե՛ս Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին (սկզբից մինչև X դարը), Երևան, 1944, էջ 407:

⁶ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 387, 416-417:

⁷ Տե՛ս Մանուչարյան Ա., Արագածոտնի նախարարական տները IV-VII դարերում // «ԲԵՇ. Հայագիտություն», 2017, թիվ 3, էջ 36, ծան. 4:

Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, Ծովիք, և որ ընդ մէջ նոցա և որ շուրջ գնոքք»¹: Պատմիչի հիշատակությունը չափազանցված է, քանի որ այդ գավառներից բոլորը չէ, որ պատկանում էին Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին: Տարօնի գգալի մասը Մամիկոնյանների սեփականությունն էր, Այրարատը՝ Արշակունիներին, Եկեղյաց գավառի մեծ մասը՝ նույնպես արքայատոհմին: Հենց Փավստոս Բուզանդի տեղեկություններից գիտենք, որ Արշակունիներին էր պատկանում նաև Դարանաղի գավառի մեծ մասը: Գավառի Անի ամրոցում էին գտնվում թագավորների դամբարանները և արքունի գանձերի մի մասը², որը կողոպտվեց Շապուհ Բ-ի արշավանքներից մեկի ժամանակ: Ինչպես Հ. Մանանդյանն է նշում, «Գրիգոր Լուսավորչի տոհմն ունեցել է գյուղեր և կալվածքներ Հայաստանի գանազան մասերում, սակայն ենթադրել, որ հիշյալ 15 գավառները, այսինքն՝ Արշակունիների գրեթե ամբողջ «նստան»-ը, կաթողիկոսական տան կալվածքներն էին՝ այդ, անշուշտ չափազանցություն է»³:

Ինչպես վերը նշեցինք, կաթողիկոս Սահակ Պարթևն արու գավակ չունեք: Ելնելով այդ հանգամանքից՝ Հայոց կաթողիկոսը նախ պարսից արքունիքի առաջ միջնորդեց, որ իր տոհմի հետ խնամիական կապերով կապված Մամիկոնյան նախարարական տունը ստանա հինգերորդ գահը հայ նախարարների շարքում⁴: Նրանք ի՞նչ հանգամանքներում էին շնորհագրկվել, այդ մասին տեղեկություններ չկան⁵: Եվ ապա մահվանից քիչ առաջ⁶ Գրիգոր Լուսավորչի տան հսկայական կալվածքները Սահակ կաթողիկոսը կտակեց իր թոռներին՝ Վարդանին, Հմայակին, Համազասպին⁷: Դրանով Մամիկոնյանները դարձան Հայաստանի մեծագույն հողատերերը, քանի որ Արշակունյաց թագավորությունն արդեն շուրջ մեկ տասնամյակ անկում էր

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 178, 180:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 222:

³ Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Ա մաս, Երկեր, Երևան, 1978, էջ 398: Ս. Երեմյանը պատմիչի նկարագրությունը յուրովի է մեկնաբանում. «Բնագրում նշված են երկու կարգի գավառներ, Դարանաղի, Բզնունիք, Ծովիք գավառները... կազմում էին նրանց ժառանգական սեփականությունը, իսկ արքունի նստան հանդիսացող Այրարատում նրանց տրվել էին «ձեռական իշխանության» հողեր «մեծի դատաւարութեան» գործակալությունը գլխավորելու համար»: Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջ, էջ 7:

⁴ Տե՛ս **Адоиц Н.**, նշվ. աշխ., էջ 249: Ըստ Բ. Հարությունյանի՝ Գահնամակը ստեղծվել էր 388 թ.: Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջ // «ՊԲՀ», 1976, թիվ 2, էջ 74:

⁵ IV դարի սկզբից Մամիկոնյանները հայ նախարարների շարքում գրավել են հինգերորդ գահը. «Հինգերորդը Մամիկոնյանների նախարարը սպարապետը, որին էին ենթարկվում Հայոց ամբողջ հեծելազորն ու հետևակը...»: Տե՛ս Ագաթանգեղոսի պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարք), էջ 172:

⁶ Սահակ Պարթևը մահացել է 439 թ. նավասարդին: Տե՛ս **Կորյուն**, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով Մանուկ Աբեղյանի (այսուհետև՝ **Կորյուն**), Երևան, 1981, էջ 134, 136:

⁷ Տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, էջ 84:

ապրել, և Գրիգոր Լուսավորչի տան ժառանգությունը ստանալուց հետո նրանք արդեն իշխող էին Հայաստանի քաղաքական կյանքում:

Ինչպես ասվեց, այդ կալվածքները հսկայական էին և սփռված ամբողջ Հայաստանում: Դրանցից առաջինն Այրարատի Բագրևանդ գավառի կաթողիկոսական տիրույթներն էին, որոնք անցան Մամիկոնյաններին¹, և որոնց Բյուր գյուղում մահացավ Սահակ կաթողիկոսը: Բագրևանդ գավառը² մի քանի դար անընդհատ մնաց Մամիկոնյանների տիրապետության ներքո: Այդ մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ երբ 850-ական թվականներին՝ հակաարաբական պայքարի շրջանում, ձերբակալվեց նաև Բագրևանդի տեր Գրիգոր Մամիկոնյանը³, նա, մի քանի տարի անցկացնելով արաբական գերության մեջ, վերադարձավ հայրենիք, սակայն կարճ ժամանակ անց մահացավ իր հայրենի Բագրևանդ գավառում: Ապագա Հայոց թագավոր Աշոտ Բագրատունին մահացած իշխանի գլուխը կտրեց և ուղարկեց արաբներին, ինչի դիմաց ստացավ Բագրևանդը: Վերջինիս հետ Բագրատունի իշխանը տիրեց նաև Գաբեղյանքին: Պատմիչի նկարագրությամբ Գրիգոր Մամիկոնյանը վերադարձից հետո «կամեր ամրանալ ի գաւառն Գաբեղինից ի Գագանածական»⁴: Այրարատի Գաբեղյանք գավառն Արշակունիների շրջանում եղել է համանուն նախարարական տան սեփականությունը⁵: Նրանց թուլացումից հետո գավառն աստիճանաբար անցավ հարևան Բագրևանդի Մամիկոնյաններին⁶, ապա Գրիգոր Մամիկոնյանի մահով Արշարունիքի և Մամիկոնյանների հինավուրց կալվածք Բագրևանդի միջև գտնվող Գաբեղյանքն անցավ Աշոտ Բագրատունուն⁷:

Ինչպես վերը նշել ենք, Տարոնի արևմտյան մասը՝ Աշտիշատ կենտրոնով, նույնպես կաթողիկոսական տան սեփականությունն էր⁸, և այնտեղ էր

¹ Տե՛ս **Toumanoff C.**, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, 1963, p. 209:

² Բագրևանդը տարածվում էր Արածանիի վերնագավառում՝ Հայկական պարի, Ծաղկանց և Դիաղիսի լեռների միջև (տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 134), և համապատասխանում էր այժմյան Ալաշկերտի հովտին (տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 42 և կից քարտեզը):

³ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմություն տանն Արծրունեաց, բնագիրը հրատարակության պատրաստեց Վ. Մ. Վարդանյանը (այսուհետև՝ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**), Երևան, 1985, էջ 296:

⁴ Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 81: Հմմտ. **Վարդանյան Ա.**, Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքը Բագրևանդում և Տարոն-Մասունում IX-XII դդ., էջ 6:

⁵ Տե՛ս **Адоиц Н.**, նշվ. աշխ., էջ 250:

⁶ Ա. Եղիազարյանը գտնում է, որ Գաբեղյանքն ամբողջությամբ չի պատկանել Մամիկոնյաններին, այլ միայն դրա՝ Բագրևանդին հարող հատվածը: Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.) (Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջ 92:

⁷ Տե՛ս **Դանիելյան Է. Լ.**, Թոռնիկյանների քաղաքական դերը X դ. հայ-բյուզանդական հարաբերություններում // «ԼՀԳ», 1977, թիվ 10, էջ 65, ծան. 10:

⁸ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 178, 180:

գտնվում Գրիգոր Լուսավորչի տան հանգստարանը¹, որը ևս 439 թ. հետո անցավ Մամիկոնյան իշխաններին:

Հաջորդը Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառն էր, որն այժմյան Երզնկայի տարածաշրջանում է²: Գավառի մի մասն Արշակունիների շրջանում եղել է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի սեփականությունը, որը նրանք հավանաբար ստացել են Տրդատ Գ-ի նվիրաբերած բազմաթիվ կալվածքների թվում: Սկզբնաղբյուրները փաստում են, որ ամբողջ գավառը չէր պատկանում կաթողիկոսական տանը: Փավստոս Բուզանդը, նկարագրելով Պապ թագավորի և Ներսես կաթողիկոսի հայտնի ճաշկերույթը, նշում է, որ թագավորը քահանայապետին հրավիրեց «յապարանս իւր ի Խախ աւանի յԵկեղեաց գաւառի»³: Սա ևս մեկ անգամ ժխտում է պատմիչի և մի շարք ուսումնասիրողների այն տեսակետը, որ իբրև թե 15 գավառներն ամբողջությամբ պատկանում էին Գրիգոր Լուսավորչի ընտանիքին: Ինչպես նշում է Ն. Ադոնցը, «այդ գավառներում իշխանական կալվածքների կողքին կային նաև եկեղեցական, կամ ավելի ճիշտ՝ հոգևոր կալվածքներ»⁴: Եկեղյաց գավառն իր Չրմես կենտրոնով Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո կարճ ժամանակով դարձավ նաև Արշակ Գ-ի նստավայրը, որտեղ նա կնքեց իր մահկանացուն⁵: Արշակունյաց թագավորության անկումով և Սահակ կաթողիկոսի մահով գավառի մեծագույն մասն անցավ Մամիկոնյաններին: Եկեղյաց գավառը V դարում գտնվում էր Մամիկոնյան մեկ այլ ճյուղի տիրապետության ներքո: Մասնավորապես 450-451 թթ. ապստամբության շրջանում կայսրությանն անցած Հայաստանի սպարապետն էր Վասակ Մամիկոնյանը: Այս առումով Եղիշեն նշում է. «Վասակ անուն էր, յայնց Մամիկոնենից՝ որ կան ի ծառայութեան Յունաց: ... այրն այն սպարապետ էր Ստորին Հայոց»⁶: Հուստինիանոս կայսեր օրոք և հետագա ժամանակաշրջանում ևս Մամիկոնյանները ունեին իրենց կալվածքները բյուզանդական Հայաստանում և զբաղեցնում էին կարևորագույն պաշտոններ⁷:

¹ Տե՛ս **Կորյուն**, էջ 136:

² Եկեղյաց գավառի աշխարհագրական մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս **Երեմյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 50 և կից քարտեզը, **Հակոբյան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 223-224, **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 66-68 և կից քարտեզը:

³ **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 330: Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում է թաղվել Ներսես կաթողիկոսը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 334, **Մովսես Խորենացի**, էջ 306):

⁴ **Աժոնի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 125:

⁵ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 316:

⁶ **Եղիշեն**, էջ 93:

⁷ Տե՛ս **Աժոնի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 125-126: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը Մամիկոնյանների կալվածքների շարքում է հիշատակում է նաև Աղբիանոսի տան և Մանդակունիների հողերը (տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Հայաստանը արաբական խալիֆայության տիրապետության ներքո // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1984, էջ 321), սակայն չի նշում, թե այդ հողերին Մամիկոնյանները երբ են սկսել տիրապետել:

Բացի Արշակունիներին մատուցած ծառայություններից և Սահակ Պարթևի կտակով ստացած տիրույթներից, Մամիկոնյանները կալվածքներ ձեռք բերեցին նաև հետագա դարերում, որոնցից էր VII դարում «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված Աղձնիքի «Սանասուն»¹ կամ Սասուն գավառը: Թե երբ են հաստատվել Մամիկոնյանները Սասունում, ստույգ հայտնի չէ: VII դարի հեղինակ Հովհան Մամիկոնյանը VI դարի վերջին իր գործունեությամբ աչքի ընկած Մուշեղ Մամիկոնյանին համարում է «գտերն Մշոյ և Խութայ, Տարօնոյ իշխանն և Սասնոյ»²: Այսինքն՝ նրանք իրենց վաղեմի կալվածք Տարոնի հարևան Սասունին տիրել են ավելի վաղ: Երբ 774-775 թթ. համաժողովրդական ապստամբության պարտությունից հետո, մասնավորապես IX դարի առաջին տասնամյակում Բագրատունիները տիրեցին Մամիկոնյանների կալվածքների զգալի մասին, ինչպես վերը նշել ենք, այդ թվում՝ Տարոնին, ժամանակավորապես նրանց շառավիղներն իրենց գործունեությունը շարունակեցին Սասունի լեռնային շրջաններում: Սասունի³ Մամիկոնյան իշխանությունը կարճ ժամանակում վերելք ապրեց, և նրանք սկսեցին կամաց-կամաց ընդարձակել իրենց իշխանության սահմանները: Դա կապված էր նաև Բյուզանդական կայսրության առաջխախացման հետ: 968 թ. Բյուզանդիայի կողմից Տարոնի մեծ մասի գրավումով⁴ այնտեղ վերացավ Բագրատունիների իշխանությունը: Եվ այդ ճանապարհին գավառում սկսում են ակտիվանալ Մամիկոնյանների շառավիղները՝ Թոռնիկյաններ անվանումով, իշխելով Տարոնի արևելյան մասի վրա⁵: Նպատակ չունենալով քննել Մամիկոնյան-Թոռնիկյան իշխանական ընտանիքի ամբողջ գործունեությունը, ինչը մեր աշխատանքի շրջանակներից դուրս է, մանավանդ դրան անդրադարձել են մի շարք հեղինակներ⁶, նշենք, որ ժամանակի

¹ «Աշխարհացոյց» Մովսես Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց (այսուհետև՝ «Աշխարհացոյց»), Վենետիկ, 1881, էջ 31:

² **Հովհան Մամիկոնյան**, էջ 158-ի ծան., **Գրիգորյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 28-29:

³ Արաբական տիրապետության սկզբնական շրջանում Սասունը նախ մաս է կազմում Ջազիրա, ապա՝ VII դարի երկրորդ կեսից Արմինիա ոստիկանությանը: Տե՛ս **Շիխազարյան Ա.**, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Երևան, 2010, էջ 79 և կից քարտեզը:

⁴ Տարոնը բյուզանդացիների կողմից գրավելու թվականի վերաբերյալ տե՛ս **Գրիգորյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 146-148, 155:

⁵ Տե՛ս **Դանիելյան Է. Լ.**, Թոռնիկյանների քաղաքական դերը X դ. հայ-բյուզանդական հարաբերություններում, էջ 66-67:

⁶ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Տարոնացիները Հայաստանում և Բյուզանդիայում // **Ադոնց Ն.**, Երկեր, «Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ», հ. Ե, Երևան, 2012, էջ 260-324, **Ակիմեան Ն.**, Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը, Մատենագրական հետազոտութիւններ, հ. Գ, Վիեննա, 1938, էջ 49-88: **Պետոյան Վ.**, Սասունի Թոռնիկյան իշխանությունը // «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1955, թիվ 2, էջ 85-96, *նույնի՝* Սասուն, Երևան, 2016, էջ 107-133, **Каждан А.**, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в IX-XII вв., Ереван, 1975, с. 47-57, **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Սասունի Թոռնիկյանները // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 483-487, **Դա-**

ընթացքում Մամիկոնյան-Թոռնիկյան իշխանությունը դարձավ հայկական ամենահզոր իշխանություններից մեկը: Սակայն պետք է արձանագրել, որ այդ ժամանակ ո՛չ Հայաստանում իրենց գոյությունը շարունակող պետական միավորումները և ո՛չ էլ հարավ-արևմուտքում գտնվող Տարոն-Մասունի իշխանությունը Բյուզանդիայի ազդեցիվ քաղաքականության, ինչպես նաև սելջուկների օրեցօր ահագնացող ուժի պատճառով չկարողացան դառնալ համահայկական միավորումներ, ինչը հետագայում կանխորոշեց նրանց ճակատագիրը: Այդ իշխանությունները ժամանակի ընթացքում դադարեցին գոյություն ունենալուց: Մասունի Մամիկոնյան տերերը երկարատև պայքարից հետո՝ 1184-1185 թթ.¹, գաղթեցին Կիլիկիա²:

Ինչպես վերը տեսանք, ըստ Հովհան Մամիկոնյանի տեղեկության³՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի տիրապետության տակ էր նաև Տուրուբերանի առաջին գավառ Խոյթը⁴ կամ Խույթը: Մամիկոնյանների հնամենի կալվածք Տարոնից հարավ-արևելք գտնվող Խույթը թե երբ էր դարձել նրանց տիրույթ, հնարավոր չէ ճշգրտել սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների բացակայության պատճառով: Թ. Հակոբյանն առանց նշելու սկզբնաղբյուրը գրում է. «Այստեղ միջև IV դարի երկրորդ կեսն իշխում էին տեղական իշխանները: IV դարի երկրորդ կեսից Խույթը միացված էր Տարոնի Մամիկոնյանների իշխանությանը»⁵: Թե ինչ հանգամանքներում տեղական իշխանական տոհմը վերացավ, հեղինակը չի պարզաբանում: Հնարավոր է, որ գավառը Մամիկոնյաններին է անցել 387 թ. Հայաստանի առաջին բաժանման ժամանակ, քանի

նիկոնյան Է. Լ., Թոռնիկյանների քաղաքական դերը X դ. հայ-բյուզանդական հարաբերություններում, էջ 64-72, *նույնի՝* Տարոնը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում (IX դարի երկրորդ կես-X դար) // «ՊԲՀ», 1978, թիվ 1, էջ 125-140, *նույնի՝* Տարոնի և Մասունի Մամիկոնյաններ-Թոռնիկյանները (XI-XII դդ.) // «ՊԲՀ», 1979, թիվ 2, էջ 137-153, **Юзбашян К.**, Армянские государства эпохе Багратидов и Византии IX-XI вв., М., 1988, с. 117-124, 175-178, **Степаненко В.**, Чортванели, Торники и Тарониты в Византии // Античная древность и средние века, Екатеринбург, 1999, вып. 30, с. 130-147, **Վարդանյան Ա.**, Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքը Բագրևանդում և Տարոն-Մասունում IX-XII դդ., էջ 3-16 և ուրիշներ:

¹ Խլաթի ամիրայի և Մասունի տերերի միջև պայքարի մասին տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Արաբական աղբյուրներ, Բ, Իբն Ալ-Ասիր, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի (այսուհետև՝ **Իբն Ալ-Ասիր**), Երևան, 1981, էջ 212: Կ. Թումանովը Մամիկոնյան իշխանների Կիլիկիա գաղթի տարի է նշում 1189/1190 թվականները: Տե՛ս **Toumanoff C.**, նշվ., աշխ., էջ 210:

² Կիլիկիայում Հեթում և Շահնշահ Մամիկոնյանների գործունեության մասին տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Տարոնացիները Հայաստանում և Բյուզանդիայում, էջ 297-298, **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, Խաչակիրները և հայերը, պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն, հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 177-178:

³ Տե՛ս **Յովհան Մամիկոնեան**, էջ 158-ի ծան.:

⁴ «Աշխարհացոյց», էջ 31: Խույթ գավառի աշխարհագրական նկարագրությունը տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 222-224 և կից քարտերը:

⁵ **Հակոբյան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 165:

որ մի շարք նախարարներ Արշակ Գ-ի մահից հետո հեռացան Արևելահայկական թագավորություն՝ Խոսրով IV-ի տիրապետության տակ, և Տուրուբերան նահանգի խոշոր կալվածատերեր Մամիկոնյանները ձեռք բերեցին Խուրի փոքր գավառը¹: Արաբական տիրապետության շրջանում Խուրը և հարակից գավառները IX դարի սկզբներին Մամիկոնյանների թուլացման և ժամանակավորապես քաղաքական ասպարեզից հեռացման հետևանքով անցան այլ նախարարական տներին²:

Հաջորդ կալվածքները, որոնց տիրացան Մամիկոնյանները, նույնպես Արագածոտն գավառում էին: 661 թ. հայոց իշխան է դառնում Գրիգոր Մամիկոնյանը³: Չանրադառնալով Մամիկոնյան իշխանի շինարարական գործունեությանը⁴ նշենք, որ նա հաստատվել էր Արագածոտնի Արուճ ավանում՝ վերջինս դարձնելով Հայաստանի քաղաքական կենտրոնը, այնտեղ կառուցելով ապարանք և եկեղեցի⁵: Դրանք հաստատապես վկայում են Մամիկոնյանների կալվածքների մասին Արագածոտնում: Սկզբնաղբյուրների սակավության պատճառով հնարավոր չէ պարզել, թե Մամիկոնյանները որ թվականին էին ձեռք բերել Արուճը և շրջակայքը: Ինչպես հայտնի է, Այրարատը, այդ թվում՝ Արագածոտնը պատկանել են Արշակունիներին: 428 թ.՝ թագավորության վերացումից հետո, այնտեղ հանդես եկան մի շարք նախարարական տներ⁶: Դրանից անմասն չէին կարող մնալ Հայաստանի քաղաքական կյանքում արդեն մեծ դեր խաղացող Մամիկոնյանները, որոնք, ինչպես գիտենք, դրանից հարյուր տարի առաջ Արագածոտնում ունեին իրենց սեփական կալվածքները (Յլու գլուխը, Ջանջանակը, Ջրաբաշխը), և բնական է՝ պետք է ընդարձակեին իրենց տիրույթները՝ ամուր հաստատվելով Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում և առաջիկայում ավելի ընդարձակելով այն⁷: Կարծում ենք, որ V դարի 50-ական թվականներին Արագածոտնի մեծ

¹ Ս. Երեմյանը Խուրի տարածքը հաշվում է շուրջ 1190 կմ² (տե՛ս **Երեմյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 55 և կից քարտեզը, Ձ6):

² Խուրեցիները Հովհանի գլխավորությամբ 851-852 թթ. ձմռանը կոտորեցին Հայաստան ներխուժած և Մուշում ապաստանած արաբ զորավար Յուսուֆի հրոսակներին (տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 190, **Իբն Ալ-Ասիր**, էջ 157-158):

³ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 14, **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ**, Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**), Երևան, 1996, էջ 92: Հմմտ. **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, «Հայոց իշխանը»-ը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում // **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Հողվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 92-93:

⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Մաթևոսյան Կ.**, Արուճ, Երևան, 1987, էջ 16-26, **Վարդանյան Ա.**, Հայոց անկախ իշխանությունը Համագասպ և Գրիգոր Մամիկոնյանների օրոք // «Հայագիտության հարցեր» (այսուհետև՝ «ՀՀ»), 2018, թիվ 1, էջ 11-23:

⁵ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 94: Հմմտ. **Մաթևոսյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 10-16:

⁶ Տե՛ս **Адоиц Н.**, նշվ. աշխ., էջ 302-303:

⁷ Հնարավոր է, որ Արագածոտնի կենտրոնական շրջանները Արուճ գյուղաքաղաքով Մամիկոնյանները ստացան Սահակ Պարթևի կտակով, քանի որ Փավստոս Բուզանդը նշում

մասն արդեն պատկանում էր Մամիկոնյաններին: Անդրադառնալով 450 թ. աշնանը Հայաստանում ծավալված իրադարձություններին՝ Եղիշեն նշում է, որ Վասակ Սյունին «աւերեալ գրագում տեղիս Հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցա արքունի, որ կայանք զօրացն էին... զԱրուճն, զԱշնակն և զամենայն ուրն Արագածու»¹: Մարգարանը ոչ միայն ոչնչացնում էր հայկական բանակի ձմեռանոցները և սննդի պաշարները, այլև իրեն հակառակորդ նախարարների տիրույթները, այդ թվում՝ առաջին հերթին ապստամբությունը ղեկավարող Մամիկոնյանների արագածոտնյան կալվածքները: Հետագայում նրանք ավելի ընդարձակեցին իրենց տիրույթները՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության տակ վերցնելով նաև Այրարատի Եղվարդ գավառակը, որտեղ VII դարի 70-ական թվականներին նա կառուցում է Ս. Ջորավոր եկեղեցին², ինչպես նաև՝ Կոտայքի որոշ մասեր, որի Չագ գյուղը հայոց իշխանը նվիրում է պարսիկ Սուրհանին, որը քրիստոնյա մկրտվելուց հետո ստացել էր Դավիթ անունը³:

Արագածոտնի մեծագույն մասը Մամիկոնյանների տիրապետության տակ մնաց մինչև IX դարի սկիզբը: Հետագայում այն անցավ Բագրատունիներին, ապա՝ Չաքարյաններին:

Հաջորդը Տուրուբերանի Բզնունիք գավառն էր⁴, որը VII դարում գտնվում էր Մամիկոնյանների տիրապետության ներքո: Հայտնի է, որ դավաճանության հետևանքով Խոսրով Կոտակի օրոք Վաչե Մամիկոնյանը կոտորեց Բզնունյաց նախարարական տոհմը, որի առնչությամբ Փավստոս Բուզանդը նշում է. «Ձտուն նոցա յարքունիս կալան»⁵: Սակայն մեկ այլ առիթով նա եկեղեցու սեփականություն 15 գավառների շարքում հիշատակում է Բզնունիքը⁶: Այստեղ հակասությունն ակնհայտ է: Չէր կարող ամբողջ գավառը պատկանել եկեղեցուն որպես սեփականություն և միաժամանակ լինել Բզնունյաց

է, որ եկեղեցին սեփական կալվածքներ ուներ Այրարատում (տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 178):

¹ Եղիշեն, էջ 78-79:

² **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 94: Հմմտ. **Մաթևոսյան Կ.**, նշվ., աշխ., էջ 51:

³ Նույն տեղում: Բացի բազմաթիվ գավառներից, Մամիկոնյաններին էր պատկանում նաև առանձին մի շարք գյուղեր: Ղազար Փարպեցին, խոսելով պարսիկների և Վահան Մամիկոնյանի բախումների մասին, նշում է, որ հայոց զորավարը, «բանակեր ի գիւղ մի մերձ, որ էր ընդ իշխանութեամբն Մամիկոնեից, որում անուն էր Ծաղիկ» (տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, էջ 360): Ծաղիկ գյուղը գտնվում էր բյուզանդա-պարսկական սահմանագլխին՝ Կանդիլ լեռան մոտերքում (տե՛ս **Աժոնի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 23-24, **Հակոբյան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 104):

⁴ Բզնունիք գավառի աշխարհագրական դիրքի մասին տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 235-237 և կից քարտեզը:

⁵ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 34: Ս. Երեմյանը նշում է, որ թագավորը Բզնունիք գավառը շնորհում է Աղբիանոս եպիսկոպոսին (տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Տրդատ Գ-ի հաջորդների ժամանակ // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 89):

⁶ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 180: Ն. Արոնցը նշում է, որ արքունիքը նախ գրավել է Բզնունիքը, ապա այն անցել է Բզնունյաց եպիսկոպոսին (տե՛ս **Աժոնի Հ.**, նշվ. աշխ., 312-313):

նախարարի իշխանության ներքո: Հավանական է, որ Բզնունյաց գավառում եկեղեցին ուներ իր որոշ կալվածքները, որոնց, ինչպես հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը, տիրապետել է մինչև Մահակ Պարթևի մահը՝ 439 թ.: Իսկ արքունի բաժինն անձեռնմխելի մնաց մինչև 428 թ.: Թագավորության անկումով և կաթողիկոսի կտակով հավանաբար գավառն ամբողջությամբ անցավ Մամիկոնյաններին, այլ ոչ թե Համազասպ Մամիկոնյանը Բզնունիքին տիրեց Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո¹:

Մյուսն Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառն է: Ինչպես հայտնի է, այն պատկանել է Կամսարականներին, սակայն պատմիչների կցկտուր հաղորդումներից տեղեկանում ենք, որ Արշարունիքի մի մասն Արտագերս ամբողջով պատկանում էր Մամիկոնյաններին: Ղևոնդը 774-775 թթ. ապստամբությանն անդրադառնալիս նշում է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանն ամրացել էր Արտագերս ամբողջում²: Իսկ Վարդան պատմիչը, նկարագրելով հետագա իրադարձությունները, այն է՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ ամուսնացած Ջահապի հավանականությունները Մամիկոնյանների տիրույթների նկատմամբ, նշում է. «Ջահապ յափշտակեալ իր մասն ինչ յԱրշարունեաց, և խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին»³: Պատմիչների այս հաղորդումները հետագա ուսումնասիրողներին⁴ հիմք են տվել փաստելու, որ Արշարունիքի մի մասը VIII դարի երկրորդ կեսին պատկանել է Մամիկոնյաններին: Թե Արտագերս ամբողջը և շրջակայքը նրանք երբ էին ձեռք բերել իրենց հետ միշտ բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ գտնվող Կամսարականներից, հնարավոր չէ պարզել սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների բացակայության պատճառով: Արշարունիքի Մամիկոնյան կալվածքներում Ջահապի տիրապետությունը կարճ տևեց: Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին, որը ձեռնամուխ էր եղել հայկական հողերի միավորմանը, պարտության մատնեց Ջահապին և 810-813 թթ. միջակայքում տիրացավ ամբողջ Արշարունիք գավառին⁵:

¹ Տե՛ս **Toumanoff C.**, նշվ., աշխ., էջ 213:

² Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 139:

³ **Վարդան վարդապետ**, էջ 76:

⁴ Ուսումնասիրողների գերակշիռ մասն Արշարունիքի մի հատվածը՝ Արտագերս ամբողջով, համարում է Մամիկոնյանների սեփականությունը (տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Բագրատունյաց փառքը // **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 448, **Գրիգորյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 51-52, **Եղիազարյան Ա.**, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 158-159, ծան. 7, **Վարդանյան Ա.**, Տարոն գավառի պատկանելիության հարցի շուրջ (VIII դ. երկրորդ կես-IX դ. սկիզբ), էջ 48, 50 և ուրիշներ): Հարցի վերաբերյալ այլ տեսակետ ունի Մ. Գրիգորյանը. համարելով, որ Ջահապի հետ ամուսնացած հայ օրիորդը ոչ թե Մամիկոնյան տոհմից էր, այլ Աշոտ Մսակեր Բագրատունու քույրը՝ Արուսյակ Բագրատունին էր (տե՛ս **Գրիգորյան Մ.**, IX դարասկզբի Արշարունիքի տերերի հարցի շուրջ // «ԲԵՀ», 2011, թիվ 1, էջ 29), նա հանգում է այն եզրակացության, որ Կամսարականների քաղաքական ասպարեզից հեռանալուց հետո Արշարունիքին տիրապետել են Բագրատունիները (տե՛ս նույն տեղում, էջ 31):

⁵ Տե՛ս **Վարդանյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 50:

Այսպիսով, IV դարի սկզբներին Հայաստանում ձեռք բերելով իրենց առաջին տիրույթները, Մամիկոնյանները երկու-երեք հարուրամյակի ընթացքում թե՛ երկրին մատուցած ծառայությունների դիմաց, թե՛ ինամիական կապերի շնորհիվ դարձան Հայաստանի ամենամեծ ավատատերերը և հայոց պետականության բացակայության պայմաններում, տարբեր դարերում գլխավորեցին օտար տիրապետության դեմ համաժողովրդական պայքարը և մասնավորապես 774-775 թթ. հակաարաբական ապստամբությունը, որը խալիլեց Հայաստանում խալիֆայության տիրապետության հիմքերը և հետագայում նպաստեց հայկական պետականության վերականգնմանը:

Արցիտի Վարդանյան – *Владения нахарарского дома Мамиконянов*

В 240-ых годах Мамиконяны переселились в Армению, в 320-ых годах в результате истребления нахарарами Слкуни они получили свои первые владения – восточную часть области Тарон. Через некоторое время они завладели и Тайком. Закрепившись в рядах армянских нахараров, Мамиконяны не сразу, в течение двух веков, стали крупными землевладельцами Армении. После 439 г. к ним перешло огромное церковное поместье Багреванд, восточная часть Тарона – центр Аштишата, большая часть провинции Екегяц. Вскоре они приобрели значительную часть Арагацотна, Палуник, Сасун, Хут, провинцию Бзнунянц, часть Аршаруника с крепостью Артагес.

Argishti Vardanyan – *Mamikonyan Ministerial House Domains*

In 240 the Mamikonyans migrated to Armenia. In 320 due to the destruction of Slkuni ministerial house, they got their first domination in the eastern part of Taron. Later they obtained Tayk as well. Recruiting in the rows of Armenian ministers during less than two centuries the Mamikonyans became the greatest landholders of Armenia, both for the services that they provided for the Arshakuni kings and also thanks to their kinship ties. After 439, they took possession of such vast areas as Bagrevand, the eastern part of Taron with the center of Ashtishat, the great part of Ekeghyac province, the great part of Arsharunik with the castle of Artagers. These were not all the domains of the Mamikonyans, spread all over Armenia.

Ներկայացվել է 23.01.2019

Գրախոսվել է 31.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

DAS ARMENISCHE HILFSWERK DER DEUTSCHEN ORIENT-MISSION IN URFA (1896-1914) (Teil 2)

2. Die Industriearbeit

Lepsius und seine Mitarbeiter/innen gingen grundsätzlich davon aus, dass alles Nötige gemacht werden müsse, damit die in die Waisenhäuser⁷ der DOM aufgenommenen Kinder nach ihrem Austritt imstande wären, ein selbständiges Leben zu führen. Dafür sollten sie vor allem neben einer guten Ausbildung bestimmte Handwerke erlernen. Die Missionsgesellschaft sah eine ihrer Aufgabe auch darin, wo möglich Verdienstmöglichkeiten für die zahlreichen nach den Massakern hilflosen jungen Witwen zu beschaffen.

Nach Ansicht von F. Eckart und P. Patrunky würde die Entwicklung der Teppichknüpferei in Urfa, welche in Armenien eine uralte Tradition besitze, ein guter Beitrag zur Erfüllung der genannten Aufgaben sein.¹ Eckart schlug der Leitung der DOM daher schon in seinen Bericht vom 13. April 1897 vor, die Frauen und Mädchen in Urfa mit dem Teppichknüpfen zu beschäftigen². Die Bewilligung ließ nicht auf sich warten. Im Mai 1897 wurden die ersten Witwen in Urfa bereits in der neu eingerichteten Teppichknüpferei beschäftigt, noch auf primitiven Teppichstühlen, die im Lande selbst gefertigt waren³.

Lepsius, der zuvor in seinem ehemaligen Pfarrdorf Friesdorf im Harz eine Teppichfabrik gegründet hatte, konnte sich 1896 und 1897 um seine Teppichmanufaktur wegen der Werbearbeit für das Armenierhilfswerk gebunden kaum noch kümmern⁴. So reifte bei ihm der Beschluss, seine Teppichfabrik in Friesdorf zu schließen und diese samt Webstühlen und Maschinen in Urfa anzusiedeln⁵. Am 1. April 1897 war der Kaufmann Richard Schäfer aus Kassel von Lepsius berufen worden, um das Friesdorfer Unternehmen an Stelle von Lepsius zu betreuen. Der Verlegungsbeschluss führte dazu, dass Schäfer nur bei der Auflösung der Manufaktur noch mitwirkte und bis dahin im Lepsius-Haus die Büroarbeiten übernahm⁶. Im April 1898 sandte das Lepsiuskomitee vier deutsche Mitarbeiter nach Urfa, die dort die Leitung der Missionsindustrie übernahmen. Es waren die Zeichnerin Emma Geitner, der Webmeister Karl Pulst, der Schermeister Karl Otto und Richard Schäfer⁷. Als fünfte Gefährtin

¹ S. Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, S. 274.

² Ebd.

³ Schäfer R., Geschichte..., S. 16.

⁴ Ebd., S. 15.

⁵ Ebd. Vgl. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, S. 111.

⁶ Schäfer, R., Geschichte..., S. 15.

⁷ E. Geitner und K. Pulst sowie dessen Gehilfe K. Otto, die für diese Industriearbeit technisch gebildet waren und zuvor in der Teppichfabrik in Friesdorf gearbeitet hatten, übernahmen die Leitung der

reiste Frl. Martha Probst mit nach Urfa, um sich im Waisenhaus zu engagieren.

Am 5. Mai 1898 in Urfa angekommen, richteten sie zunächst Wollspinnerei und Wollfärberei für die Teppichindustrie ein. Die Fabrikeinrichtung der Friesdorfer Teppich-fabrik war inzwischen nach Urfa transportiert worden¹. Für die Beschaffung der ersten Rohmaterialien gab das Hilfswerk das nötige Betriebskapital und übernahm dafür die fertigen Fabrikate zum Verkauf². So konnte man in Urfa erreichen, dass ein gewisser Teil der armenischen Witwen in den Stand gesetzt wurde, ihre Kinder durch ihre Arbeit selbst zu versorgen³. „Das war eine große Erleichterung für die Witwen“, schrieb Schäfer, „und die Hoffnung lebte neu auf. Gehen wir einmal durch unsere Teppichräume, dann sehen wir, welcher Segen hier geworden ist. Manches vergräunte Gesicht ist wieder froh geworden in dieser Zeit. Dieser oder jener Frau sieht man es nun doch an, dass sie nicht 40-50 Jahre alt ist, wie sie uns schien, sondern 20. ... Auch fröhliches Lachen schallt wieder auf und der Frohsinn kommt zu seinem Recht“⁴.

Nebst der Erweiterung der Produktion wurde auch deren Absatzmarkt erweitert. Im Sommer 1898 fanden die ersten Exporte statt und, wie Eckart in seinem Bericht von 8. November 1898 bekannt gab, waren bereits für 930 Mark Teppiche nach England verkauft worden⁵. Mitte 1898 begann man, Teppiche auch nach Deutschland zu schicken, wo das Berliner Komitee über die Freunde für deren Verkauf sorgte⁶. Ab 1. September 1898 zeigte das Komitee in einer permanenten Ausstellung armenische Teppiche und armenische Stickereien aus der Missionsindustrie, was dem Verkauf dieser Waren sehr dienlich war⁷. Zum Verkauf der Produktion trug auch die Zeitschrift „Der christliche Orient“ der DOM bei, in der regelmäßig Berichte über die Industrie-Arbeit in Urfa veröffentlicht und auf die Verkaufsadressen der Teppiche und Stickereien hingewiesen wurde⁸.

Die durch den Verkauf erzielten Mittel wurden zur Vermehrung der Produktion und der Arbeitsstellen verwendet, was angesichts der in Urfa herrschenden Not bitter nötig war.

„Es haben sich in der letzten Zeit so viele arme Frauen und Mädchen zur Arbeit

Industriearbeit in Urfa und Richard Schäfer stand Eckart bei der Organisation der Arbeit zur Seite. S. Urfa (Türkei), „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, S. 89.

¹ Schäfer, R., Geschichte..., S. 21.

² Ebd., S. 21-22.

³ Ebd., S. 21. Die Knüpferrinnen in Urfa konnten Mitte des Jahres zu einer Zeit beginnen, da im Innern des Landes eine große Hungersnot auftrat. Ebd., S. 22.

⁴ Schäfer R., Unter Witwen und Waisen, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, S. 130: Was die oben genannten Arbeitskräfte anbetrifft, kehrte K. Otto, der Schermeister, nachdem er vertragsmäßig sein Jahr für den Einbau und die Einrichtung der Schermaschine des Teppichwerkes vollendet hatte, 1899 zurück. Im Jahr 1900 kehrte Karl Pulst ebenfalls vertragsmäßig nach Deutschland zurück. Die in Urfa schwer erkrankte Martha Probst musste bald wieder heimgesandt werden und sie kehrte mit in Urfa bereits entbehrlich gewordenem R. Schäfer im November 1899 wieder nach Berlin zurück. S. Schäfer R., Geschichte..., S. 26. Was ebenfalls nach Urfa gesandte E. Geitner anbetrifft, heiratete sie F. Eckart und war in der Teppichfabrik in Urfa tätig. Ende 1900 erkrankte sie aber und starb in Urfa. S. Franz Eckart, „Der Christliche Orient“, 1919, S 45.

⁵ Eckart F., Das Industrierwerk in Urfa, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, S. 9.

⁶ P., Industriehaus, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, S. 96.

⁷ S. Nachrichten, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, S. 135. Vgl. Schäfer R., Geschichte..., S. 16.

⁸ Lepsius J., Die Teppich-Manufaktur, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 211.

gemeldet“, schrieb Eckart 1900, „dass mir oft das Herz schwer wurde, sie abzuweisen. Die Not der Armen ist so groß, dass man es kaum über die Zunge bringen kann, ihnen abschlägigen Bescheid zu sagen, und doch ist alles bis auf den letzten Platz besetzt. ...Nehmen wir eine auf, so kommen alsbald 50, 60 gelaufen, deren Namen meist Monate, Jahre in der Liste stehen, bitten, flehen und kehren traurig um“¹.

Obwohl die Teppichmanufaktur in Urfa mit dem Ziel gegründet war, den aus dem großen Massaker zurückgebliebenen Witwen in Urfa Broterwerb zu verschaffen und die heranwachsenden Mädchen des Waisenhauses beim Ausscheiden aus demselben selbständig zu machen, wurden von Missionsfreunden Bedenken dagegen erhoben, dass die Hilfgelder für ein geschäftliches Unternehmen verwendet wurden. Deswegen übernahm Lepsius auf Wunsch des Vorstands der DOM und in der Absicht, eine besondere Gesellschaft für die Teppichfabrikation zu begründen, ab dem 1. April 1901² den Fabrikbetrieb zunächst auf eigene Rechnung und Gefahr³, und im Herbst 1904 ging der Besitz der Teppichfabrik an die zu diesem Zweck begründete Deutsche Orient-Handels- und Industriegesellschaft über, welche deren Betrieb weiter führte⁴.

Auch wenn über die Teppichknüpferei nach deren juristischen Trennung von der DOM nicht mehr regelmäßig berichtet worden ist, vermitteln die ab und zu erschienenen Informationen eine gewisse Vorstellung über deren weitere Leistungen. Während die Teppichfabrikation in der Anfangszeit nur 100 Frauen Arbeit bieten konnte⁵, waren dort Ende 1898 schon 200 und im Jahr 1900 bereits 300 Witwen und Mädchen beschäftigt⁶. 1908 belief sich ihre Zahl auf 500⁷, und im Jahr 1913 arbeiteten gegen 600 Knüpferrinnen in der Manufaktur. Die Leitung des Ganzen lag nach wie vor in den Händen von Franz Eckart, der auch dem Waisenhaus und der Fabrikation vorstand. Im Jahr 1902 ging zudem der Kaufmann Willy Seeger, der sich bis dahin im Berliner Missionsbüro betätigt hatte, nach Urfa in die Industriearbeit⁸. In der Teppichfabrik konnten nicht nur arbeitslose Witwen, sondern auch frühere Zöglinge des Waisenhauses beschäftigt werden⁹.

¹ **Eckart F.**, Reise nach Smyrna und Aschag, ebd., S. 144.

² Bis dahin war die Fabrikation für Rechnung der DOM betrieben worden. S. Mitteilung des Vorstandes an die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 85.

³ S. Mitteilung des Vorstandes an die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 85. „In den Kreisen der deutschen Missionsfreunde“, so Schäfer, „hatte man damals noch wenig Verständnis für die Errichtung einer Hilfsindustrie aus Missionsmitteln. Es war aber Lepsius' und seiner Mission Grundsatz, dass hilflosen Witwen lieber Arbeit für längere Dauer statt Almosen für den kurzen Augenblick zu geben“. S. **Schäfer R.**, Geschichte..., S. 37.

⁴ S. Mitteilung des Vorstandes an die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 86: Gesellschafter waren, wie Lepsius berichtete, eine größere Zahl von deutschen und Schweizer Freunden des Armenischen Hilfswerkes. S. **Lepsius J.**, Die Teppich-Manufaktur, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 211. „Die Manufaktur“, schrieb Schäfer, „hat bis zum Kriege Hunderten von Witwen oder herangewachsenen Waisemädchen die Existenz ermöglicht. **Schäfer R.**, Geschichte..., S 37.

⁵ **Schäfer R.**, Unter Witwen und Waisen, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, S. 130.

⁶ **Feigel U.**, Das evangelische..., S. 118.

⁷ **Eckart F.**, Zehn Jahre Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 25.

⁸ **Schäfer R.**, Geschichte..., S 42. W. Seeger hat sich in Urfa bis 1909 betätigt, wonach er nach Deutschland zurückkehrte. S. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, S. 170.

⁹ Die Zahl der letzteren belief sich 1908 auf 50. S. **Eckart F.**, Zehn Jahre Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 25. Obwohl über die Löhne der Knüpferrinnen keine klaren Informationen vorliegen, ist es aber aus manchen Mitteilungen Eckarts zu entnehmen, dass die wöchentliche Auszahlung

Die Industriearbeit der Station in Urfa beschränkte sich nicht auf die Teppichknüpferei. Als das Waisenhaus im Mai 1900 in eine alte Karawanserei in der Stadt umzog, gab es darin genügend Räumlichkeiten zur Errichtung verschiedener Werkstätten. Wie Lepsius schrieb, würde man dadurch ein vielfaches Ziel erreichen können:

- 1.) die Kinder des Waisenhauses mit selbst gearbeiteten guten und billigen Kleidern und Schuhen zu versorgen,
- 2.) das Hausgerät des Waisenhauses in eigenen Werkstätten (Weberei, Tischlerei, Schuhmacherei, Gerberei, Schlosserei) herzustellen.
- 3.) die Waisenkinder in Handwerk und Handarbeiten zu unterrichten, und
- 4.) landesübliche Waren für den Markt und die Kundschaft der Stadt herzustellen, um womöglich noch Überschüsse für den Unterhalt des Waisenhauses zu erzielen¹.

Durch eine gute Lehre von Handwerken würden die Waisenkinder imstande sein, nach dem Austritt aus dem Haus für ihren Unterhalt selbst zu sorgen, was die Leitung des Waisenhauses für eine ihrer wichtigen Aufgaben hielt. Zudem durfte die erzieherische Bedeutung der selbständigen Arbeit der Kinder nicht unterschätzt werden. „Auf dem Wege der Industriemission“, schrieb Lepsius im September 1902, „durch Einrichtung von Handwerkstätten, industriellen Betrieben und landwirtschaftlichen Versuchstationen können wir die in unsern Waisenhäusern heranwachsenden Arbeitskräfte selbständig machen und zugleich unter dem christlichen Einfluss ihrer Erzieher erhalten. Arbeit ist und bleibt die unentbehrlichste Schule christlicher Charakterbildung“².

Während die Teppichfabrik den Waisenmädchen in der genannten Beziehung dienlich war, sollten die Handwerkstätten vor allem den Knaben von Nutzen sein³. Und deren Errichtung wurde unverzüglich in Gang gesetzt. Zuerst stellte man Webstühle auf und suchte sich einen zuverlässigen Schuhmacher und eine gute Schneiderin⁴. Außer der Weberei, der Schneiderei und der Schuhmacherwerkstatt wurden eine Gerberei, eine Färberei, eine Spinnerei und eine Tischlerei eingerichtet⁵.

Im April 1901 fuhr der für Urfa engagierte Tischlermeister Otto Camin zusammen mit Bruno Eckart, dem Bruder von Franz Eckart, von Triest aus nach Urfa, wo er die Leitung der Tischlerei übernahm, während Bruno Eckart als Zeichner in die Fabrik eintrat⁶. Nachdem auch die aus Deutschland geschickten modernen Handwerkzeuge in Urfa eintrafen, konnte sich die Arbeit in der Tischlerei, in der viele Lehrlinge beschäftigt waren, gut entwickeln⁷.

im Jahr 1908 pro Person 2 Mark betrug. Das war nach den Preisen für Lebensmittel in Urfa soviel, dass zwei Personen davon leben konnten. Ebd., S. 24. Eckart und seine Mitarbeiter/innen teilten sich in die Industriearbeit mit der amerikanischen Missionarin Korina Shattuck, die dem American Board angehörte. Während die ersteren selbst eine Teppichfabrik betrieben, ließ sie feinere Handarbeiten, besonders zarte, mit genähten Spitzen umrandete Batist-Taschentücher herstellen. Diese wurden in großen Mengen nach England und Irland, später auch nach Bielefeld exportiert. Durch das Engagement von K. Shattuck konnten mehr als tausend arme Mädchen und Frauen ihr Brot verdienen. Ebd.

¹ Lepsius J., Die Handwerksbetriebe des Waisenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, S. 4-6.

² Lepsius J., Rückblick und Ausblick, „Der Christliche Orient“, 1902, S. 147.

³ Diese Frage hatte die Leitung der Station schon von Beginn mit der Arbeit an beschäftigt.

⁴ Jeppe K., Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, S. 194.

⁵ Ebd.

⁶ S. Das Waisenwerk, „Der Christliche Orient“, 1901, S. 46.

⁷ Camin O., Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1903, S. 111-112.

In den anderen Werkstätten wurden einheimische armenische Werkmeister zur Leitung der Arbeit eingestellt¹. Die Arbeit in den Werkstätten ging erfolgreich voran, und die Zöglinge des Waisenhauses erwiesen sich in kurzer Zeit als tüchtige Arbeiter und geschickte Handwerker. Wie F. Eckart 1902 berichtete, wurden alle im Waisenhaus benötigten Schuhe bereits gänzlich von den Knaben des Hauses gemacht². Das betraf auch die Möbelstücke, die in der Tischlerei angefertigt wurden³. Die im Haus benötigten Wäschestücke wurden ebenso ohne jede fremde Hilfe von den Waisenmädchen unter An-leitung von Tuma Chanum, einer einheimischen Armenierin, genäht, die verantwortlich und verpflichtet war, mit den ihr zugeteilten Mädchen jährlich für das ganze Haus zwei Garnituren der dort üblichen baumwollenen Gewänder mit Unterwäsche zu liefern⁴. Der Stoff für die genannten Wäschestücke wurde ebenfalls ausschließlich im Waisenhaus gewebt⁵.

Die gesamte Arbeit in den anderen Werkstätten, einschließlich der Wäscherei, der Küche, der Back-, der Näh- und der Flickstube konnte ebenso bald ganz und gar durch die Zöglinge des Waisenhauses geleistet werden⁶. Wie auf der Generalversammlung der DOM im Januar 1904 angekündigt wurde, sei bereits alles Nötige geschafft, die Waisenknaben durch Ausbildung im Handwerk und die Waisenmädchen durch Beschäftigung in industrieller Arbeit dahin zu bringen, dass sie ihren Lebensunterhalt selbst verdienten und „doch die Wohltaten eines großen christlichen Hauswesens weiter genießen“ konnten. Für die Mädchen war diese Aufgabe durch die von Lepsius begründete Teppichfabrik aufs Beste gelöst worden. Die Knaben wurden in den Werkstätten zu tüchtigen Handwerkern ausgebildet. Die Färberei, Spinnerei und Knüpferei, welche vielen hunderten von Witwen den Unterhalt für sich und ihre Kinder ermöglichten, hätten solch eine Leistungsfähigkeit erreicht, dass sie in den folgenden Jahren auch allen Mädchen des Waisenhauses Arbeit und Unterhalt gewähren könnten. Es wurde zudem festgestellt, dass das Waisenhaus in seinen technischen Einrichtungen so vervollkommenet worden sei, dass alles, was zur Nahrung und Kleidung der Kinder

¹ Eckart F., An die Pflegeeltern unserer Urfa' er Waisenkinder, „Der Christliche Orient“, 1902, S. 22.

² Eckart F., An die Pflegeeltern unserer Urfa' er Waisenkinder, „Der Christliche Orient“, 1902, S. 23. Es ging um rund 700 Paare pro Jahr. Ebd.

³ Ebd.

⁴ Es handelte sich pro Jahr nämlich um 700 Hemden, 700 Hosen, 350 Leibchen, 700 Paar Strümpfe sowie viele Wischtücher, Handtücher, Taschentücher usw. S. Eckart F., An die Pflegeeltern unserer Urfa' er Waisenkinder, „Der Christliche Orient“, 1902, S. 22. Für die Mädchen hatte die Hausleitung so eingerichtet, dass sie etwa in einem Jahr all die verschiedenen häuslichen Verrichtungen: Nähen, Sticken, Waschen, Kochen und Backen der Reihe nach unter die Hände bekamen. Ebd. S. 21-22.

⁵ Ebd., S. 23.

⁶ Für Ausführlicheres darüber s. Eckart F., Industrie und Handwerk in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1901, S. 47-49. Vgl. Eckart F., An die Pflegeeltern unserer Urfa' er Waisenkinder, „Der Christliche Orient“, 1902, S. 22-23. „Seit länger als einem Jahr“, berichtete F. Eckart bereits 1901, „kommt für den Bedarf an Kleiderstoffen, Bettzeugen, Tischwäsche, Badegarnituren usw. nichts ins Haus als ungefärbte englische Garne (das Spinnen derselben ist nicht möglich), für die Leibwäsche rohe Baumwolle. Unsere Färberei färbt die Garne zum Selbst-kostenpreis, die Teppichfabrik bäumt die Ketten. Zwei Webmeister und vier Lehrlinge aus unsern Knaben weben die Stoffe...“ Eckart F., Industrie und Handwerk in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1901, S. 49. „Sämtliches Brot für ungefähr 400 Esser“, schrieb beispielsweise Emma Eckart im Oktober 1901, „wird von den großen Mädchen gebacken. Täglich werden drei Zentner und mehr Mehl verknetet, eine ansehnliche Leistung für die Mädchen, die diese Leistung zu tun haben“. S. Eckart E., Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1901, S. 180.

und zum Unterhalt des ganzen Hauswesens nötig sei, durch die eigenen Betriebe und Werkstätten hergestellt werde¹.

Die Bedeutung der Industriemission des Waisenhauses beschränkte sich aber nicht allein darauf. Die Werkstätten sollten so weit entwickelt werden, bis das Waisenhaus durch deren wirtschaftlichen Gewinn finanziell wesentlich entlastet oder gar unabhängig werden könnte, denn, wie Jeppe 1908 schrieb, eine Anstalt, die immer „von Almosen“ lebe, sei eine unsichere Gründung². Mit der Vermehrung der Produktion würde es bald möglich sein, diese zum Teil zu verkaufen. Dabei musste die Konkurrenz der örtlichen Produzenten überwunden werden. Die schweren wirtschaftlichen Verhältnisse und ihre eigene Kurzsichtigkeit hätten die Handwerker in Urfa dazu verleitet, immer nur nach der Herstellung billiger Waren zu streben, ohne auf deren Qualität genügend zu achten. Das Hauptbestreben der Stationsleitung aber war, aus den vorhandenen Rohstoffen die jeweils beste Ware herzustellen, die überhaupt möglich war, denn, wie Jeppe in einem ihrer Berichte zutreffend meinte, „im Laufe der Zeit ist die doch die billigste“³. Wie sie ferner schrieb, sollten auch die Jungen des Waisenhauses in der Praxis sehen, das die sorgfältigste, bis ins letzte Detail gewissenhaft durchgeführte Arbeit sich schließlich am meisten lohne⁴.

Damit hatte man viel mehr Erfolg, als man erwartet hatte, denn nicht nur die Jungen des Waisenhauses lernten das, sondern „die ganze Stadt“. Obwohl die in den Werkstätten der Station angefertigten Waren bedeutend teurer verkauft werden mussten als die übrigen wohlfeilen Handelsgüter, hielten sie aber um das dreifache länger. Das wurde von den Bewohnern Urfas recht schnell bemerkt, und dann fingen sie an, bei der Station zu kaufen⁵. Deren Waren erlangten in kurzer Zeit ein solches Ansehen, dass schon 1903 Bestellungen eintrafen⁶. Dies führte zu einer wesentlichen Erweiterung der Produktion. Wie Jeppe im Jahre 1908 berichtete, hatte sich die Weberei beispielsweise in drei Jahren bereits aufs dreifache vergrößert und man konnte immer ebenso viel verkaufen, als man weben konnte⁷. Durch diese Entwicklung, die für die anderen Hauswerkstätten ebenso bezeichnend war, konnten diese nicht nur finanziell selbständig werden, sondern sie begannen ab 1906 auch zum Unterhalt des Waisenhauses beizutragen⁸. In den Jahren 1906-1907 brachten sie beispielsweise für das Waisenhaus einen Rein-Ertrag von 6000 Mark ein⁹, dessen Hälfte allein im ersten Halbjahr 1907

¹ S. **Lepsius J.**, Die Generalversammlung der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1904, S. 17.

² S. Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 119.

³ **Jeppe K.**, Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, S. 193-194.

⁴ Ebd., S. 194.

⁵ Ebd.

⁶ **Camin O.**, Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1903, S. 112. „Großen Wert legen wir auch auf die Verbreitung unserer Ware unter den Mohammedanern“, schrieb Jeppe, „denn dadurch bekommen sie Achtung vor uns und unserer Arbeit. Sie bewundern die Festigkeit und Zähigkeit, womit wir daran festhalten, immer nur das Allerbeste zu geben, und die Treue, womit jedes Stück gearbeitet ist“. S. **Jeppe K.**, Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, S. 195.

⁷ **Jeppe K.**, Das Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 176.

⁸ **Lepsius J.**, Unsere Waisenhäuser, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 16. Wie Lepsius schrieb, war das umso wünschenswerter, da die Kosten des ganzen Waisenwerkes der DOM die Pflegegelder, die man für die Kinder erhielt, weit überstiegen. Ebd.

⁹ S. Die Generalversammlung der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 91.

eingonnen worden war¹. Und im Jahr 1912 trugen die Handwerksbetriebe einen Teil der Miete des Waisenhauses (etwa 600 Mark), das Gehalt des Hausvaters, Ohannes Effendi, (etwa 800 Mark) und die Kosten für den Unterricht der in den Betrieben arbeitenden Kinder (etwa 100 Mark), also insgesamt etwa 1500 Mark bei².

Die Produktion der Handwerksbetriebe des Waisenhauses hatte keine wirklichen Konkurrenten und „eroberte“ laut Rohrbach fortschreitend den einheimischen Markt³. Daher bemühten sich die einheimischen Handwerker bald nach den gleichen Grundsätzen zu arbeiten, bei denen die Qualität der Waren unbedingt Priorität hatte. „In den letzten Jahren haben wir aber die größte Freude erlebt“, schrieb Jeppe in einem Bericht vom September 1912, „indem wir gesehen haben, dass die hiesigen Handwerker sich an unserem Beispiel ausrichten und auch anfangen, dieselben Wege zu betreten. Noch geht es nicht sehr gut; denn es ist leichter, die Qualität der Ware sinken zu lassen als sie heraufzusetzen. Und ihre Ausbildung ist ja mäßig. Doch schon dass sie den Weg gesehen haben und es ihnen nun klar ist, dass sie nur durch gewissenhafte Arbeit, nicht durch Betrug, aus ihrem Elend herauskommen können, das ist schon viel. Und dafür müssen wir Gott danken. Möchten sie nur Schritt für Schritt vorankommen“⁴.

Die Leitung der Station war dabei immer darauf bedacht, die Arbeit so einzurichten, dass möglichst viele Löhne ausgezahlt werden konnten. Man rechnete durchschnittlich mit 15-16 Personen, die wie Jeppe 1910 berichtete, ein durchschnittliches wöchentliches Gehalt von 30 Piaster pro Kopf erhielten. Da unter den Arbeitern auch Frauen und Halberwachsene waren, deren Arbeit verhältnismäßig geringer bezahlt wurde, ergab sich für die darin arbeitenden, erwachsenen Männer ein Durchschnittsverdienst von 40 Piaster oder 6 Mark pro Woche, mit dem sie und ihre Familien gut auskommen konnten⁵.

Die Handwerksbetriebe, deren erfolgreicher Fortschritt ohne das großartige Engagement Jappes kaum vorstellbar wäre⁶, hätten sich zu einem bedeutenden Industriekomplex entwickeln können, wenn der Weltkrieg nicht ausgebrochen wäre.

¹ **Eckart F.**, Zehn Jahre Arbeit in Urfa, ebd., S. 22.

² **Jeppe K.**, Die Handwerksbetriebe des Waisenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, S. 6. Die Handwerksbetriebe des Waisenhauses waren am 1. Januar 1909 vom Waisenhaus rechnermäßig getrennt worden. Ebd.

³ **Rohrbach P.**, Bericht aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, S. 84. „Dem Leder und den Geweben aus dem Waisenhaus“, so Rohrbach, „hat das hiesige Gewerbe nichts Ähnliches an die Seite zu stellen, was z. B. daraus hervorgeht, dass eine einheimische Gerberei in Diarbekir angefangen hat, ihren Fabrikaten tatsächlich den Stempel „Urfa“ aufzudrücken“. Ebd.

⁴ **Jeppe K.**, Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, S. 195.

⁵ **Jeppe K.**, Der pädagogische Wert der Handwerksbetriebe des Waisenhauses, „Der Christliche Orient“, 1910, S. 84.

⁶ „Auch die Werkstätten verdanken ihr Aufblühen der Arbeit von Fr. Jeppe“, schrieb Rohrbach, „die durch jahrelange Versuche die Technik auf die Höhe gebracht und die Solidität des Geschäftsbetriebes dadurch gesichert hat, dass sie unter keinen Umständen, auch bei ungünstiger Marktlage nicht, von den Prinzipien abgeht, nur gute Qualität und nur gegen Barzahlung und feste Preise zu verkaufen. Dadurch ist die geschäftliche Grundlage dieser Betriebe eine solche geworden, dass sie bei Zufuhr genügenden Betriebskapitals jederzeit als gewinnbringendes Unternehmen größeren Stils für sich organisiert werden können“. S. **Rohrbach P.**, Bericht aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, S. 84.

3. Die ärztliche Arbeit

Eine wichtige Aufgabe beim Aufbau ihres Armenischen Hilfswerkes sahen Lepsius und seine Missionsgesellschaft darin, in Urfa eine Klinik zu errichten, welche die ärztliche Behandlung der Waisenkinder übernehmen und auch den Einwohnern Urfas zugutekommen sollte¹. Zu diesem Zweck wurde die Schweizer Ärztin Josephine Zürcher, bis dahin Assistenzärztin in Dr. Lohmanns Sanatorium in Dresden, nach Urfa abgeordnet. Sie traf am 3. Juli 1897 in Urfa ein und machte gleich sich ans Werk². In der in einem angemieteten Haus eingerichteten Klinik³, die am 22. Juli 1897 eröffnet wurde und in erster Linie den armenischen Witwen und Waisen dienen sollte, wurden auch Muslime behandelt, und zwar mittellose unentgeltlich. Es bezahlte nur der, wer bezahlen konnte⁴.

In den ersten 7 Arbeitswochen fanden in der Klinik 2.022 bzw. täglich im Durchschnitt 48-50 Konsultationen statt, denen zufolge insgesamt 644 Patienten behandelt wurden. 32 von ihnen (zu $\frac{2}{3}$ Armenier und $\frac{1}{3}$ Türken) sind dabei operiert worden⁵. Was die Zöglinge des deutschen und des amerikanischen Waisenhauses anbetrifft, wurden sie alle 14 Tage ärztlich untersucht, während die neu aufzunehmenden Kinder erst nach einer körperlichen Untersuchung in der Klinik und einem

¹ Nach der Ansicht von Lepsius und seiner Mitarbeiter/innen sollte die ärztliche Mission dabei durch Taten der Opferbereitschaft und Nächstenliebe, welche diese mittrug, dazu beitragen, das Evangelium bzw. die kulturelle und geistige Überlegenheit des Christentums der muslimischen Welt aufzuschließen, somit die Kluft zwischen Muslimen und Christen, denen die Zukunft im Orient gehöre, zu überbrücken und im Orient „den inneren Frieden und die Versöhnung seiner Rassen- und Religionshass zerfleischten und erbitterten Völker“ zu bringen. S. **Lepsius J.**, Die politische und religiöse Wiedergeburt des Orients, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 149. Vgl. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, S. 138-140.

² **Zürcher J.**, Die deutsche Klinik in Urfa, ebd., 1897, S. 417. Es gab in Urfa Mitte 1897 bzw. um die Zeit der Begründung der ärztlichen Mission nur einen jungen armenischen Arzt, Abraham Attarjan, der seine Studien in Aintab gemacht hatte. S. Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, S. 418. Nach der Ankunft von Zürcher in Urfa engagierte sie sich in der Klinik als Dolmetscherin und Assistenzärztin und ein junger Armenier, Serkis, betätigte sich als Apotheker. S. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 28. Vgl. **Christ H.**, Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1900, S. 70.

³ Wie Jakob Künzler später mitteilte, war an einen direkten Kauf des Hauses nicht zu denken, da die Mission von der türkischen Regierung „mit argwöhnlichem Blicke“ aufgenommen wurde. Das Mieten eines Hauses erweckte den beruhigenden Eindruck eines vorübergehenden Aufenthaltes in der Stadt. S. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 27. Ein Zimmer des gemieteten Hauses wurde die Wohnung der Familie des Klinikdieners, eines wurde als Apotheke eingerichtet, und ein anderes diente als Operationssaal. Zwei weitere Zimmer galten als Warteraum und Untersuchungszimmer und ein übrig gebliebener kleiner Raum diente als Verbandszimmer. S. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 27.

⁴ S. Der gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, S. 31. Vgl. Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, S. 475-476. „In Scharen strömten die Kranken herbei“, schrieb Künzler, „wozu die gewesenen Massakres und die mitfolgende Not, Hunger und Elend wahrlich genug Material lieferten. Aber auch Muhammedaner fehlten schon zu Anfang nicht, besonders suchte die kranke, moslemische Damenwelt die Hilfe der Ärztin auf. ...Die Arbeit drohte gleich zu Anfang über die Kräfte eines Arztes zu gehen“. S. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 27.

⁵ Es gehörten dazu auch 46 Privatbesuche, bei denen die Patienten zur Hälfte Christen und zur Hälfte Muslime waren. S. Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, S. 476.

ärztlichen Gutachten aufgenommen wurden¹. Da unter den Waisenkindern manche mit ansteckenden Krankheiten waren, wurde noch ein neues Haus gemietet und als Kinderkrankenhaus eingerichtet. Man hoffte, dasselbe mit der Zeit zu einem Hospital zu erweitern², was tatsächlich bald gelang.

Die ärztliche Arbeit ging unter der Leitung von Dr. Zürcher bis Ende 1897 fortwährend voran. Wenn auch keine ausführlichen statistischen Angaben darüber vorhanden sind, vermitteln die bis Ende 1897 erfolgten insgesamt 11.970 Konsultationen³ eine gute Vorstellung von den Leistungen der Klinik in diesem Zeitabschnitt. Anfang 1898 heiratete Josefine Zürcher Heinrich Samuel Fallscheer und beide schieden aus dem Hilfswerk aus. Nachdem die Klinik, die bereits mit einem vollständigen ärztlichen Inventar ausgerüstet war, etwa ein Jahr von dem Assistenzarzt Dr. Attarjan versehen wurde⁴, übernahm Dr. Hermann Christ aus Basel deren Leitung im Januar 1899⁵. Von Urfa aus bat er bald Lepsius darum, einen ausgebildeten Diakon nach Urfa zu schicken, indem er zugleich auf den im Bürgerspital in Basel tätigen Jakob Künzler hinwies. Daraufhin wurde Künzler durch Empfehlung von Lepsius ebenso nach Urfa ausgesandt⁶, wo er sich, im Dezember 1899 angekommen, zu einer unentbehrlichen Hilfskraft entwickelte.

Dass es in Urfa kein Spital gab, wo die Kranken stationär behandelt werden könnten, wurde von Christ als ein folgenschwerer Nachteil für die dortige ärztliche Arbeit bezeichnet. Schon von Anfang an machte er die Berliner Freunde darauf aufmerksam. So schrieb er beispielsweise in seinem Brief vom 19. Juni 1899, die Notlage des armenischen Volkes sei nun aus dem akuten Stadium wieder ins chronische übergegangen⁷. Für viele bestand nach einer Operation oder bei einer schweren Krankheit in ihrem Elend keine Möglichkeit zur gesundheitlichen Wiederherstellung, weil dafür die elementaren Bedingungen in ihren kärglichen Wohnräumen fehlten. Deswegen müsse man sterben. Das nächstgelegene Spital in Aintab sei den Kranken in Urfa schon wegen der beträchtlichen Entfernung nicht von Nutzen. Die Errichtung eines Spitals in Urfa wurde von Christ daher als „ein dringenden Bedürfnis“ bezeichnet⁸.

¹ Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, S. 476.

² S. Der gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, S. 31.

³ S. Urfa (Türkei), „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, S. 89.

⁴ Ebd.

⁵ Zuvor musste Dr. Christ dafür sorgen, ein türkisches Diplom in Konstantinopel zu erhalten, was für die Erlaubnis jeglicher ärztlicher Arbeit im Osmanischen Reich notwendig war. S. Der gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, S. 31.

⁶ **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 29. J. Künzler, geboren 1871 in der Familie eines Maurermeisters in Hundwil, Schweiz, hatte sich im Diakonenhaus der Basler Mission zum evangelischen Diakon in Krankenpflege ausgebildet. Dr. Christ hatte er im Basler Bürgerspital, wo er dann als Krankenpfleger tätig war, kennengelernt. S. Ալեմետին Ի., Փափա Քիւնցլեր եւ հայերը, Անթիլիաս 1999, էջ 21-25 (**Alemettin I.**, Papa Künzler und die Armenier, Antilias 1999, S. 21-25).

⁷ **Christ H.**, Aus der Stadt Abrahams, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, S. 112.

⁸ **Christ H.**, Aus der Stadt Abrahams, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, S. 113. Die Berichte von Dr. Christ gaben ein klares Bild von der Situation der die Massaker überstandenen Armenier. „Die Poliklinik“, schrieb er in einem Brief vom 5. Februar 1899, sei „am meisten vom armenischen Teil der Bevölkerung besucht. Die Frauen, meist Witwen, überwiegen bei weitem. Die Notlage dieses Volkes wurde mir in diesen Sprechstunden gleich von Anfang an recht eindrücklich vor

Um die Patienten, an denen größere Operationen gemacht wurden, wenigstens einige Zeit im Haus zu halten, wurden das Warte- und das Operationszimmer im Spätsommer 1899 vorübergehend zu einem Spital primitivster Art umgewandelt¹. Im Frühjahr 1900 wurde ein anderes, größeres Haus im Zentrum der Stadt gemietet und bezogen². Der große Zuspruch von Patienten machte es aber bald erforderlich, an ein Krankenhaus mit besseren Räumlichkeiten zu denken und so kamen Christ und seine Mitarbeiter auf die Idee, da die türkische Regierung ihnen den Besitz eines eigenen Hauses verweigern würde, durch einen Ortsansässigen ein nettes Haus vor der Stadt zu kaufen und dasselbe sodann möglichst für ihre Zwecke auszubauen³. Im Oktober 1903 wurde der Ausbau dieses Hauses angefangen, und im März 1904 fand der Umzug statt⁴. Die Vermehrung der Arbeit und die Verbesserung der Räumlichkeiten verlangten auch mehr Hilfskräfte. Während die Versorgung der Patienten in der Anfangszeit durch die Angehörigen geschehen musste⁵, geschah sie seit 1902 durch die im Spital angestellten Krankenpflegerinnen, die aus den dazu geeigneten Frauen in der Stadt oder aus den Mädchen des Waisenhauses gewählt wurden⁶.

Dr. Christ war es jedoch nicht beschieden, in Urfa länger tätig zu sein. Seine Frau erkrankte schwer und machte deshalb eine unverzügliche Abreise in die Schweiz nötig, welche am 30. April geschah⁷. Obwohl er hoffte, bald wieder nach Urfa zurückzukommen, konnte dies nicht eintreten⁸. Nach seiner Abreise wurde in der Klinik ein junger armenischer Arzt namens Awedis Djebedjan angestellt⁹. Im Juli 1904 aber trat er zurück, um sich in der Schweiz weiter auszubilden. Nachdem die Klinik dann einstweilen offiziell ohne Arzt geblieben war¹⁰, wurde dort im Herbst

Augen gestellt; wie viele Beschwerden, die da zur Behandlung kommen, sind Folgen der erlittenen Schrecken, Drangsale, Verarmung, Teuerung... Auch bei den Besuchen in den Wohnungen der Patienten habe ich meist denselben Eindruck bekommen: sie haben sich noch in keiner Weise von der Katastrophe erholt“. S. **Christ H.**, Deutsche Klinik in Urfa, ebd., S. 45-46.

¹ **Christ H.**, Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1900, S. 74.

² **Künzler J.**, Die Missionsklinik in Urfa, ebd., S. 8. Vgl. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 29.

³ **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 31. Einstweilen sollte zwischen ihnen und jenem Eingeborenen, der Karapet Ismirljan hieß, nur eine Scheinmiete bestehen, um die türkischen Behörden nicht zu beunruhigen. Ebd.

⁴ Das ganze Haus war ein Geschenk der Schweizer Freunde, die zur Errichtung der neuen Klinik und Spital in Urfa 10.000 Schweizer Franken zur Verfügung gestellt hatten. S. **Schäfer R.**, Geschichte..., S. 49. Vgl. Rechnungsbericht der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1905, S. 94. Vier große neuerbaute Zimmer dienten für das Spital, und die anderen umgebauten acht Räume gaben Klinik und Wohnräume. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 31.

⁵ **Christ H.**, Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1900, S. 74.

⁶ Schon im Jahr 1902 war eine armenische Lehrerin namens Anna Taschjan in den Spitaldienst eingetreten, die unter Künzlers Leitung zu einer vorzüglichen Krankenschwester heranwuchs. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 30.

⁷ **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 31. Vgl. **Künzler J.**, Jahresbericht der Missionsklinik in Urfa 1903, „Der Christliche Orient“, 1904, S. 69.

⁸ **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 31.

⁹ Er hatte in ~~in~~ Beirut studiert. S. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 31.

¹⁰ In dieser Zeit ruhte die Klinikarbeit in den Händen von Dr. Attarjan. Da dieser treue Gehilfe in der Klinik, der seit dem Beginn der Arbeit bald als Arzt, ~~und~~ bald als Apotheker wirkte, kein türkisches Diplom besaß, begab er sich im September 1904, nachdem Dr. Arojan angestellt wurde, nach Beirut, um

1904 ein anderer armenischer Arzt, Dr. Eghia Arojan, angestellt¹, bis im Frühjahr 1905 ein Nachfolger von Christ, Dr. Andreas Vischer aus Basel nach Urfa ausgesandt wurde². Unter seiner Leitung wurde die Arbeit den oben genannten Grundsätzen entsprechend fortgesetzt. Für die Behandlung sowie für die Medikamente zahlten nur die, die das konnten. Der chronischen Not und der Armut der Bevölkerung zufolge konnten jedoch die zuvor erwarteten kleinen Gewinne nicht erzielt werden, und die Einnahmen verminderten sich bei vermehrter Arbeit³.

Während in den Anfangsjahren die Medikamente zu zwei Dritteln umsonst abgegeben werden mussten, und man, wenn auch mit Mühe, ab dem Jahr 1902 die Freigabe so zu steuern vermochte, dass drei Viertel aller Rezepte, wenn auch oft nur teilweise vollständig, bezahlt wurden, musste ab 1909 wieder eine starke Freigabe der Medikamente eintreten⁴. In dieser Situation musste sich das Krankenhaus zur Fortführung der Arbeit auf Spenden verlassen. Außer den Geldüberweisungen der DOM erfreute sich die Arbeit einer langfristigen Unterstützung sowohl des Hilfsvereins im Norden Berlins, des ostpreußischen Provinzialvereins in Königsberg, als auch des Nähvereins in Rostock und anderer Organisationen⁵. Unter ihnen sind vor allem die Schweizer Armenierfreunde zu nennen, die ab 1908 den größten Beitrag zur Unterstützung der Klinik und des Spitals in Urfa leisteten⁶.

Aufgrund der rasch wachsenden Arbeit war inzwischen ein dringender Bedarf, die Räumlichkeiten der Klinik und des Spitals zu erweitern⁷. Zuvor war jeglicher

dort ein türkisches Diplom als Arzt oder als Apotheker zu erwerben. S. Mitteilungen „Der Christliche Orient“, 1903, S. 96. Vgl. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 32.

¹ S. Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1905, S. 50: Vgl. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 31.

² **Künzler J.**, Freude in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1905, S. 85. Vgl. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 32. Vischer kam am 2. April in Urfa an. Dr. Arojan blieb noch einige Monate weiter in der Klinikarbeit, um dem neuen Chef die Arbeit im Anfang zu erleichtern. Als aber im Winter die Arbeit nachließ, und auch die Kasse der Klinik sich geleert hatte, musste man sich entschließen, ihn zu entlassen. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 32.

³ **Künzler J.**, Chronischer Notstand in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, S. 109.

⁴ Im Mai 1911 verabreichte man beispielsweise 900 Rezepte aus der Apotheke, von denen die Hälfte gar nicht und ein Viertel nur ungenügend bezahlt wurde. S. **Künzler J.**, Chronischer Notstand in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, S. 109. Auch bei vielen der Fälle, wenn der Arzt von den Kranken gerufen wurde, sollte er noch obendrein Geld für die nötige Milch, bei Rekonvaleszenten für das nötige Brot geben, da sonst eine Rettung des Kranken unmöglich wäre. Ebd.

⁵ **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 14. Der Nähverein in Rostock unter Anführung von Agnes Rennecke schickte beispielsweise jedes Jahr Wäsche und andere nützliche Gaben für den Kranken-Haushalt in der Klinik und im Spital. S. **Vischer A.**, Ein Dankeswort, „Der Christliche Orient“, 1911, S. 24.

⁶ Die Zusammenarbeit der DOM mit den Schweizer Armenierfreunden wurde positiv beeinflusst, weil Zürcher, Christ, Vischer und Künzler Schweizer waren. „Es war uns eine besondere Freude“, hieß es in einem 1905 veröffentlichten Bericht der DOM, „dass wiederum ein Schweizer der Nachfolger von Dr. Christ geworden ist und wir sehen darin eine Bürgschaft, dass auch die Liebe unserer Schweizer Freunde unserem Werk in Urfa erhalten bleiben wird und dass der Segen Gottes, der die Arbeit von Dr. Christ gekrönt hat, auch auf der Arbeit von Dr. Vischer ruhen wird“. S. **Lepsius J.**, Die Deutsche Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1905, S. 8. Im Jahr 1907 wurde auch der Basler Dr. Ricko Pfisterer als Assistenzarzt nach Urfa ausgesandt. S. Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 15.

⁷ **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 169.

Versuch, ein von Christ inzwischen erworbenes, an das Spital angrenzendes Grundstück für eigene Zwecke zu benutzen, infolge zahlreicher von der Regierung bereiteter Schwierigkeiten stets gescheitert. Man beschloss dennoch, einen neuen Versuch zu machen, der „nach vielen Konferenzen, endlosen Schreibereien und Gängen, manchem Misserfolg und viel Ärger“ endlich (1911, s.u.) gelang. Darauf wurde (durch die finanzielle Unterstützung der Schweizer Freunde) ein Haus als Wohnung für den Arzt und europäische Missionsarbeiter aufgebaut, wodurch mehrere Räumlichkeiten im Spital frei wurden¹. Nach Auf- und Ausbau mancherlei weiterer Räumlichkeiten in Klinik und Spital² - was ebenso durch die Unterstützung der Schweizer Freunde erfolgte - konnte der akute Mangel an Räumlichkeiten vorübergehend beseitigt werden.

Die Unterstützung der Schweizer Freunde erhielt einen weiteren Impuls, als von ihnen im Jahr 1908 in Basel ein ‚Verein der Freunde des medizinischen Liebeswerkes in Urfa‘ gegründet wurde³.

Wie in seinem ersten Aufruf am Begründungstag bereits hervorgehoben, hatte dieser das Ziel, über die Lieferung von Medikamenten und anderen Arzneimitteln hinaus dafür zu sorgen, dass die jeweils neuen Aufgaben in Klinik und Spital von Urfa finanziell gesichert würden. Hier kamen vor allem „die baulichen Notwendigkeiten der nächsten Jahre“ in Betracht, die „der teilweise unerträglichen und noch sanitärisch schwer bedenklichen Raumnot“ abhelfen sollten⁴. Es bestand anfangs auch die Idee, jedes Jahr einen Assistenten aus der Schweiz nach Urfa auszusenden⁵, der dem Arzt beistehen würde. Kurz zuvor bzw. im Frühjahr 1907, war ein Freund von Vischer aus Basel, Dr. Rico Pfisterer, für ein Jahr nach Urfa gefahren, um mit Fischer die angestiegene Arbeit zu teilen⁶. Als er wieder nach Basel zurückkehrte, ließ der Verein noch 1908 in der Klinik einen einheimischen Assistenzarzt, Dr. Hadjidjan, anstellen⁷, der im Juni 1910 durch einen anderen Arzt, Dr. Armenak Abuhajatjan, ersetzt wurde⁸. Im Jahr 1911 wurde ein dem Spital benachbartes neues Grundstück

¹ Ebd., S. 170.

² Ebd.

³ S. Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 14.

⁴ Ebd., S. 15.

⁵ Den gesamten Wortlaut des Aufrufs s. in: Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 14-15. Die im Osmanischen Reich überall herrschenden Armut und Notlage wurden von Verein als Folge der osmanisch-türkischen Vernichtungspolitik an den Armeniern bezeichnet. „Die Landesbevölkerung kann kaum mehr, als bisher“, hieß es im genannten Aufruf, „zur Deckung der Kosten herangezogen werden, denn die wirtschaftliche Lage ist trostlos, seit die Armenier, die den hauptsächlich arbeitenden und erwerbenden Teil der Einwohnerschaft bilden, zu vielen Tausenden hingeschlachtet worden sind. Wohl haben die Massakres aufgehört, aber der schwere Druck, unter dem die Armenier seufzen, besteht weiter“. Ebd., S. 15.

⁶ S. Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1907, S. 129. Vgl. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 33.

⁷ S. Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 15. Vgl. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 170. Vgl. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, S. 168.

⁸ **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1910, S. 160. 1912 war da auch ein anderer armenischer Arzt, Dr. Tiran Kassapjan, angestellt, der aber nach einem Jahr zurück trat und nach Sewerek zog. S. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 157.

gekauft, worauf durch die Unterstützung der Schweizer Freunde ein Gebäude mit großem Krankenzimmer gebaut wurde¹.

Die Schweizer Freunde ließen beständig auch vielerlei andere Unterstützungen der Klinik und dem Spital in Urfa angedeihen², und die Arbeit konnte sich durch dieses Zusammenwirken bis zum Kriegsausbruch intensiv weiter entwickeln. Dr. Vischer tat – wie sein Vorgänger Christ – sein Möglichstes, um den armen notleidenden Kranken entgegen zu kommen. Diese wurden nicht nur ohne Bezahlung behandelt, operiert und stationär aufgenommen, sondern man ließ auch den bedrängten Familien der Kranken oft eine Unterstützung zukommen. Das Erhalten der Familiennährer galt als eine wichtige Aufgabe, für die man keine Mühen scheute³. „Dr. Vischer und Diakon Künzler sind von früh bis spät tätig, um den armen Kranken zu Hilfe zu kommen“, schrieb Jeppe in einem Brief vom 1912, „und sie tun viel mehr, als man vom Arzte erwarten kann. Sie geben nicht nur den Armen Arznei oder behandeln sie am Operationstisch umsonst, sondern sie geben ihnen auch oft das Essen und tun überhaupt alles, was in ihrer Kraft steht, um die Versorger der Familie zu erhalten, denn wenn diese Bemühungen nicht wären, so würden 3 Waisenhäuser wie das unsrige nicht genügen, um die vaterlosen Kinder in Urfa aufzunehmen“⁴.

Um der zunehmenden Nachfrage gerecht zu werden, musste sich das Personal im Laufe der Zeit vermehren. Im Jahr 1905 bekam der Apotheker einen Gehilfen⁵. Gleichzeitig erweiterte sich das Personal der Krankenpflegerinnen, deren Zahl 1914 bereits auf sieben gestiegen war⁶, und die seit 1905 in Elisabeth Bender, der Frau von Künzler, eine geschickte Leiterin fanden⁷. Klinik und Spital der DOM in Urfa erfreuten sich im Laufe der Zeit großen Ansehens und machten sich weit und breit bekannt. Viele Kranke aus weit entfernten Orten scheuten die Strapazen von tage- und wochenlangen Reisen nicht, um sich in Urfa behandeln zu lassen. „Der Ruf der deutschen Krankenhäuser von Urfa ist auch in ganz Mesopotamien verbreitet“, so Lepsius in einem Bericht vom 1913, „und zwischen dem Euphrat und dem Tigris wird

¹ **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 13.

² Für ausführlicheres darüber s. **Künzler J.**, Urfa-Spital, „Der Christliche Orient“, 1910, S. 207. Vgl. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, S. 168.

³ **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1910, S. 159.

⁴ **Jeppe K.**, Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, S. 192.

⁵ Vom 1905 bis 1914 haben diese Stelle abwechselnd vier Eingeborene Armenier inne gehabt. Sie hießen Mkrtitsch (1905-1908), Grigor (1908-1910), Howsep (1910-1913) und Toros (1913-1915). S. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 166. Vgl. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 157.

⁶ In der Klinik und Spital haben sich bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges insgesamt die folgenden Personen als Krankenpflegerinnen betätigt: Anna Taschjan, Mariam Demirtschjan, Owsanna, Kutsi Kjupejlan, Hripsime Alahajdojan, Khatun Degirmendjan, Almast, Mariam, Jeghisabeth. Für Ausführlicheres darüber s. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 166. Vgl. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1910, S. 160. Vgl. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, S. 135. Vgl. **Künzler J.**, Bilder aus der ärztlichen Mission in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, S. 90-91. Vgl. **Vischer A.**, Bericht über die Tätigkeit des Krankenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1915, S. 4.

⁷ Sie heirateten im Jahr 1905. E. Bender, die Deutsche war und Arabisch sowie etwas Türkisch kannte, hatte zuvor in Schottland ein Diplom als Krankenpflegerin erhalten. S. **Künzler J.**, Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, S. 32, Vgl. **Lepsius J.**, Daheim und draußen, „Der Christliche Orient“, 1905, S. 125.

es bald keine Stadt mehr geben, die nicht schon ihre Kranken zu uns geschickt hätte“¹.

Die ärztliche Arbeit in der Station erhielt schließlich auch von den Behörden Anerkennung, die jetzt nicht mehr misstrauisch und feindlich wie früher gesinnt zu sein schienen². Da bald wieder ein weiterer Raumbedarf entstanden war, kam man auf die Idee, für das Krankenhaus ein anderes größeres Haus mit besseren Räumlichkeiten aufzubauen und das bestehende Gebäude dem Waisenhaus zur Verfügung zu stellen, zumal die Hoffnung bestand, keine Schwierigkeiten mehr von der Regierung zu bekommen. Man konnte 1913 durch die Vermittlung der deutschen Botschaft die Genehmigung der türkischen Regierung für den Neubau des Krankenhauses auf dem oben erwähnten, von Christ erworbenen, Grundstück erhalten³. Am 15. Juni 1913⁴ fand die feierliche Grundsteinlegung des neuen Krankenhauses statt, bei der nebst den geistlichen Vertretern sämtlicher christlichen Kirchengemeinschaften hohe türkische Beamte, nämlich der Gouverneur von Urfa, der Präsident der Stadtregierung, der ganze Regierungsrat, die Vertreter der muslimischen Geistlichkeit u. a. zugegen waren⁵. Es war vorgesehen, mit dem Bau am folgenden Jahr zu beginnen⁶, was aber aufgrund des Kriegausbruchs nicht mehr möglich war.

Die ärztlichen Missionsanstalten in Urfa leisteten einen wichtigen Beitrag, sowohl den Armeniern, welche die Massaker überlebt hatten, als auch der übrigen Bevölkerung in Urfa und der Umgebung beizustehen. Allein in den ersten 10 Jahren der Arbeit wurden beispielsweise über 30.000 Personen behandelt, deren überwiegender Teil Armenier waren. Und der Umstand, dass im Jahr 1912 600 Kranke stationär behandelt wurden, während sich deren Zahl in den Jahren 1900-1907 auf 780 belief, vermag verdeutlichen, mit welcher Intensität sich die Arbeit entwickelt hat⁷. Die nachstehenden Tabellen mit den eingesetzten statistischen Zahlenangaben können dieses Bild noch verdeutlichen⁸.

¹ **Lepsius J.**, Briefe aus der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 204.

² „Nicht nur bei den Armen und Kranken, auch sonst findet unsere Arbeit Anerkennung“, schrieb Vischer in einem Bericht vom 1913. S. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 26.

³ **Vischer A.**, Briefe aus der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 202. Schon 1910 hatte Dr. Vischer auf dem Grundstück ein Arzt-Wohnhaus bauen lassen, an das sich ein Haus für Künzler und dann der Neubau des Hospitals anschließen sollten. S. **Vischer A.**, Briefe aus der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 207.

⁴ Das war der Tag des kaiserlich deutschen Regierungsjubiläums. **Vischer A.**, Grundsteinlegung des neuen Krankenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, S.154.

⁵ Ebd. Die Feier wurde vom Pfarrer Bedros Krikorjan, dem langjährigen Hausvater des Waisenhauses, eröffnet. Ebd. Von der Festversammlung wurde ein Telegramm an den deutschen Kaiser aus Anlass der Grundsteinlegung des deutschen Krankenhauses am Jubiläumstag gesandt. S. **Vischer A.**, Briefe aus der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 211.

⁶ Ebd., S. 208.

⁷ **Rohrbach P.**, Deutsche Arbeit in Mesopotamien, „Der Christliche Orient“, 1912, S. 115.

⁸ S. Die Berichte über die ärztliche Arbeit in Urfa in den Jahrgängen des „Christlichen Orient“ vom 1900 bis 1915. 779 der vom September 1912 bis Juli 1913 registrierten 1186 Operationen hat Dr. Vischer mit seinem armenischen Gehilfen im Missions-Spital und die weiteren 407 im türkischen Spital der Stadt Urfa gemacht. S. **Vischer A.**, Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, S. 160-166. In den jeweils leeren Spalten der Tabellen sind wegen des Fehlens der betreffenden Angaben keine Aufzeichnungen gemacht worden.

Jahr	Poliklinische Sprechstunden	Privatkonsultationen	In den poliklinischen Sprechstunden behandelte Kranken		Hausbesuche		Operationen		In der Apotheke bereitete Rezepte		Ins Spital aufgenommene Patienten			Verpflegungstage im Spital
			Insgesamt	Armenier	In der Stadt	In den Waisenhäusern	Insgesamt	Christen	insgesamt	unbezahlt	insgesamt	Christen	Türken.Kurden .Araber	total
1899	137	1342	2107	1607	695	227	176		6696	4564				
1900	117	1615	2047	1585	717	236	384		6267	4747	20	17	-3.-.	240
1901	135	1551	2459	1937	1375	210	377		8396	6274	35	29	1. 2. 3.	533
1902	134	1692	3152	2398	1406	128	482	364	9083	5289	98	67	10. 11. 12.	1413
1903	134	1842	2334	1841	2523	55	350	233	6105	2155	72	46	9. 6. 11	1037
1904	150	1084	2897	2211	1685	78	469	267	5866	1640	93	51	10.17. 14.	1165

Jahr	Poliklinische Patienten		Bezahlende Patienten		Hausbesuche Zahl der Kranken	Operationen		In der Apotheke bereitete Rezepte		Ins Spital aufgenommene Patienten			Verpflegungstage im Spital Insgesamt
	Insgesamt	Davon Christen	Insgesamt	Davon		Insgesamt	Davon	insgesamt	unbezahlt	insgesamt	Davon	Türken.Kurden .Araber	
1905	3476	2590	335	85 Arm.		443	246 Arm.	6218	1032	113	55 Arm.	10. 30. 6	1574
1906	3206	2429	258	66 Arm.		711		7126	1315	160	90 Arm.	14.21. 17	
Januar 1907- Juli 1907	2346	1766	229	69 Chr.						115	66 Arm.	12. 14. 14	
Sept. 1907- Juli 1908	2570	1991	278			308		4731	723	150	94 Chr.	10. 34. 11	2100
August 1908 - Juli 1909	3134	2238	296	59 Arm.	120	452	236 Arm.	4479	575	177	75 Arm.	20. 31. 23	
Sept. 1909- Juli 1910	3514	2811	471	130 Chr.	452	737	526 Chr.	7334	2151	281	179 Chr.	29. 52. 21	
Sept. 1910- Juli 1911	3596	3017	337	77 Chr.		536		7026	2547	240	156 Chr.	23. 46. 14	
Sept. 1911- Juli 1912	4419	3659	343	76 Chr.	316	801	582 Chr.	7969	2679	307	210 Chr.	28. 54. 15	4580
Sept. 1912-Juli 1913	4735	4018	461	179 Chr.	795	1186	628 Chr.	8085	2229	337	242 Chr.	40.42. 13	5365
Sept. 1913- Juli 1914	4647	3846	576	190 Chr.	150	946		6172	1944	339	217 Chr.	40.60. 19	

**Աշոտ Հայրունի – Գերմանական արևելյան առաքելության հայոցնության
աշխատանքներն Ուրֆայում (1896-1914 թթ.)**

Համիդյան կոտորածների սանձազերծումից հետո դր. Յոհաննես Լեփսիուսն իր հիմնադրած Գերմանական արևելյան առաքելության հետ դեռևս 1896 թ. ձեռնամուխ եղավ Օսմանյան կայսրության մի շարք վայրերում հայանպաստ փրկարար աշխատանքների իրականացմանը, որոնք անընդմեջ շարունակվեցին մինչև Առաջին աշխարհամարտի բռնկումը: Հոդվածում մեծ մասամբ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող արժեքավոր սկզբնաղբյուրների հիման վրա հանգամանալից լուսաբանվում են Ուրֆայում կատարված աշխատանքները, որոնք ծավալվում էին երեք հիմնական ուղղություններով՝ որբախնամություն, աշխատատեղերի ստեղծում և համալիր բուժապասարկում: Այս ամենի արդյունավետ զարգացման նպատակով կազմակերպությունն Ուրֆա ուղարկեց գերմանացի, շվեյցարացի և դանիացի բազմաթիվ աշխատակիցների: Կազմակերպության որդեգրած հայոցնության հիմնարար սկզբունքները հետապնդում էին ոչ միայն առանձին խմբերի, այլև վտանգված ամբողջ արևմտահայությանը սատարելու նպատակ:

**Ашот Айруни – Арменфильские работы Немецкой восточной миссии в
Урфе (1896-1914 гг.)**

После разнудывания хамидийской резни Иоганнес Лепсиус вместе с основанной им Немецкой восточной миссией ещё в 1896 г. во многих районах предпринял осуществление арменфильских спасательных работ, непрерывно продолжающихся вплоть до начала Первой мировой войны. В статье посредством ценных и в основном впервые введённых в научный обиход первоисточников обстоятельно освещаются осуществлённые в Урфе работы, которые проводились в трёх основных сферах: забота о сиротах, создание рабочих мест и комплексное медобслуживание. С целью эффективного развития перечисленных работ организация отправила в Урфу многочисленных работников из Германии, Швейцарии и Дании. Представлены также принятые организацией основополагающие арменфильские принципы, которые были направлены не только на поддержку отдельных лиц, но и на поддержку находящихся под угрозой всех западных армян.

Ներկայացվել է 17.09.2018

Գրախոսվել է 15.02.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆԽԵԼՈՒ
ՅՈՀԱՆՆԵՍ ԼԵՓՄԻՈՒՄԻ ԶԱՆՔԵՐԸ 1915 Թ.
ՀՈՒԼԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ

Բանալի բառեր – Յոհաննես Լեփսիուս, Շավարշ Միսակյան, Վանգենհայմ, Յիմերման, ՀՅԴ, «Հայաստան» թերթ, կառավարություն, նախարարություն, դեսպան, աղետ, քաղաքականություն

1915 թ. գարնանը Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը հյուպատոսական զեկույցների, դեսպանատան իր աշխատակիցների, Զավեն պատրիարքի, Լիպարիտ Նազարյանցի, ինչպես նաև դր. Լեփսիուսի հայոցնության կայանների միջոցով բազմիցս իրագեկվել էր Թուրքիայում հայերի սպառնալի վիճակի մասին: Չհերքելով իրեն ներկայացված տեղեկությունների իսկությունը՝ դեսպանը գործնականում որևէ քայլ չէր ձեռնարկում հայերին օգնելու համար, այլ փորձում էր իր գործողություններով դժգոհություն չառաջացնել երիտթուրքական կառավարությունում: «Ղեկավար շրջաններում (նկատի ունի Թուրքիայի – Մ. Հ.) ներկայումս հայերի հանդեպ գոյություն ունեցող անբարենպաստ տրամադրությունը,– նշում էր նա 1915 թ. ապրիլի կեսերին,– արգելում է մեզ հայերի օգտին միջամտություն կատարել և պահանջում է մեզնից լրացուցիչ զգուշություն: Այլապես ռիսկի դիմելով և աջակցելով թերևս հեռանկար չունեցող հարցին՝ մենք վտանգի կենթարկենք մեր հետագա ավելի կարևոր շահերը»¹:

Հատկանշական է, որ Վանում հայերի, այսպես կոչված, «ապստամբությունից»² հետո Վանգենհայմը լիովին հակահայկական դիրք գրավեց և

¹ St´u Der Botschafter in Konstantinopel (Wangenheim) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg) // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-04-15-DE-002, PA-AA, R 14085](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-04-15-DE-002, PA-AA, R 14085):

² Թուրքական պաշտոնական լրատվամիջոցները ողողված էին Վանում հայերի ապստամբության, այնտեղ հայերի և ռուսների անկարգությունների և 150.000 (Բեռլինում թուրքական դեսպանությունը, այդ թիվը ուռճացնելով, նշում էր 180.000) մուսուլմանների սպանության մասին ստահող տեղեկություններով, որոնք Կ. Պոլսի «Wolffs Telegraphisches Bureau» (W.T.B) լրատվական գործակալության միջոցով տարածվեցին գերմանական մամուլում՝ հաճախ «ինչպես ապացուցված է» պիտակով: Նման միջոցներով թուրքական պաշտոնական լրատվությունը փորձում էր նպաստել Գերմանիայում հայերի մասին հասարակական սխալ կարծիքի ձևավորմանը: St´u Hayruni A. und Hosfeld R., Johannes Lepsius und die Armenische Frage im Beziehungsgeflecht des Weltkrieges // Hosfeld R. und Pschichholz Ch. (Hg.), Das Deutsche Reich und der Völkermord an den Armeniern, Göttingen, 2017, S. 232:

մայիսի 31-ին Արտաքին գործերի նախարարությանն ուղղված հեռագրում իր համաձայնությունն էր տալիս «ոչ լոյալ հայերի»¹ դեմ էնվեր փաշայի նախատեսած գործողություններին: Այդ հեռագրում նա հաղորդում էր հետևյալը. «Հայկական լրտեսության առաջն առնելու և նոր հայկական զանգվածային ապստամբությունները կանխելու նպատակով ռազմական նախարար էնվեր փաշան նպատակադրվել է, պատերազմական դրությունն օգտագործելով, հայկական դպրոցների մի զգալի մասը փակել, հայերի փոստային հաղորդակցությունն ընդհատել, հայկական թերթերը փակել և այժմ ապստամբած բոլոր ոչ միանշանակ անմեղ ընտանիքներին վերաբնակեցնել Միջագետքում: Նա թախանձագին խնդրում է, որ մենք այդ հարցում նրան չխանգարենք: Թուրքերի այդ միջոցառումները, իհարկե, մեզ թշնամի ամբողջ աշխարհում դարձյալ մեծ հուզումների տեղիք կտան ու նաև կշահարկվեն մեր դեմ: Միջոցառումները, անշուշտ, նաև մեծ խստություն են հայ ազգաբնակչության համար: Սակայն ես այն կարծիքին եմ, որ մենք իրավունք ունենք դրանք իրենց ձևի մեջ մեղմել, բայց ոչ հիմնովին արգելել: Ռուսաստանից սնվող սադրանքները մեծ չափերի են հասել՝ սպառնալով Թուրքիայի գոյությանը: Խնդրում եմ՝ դր. Լեփսիուսին և գերմանա-հայկական կոմիտեներին համապատասխանաբար հայտնեք, որ Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական իրավիճակում ցավոք նշված միջոցառումներից խուսափել հնարավոր չէ: Այդ մասին ես գաղտնի տեղյակ եմ պահել նաև Էրզրումի, Ադանայի, Հալեպի, Մոսուլի, Բաղդադի հյուպատոսություններին»²:

Այդ հեռագիրը Կ. Պոլսում գերմանական դեսպանությունից ստացված պաշտոնական առաջին հաղորդումն էր արևմտահայության տեղահանման ու արքայի վերաբերյալ, թեև այն չէր ներկայացնում իրադարձությունների ստույգ պատկերը, և դրա միջոցով սարսափելի իրականության մասին կարելի էր միայն կռահումներ անել³:

1915 թ. հունիսի սկզբին Արտաքին գործերի նախարարությունում Արևելքի գործերով զեկուցող Ռոզենբերգը դր. Լեփսիուսին հանձնեց այդ հեռագրի պատճենը⁴: Ծանոթանալով դրա բովանդակությանը՝ վերջինս նկատեց, որ ըստ երևույթին դեսպանին պարզ չէր էնվեր փաշայի որոշման նշանակությունը: «Զանգվածային ապստամբությունները կանխելու նպատակով,– պարզաբանում էր Լեփսիուսը,– արքային են ոչ թե «ընտանիքների», որոնք միանշանակ «անմեղ չեն», այլ զանգվածների: Իսկ զանգվածների

¹ St' u Der Botschafter in Konstantinopel (Wangenheim) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg) // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-06-05-DE-001 PA-AA, R 14086](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-06-05-DE-001 PA-AA, R 14086):

² Lepsius J., Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919, S. 79.

³ St' u Hayruni A., Johannes Lepsius während des Weltkrieges, Teil 2 // Armenisch-Deutsche Korrespondenz, Nr. 159, Jg. 2013/ Heft 2, S. 42.

⁴ St' u Lepsius J., Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges, Potsdam, 1927, S. V.

աքսորումը նշանակում է զանգվածային կոտորածներ: Այդ գիտի ամեն ոք, ով ծանոթ է Թուրքիայի ներքին պայմաններին, որոնց քողի տակ տեղի են ունենում նման աքսորումները»¹:

Այսպիսով, Լեփսիուսը փորձում էր Էնվերի որոշման էությունը պարզաբանելու միջոցով Արտաքին գործերի նախարարությանը դրդել ազդելու թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս դադարեցներ իր բարբարոսական քաղաքականությունը, բայց ապարդյուն:

Ուշագրավ է, որ գերմանական դեսպանությունից ստացված հիշյալ հեռագիրը Լեփսիուսի համար միակ սկզբնաղբյուրը չէր Թուրքիայում հայերի ողբերգական վիճակի մասին պատկերացում կազմելու համար: Դեռևս 1915 թ. ապրիլին՝ Կ. Պոլսում հայ մտավորականության զանգվածային ձերբակալությունների ու աքսորի ժամանակ, Շավարշ Միսակյան անունով մի հայ երիտասարդ այնտեղ ստեղծել էր գաղտնի խմբակ, որն իր առջև խնդիր էր դրել մի կողմից աջակցել ձերբակալված մտավորականների ընտանիքներին, մյուս կողմից՝ Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին հնարավորինս արագ իրազեկվել և ձեռք բերած տեղեկությունները գաղտնի ճանապարհներով փոխանցել Մոֆիայում ՀՅԴ-ի Կենտրոնական կոմիտեին, «Հայաստան» թերթի խմբագրությանը, ինչպես նաև տեղի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին²: Այդ տեղեկությունները Լիպարիտ Նազարյանցի միջոցով հասանելի էին դառնում նաև դր. Լեփսիուսին:

Չնայած դրան՝ արևմտահայության վերաբերյալ դեսպանի վերոնշյալ մտահոգիչ տեղեկությունից հետո Լեփսիուսը որոշեց անձամբ մեկնել աղետի վայրը՝ տեղում իրադարձություններին իրազեկ դառնալու և դրանով իսկ հավաճվող հայերի մասին գերմանական կառավարությանն ուղղված դիմումներն արդյունավետ դարձնելու համար³: Այդ նպատակով նա դիմեց Արտաքին գործերի նախարարությանը՝ Բ. Դոնից Կ. Պոլիս և Թուրքիայի հայաբնակ գավառներն ուղևորվելու թույլատվություն ձեռք բերելու խնդրանքով⁴: Իր ճանապարհորդությունը Լեփսիուսը հիմնավորում էր հայերի առաջնորդներին թուրքական կառավարության հանդեպ չեզոք դիրք գրավելու անհրաժեշտությունը պարզաբանելու և նրանց կողմնորոշելու պատրվակով⁵: Գեր-

¹ Lepsius J., Der Todesgang des armenischen Volkes, S. V:

² Hayruni A., Johannes Lepsius' armenische Verbindungen // Hofseld R. (Hg.), Johannes Lepsius- Eine deutsche Ausnahme, Der Völkermord an den Armeniern, Humanismus und Menschenrechte, Göttingen, 2013, S. 219.

³ «Լեփսիուսի նախաձեռնությունը,– մի առիթով ասել է Մարգրետ Անդերսոնը,– անելալու իրավիճակում չափազանց խիզախ քայլ էր»: Տե՛ս Hofseld R., Johannes Lepsius, Armenien und die christliche Ethik // Schaede S., Hofseld R. (Hg.), Der Genozid an den Armeniern. Interdisziplinäre Perspektiven auf die historische und aktuelle Rolle des Protestantismus, Jena, 2016, S. 26:

⁴ Տե՛ս Lepsius J., Der Todesgang des armenischen Volkes, S. V-VI:

⁵ Տե՛ս Der Unterstaatssekretär des Auswärtigen Amtes (Zimmermann) an den Botschafter in Konstantinopel (Wangenheim) // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-06-06-DE-001,PA-AA,R14086](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-06-06-DE-001,PA-AA,R14086):

մանիայի պետքարտուղարի տեղակալ Արթուր Յիմերմանը, որը դեռ կրկնում էր 1914 թ. նոյեմբերին Գերմանա-հայկական ընկերությանը (այսուհետև՝ ԳՀԸ) տված խոստումը՝ պատերազմի ավարտից հետո ընդմիջված հայկական բարեփոխումները իրագործելու վերաբերյալ¹, ընդառաջ գնաց Լեփսիուսի ցանկությանը և հունիսի 6-ին Վանգենհայմին ուղարկեց մի հեռագիր, որտեղ դեսպանին հրահանգում էր Բ. Դոնից թույլատվություն ստանալ նրա ուղևորության համար²:

Լեփսիուսի նախաձեռնության առնչությամբ Բ. Դոն և դեսպանի դիրքորոշումը, սակայն, չափազանց հստակ և միանշանակ էր: «Նկատի առնելով Բ. Դոնի՝ արդեն ի կատար ածվող միջոցառումը,՝ տեղեկացնում էր դեսպանին իր՝ հունիսի 9-ի պատասխան հեռագրում,՝ որը ստուգապես հաստատված զանազան փաստերի միջոցով հիմնավորված է թվում, դր. Լեփսիուսի ժամանումը չափազանց ուշացած կլինի, և նրա ջանքերն արդյունք չեն ունենա: Դրանից զատ՝ ես այդ այցն այն նկատառումով եմ համարում ոչ տեղին, որովհետև դր. Լիպարիտի գործունեությունը ևս դեռ չի պարզաբանվել, և որ այն (Լեփսիուսի ուղևորությունը – Ա. Հ.) կարող է Բ. Դոնը վրդովել, որը, ինչպես և ցույց է տալիս նախօրոք արված հավաստի ստուգումը, միանգամայն դեմ է այդ այցելությանը: Բացի այդ՝ ես իմ ուժերի ներածին չափով անում եմ ամեն բան, որպեսզի մեղմեմ Բ. Դոնի չափազանց խիստ ձեռնարկները»^{3*}:

Կ. Պոլսից ստացված բացասական պատասխանը չհուսահատեցրեց դր. Լեփսիուսին: Նա համառորեն շարունակեց գործնական քայլեր ձեռնարկել իր ուղևորությունը հնարավոր դարձնելու համար: Այսպես՝ նրա նախաձեռնությամբ հունիսի 11-ին միաժամանակ երկու գրություն ուղարկվեց դեսպան Վանգենհայմին: Առաջինը՝ իր անունից, որտեղ նա Կ. Պոլիս ուղևորվելու իր որոշումը հիմնավորում էր Գերմանիայի և Թուրքիայի շահերին օգտակար լինելու ցանկությամբ: Նա վստահեցնում էր, որ եթե իրենց հաջողվեր նպաստել հայերի առաջնորդների և Բ. Դոնի միջև բնականոն փոխհարաբերությունների պահպանմանն ու ամրապնդմանը, ապա թուրքական կառավարության կողմից հայերի դեմ իրականացվող խիստ միջոցառումները, որոնք ինքը դեսպանին չհակադրվելու դիտավորությամբ պայմանավոր-

¹ Տե՛ս **Hayruni A. und Hoffeld R.**, նշվ. աշխ., էջ 228:

² Տե՛ս Der Unterstaatssekretär des Auswärtigen Amts (Zimmermann) an den Botschafter in Konstantinopel (Wangenheim) // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-06-06-DE-001,PA-AA,R14086](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-06-06-DE-001,PA-AA,R14086):

³ Տե՛ս Der Botschafter in Konstantinopel (Wangenheim) an das Auswärtige Amt // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-06-09-DE-001,PA-AA,R14086](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-06-09-DE-001,PA-AA,R14086):

* Բ. Դոնի խիստ միջոցառումները կանխելու վերաբերյալ դեսպանի վերջին վստահեցումը բացահայտ սուտ էր, քանի որ նա ոչ այդ ժամանակ, ոչ էլ առավել ևս հետագայում գործնական որևէ քայլ չձեռնարկեց ընդդեմ թուրքական կառավարության հայաջինջ քաղաքակալության: Տե՛ս **Hayruni A.**, Johannes Lepsius während des Weltkrieges, Teil 2, S. 43:

ված էր համարում «լրտեսության առաջն առնելու և տեղական անկարգությունները կանխելու անհրաժեշտությամբ», հայերի կողմից կղիտվեին ոչ կանոնավոր, իսկ իր այցը կնպաստեր Թուրքիայում Գերմանիայի հետապնդած շահերին: Ընդ որում, այդ գրության մեջ Լեփսիուսն ընդգծում էր դեսպանի կողմից հայերի օգտին ակտիվ միջամտություն կատարելու քաղաքական անհրաժեշտությունը՝ պայմանավորելով դա Թուրքիայի շահերով: Նրա կարծիքով՝ այս ճանապարհով միայն Թուրքիան կարող էր շահել ինչպես իր քրիստոնյա հպատակների վստահությունը, այնպես էլ կովկասահայերի համակրանքը¹:

Դեսպանին ուղղված մյուս գրությունը Լեփսիուսի երկու կազմակերպությունների՝ Գերմանիայի առաքելությունը Արևելքում (այսուհետև՝ ԳԱԱ) և ԳՀԸ-ի անունից էր, որտեղ նրան կոչ էր արվում «աշխատանքներ տանել Թուրքիայում քառասյին վիճակի մեջ հայտնված քրիստոնյաների դրության բարելավման ուղղությամբ»: Իսկ Հայոց պատրիարքության և հայերի առաջնորդների հետ իրենց հարաբերություններն անխաթար պահելու և նրանց կողմնորոշելու համար առաջարկվում էր հնարավոր դարձնել դր. Լեփսիուսի ուղևորությունը Կ. Պոլիս²:

Ցավոք, այս անգամ ևս Լեփսիուսի ջանքերը, ինչպես նշում է Էվալդ Շթիրը, «արդյունք չտվեցին, քանի որ թուրքական կառավարությունը հրաժարվեց նրան հասկացնել ուղևորության թույլատվությունը»³: Այդ պատճառով Ցիմերմանը, որը նախապես իր հավանությունն էր տվել Կ. Պոլսի դեսպանին գրություն ուղարկելու Լեփսիուսի որոշմանը⁴, վերջինիս դիմումի համաձայն՝ հունիսի 13-ին իր կողմից երկրորդ հեռագիրը ուղարկեց Վանգենհայմին, որտեղ նշվում էր. «Էր. Լեփսիուսը Բ. Դռան համար խնդիրներ ստեղծելու մտադրություն չունի: Նա կարծում է, որ իր ներկայությունը Կ. Պոլսում եթե անգամ գործնականում հաջողություն չունենա, բայց կմեղմի Գերմանիայում հայ ժողովրդի բարեկամների անհանգստությունը, իսկ հայերի համար կլինի ապացույց այն բանի, որ Գերմանիան մտադիր չէ իրենց շահը ստորադասել քաղաքական իրավիճակին: Ցավալի կլինի, եթե Թուրքիայի հետ մեր դաշինքի նկատմամբ ժողովրդի մեջ առկա համակրական վերաբերմունքը Հայկական հարցի պատճառով վերածվի հակակրանքի: Հետևաբար ինչպես սեփական, այնպես էլ Թուրքիայի շահերից ելնելով՝ մենք պետք է ջանանք չկորցնել հայերի վստահությունը:

¹ St' u Johannes Lepsius an den Legationsrat im Auswärtigen Amt Rosenberg // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AIIIDocs/1915-06-17-DE-001, PA-AA, R 14086](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AIIIDocs/1915-06-17-DE-001, PA-AA, R 14086):

² St' u նույն տեղում:

³ Stier E., Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914-1939) // Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Nr. 5-6, Dezember 1939, S. 4 (68)-5 (69).

⁴ St' u Lepsius J., Der Todesgang des armenischen Volkes, S. VI:

Ուրեմն ողջունելի կլինի, եթե Ձերդ գերագանցությանը հաջողվի հաղթահարել Բ. Դոան հակառակությունը դր. Լեփսիուսի ուղևորության վերաբերյալ: Ձենթլմենի նրա կերպարն արդեն իսկ երաշխիք է այն բանի, որ ինքը Կ. Պոլսում ոչինչ չի ձեռնարկի առանց Ձերդ գերագանցության և թուրք պաշտոնյաների համաձայնության: Ինչ վերաբերում է Սոֆիայում դր. Լիպարիտի գործունեության հանդեպ անվստահությանը, ապա այն, համաձայն դր. Լեփսիուսի այստեղ տված պարզաբանումների, թվում է անհիմն»¹:

Այդուհանդերձ, քանի որ Լեփսիուսը մտադիր չէր ձեռնունայն սպասել, մինչև մեկնման թույլատվությունը կհատկացվեր², նա հունիսի 18-ին և 22-ին Գերմանիայի ԱԳՆ-ին ներկայացրեց Թուրքիայում հայերի վիճակի վերաբերյալ երկու տեղեկագիր, որոնք շարադրել էր գլխավորապես Շ. Միսակյանի՝ Լ. Նազարյանցին հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա³:

Հունիսի 18-ի տեղեկագրում Լեփսիուսը հաղորդում էր Կ. Պոլսում քսան հնչակյանների կախաղան բարձրացնելու մասին և համոզմունք հայտնում, որ նույնը սպասվում էր ձերբակալված և Անկարա ուղարկված դաշնակցական գործիչներին, որոնց թվում էին ՀՅԴ-ի պարագլուխներից Ակնունին, Խաժակը, Ջարդարյանը և Մինասյանը: Նա տեղեկացնում էր նաև Երզնկայի, Մարաշի, Հաճնի, Այնթափի և Կիլիկիայի հայերի բռնի տեղահանության ու Միջագետք քշվելու մասին⁴:

¹ Der Unterstaatssekretär des Auswärtigen Amts (Zimmermann) an den Botschafter in Konstantinopel (Wangenheim) // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-06-13-DE-001, PA-AA/R14086](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-06-13-DE-001, PA-AA/R14086).

² Տե՛ս **Հայրունի Ա.**, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2002, էջ 251:

³ Տե՛ս **Hayruni A.**, Johannes Lepsius' armenische Verbindungen, S. 219:

⁴ Տե՛ս **Lepsius J.**, Deutschland und Armenien, S. 85:

* Շ. Միսակյանից ստացած տեղեկությունների հիման վրա Լ. Նազարյանցը հունիսի 14-ին և 17-ին երկու հեռագիր էր ուղարկել Լեփսիուսին՝ խնդրելով հնարավորինս անել ամեն բան՝ աղետը կանխելու համար: Այդ հեռագրերը Լեփսիուսը հանձնել էր արտաքին գործերի նախարար Յագովին, և դրանց հիման վրա Ցիմերմանը հունիսի 18-ին Վանգենհայմին էր ուղարկել հետևյալ գրությունը. «Հայ-գերմանական ընկերությունը լուր է ստացել, որ քսան հնչակյան կախաղան են բարձրացվել, և որ նույնը սպառնում է Անգորա (Անկարա – Մ. Հ.) ուղարկված դաշնակցականներին, ի թիվս որոնց հայերի ականավոր ղեկավարներից Ակնունուն, Ջարդարյանին և ուրիշների: Եթե այդ լուրը ստույգ է, ուրեմն երկյուղալի է, որ մինչև օրս օրինապահ հայերը կմղվեն Եռյակ համաձայնության բանակը և հայերի դժգոհությունը կարտահայտվի ըմբոստություններով և մահափորձերով ընդդեմ իշխանությունների: Հանձնարարում եմ զգուշացնել Բ. Դոանը՝ հրաժարվելու չնտածված քայլերից, ու եթե դաշնակցականների համար մահավճիռ ընդունվի, ջանալ ջնջել տալ այն»: Այդ հեռագրի պատասխանը Վանգենհայմը ուղարկեց հուլիսի 16-ին: Նա հայտնում էր, որ չնայած իրենց հորդորներին՝ Բ. Դոառը շարունակում էր տեղահանել հայերին և բնակեցնել անմարդաբնակ վայրերում՝ դատապարտելով նրանց ոչնչացման: Իրենք անգոր էին դրա առաջն առնելու: Հետևաբար այդ հանցագործությունների տնտեսական և քաղաքական հետևանքների պատասխանատվությունը դեսպանի կարծիքով իրենք պետք է թողնեին Բ. Դոան վրա: Տե՛ս **Լեռնեան Ռ.**, Մեծ աղետի օրերուն // «Հայրենիք», 1928, թիվ 5, էջ 119:

Հունիսի 22-ի տեղեկագրում, որն ավելի ընդարձակ էր, ներկայացնելով հայ ժողովրդի՝ արդեն տեղահանված հատվածների ողբերգական դրությունը և միանշանակորեն հերքելով այդ միջոցառման ռազմավարական անհրաժեշտությունը «վկայակոչող» թուրքական պաշտոնական տեսակետները, Լեփսիուսը հայտնում էր, որ թուրքական կառավարությունը, պատերազմական իրադրությունն օգտագործելով, փաստացիորեն ձեռնամուխ էր եղել հայ ժողովրդի զանգվածային բնաջնջմանը, և որ տեղահանվածների թիվն արդեն հասել էր շուրջ 200.000-ի: «Ինչպես արդեն տեղեկացրել եմ իմ հունիսի 18-ի գրության մեջ, խոսքը վերաբերում է ոչ թե առանձին ընտանիքների վերաբնակեցմանը, այլ Անատոլիայի շրջանների և Կիլիկիայի հայ բնակչության մեծ խմբերի զանգվածային աքսորմանը տարբեր տարածքներ, հատկապես Միջագետք: Այդ միջոցառումները չեն կարող ռազմավարական պատճառներով արդարացվել..., քանի որ խնդիրը մեծ մասամբ վերաբերում է այն շրջաններին, որոնք գտնվում են Անատոլիայի խորքում՝ ռազմական գործողությունների գոտուց հեռու:... Ակնհայտորեն փորձ է կատարվում, պատերազմի ընձեռած իրավունքների ներքո քողարկվելով և օգտագործելով մուսուլմանների՝ սրբազան պատերազմի միջոցով բորբոքած կրքերը, մեծապես կրճատել կայսրության քրիստոնյա բնակչությանը և դեպի աննպաստ ու կլիմայապես ոչ անվտանգ սահմանամերձ տարածքները բռնի տեղահանման միջոցով կորստյան դատապարտել նրան»¹:

Երիտթուրքերի հետին նպատակների բացահայտման հետ մեկտեղ՝ Լեփսիուսը գերմանական կառավարությանը վճռական միջամտության դրդելու նպատակով անհրաժեշտ էր համարում պարզաբանել այն վտանգավոր հետևանքները, որ ունենալու էին այդ ռճրագործությունները Գերմանիայի համար: Հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը, նշում էր նա, բխում էր Անտանտի շահերից, քանի որ հայ ազգային շրջաններում բորբոքվելու էր ատելությունը թուրքերի հանդեպ: Մյուս կողմից այն խոչընդոտելու էր նաև Թուրքիայի տնտեսական զարգացման միջոցով այդ երկրի վրա Գերմանիայի ազդեցության ամրապնդումը, քանի որ Թուրքիայի տնտեսությունը հիմնականում գտնվում էր «հայերի ուսերի վրա»: Բացի այդ, հայերի բնաջնջման իրողությունը թշնամի երկրներում կօգտագործվեր որպես զենք Գերմանիայի դեմ և միաժամանակ մեծ վրդովմունք կհարուցեր գերմանական ավետարանական եկեղեցական շրջաններում. հանգամանք, որ գերմանական կառավարությունը չէր կարող անտեսել: Եվ վերջապես՝ Թուրքիայում, որտեղ «կառավարությունը գործում է ահաբեկչական սկզբունքներով», անհնար էր, որ բնաջնջման քաղաքականությունը ահաբեկչության չնդեր նաև հալածվողներին: Իսկ եթե հաշվի առնվեր այն հանգամանքը, որ թուրքական կառավարության

¹ St' u Johannes Lepsius an das Auswärtige Amt // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-06-22-DE-001, PA-AA, R 14086](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-06-22-DE-001, PA-AA, R 14086):

դեմ կար «ուժեղ և վտանգավոր» ընդդիմություն, որպիսին Անտանտի հետ շահերի ընդհանրություն ունեցող լիբերալների միությունն էր, ապա, ինչպես նշում էր Լեփսիուսը, Գերմանիայի շահերը պահանջում էին բացառել այդ ընդդիմության հետ Թուրքիայի ներքին քաղաքականության հանդեպ նախկինում չեզոք դիրք որդեգրած հայերի միավորումը, որ կարող էր տեղի ունենալ հայ ժողովրդի բնաջնջման երիտթուրքերի քաղաքականության հետևանքով¹: Անդրադառնալով 120 դաշնակցականների ձերբակալությանն ու նրանց սպառնացող մահապատժին Լեփսիուսը նշում էր, որ դրա պատճառով «ռուսահայության ահաբեկչական տարրերը Թուրքիայում գործելու ազատություն էին ստանում»²: Նա ընդգծում էր նաև, որ չեզոք հայերի կոմիտեները թեև դիմել էին ամերիկյան, բուլղարական և հունական կառավարություններին՝ իրենց օգնելու խնդրանքով, բայց նրանք միաձայն պատասխանել էին, որ միայն գերմանական կառավարությունն էր ի վիճակի կանխելու չարիքը, քանի որ միայն նա ազդեցություն ուներ թուրքական կառավարության վրա և հետևաբար Թուրքիայի հետ հավասար պատասխանատվություն էր կրում այդ երկրի ներսում տիրող վիճակի համար³:

Ուշագրավ է, որ գրեթե նույն ժամանակ Լեփսիուսը հեռագիր ստացավ Սոֆիայի իր դաշնակցական ընկերներից, որտեղ նշվում էր. «Ձեր ներկայությունն այստեղ անհրաժեշտ է»⁴: «Կը բաւեր լակոնական հեռագիր մը, ուղարկուած իրեն մեր կողմէն,– գրում է Լ. Նազարյանցն իր հուշերում,– որպէս զի այդ զարմանալի մարդը, առանց մենէ որևէ բացատրութիւն ուզելու, ոչ միայն անմիջապէս ելնէր ու գար Սոֆիա, այլ եւ պահանջէր գերման արտաքին գործոց նախարարութենէն, որ իրեն Թուրքիա մեկնելու հնարաւորութիւն տրուի»⁵: Ուղևորության թույլատվությունը անպայմանորեն ձեռք բերելու համար Լեփսիուսը այս անգամ ԱԳՆ-ին հայտնում էր նաև կովկասահայերի առաջնորդների հետ բանակցություններ վարելու իր պատրաստակամությունը և վստահեցնում, որ իրեն կհաջողվեր համոզել վերջիններիս «իրենց շահերը առանձնացնել Ռուսաստանի շահերից», եթե թուրքական կառավարությունը ազատ արձակեր ձերբակալված 120 դաշնակցականներին և հրաժարվեր հայ ժողովրդին աքսորելու ու բնաջնջելու քաղաքականությունից⁶:

Նշենք, որ ՀՅԴ-ն երբեք ռուսամետ դիրքորոշում չէր ունեցել⁷, սակայն

¹ Sté u Johannes Lepsius an das Auswärtige Amt // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$AllDocs/1915-06-22-DE-001, PA-AA, R 14086](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$AllDocs/1915-06-22-DE-001, PA-AA, R 14086):

² Sté u **Hayruni A.**, Johannes Lepsius während des Weltkrieges, Teil 2, S. 44:

³ Sté u նույն տեղում, էջ 41:

⁴ Sté u **Լեոնեան Ռ.**, նշվ. աշխ. // «Հայրենիք», 1928, թիվ 8, էջ 107:

⁵ Sté u նույն տեղում:

⁶ Sté u Johannes Lepsius an den Legationsrat im Auswärtigen Amt Rosenberg // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$AllDocs/1915-06-22-DE-002, PA-AA, R 14086](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$AllDocs/1915-06-22-DE-002, PA-AA, R 14086):

⁷ ՀՅԴ-ի տեսաբան Միքայել Վարանդյանը գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական „Die neue Zeit“ («Նոր ժամանակ») շաբաթաթերթում տպագրած իր հոդվածներից մեկում մեջբերում

վերջին մի քանի ամիսների ընթացքում երիտթուրքական կառավարության կողմից հայերի բռնաճնշումների հետևանքով կուսակցությունը սկսել էր թեքվել Ռուսաստանի կողմը: ԱԳՆ-ում մտավախություն կար, որ հայերի շարունակվող հալածանքների պատճառով այդ գործընթացը խորանալու էր և հանգեցնելու այն բանին, որ հեղափոխական ակտիվիստները մահափորձերի ու սպանությունների միջոցով փորձելու էին ապակայունացնել իրավիճակը Թուրքիայում¹: Այդ պատճառով նախարարությունը որոշեց բավարարել Լեփսիուսի ցանկությունը, և հունիսի 23-ին Յագովի հրահանգով Վանգենհայմը դիմեց թուրքական կառավարությանը: Հաջորդ օրը նեթ հունիսի 24-ին, ԱԳՆ-ին ուղղված պատասխան հեռագրում Վանգենհայմը հաղորդում էր, որ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթը թեև չի կարող թույլատրել Լեփսիուսի ճամփորդությունը գավառներում, բայց դեմ չէ նրա այցելությանը Կ. Պոլիս²:

Ինչևէ, չնայած Բ. Դուրը Լեփսիուսին հատկացրեց Կ. Պոլիս ժամանելու թույլատվություն, բայց Վանգենհայմն անձամբ բացարձակապես շահագրգռված չէր այդ այցելությամբ և ջանում էր այն խափանել: Նա համոզված էր, որ Լեփսիուսի ժամանումը և հայերի ծանր վիճակին ծանոթանալը կարող էին իրենց մեծ անախորժություններ պատճառել և վնասել Գերմանիայի հետագա ավելի կարևոր շահերին: Բացի այդ, նա ուստպիս էր համարում Թուրքիայի բռնություններից հրաժարվել պարտադրելու միջոցով ռուսահայերին իրենց կողմը գրավելու Լեփսիուսի տեսակետը: Նա չէր հավատում նաև, որ Լեփսիուսին կհաջողվեր հանդարտեցնել տեղի հայերին, քանի որ թուրքական կառավարությունը հաստատակամ էր իր քաղաքականության մեջ: Ուստի նա նախարարությանը խորհուրդ էր տալիս տարհամոզել Լեփսիուսին³:

Դեսպանի նախազգուշացումները, սակայն, իրենց նպատակին չհասան, քանի որ ոչ ոք չէր կարող համոզել Լեփսիուսին փոխել իր մտադրությունը: «Լեփսիուսը մեկնում է երկուշաբթի օրը և 10-14 օրից կլինի այդտեղ, – տեղեկացնում էր Ա. Ցիմերմանը հուլիսի 4-ին դեսպանին ուղարկված հեռագրում: – Քանի որ նա ձեռնարկել է բոլոր պատրաստություններն ու պայմանավորվածությունները, նրան ետ պահելու փորձը հաջողություն չունեցավ:

էր Ֆրիդրիխ Էնգելսի խոսքերը, որ «միայն ռուսական բռնակալության տապալումով կբացվեին Թուրքաց Հայաստանի վերջնական ազատության դռները»: Տե՛ս **Hayruni A. und Hosfeld R.**, նշվ. աշխ., էջ 229:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Der Botschafter in Konstantinopel (Wangenheim) an das Auswärtige Amt // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-06-24-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-06-24-DE-001), PA-AA, R 14086: Հմմտ. **Լեռնեան Ռ.**, նշվ. աշխ. // «Հայրենիք», թիվ 8, էջ 107:

* 1915 թ. ամռանը Լեփսիուսի Կ. Պոլիս ուղևորության նկարագրությունը տրված է Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպում:

³ Տե՛ս Der Botschafter in Konstantinopel (Wangenheim) an das Auswärtige Amt // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-07-02-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-07-02-DE-001), PA-AA, R 14086:

Նա այսուամենայնիվ խոստացավ ժամանելուն պես ներկայանալ կայսերական դեսպանություն և խստորեն հետևել նրա ցուցումներին»¹:

Լեփսիուսը նախ այցելեց Բագել և Ժնև՝ հայերի շվեյցարացի բարեկամներին տեղեկացնելով իր մտադրության մասին², այնուհետև՝ Յյուրիխ, որտեղ հանդիպում ունեցավ ՀՅԴ-ի ռուսական թևի ղեկավար գործիչներից Սիմոն Զավարյանի³ հետ: Հուլիսի 12-ին Մարտին Ռադեիկն ուղղված նամակում նա այդ հանդիպման կապակցությամբ հետևյալն էր գրում. «Նաև սրանք (ռուսահայերի առաջնորդները – Մ. Հ.) թուրքական իշխանությունը կգերադասեին ռուսականից, եթե թուրքերը հրաժարվեին քրիստոնյա ժողովուրդներին ճնշելու անմիտ փորձերից»⁴: Մի քանի օր Յյուրիխում մնալուց հետո Լեփսիուսը Վահագն Քրմոյանի հետ Բուխարեստով մեկնեց Սոֆիա⁵:

Բուխարեստում ու Սոֆիայում ձեռք բերած տեղեկություններին ծանոթանալուց հետո նրա համար պարզ դարձավ, որ «խոսքը հայ ժողովրդի ծրագրված զանգվածային բնաջնջման մասին էր»: «Մնում էր միայն հուսալքություն է Լեփսիուսը, – որ ինձ հասած տեղեկությունները կարող էին չափազանցված լինել, և որ գոնե կլինայեին Անատոլիայի արևմտյան և կենտրոնական վիլայեթների հայությանը»⁶:

Լեփսիուսը Կ. Պոլիս հասավ հուլիսի 24-ին: Թեև նրան արգելվել էր մեկնել գավառները, բայց նա չէր հուսահատվում: «Հենց որ Կ. Պոլիս հասնեմ, – ասել էր նա Նազարյանցին, – պիտի բաց չթողնեմ Վանգենհայմի օձիքը, մինչև որ ինձ համար հայկական նահանգները մեկնելու թույլատվություն չտա»⁷: Իսկ այն հարցին, թե չի վախենում արդյոք, որ թուրքերը, ակամա համաձայնելով իր ճամփորդությանը, կարող էին միջոցներ ձեռք առնել իրեն փորձանքի ենթարկելու համար, նա պատասխանել էր. «Բնա՛վ, բնա՛վ: Թուրքերը լավ գիտեն, թե ում հետ ինչպես պետք է վարվել: Բավական է, որ տեղյակ լինեին չափին այն պատասխանատվության, որին կենթարկվեին իրենց վարմունքի համար: Իսկ իմ վերաբերմամբ այդ չափը Թալեաթին հայտնի է»⁸:

Սակայն Լեփսիուսի հույսերը չարդարացան: Հակառակ Կ. Պոլսում⁹ նրա գործադրած բոլոր ջանքերին՝ թուրքական կառավարությունը հաստատ մնաց իր որոշմանը՝ թույլ չտալ նրան ոտք դնել ադետի վայր: Թուրք նախա-

¹ Der Unterstaatssekretär des Auswärtigen Amts (Zimmermann) an die Botschaft in Konstantinopel // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-07-04-DE-001, PA-AA, BoKon 169](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-07-04-DE-001, PA-AA, BoKon 169).

² Տե՛ս **Հայրունի Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 254:

³ Տե՛ս **Լեոնեան Ռ.**, նշվ. աշխ. // «Հայրենիք», թիվ 5, էջ 120:

⁴ Տե՛ս **Hayruni A. und Hosfeld R.**, նշվ. աշխ., էջ 230:

⁵ Տե՛ս **Լեոնեան Ռ.**, նշվ. աշխ. // «Հայրենիք», թիվ 5, էջ 120:

⁶ Տե՛ս **Lepsius J.**, Der Todesgang des armenischen Volkes, S. VII:

⁷ Տե՛ս **Լեոնեան Ռ.**, նշվ. աշխ. // «Հայրենիք», թիվ 8, էջ 107-108:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108:

⁹ Լեփսիուսի այցի ժամանակ Վանգենհայմը առողջական խնդիրների պատճառով Կ. Պոլսից բացակայում էր: Տե՛ս **Hayruni A.**, Johannes Lepsius' armenische Verbindungen, S. 220:

րարներից մեկը, ցանկանալով արդարացնել այդ արգելքը, Լեփսիուսին ասել էր. «Մենք չենք կարող երաշխավորել Ձեր ապահովությունը:– Ես չեմ վախենում ձեր ավազակներից,– առարկել էր Լեփսիուսը:– Բայց մենք ենք վախենում,– պատասխանել էր թուրք պաշտոնյան»¹:

Իրականում Լեփսիուսն ինքը քաջ գիտակցում էր, թե ինչ դժվարություններ էին իրեն սպասվում Կ. Պոլսում: «Ես գիտեի,– գրում է նա,– որ իմ ժամանման օրվանից հայտնվելու էի ոստիկանության լրտեսների հսկողության տակ: Եթե չէի ուզում, որ ինձ հետ կապի մեջ գտնվող հայերի կյանքը վտանգվեր, ուրեմն պետք է շատ զգույշ լինեի:… Չնայած ես ազգությամբ գերմանացի էի, բայց ամենուր ինձ հետևում էին՝ մատնելու նպատակով: Այդուհանդերձ ինձ հաջողվեց իմ հանդիպումները հայերի հետ այնպես կազմակերպել, որ նրանք աննկատ մնացին լրտեսներից»²:

Կ. Պոլսում Լեփսիուսը մնաց երեք շաբաթ, և այդ ժամանակը նա օգտագործեց «բոլոր կողմերից հնարավորինս շատ տեղեկություններ ձեռք բերելու համար»³: Թեև գերմանական դեսպանությունում նրան հյուպատոսական տեղեկագրերին ծանոթանալու հնարավորություն չտրվեց, այսուամենայնիվ դեսպանատան աշխատակիցների բանավոր հաղորդումները բավական էին մինչ այդ ձեռք բերված տեղեկությունների ճշմարտացիությանը համոզվելու համար: «Դեսպանության աշխատակիցները,– գրում է Լեփսիուսը,– որոնք չէին թաքցնում իրենց սարսափը, հաստատեցին արքայի բնույթի մասին Սոֆիայում առաջ եկած իմ կարծիքը»⁴: Հայկական սարսափների մասին նա բավականաչափ տեղեկություններ ստացավ նաև օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչներից, երկրի ներսում մասնաճյուղեր ունեցող կազմակերպություններից, ամերիկյան Bible Haus-ից, ցանկացած եվրոպացուց ու ամերիկացուց, որոնք եղել էին այդ վայրերում, ինչպես նաև հայ կաթոլիկ Մխիթարյաններից, հռոմեական կաթոլիկ օրդենի ներկայացուցիչներից⁵: Մեծ ծառայություն մատուցեց նաև Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպան Հ. Մորգենթաուն, որը, շրջանցելով իր պաշտոնական իրավունքները, թույլ տվեց Լեփսիուսին աչքի անցկացնել հյուպատոսական տեղեկագրերը և ձևացնում էր, թե չի տեսնում, «երբ նա գրառումներ էր կատարում փաստաթղթերից»⁶: Լեփսիուսը կապեր հաստատեց նաև Կ. Պոլսում բնակվող հայերի, այդ թվում և Կենտրոնական վարժարանի տեսուչ Աստվածատուր Խաչատրյանի հետ, որը կազմակերպեց Հայոց Ջավեն պատրիարքի հետ նրա հանդիպումը: Ինչպես պատրիարքն է գրում իր հուշերում, հանդիպումը անցավ ջերմ ու աշխույժ

¹ Լեռնեան Ռ., նշվ. աշխ. // «Հայրենիք», թիվ 8, էջ 108:

² Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, S. 23:

³ Տե՛ս Lepsius J., Der Todesgang des armenischen Volkes, S. X:

⁴ Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, S. 23.

⁵ Տե՛ս Lepsius J., Der Todesgang des armenischen Volkes, S. X:

⁶ Տե՛ս Hayruni A., Johannes Lepsius während des Weltkrieges, Teil 3, S. 42:

մթնոլորտում. «Դր. Լեփսիուսը ճիշտ ժամանակին եկավ պատրիարքարան: Երկուսս էլ ընկճված էինք՝ ես, որովհետև անգոր էի իմ ժողովրդին վրա հասած անասելի աղետը կանխելու համար, և դր. Լեփսիուսը, որովհետև իր առաքելությունը ձախողվել էր: Ես հնարավորինս մանրամասն պատմեցի նրան երկրի ներսում հայերի աղետալի վիճակի մասին, տեղեկացրի նաև թուրք նախարարներին և գերմանական դեսպանին ուղարկած իմ խնդրագրերի մասին: Դեսպանը վստահեցնում էր, որ «հայի մեկ մատն անգամ չպիտի արյունոտվի», մինչդեռ այժմ մահվան է դատապարտված ամբողջ ժողովուրդը: Լեփսիուսն էլ ինձ պատմեց թուրք նախարարներին և դեսպան Վանգենհայմին իր դիմումների մասին և ավելացրեց, որ այժմ պիտի հուսակտուր վերադառնար: Այդ մեծ մարդասերը, հեկեկալով, արցունքներն աչքերին, ինձ ասաց, որ «թող Աստված մեզ օգնական լինի», և հրաժեշտ տվեց»¹:

Զավեն պատրիարքը նույնպես Լեփսիուսին տրամադրեց բազմաթիվ արժեքավոր նյութեր, որոնք ևս ընդգրկվեցին նրա «Տեղեկագիր հայ ժողովրդի դրության մասին Թուրքիայում» („Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei“) (1916) աշխատության մեջ²:

Կապիտան Հումանի միջամտությամբ Լեփսիուսին³ հաջողվեց օգոստոսի 10-ին հանդիպել նաև Էնվեր փաշայի հետ⁴: Մեկժամյա զրույցի ընթացքում նա գործադրեց իր բոլոր հնարավորությունները բնաջնջվող ժողովրդին փրկելու համար⁵: Սակայն նրա վրա մարդկայնորեն ներգործելու Լեփսիուսի բոլոր ջանքերն ապարդյուն էին: Էնվերն իր բացատրություններով նրան պարզորոշ հասկացրեց, որ երիտթուրքական կառավարության հայկական քաղաքականությունը խարսխվում էր «Հայկական հարցը համաշխարհային պատերազմում մեկընդմիջտ լուծելու» անխախտ որոշման վրա⁶:

Իր առաքելությունը համարելով ձախողված՝ Լեփսիուսը փորձեց փրկել մահվան ճիրաններում հայտնված հայ ժողովրդի զավակներից գոնե մեկին՝ բեռլինաբնակ հայ բժիշկ և փիլիսոփա, ԳՀԸ-ի հիմնադիր անդամ դր. Հայրանյանին, որը պատերազմի բռնկումից քիչ առաջ մեկնել էր Թուրքիա՝ հայրենի Սվազ գավառի Տիվրիկ գյուղը՝ իր ծնողներին տեսնելու: Հայրանյանը պետք է վերադառնար Բեռլին, երբ բռնկվեց պատերազմը, որի պատճառով նա մնաց Թուրքիայում և զորակոչվեց որպես ռազմական բժիշկ: Կարճ ժա-

¹ Հղումը ըստ՝ **Hayruni A.**, Johannes Lepsius während des Weltkrieges, Teil 4 // Armenisch-Deutsche Korrespondenz, Nr. 161, Jg. 2013/Heft 4, S. 43:

² Տե՛ս **Hayruni A.**, Johannes Lepsius' armenische Verbindungen, S. 223:

³ 1915 թ. օգոստոսի սկզբին Կ. Պոլսից Լեփսիուսը իր կնոջը՝ Ալիսե Լեփսիուսին, գրում էր. «Թուքերով հնարավոր չէ նկարագրել, թե ինչ է կատարվել և դեռ կատարվում է: Ժողովրդի կատարյալ բնաջնջումը նպատակ է, և ամեն ինչ տեղի է ունենում պատերազմի քողի տակ: Առայժմ էլ ոչինչ չեմ կարող ասել»: Տե՛ս **Schaede S., Hosfeld R.** (Hg.), նշվ. աշխ., էջ 25:

⁴ Տե՛ս **Lepsius J.**, Der Todesgang des armenischen Volkes, S. XII:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ XII-XVII:

⁶ Տե՛ս **Hayruni A. und Hosfeld R.**, նշվ. աշխ., էջ 229:

մանակ անց, սակայն, ի թիվս այլ բժիշկների՝ Սվազի վալիի կողմից նա ձերբակալվեց ու արքունիք: Ռազմական նախարարին Լեփսիուսը խնդրեց ազատ արձակել իր ընկերոջը և թույլատրել նրան վերադառնալ Գերմանիա: «Ես երաշխավորեցի,– գրում է Լեփսիուսը,– որ իմ ընկերն ընդունակ չէ անխտեմ արարքների, և որ նա ոչ մի դեպքում չի չարաշահի իր ազատումը»¹:

Էնվեր փաշան վստահեցնում էր, որ իր համար հաճելի կլինեին կատարել Լեփսիուսի ցանկությունը, բայց նախ Սվազի վալիից պիտի ճշտեր, թե ինչ մեղադրանք էր նրան ներկայացված: «Ինչպես մյուս բժիշկներին, այնպես էլ Հայրանյանին ոչ մի մեղադրանք չի ներկայացվել, բացի հայ լինելու մեղադրանքից»²,– հնչեց Լեփսիուսի պատասխանը: Էնվեր փաշան մեկ անգամ ևս վստահեցրեց, որ Հայրանյանի դեմ ծանրակշիռ փաստարկների բացակայության դեպքում ինքը միջոցներ ձեռք կառնեի նրա վերադարձի համար:

Էնվերի «սիրալիր» վերաբերմունքը հույս էր ներշնչել Լեփսիուսին, որ իր ընկերը կփրկվի: Բայց Գերմանիա վերադառնալուց հետո նա տեղեկացավ, որ Հայրանյանը բանտում սպանվել էր³:

Ինչևէ, Կ. Պոլսում երեք շաբաթ մնալուց հետո Լեփսիուսը վերադարձավ ճանապարհին կանգ առնելով Սոֆիայում: Այստեղ նրան դիմավորեց Լ. Նազարյանցը, և կայարանից հյուրանոց գնալու ճանապարհին նրանց միջև տեղի ունեցավ շատ հետաքրքիր մի զրույց, որի մասին Նազարյանցը հետևյալն է գրում. «Տեղում իրականությանը բախվելուց հետո,– ասաց ինձ Լեփսիուսը,– ես եկա այն համոզման, որ հայերի կացության հետ կապված խնդիրները կարելի է լուծել միայն հեղափոխական միջոցներով»: -Ու անուշ նայուածքը սեւեռեց դեմքիս՝ տեսնելու համար, թե ինչ տպավորություն գործեց վրաս: Չարմացած իրեն կը նայեի. առհասարակ կը սիրեր կատակել. Ու այժմ ես կը դժուարանայի ըմբռնել՝ լուրջ բա՞ն մըն էր իր ասածը, թե սովորական կատակ միայն: «Այո,– շարունակեց,– ձեր դատը ինձ հեղափոխական դարձրեց, ու հիմա մենք, կարելի է ասել, «ընկերներ» ենք»: -Ու զուարթորեն քրքջաց: «Պատմեմ, թե ինչպես այդ եղավ: Ինձ նյութեր էին պետք, և ես կարողացա բավական մեծ քանակությամբ տեղեկագրեր և փաստաթղթեր ձեռք բերել: Շատ լավ: Բայց ինչպե՞ս պիտի այդ ամենը դուրս հանեի Թուրքիայից, հսկողություն, գրաքննություն, հազար ու մի արգելք: Այստեղ էր ահա, որ երևան եկավ հեղափոխականների հետ բարեկամ լինելու օգուտը: Հաճախ էի լսել, թե ինչպես էին տարբեր եղանակներով մի տեղից մյուսը արգելված առարկաներ փոխադրում: Որոշեցի հետևել նրանց օրինակին ու կատարյալ հաջողություն ունեցա»: -Իսկ եթե բռնուէի՞ք: «Դա էլ կլինեի իմ հեղափոխա-

¹ Տե՛ս **Lepsius J.**, Der Todesgang des armenischen Volkes, S. XVII-XVIII:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

կան մկրտությունը, որից հետո մնում էր միայն պաշտոնապես հարել որևէ հայ հեղափոխական կուսակցության»¹:

Լեփսիուսը Սոֆիայում անցկացրեց մոտ երկու շաբաթ, որտեղ ուսումնասիրում էր ՀՅԴ-ի արխիվը՝ քաղելով իրեն պետք եղած տեղեկությունները: Այս աշխատանքին նա նվիրում էր օրական 7-8 ժամ: Քանի որ Լ. Նազարյանը զբաղված էր «Հայաստան» թերթի խմբագրությամբ և շատ քիչ ժամանակ կարող էր տրամադրել ուրիշ գործերի, թարգմանչի դերը կատարում էր Տիգրան Խաչիկյանը (Արզուման): Բայց որովհետև նա վարժ չէր տիրապետում գերմաներենին, ուստի հայերեն գրությունների բովանդակությունը թելադրում էր ֆրանսերենով, իսկ Լեփսիուսը գրի էր առնում գերմաներենով²:

Մեպտեմբերի 18-ին վերադառնալով Բեռլին՝ Լեփսիուսը ներկայացավ ԱԳՆ, որտեղ Գերմանիայի կողմից թուրքական կառավարության վրա ներգործելու և նրա «սանձերը քաշելու» նրա պահանջը մերժվեց, քանի որ գերմանական կառավարությունը չէր կարող հրաժարվել Թուրքիայի հետ իր դաշինքից: «Ի՞նչ կարող ենք անել, – հակադարձում էր նրան Ցիմերմանը: – Մեր դաշինքը Թուրքիայի հետ կանգնած է Թալեաթի, Էնվերի և Խալիլի վեց աչքի առաջ: Եթե երեքը մեզ չեն լսում, մնում է, որ մենք հրաժարվենք այդ դաշինքից, իսկ դա անել մենք չենք կարող»³:

Լեփսիուսին այլ բան չէր մնում, քան հասարակությանը իրազեկել հայ ժողովրդին բնաջնջելու թուրքական կառավարության ծրագրած քաղաքականության մասին և փորձել դրա միջոցով ճնշում գործադրել իր երկրի կառավարության վրա, որպեսզի նա ի վերջո կանխեր աղետը և ձեռնարկեր դեռ կենդանի մնացած աքսորյալ հայեր փրկության գործը:

Грануш Саакян – *Усилия Иоганнеса Лепсиуса, приложенные для прекращения Геноцида армян в июле-августе 1915 г.*

Ознакомившись с содержанием телеграммы, направленной немецким послом в Константинополе Вангенгаймом в Министерство иностранных дел Германии 31 мая 1915 г., д-р Лепсиус решил лично отправиться в Турцию, чтобы на месте узнать о происходящих там событиях и дать ход своим заявлениям в правительство Германии с просьбой о помощи притесняемым армянам. Лепсиус прибыл в Константинополь 24 июля, пробыл там три недели и использовал это время для получения “как можно больше сведений со всех сторон”. В середине сентября вернувшись в Берлин, он отправился в Министерство иностранных дел Германии, которое отклонило его требование о вмешательстве в пользу армян и воздействии на турецкое правительство. После этого он был вынужден, информируя общественность о спланированной политике турецкого правительства по истреблению армян, оказать давление на немецкое правительство, для того чтобы оно в конце концов вмешалось и прекратило зло.

¹ Տե՛ս Լեոնտան Ռ., նշվ. աշխ. // «Հայրենիք», թիվ 8, էջ 108:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108-109:

³ Տե՛ս **Hayruni A.**, Johannes Lepsius während des Weltkrieges, Teil 4, S. 43-44:

Hranush Sahakyan – *The Efforts Taken by Johannes Lepsius to in order to Prevent the Armenian Genocide in July-August 1915*

After getting acquainted with the content of the telegram sent by German Ambassador to Constantinople Wangenheim to the Ministry of Foreign Affairs of Germany on May 31, 1915, Dr. J. Lepsius decided to personally travel to Turkey to make sure that he was aware of the events taking place there and thus to make his applications to the German government favorable for the persecuted Armenians. Lepsius arrived in Constantinople on July 24, where he spent three weeks, and used that period to “get as much information as possible from all sides”. Returning to Berlin in mid-September, he went to the Ministry of Foreign Affairs, where his demand for Germany’s influence on the Turkish government in favor of Armenians was denied. After that, he had to put pressure on the German government to intervene in order to prevent the evil by informing the public about the Turkish government’s planned policy of annihilating the Armenian people.

Ներկայացվել է 30.10.2018

Գրախոսվել է 15.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

**ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՄԱՀՄԱՆԱԶԱՏՄԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ 1922-1925 ԹԹ.**

Բանալի բառեր – Վրացական ԽՍՀ, ՀԽՍՀ, Բորչալու, Լոռի, Ախալքալաք, հողային-տարածքային հարցեր, սահմանազատում, Անդրկենտրոններ

1921 թ. վեջերին և 1922 թ. սկզբին հայ-վրացական հողային-տարածքային սահմանազատման շուրջ տարաձայնությունները տեղափոխվեցին այլ հարթություն՝ ներքուստ պահպանելով լարվածությունը, որը պայմանավորված էր մոսկովյան իշխանությունների 1922 թ. մարտին ընդունած որոշումով, որով անդրկովկասյան հանրապետություններին պարտադրվում էր ընդգրկվել մեկ միասնական տնտեսական-քաղաքական միությունում: Սկզբունքային տարաձայնությունները էապես խոչընդոտում էին միջպետական հստակ և վերջնական սահմանի հաստատումը: Վրացական ԽՍՀ-ի և ՀԽՍՀ-ի միջև ստորագրված համաձայնագրերը վերջնական չէին: Բարդություններ և արգելքներ առաջացան երկաթգծի և տարանցիկ առևտրաշրջանառության հարցում, որի կապակցությամբ վրաց պատմաքաղաքագետ Ռևազ Գաչեչիլաձեն իրավացիորեն փաստում է, որ Հայաստանը առևտրի, ապրանքափոխադրումների և Ռուսաստանի հետ տարանցիկ հաղորդակցության ուղիների ու արտաքին կապերի ապահովման տեսանկյունից կախվածություն ուներ Վրաստանից: Ըստ նրա՝ հենց դա էր պատճառը, որ տարածաշրջանում ստեղծվեց աշխարհաքաղաքական մրցակցություն, որն իշխող գործոն դարձավ և կրկնվեց 1991 թ. հետո¹:

Խորհրդային իշխանությունը աշխատում էր վերջնականապես լուծել Անդրկովկասի պետությունների միջև առկա սահմանային-տարածքային վեճերը: Այդ նպատակով 1922 թ. կեսին ձևավորվում է Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողով՝ Դաշնային խորհրդի նախագահ Դոնենկոյի գլխավորությամբ, որում ՀԽՍՀ-ից ներգրավվում է Մ. Ղարաբեկյանը: Հանձնաժողովն առաջադրանք է ստանում կարգավորել պետական սահմանները, վերացնել մաքսային կետերը,

¹ Տե՛ս **Gachechiladze R.**, Geopolitics and Foreign Powers in the Modern History of Georgia: Comparity 1918-21 and 1991-2010: Տե՛ս The Making of Modern Georgia, 1918-2012: The First Georgian Republic and Successors. (Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe Series. Edited by Stephen F. Jones, London and New York, 2014, p. 28 // <https://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch10.pdf>:

լուծել սահմանամերձ գյուղերի տարածքային վեճերը, ջրօգտագործման և անտառային տնտեսությունների, ձմեռանոցների և քոչի հետ կապված հարցերը: Այդ նպատակով 1923 թ. փետրվարի 5-ին Անդրկենտրոնական նախագահության որոշմամբ կազմվում է գավառների հողային սահմանավեճերը լուծող կենտրոնական հանձնաժողով, որի ղեկավար է նշանակվում ՀԽՍՀ Կենտրոնական նախագահ Ս. Համբարձումյանը, իսկ մայիսի 14-ին նրան փոխարինում է Ս. Կասյանը¹:

Այս տեսանկյունից հետաքրքրություն է ներկայացնում Անդրկենտրոնական առընթեր գավառների վարչական սահմանագատման գծով հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 30-ի նիստի որոշումը՝ Ախալքալաքի և Ալեքսանդրապոլի, Բորչալուի և Լոռվա գավառների վարչական բաժանարար սահմանագծման վերաբերյալ²: Ըստ դրա՝ սահմանը սկսվում էր Ուզունթալա սարից, այնուհետև թեքվում դեպի արևմուտք՝ ձգվելով դեպի Օրթադաղ անցումը, այնուհետև՝ դեպի արևելք՝ հյուսիսում թողնելով Մադաթափա լիճը և Տրոհցկոյե գյուղը, իսկ հարավում՝ Թատոյ Խարաբա, Կարմիր Խարաբա և Դարբեյ բնակավայրերը, որից հետո ձգվում դեպի Լեյլի Դաղ, իսկ այնուհետև՝ ուղիղ դեպի Իրգանչայ բնակավայրի մոտ գտնվող սարը, Կուլուրաշ-Լոքի տարանջատող գծով Օսինովայա սարի անցումը, Գայլի Դրունքը, Կրետտովայա, Լավար, Բուզաքյար, Քեչելկոն սարը: Այնուհետև սահմանը ձգվում էր հյուսիս-արևելք և դուրս գալիս դեպի Մադախլո՝ Թոփա-դաղ, այնուհետև՝ «Աղբյուր» գրառությամբ վայրը, որը Խաչկալա վայրից հյուսիս էր՝ մինչև Պալուրի Բաշի: Միաժամանակ արձանագրվում էր, որ Իրգանչայ, Մաաթի, Մադախլո բնակավայրերը հյուսիսում մնում էին Վրացական ԽՍՀ-ի կազմում, իսկ նշված գծից հյուսիս և 1921 թ. նոյեմբերի 6-ով որոշված սահմանագծի միջև ընկած բոլոր բաժնեհողերը և անտառները մնում են երկու կողմերի ընդհանուր օգտագործմանը³:

Այսպիսով, 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի պայմանավորվածությունը ճշգրտվածքներ տվեց, և խախտվեցին նույնիսկ այն հարցերը, որոնց շուրջ երկու հանրապետությունները կարծես թե համաձայնության էին հանգել: Այդպիսի վիճահարույց խնդիր էր Չաթախի անտառի պատկանելիության հարցը, և դա այն դեպքում, երբ 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի և 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ի համաձայնագրերով երկու հանրապետությունները որոշել էին Լոք-Լավար լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերին գտնվող այդ անտառագոտին հանձնել ՀԽՍՀ տնօրինությանը՝ Ախալքալա անտառտնտեսության կազմում: Սակայն ստացվեց այնպես, որ 1923 թ. ապրիլի 30-ի որոշմամբ երկու հանրապետությունների միջև սահմանագիծը ձգվում էր Լոք-Լավար լեռնաշղթայով, և 21 հազար դեկադարին անտառագոտուց 6 հազարը գտնվում էր 1921 և 1923 թվականներին

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 115, 131 հալ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 40:

որոշված սահմանագծերի միջանկյալ հատվածում: Հենց այս հանգամանքն օգտագործելով՝ վրացական կողմն առաջարկեց անտառաշերտը համատեղ շահագործել: Բնականաբար ՀԽՍՀ իշխանությունները մերժեցին վրացական կողմի առաջարկը և շարունակեցին պնդել իրենց իրավունքները: Դա իր հերթին առաջացրեց վրացական կողմի անթաքույց դժգոհությունը¹:

Վիճահարույց խնդիրները դարձյալ չհանգուցալուծվեցին: Անդրկենտրոնականի Հողային հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 30-ին հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ Վրաստանի և ՀԽՍՀ-ի միջև համաձայնություն ձեռք չբերվեց²: Հաշվի առնելով դեռևս առկա տարաձայնությունները՝ կողմերի առջև խնդիր դրվեց կարճ ժամկետում ներկայացնել հիմնավորված առաջարկներ: Հանձնարարվեց հիմք ընդունել 1921 թ. հուլիսի 5-ի ադրբեջանա-վրացական սահմանային պայմանագրի 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ կետերը, վերանայել 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի և 1922 թ. հունվարի 28-ի որոշումները, որոնք վերաբերում էին Չաթնինսկի, Պրիտոյան, Էլդարսկյան, Շիրակի և Մերձալպազանյան հովիտներին: Խնդիր դրվեց սահմանագիծը հաստատելիս ղեկավարվել փաստացի հողօգտագործման վիճակով և վարչական ղեկավարման նպատակահարմարությամբ ու տնտեսական անհրաժեշտությամբ³: Այսպիսով, եթե Անդրկենտրոնականի որոշմամբ որոշակի համաձայնություն ձեռք բերվեց Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալաքի գավառների սահմանագծի հստակեցման խնդրում, ապա նույնը չհաջողվեց Լոռու և Բորչալուի հարցում: Այստեղ Խորհրդային Հայաստանը տարածքային կորուստներ ունեցավ, ինչն էլ պայմանավորեց հետագա լարվածությունը հայ-վրացական սահմանագատման գործընթացում:

1921 թ. նոյեմբերի 6-ի համաձայնության մեջ ամենևին հաշվի չէին առնվել ո՛չ աշխարհագրական, ո՛չ ժողովրդագրական և ո՛չ էլ տնտեսական շահերը, ուստի Վրաստանը պահանջեց վերանայել երկու երկրների միջպետական սահմանները⁴: Անդրկենտրոնականի հողային հանձնաժողովի որոշմանը իրենց անհամաձայնությունը հայտնեցին ՀԽՍՀ Հողժողկոմատի կոլեգիայի անդամ Մ. Աթաբեկյանը և Անդրկենտրոնականի նախագահ Ս. Համբարձումյանը: 1922 թ. նոյեմբերի 7-ի ժամանակավոր համաձայնության⁵ հարցում հատուկ կարծիք է արտահայտել Ս. Համբարձումյանը: Իսկ 1923 թ. ապրիլի 30-ի արձանագրության վերաբերյալ նա կատարել է վերապահում Լոռու և Բորչալուի գավառների միջև սահմանների հարցում: 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի որոշումն անորոշ էր և այդ հանգամանքից օգտվելով՝ Խորհր-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 232, թ. 3, 6, 8:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 703, թ. 203:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 35, թ. 40:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 168, թ. 19:

⁵ Հարկ է ընդգծել, որ 1922 թ. նոյեմբերի 7-ի ժամանակավոր համաձայնությունը վերաբերում էր վիճելի տարածքի անտառների պահպանության հարցին:

դային Վրաստանի իշխանությունները շարունակում էին սադրանքները ՀԽՍՀ սահմանամերձ գոտու բնակավայրերի նկատմամբ՝ հավակնություններ ներկայացնելով արոտավայրերի, բարեբեր հողահանդակների և անտառներով հարուստ տարածքների հանդեպ:

Վրացական իշխանությունները, օգտվելով սահմանագատման մասին որոշումների անհստակությունից, ոչ միայն ձգձգում էին բանակցությունները, այլև միջադեպեր էին ստեղծում՝ փորձելով իրենց շահերը պարտադրել հայկական կողմին: Այդպիսի ակնառու փաստերից է հարկահանություն իրականացնելու փորձը սահմանամերձ գյուղերում: Դա կանխելու նպատակով ՀԽՍՀ ՆԳ ժողկոմ Ա. Նուրիջանյանը 1922 թ. սեպտեմբերի 6-ին իր դժգոհությունն է հայտնում Վրաստանի իշխանություններին, իսկ ՆԳ նախարարը Բորչալուի գավառային գործկոմից պահանջել էր դադարեցնել Լամբալու և Քերպիլի գյուղերից բռնի հարկահավաքությունը, իսկ արդեն բռնագանձվածը փոխանցել ՀԽՍՀ Լոռու գործկոմի տնօրինությանը¹:

Սահմանատարածքային տարաձայնությունները հայ-վրացական հարաբերություններում մշտապես տագնապ հարուցող թեմաներ էին, որոնք անհարկի լարվածության պատճառ էին դառնում: Այսպես, օրինակ՝ 1923 թ. մայիսին բռնկվեց հայկական Ջիլիսա կոչված գյուղի հետ կապված սահմանավեճը: Դեռևս 1923 թ. հունվարի 13-ին ՀԽՍՀ Լոռու խորհուրդների գործկոմը քննարկում է Վորոկան սակավահող գյուղի ավելի քան 100 գյուղացիների (16 տնտեսություններ) նախկինում կալվածատեր Չատուլովին պատկանող Ջիլիսա հողամասում վերաբնակվելու դիմումը: Հայաստանի ՆԳ ժողկոմին ուղղված Լոռու գործկոմի ՆԳ վարչության բաժնի վարիչի 1923 թ. մայիսի 4-ի գրությունից պարզվում է, որ սահմանակից Ալավերդու շրջանի Ջիլիսա բնակատեղը տեղափոխված վորոկանցիների և Վրաստանի կազմում գտնվող Օփրեթ գյուղի բնակիչների միջև բախում է տեղի ունեցել վերջիններս դեմ են արտահայտվել այդ տեղամասում վորոկանցիների բնակվելուն ու այդ հողահանդակը օգտագործելուն: Այս պաշտոնագրում խնդրվում էր Վրաստանի ՆԳ ժողկոմատի միջոցով կարգադրել Բորչալուի գավառային գործկոմին միջոցներ ձեռնարկել դադարեցնելու օփրեթցիների զինված ելույթները Ջիլիսայում վերաբնակեցված Վորոկանի բնակչության դեմ²: Սակայն բազում բողոքները մնում են անպատասխան, քանզի վրացական կողմը բոլոր ջանքերը գործադրում էր, որպեսզի թիզ անգամ չզիջի Հայաստանին³:

Վրացական և Հայկական ԽՍՀ հողժողկոմատների միմյանց ներկայացվող պահանջներն անզիջում էին և Անդրկենտրոնականի մի նիստից մյուսն էին փոխադրվում՝ փորձելով գտնել փոխզիջումային տարբերակներ: Ինչպես

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 52, թ. 193:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 26 հակ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23-24:

արձանագրվում է Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1928 թ. օգոստոսի նիստերից մեկում, Բորչալու-Լոռի-Փամբակի վիճելի տարածքը կազմում էր 21 հազար դեյատին՝ 12 բնակավայրեր: Այս սահմանների մասին սկզբնական համաձայնությունը կայացել էր դեռևս 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին, սակայն առանց հստակ սահմանագատման: Կողմերը գտնում էին, որ վիճարկելի անտառային շրջանը տնտեսական նկատառումներով շաղկապված է իրենց հանրապետությունների հետ: Գավառների վարչական սահմանագատման հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 30-ի նիստի արձանագրությունը ներկայացվեց Անդրկենտգործկոմի նախագահության քննարկմանը, որից հետո հարցը դիտարկվեց հողային հանձնաժողովի 1923 թ. սեպտեմբերի 18-ի նիստում, որը կայացրեց հետևյալ որոշումը.

1. Հարցի լուծմանը ճիշտ մոտեցում ունենալու համար տեղում ստուգել այն հանգամանքները, որոնք դրված են գավառների վարչական սահմանագատման հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 30-ին որոշման մասին Հայկական ԽՍՀ ներկայացուցչի հատուկ կարծիքի հիմքում:

2. Անհրաժեշտ համարել հետազոտելու Լոռի և Բորչալու գավառների միջև ընկած սահմանամերձ անտառային գոտին և բացահայտել դրա տնտեսական նշանակությունը հանրապետությունների սահմանակից բնակավայրերի համար¹:

1923 թ. սեպտեմբերի 28-ին ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի և Վրաստանի Հեղկոմի միջև կայացած այսպես կոչված «*լիակատար*» համաձայնությամբ ՀԽՍՀ-ի և ՎԽՍՀ-ի միջև ի վերջո սահմանագատում է կատարվում: Երկու հանրապետությունների սահմանագիծը սկսվում էր Ուչ-Թափալար սարից, ոլորապտույտ գծով ձգվում արևմուտքից արևելք՝ հասնելով Օրթուլ-Դաղ լեռնանցք և Օքյուզ-Դաղ սարը, թեքվում դեպի հյուսիս-արևելք, այնուհետև՝ դեպի արևելք՝ հյուսիսում թողնելով Մադաթափա լիճը և Տրոհցկոյե գյուղը, իսկ հարավում՝ Թատոյ-Խարաբա, Կարմիր Խարաբա և Դար-քեյ գյուղերը, այնուհետև՝ ուղիղ գծով Լեյլի-Դաղ սարի լեռնագագաթով Իրզանչայ գյուղը՝ ուղիղ դեպի Կուլութաշ բարձունքը, Սաաթի գյուղի բարձունքը, Քերպիլի բարձունքը, ուղիղ գծով դեպի Օփրեթի գյուղը, մինչև Խոժոռնի գյուղի եկեղեցու ավերակները, Վարդաձոր գյուղը, Մադախլո կայարանը, որը Մադախլոյից հյուսիս է, այնուհետև մինչև Թանադաղ սարը, հետո «Աղբյուր» մակագրությունը, որը Խաչ-Կալա ժայռի մակագրությունից հյուսիս է՝ Պոլուրի-Բաշի սարը: Ծանոթագրության մեջ արձանագրվում էր, որ Իրզանչայ, Սաաթի, Ջանդար, Աղբյուրի, Օփրեթ, Խոժոռնի, Վարդաձոր, Մադախլո բնակավայրերը գտնվում են նշված սահմանագծից հյուսիս՝ Վրացական ԽՍՀ կազմում: Սույն

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 19-19 հավ., 20, 27 հավ.:

փաստաթուղթը վավերացվել է ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի և Վրաստանի Հեղկոմի նախագահ Բ. Մդիվանու կողմից¹:

1923 թ. դեկտեմբերի 6-ին Անդրկենտրոնականի նախագահության նիստում լսվում է Ղարաբեկյանի զեկույցը Ալավերդու, Ղազախի և Զանգեզուրի սահմանային վեճերի մասին: Հարց է դրվում կրկին դիմել Անդրկենտրոնականին՝ ստեղծելու հատուկ հանձնաժողով: Միաժամանակ որոշվում է Բաթումի փախստականներին տեղաբաշխել Ախալքալաքի գավառում՝ անհնարին համարելով նրանց Հայաստանում տեղավորելու մասին Անդրկենտրոնականի որոշումը, միաժամանակ վերապահում անելով, որ բացառիկ դեպքերում որոշ քանակի անձնաց կարելի է ընդունել՝ նկատի ունենալով ձմեռվա հանգամանքը²:

Սահմանավեճի հարցը դեռ երկար է շահարկվում, որը լուծելու նպատակով Անդրկենտրոնականը 1924 թ. հունվարի 30-ին որոշում է ընդունում 1923 թ. փետրվարի 5-ին ստեղծված հողային հանձնաժողովը վերակազմավորել որպես «Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողովի» (Ս. Կասյան՝ նախագահ, անդամներ՝ Ս. Յաղուբով, Ն. Գ. Խոմերիկի)³:

Բացի Բորչալուի և Լոռու գավառների միջև այդ պահին դեռևս չլուծված հարցից՝ այդ նույն շրջանում կար ևս մի կարևոր հողային-սահմանային խնդիր՝ կապված «Գեղիկ» խոտհարքի հետ: Այն վեճի առարկա դարձավ Հայկական ԽՍՀ Շահնագար գյուղի և Վրաստանի Միացյալ զինվորական կոպերատիվի վարչության միջև⁴, որը այն վարձակալել էր: Տարածքը ամբողջապես ՀԽՍՀ Շահնագարի տարածքում էր: Ստեղծված իրավիճակը հաշվի առնելով՝ հողհանձնաժողովը առաջարկում է երկու կողմերին գալ ընդհանուր համաձայնության և խոտհարքը թողնել կոպերատիվի տնօրինությանը՝ բնամթերքով փոխհատուցելու պայմանով⁵:

Անդրկենտրոնականի 1923 թ. հուլիսի 31-ին հրավիրված հողային հանձնաժողովի նիստին, որն ուներ խիստ ներկայանալի կազմ (նախագահ՝ Ս. Յիսակայա, անդամներ՝ Ս. Կասյան, Հայաստանի հողժողկոմ Ա. Երզնկյան, Ստուրուա, Գինսբուրգ, Յաղուբով, Վրաստանի հողժողկոմատի հողօգտագործման բաժնի վարիչ Ժվանիա, ՆԳ ժողկոմի տեղակալ Տալախաձե), կրկին անդրադառնում են «Գեղիկի» հարցին⁶: Ընդունված որոշմամբ խոտհարքի տե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, գ. 35, թ. 42, գ. 95, թ. 107:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, գ. 81, թ. 8:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, գ. 1, գ. 143, թ. 83: Տե՛ս նաև **Խաչատրյան Գ., Սուքիասյան Հ.**, Հայ-վրացական տարածքային-սահմանային խնդիրների կարգավորման գործընթացը 1920-1930-ական թվականներին // «Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2015, էջ 87:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, գ. 1, գ. 168, թ. 20:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 37:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, գ. 35, թ. 38:

ղամասը («Բոգաս-Կիասանսկի կալվածքը») պետք է բաժանվեր երկու մասի: Սակայն դա համարվեց կիսալուծում, և որոշվեց, այդ վճռին զուգահեռ, խնդրագրով դիմել Անդրկենտգործկոմին՝ կազմելու հատուկ հանձնաժողով՝ տեղում վեճը լուծելու համար: Վրաստանի Բորչալուի և Հայաստանի Լոռու գավառների միջև «Գելիկ» խոտհարքային տեղամասի շուրջ վեճը վերջնակա-նորեն հանգուցալուծելու նպատակով Անդրկենտգործկոմի նոր հողային հանձնաժողովը 1924 թ. գարնանը մեկնեց սահմանավեճի շրջան՝ խոտարքա-յին տեղամասը հետազոտելու: Հանձնաժողովի աշխատանքներին ներգրավ-վեցին շահագրգիռ կողմերի ներկայացուցիչները, որոնց առջև խնդիր դրվեց ներկայացնել տնտեսական ծանրակշիռ հիմնավորումներ¹:

Վեճի վերջնալուծման նպատակով 1924 թ. մարտի 6-ին գումարվում է Անդրկենտգործկոմի հողային հանձնաժողովի նիստ: Որոշվում է հատուկ հանձնաժողով ուղարկել վիճահարույց վայրը՝ մեկական ներկայացուցիչ ամեն մի հանրապետությունից, որոնց տեղում միանալու էր կենտրոնի ներ-կայացուցիչը²: Ի վերջո, «Գելիկ» խոտհարքային տեղամասի մասին բոլոր նյութերը և տվյալները ստանալով, Անդրկենտգործկոմի հողային հանձնա-ժողովը, 1924 թ. ապրիլի 5-ին լսելով շահագրգիռ կողմերին և ծանոթանալով վիճելի տեղամաս գործուղված մասնագետների եզրակացությանը, փաս-տում է, որ չնայած այդ հողամասը մեծ մասամբ Հայկական ԽՍՀ տարածքում է, և Շահնագար գյուղի համար դրա կարիքը մեծ է, այդուհանդերձ շահնա-գարցիները 473 դեյատինից պակաս կստանային (ըստ նորմայի 1^{1/2} դեյա-տին մեկ շնչին)³: *Այդ որոշման համաձայն՝ հողահանդակի («Գելիկի» ընդ-հանուր մակերեսը հավասար էր 858 դեյատինի) կենտրոնական մասի 334 դեյատինից 150 դեյատին հատկացվում էր Վրաստանի միացյալ զինվո-րական կոպերատիվին, իսկ 184 դեյատին՝ Շահնագար գյուղին*: Արձա-նագրվում է, որ «Գելիկ» խոտհարքի հետ կապված առարկումներ չեն եղել ո՛չ Շահնագար գյուղի, ո՛չ Վրաստանի միացյալ զինվորական կոպերատիվի կողմից, և այսպիսով կայացված համաձայնությունը համարվել է վերջնա-կանապես վավերացված⁴:

Սակայն հողային վեճերը ոչ միայն վերջնականապես չեն հանգուցալուծ-վում, այլև նախկիններին ավելանում են նորերը: 1925 թ. փետրվարի 28-ին սամանագատման հարցը կրկին հայտնվում է օրակարգում: Այն վերաբերում էր Բորչալուի, Լոռի-Փամբակի և Ղազախի շրջանների միջև սահմանագծի ճշգրտմանը: Որոշվում է հարցը հանել օրակարգից և Ս. Կասյանին հանձնա-րարել այն համաձայնեցնել հատուկ հանձնաժողովի հետ⁵: Հողային-սահմա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 168, թ. 20:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 37 հակ.:

³ 1 դեյատինը հավասար է 1,09 հեկտարի:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 309, թ. 22:

նային հարցերը քննարկման նյութ են դառնում մասնավորապես Անդրկենտրոնական հողահանձնաժողովի և Հայաստանի Կենտրոնական 1925 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսների պաշտոնագրերում¹: Սահմանազատման հարցերը քննարկվում են նաև Անդրերկրյան 1925 թ. օգոստոսի 13-ի նիստում, որում ելույթ է ունենում ՀԽՍՀ հողժողով Ար. Երզնկյանը, որն իր զեկույցում անդրադառնում է ՀԽՍՀ Լոռու և ՎԽՍՀ Բորչալու գավառների միջև գոյություն ունեցող տարածքային-հողային սահմանավեճին ու դրա շուրջ կուտակված և դեռևս անլուծելի հարցերին: Ա. Երզնկյանի զեկույցման և դրա շուրջ մասնակիցների հայտնած տեսակետների հիման վրա ընդունվում է որոշում, որը Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմին հանձնարարում է ընթացք տալ նիստում բարձրացված հարցերին²:

Անդրկենտրոնական նախագահության 1925 թ. սեպտեմբերի 28-ի նիստը, լսելով Շահվերդյանի զեկույցը, կրկին անդրադառնում է Վրաստան-Հայաստան սահմանավեճին և որոշում հանձնաժողով ստեղծել՝ հաստատելու համար Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառների վարչական սահմաններ: Որոշվում է Բորչալուի (ՎՍԽՀ) և Լոռի-Փամբակի (ՀԽՍՀ) գավառների միջև վարչական սահմանի հարցը հանձնել Անդրկենտրոնական հողային հանձնաժողովի նախնական քննարկմանը՝ երկու կողմերի ներկայացուցիչների պարտադիր մասնակցությամբ³: ՀԽՍՀ հողագործության ժողովմատը 1925 թ. հոկտեմբերի 8-ի պաշտոնագրում ՀԽՍՀ Կենտրոնականին իրազեկում էր Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառների վարչական սահմանները որոշելու համար Անդրկենտրոնական հողային հանձնաժողովում ՀԽՍՀ ներկայացուցչի նշանակման մասին⁴: Շուտով հայտնի է դառնում նոր նշանակման մասին, և 1925 թ. հոկտեմբերի 9-ին Լոռի-Փամբակ-Բորչալուի հողային սահմանավեճի գծով Հայաստանի ներկայացուցիչ նշանակված ՀԽՍՀ հողժողովմատի հողբաժնի վարիչ Ավդալբեկյանն անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը⁵:

Իսկ արդեն 1925 թ. հոկտեմբերի 16-ին Անդրկենտրոնական գործերի վարչություն է ներկայացվում Գ. Հախումովի տեղեկագիր-գրությունը, որում հայտնվում էր, որ ՀԽՍՀ Հողժողովում բազմիցս դիմել է Անդրկենտրոնականին կից հատուկ հանձնաժողովի նախագահ Սեմկովին՝ արագացնելու Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի, ինչպես նաև Դիլիջանի ու Ղազախի շրջանների միջև անտառային սահմանագծի մասին որոշման ընդունումը⁶:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 8, գ. 68, թ. 62, 71-75:

² Տե՛ս **Խաչատրյան Կ., Մուքիսյան Հ., Բաղայան Գ.**, Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԽՍՀ տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2015, էջ 66-67:

³ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 309, թ. 172-173, 179, 189:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 312, թ. 170:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 169:

⁶ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 68, թ. 70:

Հողային հարցերն են շոշափվել Անդրկենտրոնականի և ՀԽՍՀ Կենտրոնականի միմյանց ուղարկված 1925 նոյեմբերի 9-ի, 18-ի, 23-ի պաշտոնագրերում, որոնցից երկուսն է, որ շարունակվել է քաջքուկը Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի սահմանների հարցի շուրջ¹: Մասնավորապես ի պատասխան նոյեմբերի 9-ի գրության, Անդրկենտրոնականի հողահանձնաժողովի քարտուղար Ի. Օնանովը 1925 թ. նոյեմբերի 18-ին ՀԽՍՀ Կենտրոնականին հայտնում էր, որ Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի միջև սահմանների մասին հարցը հերթի է դրված Անդրկենտրոնականի հողահանձնաժողովում: Խնդրվում էր շտապ ուղարկել վերոնշյալ գավառների միջև վիճելի անտառների պահպանության մասին 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ի հատուկ խորհրդակցության մատյանը և ՀԽՍՀ Ախթալայի անտառտնտեսությանը այդ անտառների հանձնման մասին նույն տարվա հոկտեմբերի 12-ի արձանագրության պատճենը² Անդրկենտրոնականին առաքելու համար: Վերջապես, ի պատասխան նոյեմբերի 18-ի հարցման, 1925 թ. դեկտեմբերի 5-ին Գ. Հախումովի ստորագրությամբ Անդրկենտրոնականի հողային հանձնաժողովին է ներկայացվում հերթական պաշտոնագիրը հողային սահմանագծման մասին, տեղեկացնելով, որ նաև ուղարկվել է 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև կնքված համաձայնությամբ հաստատված պետական սահմանին հարող անտառների պահպանության մասին մատյանը, ինչպես նաև 1922 թ. սեպտեմբերի 1-ի որոշումը և այդ անտառների՝ Ախթալայի անտառտնտեսությանը հանձնման մասին ՀԽՍՀ 1922 թ. հոկտեմբերի 12-ի որոշման արձանագրությունը³: Այսպիսով, չնայած գործադրված ջանքերին և արտաքուստ արդյունավետ ու ամեն անգամ «վերջնական» համարվող վճիռներին, հայ-վրացական տարածքային սահմանագատման վիճահարույց հարցերը Անդրկենտրոնականի և այլ պետական-գերատեսչական մարմինների օրակարգից դուրս չմղվեցին, դրանք մնացին առկա և այս կամ այն ձևերով հետագայում քննարկվեցին 1926-1936 թթ.:

1920-ական թվականների կեսերին հայ-վրացական սահմանագատման շուրջ տարածայնությունները և վեճերը անզիջում բնույթ ունեին, և դրանց շուրջ գործընթացները հաճախ կիսատ էին մնում և տեղափոխվում նիստից նիստ, խորհրդակցությունից խորհրդակցություն: Խորհրդային Հայաստանի սահմանային-տարածքային կորուստները, անցանկալի զիջումները Վրաստանին պայմանավորված էին ոչ միայն վրացական իշխանությունների կողմ և անզիջում դիրքորոշմամբ, այլև որոշ դեպքերում հայկական կողմի ոչ բավարար հետևողականությամբ, որի վրա էապես ազդող գործոնների թվում էր առաջին հերթին անդրկովկասյան կենտրոնական իշխանությունների և մասնավորապես մոսկովյան կենտրոնի շահամետ կրավորականությունը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 68-69:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 67:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 63:

Վերջինս իր ռազմավարական շահերով էր առաջնորդվում: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր դիտարկում ունի Ռ. Գաչեչիլաձեն, ըստ որի՝ ԽՍՀՄ հանրապետությունները ձևականորեն էին համարվում «ինքնիշխան պետություններ», որոնք ունեին Արտաքին գործերի փոքրիկ նախարարություններ, սակայն չէին կարող իրականացնել որևիցե ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն և արագորեն անհետացան օտարերկրյա պետությունների աշխարհաքաղաքական հաշվարկներից¹: Այստեղից կարելի է հետևության հանգել, որ սահմանատարածքային հարցի շուրջ անդրկովկասյան հանրապետությունների բախումները մեծ մասամբ պայմանավորված էին Անդրկովկասում և նրա շուրջ ՌԽՖՍՀ իշխանությունների կողմից իրականացվող ռազմավարության խորքային նպատակադրումներով: Հենց դա է պայմանավորել Անդրկովկասում վարչաքաղաքական վերաձևումների թե՛ ընթացքը և թե՛ արդյունքները, որոնք այնքան էլ կախված չէին Հայաստանից ու Վրաստանից, թեկուզև վերջինս գտնվում էր ավելի նախընտրելի վիճակում և օգտվում էր կենտրոնի կառավարիչների որոշակի հովանավորությունից:

Ваник Вирабян – Армяно-грузинские отношения и вопрос о земельно-территориальном разделении в 1922-1925 гг.

В 1922 г. вопросы о земельно-территориальном разделении были перенесены в другую плоскость, оставаясь при этом напряженными. Как отмечается в протоколе одного из заседаний председательства Закавказского центрисполкома в августе 1928 г., спорная территория Борчалу-Лори-Памбак составляла 21 000 десятин, на границах которых находилось 12 поселений. Согласно председательству Закавказского центрисполкома, соглашение от 6 ноября 1921 г. установило только общую направленность границ, именно поэтому реализация этого соглашения оказалась невозможной без изменений. В 1922 г. после формирования Закавказской федерации споры между Грузией и Арменией о границах не получили окончательного решения. Принципиальные расхождения существенным образом помешали утверждению четких и окончательных межгосударственных границ. Подписанные соглашения носили неоконченный характер, что на тот период исключило достижение окончательной двусторонней договоренности о границах между Грузинской ССР и Армянской ССР. В свою очередь это привело к возникновению напряженности между поселениями в двух приграничных зонах, вызвав новые сложности и преграды в вопросе осуществления транзитной торговли и работы закавказской железной дороги.

¹ Տե՛ս Gachechiladze R., նշվ. աշխ., էջ 24:

Vanik Virabyan – Armenian-Georgian Problem of Territorial Division in 1922-1925

In 1922 the issue of Armenian-Georgian territorial division was moved to another dimension maintaining some internal tension. As it was stated in 1928 August session of the Chairmanship of the Intergovernmental Executive Committee, the disputed area of Borchalu-Lori-Pambak was 21,000 dessiatin, within which 12 settlements were located. According to the Chairmanship of the Intergovernmental Executive Committee, the Agreement of 6 November, 1921 had set only the general direction of the borders, so making some changes was inevitable. In 1922, after the formation of the Transcaucasian Federation, territorial conflicts between Georgia and Armenia did not come to an end. The principal discrepancies essentially hindered the establishment of clear and final inter-state borders. The signed agreements were incomplete, which excluded the acquisition of a final bilateral agreement on borders between the Georgian SSR and the Armenian SSR. This, in its turn, led to the tension between the settlements in the border zone of the two countries, creating new complications and barriers on the Transcaucasian railroad and for the transit trade.

Ներկայացվել է 05.09.2018

Գրախոսվել է 20.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ՀԱՅԵՐԸ ՔՅԱԶԸՄ ՔԱՐԱԲԵՔԻՐԻ ՕՐԱԳՐԵՆՈՒՄ¹

Բանալի բառեր – Հայաստան, Կարս, Հայաստանի խորհրդայնացում, Մուսթաֆա Քեմալ, Քյազըմ Քարաբեքիր, հուշեր, մայիսյան հերոսամարտ, թուրք-հայկական պատերազմ

Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին հայ-թուրքական հարաբերություններն ուրույն տեղ ունեն Օսմանյան կայսրության և Հանրապետական Թուրքիայի ռազմական և քաղաքական հայտնի գործիչ Քյազըմ Քարաբեքիր փաշայի հուշերում²: 1918-1920 թթ. նա գլխավորում էր նորանկախ Հայաստանի դեմ թուրքական ռազմական գործողությունները³, իսկ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում փաստացի շարունակում էրիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականությունը՝ կազմակերպելով հայ որբերի իսլամացումը:

Քյազըմ Քարաբեքիրի օրագրում հայերի մասին բազմաթիվ վկայումներն առնչվում են թուրքական հակահայկական և ժխտողական քաղաքականությանը: Կարելի է անգամ շեշտել, որ թուրքական պաշտոնական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական շրջանակներում տեղ գտած մի շարք կանխակալ ու հակագիտական պնդումների սկզբնաղբյուրը Քյազըմ Քարաբեքիրի աշխատություններն են⁴: Այժմ ևս հակահայկական թեզերն «ապացուցող» փաստարկների շարքում նրա գրառումները կարևոր դեր ունեն:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 15T-6A319 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Քարաբեքիրի օրագրերը, որոնք տարիներ շարունակ կորած են համարվել, գտնվել են պատահաբար Ջաֆեր Թայյար Էդիլմեզ փաշայի տան պատերը քանդելիս: 6898 էջից բաղկացած 39 տետրերը վերաբերում են 1902-1948 թթ.: Արաբատառ տետրերի լատինատառ տարբերակը հրատարակվել է 2009 թ. պատմաբան Յուջել Դեմիրելի խմբագրությամբ: Տե՛ս **Koçak C.**, Karabekir'in Kavgası, İlk Defa Yayınlanan Belgelerle, İstanbul, 2016, s. 560, İnönü ve Karabekir'in günlükleri // http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/116218/inonu_ve_Karabekir_in_gunlukleri.html (մուտքի ամսաթիվ՝ 17. 05. 2017):

³ Օսմանյան բանակի գեներալ Քյազըմ Քարաբեքիր փաշայի (1882-1948) գլխավորությամբ թուրքական զորքերը 1918 թ. զավթել են Երզնկան, Էրզրումը, ապա նաև Սարիղամիշը, Կարսը, Գյումրին, Վանաձորը: Նա որպես Արևելյան ճակատի հրամանատար ղեկավարել է թուրքական զորքերի 1920 թ. արշավանքը Հայաստան, կազմակերպել ավելի քան 200 000 հայի կոտորած:

⁴ Քյազըմ Քարաբեքիրը թողել է տարբեր ժանրերի շուրջ 50 աշխատություն, մեծմասամբ՝ ինքնակենսագրական: Նշենք, որ Հայկական հարցին նա անդրադարձել է իր «Հայկական թղթապանակ» և «Հայերի դաժանությունը» գրքերում, որոնցում ևս փորձել է ընթերցողներին ներկայացնել հայի բացասական կերպարը: Տե՛ս **Karabekir K.**, Ermeni dosyası, İstanbul, 1994, *նույնի*՝ 1917-20 arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi, İstanbul, 2000:

Ուշագրավ է, որ Քյազըմ Քարաբեքիրի ընդգծված հայատյացությունը նրա կերպարի շուրջ ձևավորված հերոսականության անբաժանելի բաղադրիչն է:

Թուրքական պատմագրության մեջ, ինչպես նաև հասարակական խոսույթում Քյազըմ Քարաբեքիրն ընկալվում է իբրև Թուրքիան «ազատագրող» հերոս: Դեռևս 1920-ական թվականներին նշանավոր թուրք կին գրող և հրապարակախոս Հայիդե Էդիփը նշել է, որ նա է «երկրի փրկությունը», ապա մեջբերելով Թուրքիայի Հանրապետության վարչապետ, իսկ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրքի մահից հետո նախագահ Իսմեթ փաշայի 1920 թ. խոսքերը՝ գրել է. «Քյազըմ Քարաբեքիրն Արևելքում տարած հաղթանակով երեսներս պարզ դարձրեց»¹: Այսօր ևս մամուլի էջերում, ինչպես նաև գիտական, պաշտոնական և ոչ պաշտոնական ամբիոններից նման տեսակետներ շատ են հնչում: Օրինակ, Թուրքիայի Քարամանի նահանգում գտնվող Քյազըմքարաբեքիր գավառապետարանի պաշտոնական էջում նշված է. «[Քյազըմ Քարաբեքիրը] իր գործի հետ 1918 թ. փետրվարին *փրկեց* Էրզինջանը (Երզնկան – Ն. Պ.) և Էրզրումը ռուսների աջակցությունը վայելող հայկական բանակից»²: Իսկ Քյազըմ Քարաբեքիրի կրտսեր դուստրը՝ Թիմալ Քարաբեքիր Յըլդըրանը, պարբերաբար հանդես գալով հոր մասին դասախոսություններով և հարցազրույցներով, Հայոց ցեղասպանությունը համարում է «զագրելի սուտ» և պատմում հայ «չեթեների» դեմ պայքարում հոր հաջողությունների մասին³: Հայերի դեմ ատելության խոսքի նման դրսևորումները նպաստում են թուրքական հասարակության բնեռացման խորացմանն ու հակահայկականության աճին:

Հարկ է նշել, որ հայերին և Հայաստանին Քյազըմ Քարաբեքիրն անդրադառնում է հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում որբ երեխաների հավաքագրման, նրանց կրթության ու ապագայի հարցերի քննարկման և Հայաստանի առաջին հանրապետության հետ թուրքական կողմի հարաբերությունների համատեքստում: Սույն հոդվածում չքննարկելով առանձին բազմաշերտ հետազոտության առարկա հանդիսացող Քյազըմ Քարաբեքիրի կրթական-դաստիարակչական գործունեությունը⁴, անդրադառնալու ենք միայն նրա օրագրերում 1918-1920 թթ. թուրք-հայկական առնչությունների մասին գրառումներին:

Քյազըմ Քարաբեքիրն իր գրառումներում բացառում է անկախ Հայաստանի գոյությունը, առավել ևս օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող

¹ Edib H., The Turkish Ordeal, Being The Further, New York, 1928, p. 122.

² <http://www.kazimkarabekir.gov.tr/kazim-karabekir-pasa> (մուտք՝ 04. 03. 2016).

³ Տե՛ս օրինակ՝ **Kazım Karabekir'in Kızı Timsal Karabekir**: “Babam Ermeni Çocuklarına Sahip Çıkardı” // <http://www.milliyet.com.tr/kazim-karabekir-in-kizi-timsal-karabekir-konya-yerelhaber-1271445/> (մուտք՝ 29.05.2017 թ.), **Karabekir**: Anadolu’da Türk soykırımı yapıldı // <http://www.haber7.com/tarih-ve-fikir/haber/1278332-karabekir-anadoluda-turk-soykirimi-yapildi> (մուտք՝ 18. 10. 2017):

⁴ Որբանոցների կազմավորմանը, որբերի հետ տարվող աշխատանքներին Քյազըմ Քարաբեքիրը օրագրերից բացի անդրադարձել է նաև իր տարբեր գրքերում: Տե՛ս **Karabekir K.**, Çocuk Davamız, İstanbul, 2015, *նույնի* Kürt Meselesi, İstanbul, 1994:

տարածքներում. 1919 թ. մայիսի 3-ին, ի պատասխան անգլիացի զինվորականների՝ երրորդ բանակի սպա Հալիթ փաշային հանձնելու պահանջին, նա գրում է. «Ոչ թե մի մարդ, այլ նույնիսկ մի զենք, մի պուտ հող չենք տալու: Ավելին, մեր տված հողերն ենք վերցնելու և խաղաղություն ենք կնքելու: Շատ պարզ բան՝ Հայաստանը գրավելու ենք: Անշուշտ ոչ այսօր, բայց առաջին իսկ հնարավորության դեպքում: Սա ամբողջ հայրենիքում խաղաղության հաստատման բանալին է»¹: Նրա ամենասարսափելի մղձավանջը Հայաստանի ուժեղացումն էր: Ինչպես նա գրել է 1919 թ. մայիսի 31-ին, «Հայաստանի երազանքը եթե իրականություն դառնա, ապա դա մահացու հարված կլինի մեր ժողովրդի ապրելու իրավունքին» (էջ 582):

Իր օրագրում Քյազըմ Քարաբեքիրը բազմիցս շեշտում է հայերի՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում բարեկեցիկ ապրելու փաստը՝ ի տարբերություն ցարական իշխանության տակ գտնվող հայերի. «Ինչ վերաբերում է ունեցվածքի և անձի անվտանգությանը, ապա Թուրքիայի կառավարության կողմից վերահսկվող տարածքներում ավելի անվտանգ է, քան Ելիզավետպոլի նահանգում» (էջ 136),– գրում է նա: Այս համատեքստում, բնականաբար, Հայկական հարցն ու հայերի պահանջները ներկայացվում են որպես եվրոպական պետությունների «հորինվածք»:

1894-1896 թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած հայկական կոտորածները, Քյազըմ Քարաբեքիրի կարծիքով, սոսկ հայ-քրդական բախումներ են, «հայ կոմիտեականների կողմից իրենց երևակայության մեջ ծրագրված և իրականացված կատակերգություն» (էջ 136): Նա նմանապես հերքում է Հայոց ցեղասպանության փաստը, սակայն 1918 թ. գրառումներում ակամայից հայկական կոտորածների հետևանքներն ի ցույց դնող մեկ-երկու դրվագ է նկարագրում. «[23 հունվարի 1918 թ.] Ակնում ենք: Գեղեցիկ գորգեր են պատրաստում: Աթոռի համար գնեցի: Նման բան մի դատավորի հարեմում էր արվում: Հայերը տեսել ու զարգացրել են: Երբ սկսվել է զինակոչը, մի թուրքական ընկերություն վերցրել է: Հայ աղջիկները իսլամացել են: Շուրջ 9 մուսուլման աղջիկ է աշխատում» (էջ 461): Այս մի քանի տողում ամփոփված են Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող երկու կարևոր խնդիրներ, որոնցից առաջինը հայերի լքյալ գույքին տիրանալու շնորհիվ հարստանալն է, ինչն առավել քան բնական է ընկալվել, իսկ երկրորդը իսլամացման միջոցով հայ կանանց ու երեխաների՝ կոտորածից փրկվելու հնարավոր ուղին է: Կարևոր է շեշտել նաև, որ թուրք գեներալի պնդմամբ ոչ բոլոր հայերն են այսպես կոչված «կոմիտեականների» գործողությունների կողմնակիցը եղել: Փաստորեն նա առաջ է քաշում «վատ, հրահրիչ» և «լավ» հայերի գաղափարախոսությունը, որը մինչ օրս կիրառում է թուրքական քարոզամեթոդներն՝ սփյուռքի իբր «վատ» հայերին մյուս հայերից «տարանջատելու» համար:

¹ Karabekir K., Günlükler (1906-1948) (1-2.Cilt), hazırlayan Y. Demirel, İstanbul, 2009, s. 574 (այսուհետև այս գրքին հղումները կտրվեն շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ):

«Հայ կումիտեականներ», «հայկական չեթեներ», «դաշնակցականներ» ընդհանրական արտահայտությունները կիրառելիս Քյազըմ Քարաբեքիրը չի անդրադառնում առանձին հայ գործիչների: Բացառություն է միայն Անդրանիկ Օզանյանը, որի մասին նա գրքում հիշատակում է երեք անգամ: Առաջին անգամ գորավարի անունը հիշատակում է 1918 թ. մարտի 12-ին Էրզրումի գրավման համատեքստում. «Էրզրումի բերդի գունդը 500 հոգուց է, ռուս սպաների մեծ մասը այս գնդում է: Մորելը առավոտյան 5-ին հանձնվելու հրաման է տվել: Սակայն հեռախոսը փչացել էր: Ժամը 7-ին են տեղեկացել: Մորելը և Անդրանիկը ձիով փախել են: Զինվորականները մտել են քաղաք, ռուս սպաները գերի են ընկել» (էջ 476): Երկրորդ անգամ գորավար Անդրանիկի անունը նշվում է 1918 թ. հունիսի 22-ի գրառումում. «Ըստ Շահթահթում բանակի հրամանատար Շյուքրու էֆենդիի զեկույցի (Բեյազիթ-Իզդիր-Գյումրի հեռախոսով)՝ հայ հրամանատար Անդրանիկը, հազար հեծյալով, երկու հազար հետևակով Շահթահթի մոտ սահմանը հատելով, գնում է դեպի Վանի կամ Ռումիեի կողմը» (էջ 517): Երկու ամիս անց՝ օգոստոսի 21-ին, Քյազըմ Քարաբեքիրը գրում է. «Զանգեզուրի նահիեից¹ եկել են 200 մուսուլման և նահիեի ղեկավարները: Հայերը և մուսուլմանները սկսել են վառել մուսուլմանների գյուղերը: Շեքար գյուղում, որտեղ չորս գյուղի բնակչություն էր պատսպարվել, ջարդ են կազմակերպել: 51 մարդ է փրկվել: Անդրանիկը 800 հետևակով, 400 ձիավորով, 4 հրանոթով, 2 գնդացիով Գերուսի (2000 տուն ունեցող ավան) հարավ-արևմուտքում՝ Թաթաքում է: ... 8000 զինյալ հայ կա: Եթե Անդրանիկը կանոնավոր ուժ ևս ներառի, 2000-ով կկարողանա ավելացնել» (էջ 528): Ակնհայտ է, որ նա բացարձակապես չի անդրադառնում Անդրանիկի կերպարին կամ նրա գործունեությանը, այլ բավարարվում է սոսկ կոնկրետ գործողություններում նրա մասնակցության նկարագրությամբ:

Առհասարակ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում և Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակը յուրահատուկ տեղ ունի Քյազըմ Քարաբեքիրի օրագրում: Նա ներկայացնում է տարածաշրջանում ուժերի դասավորությունը, հայվրաց-ադրբեջանական հակասությունները, Ռուսաստանում ընթացող բուլշևիկների և մենշևիկների պայքարը, Անտանտի քաղաքականությունը և այդ ամենի համատեքստում պարտված ու մասնատման եզրին կանգնած թուրքական պետության փրկության իր տեսլականը: Գրեթե ամենօրյա գրառումներում իրադարձությունների զուտ փաստական նկարագրությանը հետևում են համաշխարհային և թուրքական խնդիրներին առնչվող Քյազըմ Քարաբեքիրի մտորումները, ամենատարբեր հարցերի շուրջ թուրք և օտարերկրացի պաշտոնյաների հետ նամակագրության կամ քննարկումների արդյունքում ստաց-

¹ Նահիե (թուրք. nahiye)՝ Օսմանյան կայսրության վարչական միավոր կազայի (գավառակ) և գյուղի միջև:

ված եզրահանգումները, ռազմաքաղաքական գործընթացներին մասնակցող կարևոր անձանց գործունեության գնահատականները:

Անդրադառնալով դեպքերի զարգացումներին օր առ օր՝ Քյազըմ Քարաբեքիրը մանրամասն նկարագրում է հայերի նկատմամբ թուրքական բանակի հարձակումները և նույնիսկ կոտորածները՝ փորձելով դրանք ներկայացնել որպես ինքնապաշտպանության դրսևորում¹: Ընդ որում, ճակատամարտի կամ կռվի մասին տեղեկությանը կարող է հետևել որևէ սպայի հետ թեյախմությանն առնչվող լուր, ինչ-որ անդրադարձ ներքին գործերին կամ առողջական խնդրի մասին տեղեկություն:

Հայ-թուրքական շփման գծում կարևորագույն իրադարձություններից է 1918 թ. ապրիլին թուրքական զորքերի կողմից Կարսի գրավումը: Իր համար խորհրդանշական այս իրադարձությունից շաբաթներ առաջ Քյազըմ Քարաբեքիրն օրագրում գրում է. «Մարտի 11/12 երազումս Էնվեր փաշային տեսա: Ասաց՝ Կարսը գրավեք» (էջ 473): Այս տողերն արտացոլում են նրա հավատարմությունը պատերազմում պարտություն կրած երիտթուրքերին և նրանց քաղաքականության շարունակականությունը: Նույնն է վկայում նաև ապրիլի 21-ի նրա գրառումը. «Երազումս Կարսի հանձնումը տեսա: Մեծ Օսմանյան դրոշը ծածանեցինք» (էջ 491): Ապրիլի 25-ի գրառումում նա նկարագրում է Կարսի գրավումն ու հայերի նահանջը, ինչպես նաև քաղաքում տիրող ընդհանուր իրավիճակը:

Կարսի գրավումից ոչ պակաս կարևորվում են նաև 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտի օրերը: Քյազըմ փաշան նկարագրում է թուրքական բանակի և հայ պարտիզանների դիրքերը, մեծ ու փոքր բախումները, օր առ օր՝ Մարդարապատի, Բաշապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը, մանրամասն անդրադառնում է նաև Ալեքսանդրապոլի վրա հարձակմանը. «[14 մայիսի 1918 թ.] Գյումրու ճակատամարտ: Ժամը երեքը չեղած Արփաչայն անցնելու հրաման եկավ: Կեսգիշերին նորից հրաման եկավ: 3:30 հանձնվելու առաջարկ է արվելու: Թիհնիսի բերդից շուրջ 300 մետր դեպի արևելք գտնվող դիտակետ հասանք: Սկսեցինք անցումը բոլոր ուղղություններով: Ձենքի ձայներից մեր միավորված ճակատում դիմադրությունն արագ կոտրվեց: Հայերն ամենակատաղին Ղարաքիլիսայում են դիմադրում... Թեև ժամը 5-ից հետո հայերը առաջարկեցին Գյումրին հանձնել, սակայն 5:30-ից հետո մոտ 500 հայ զինյալ ճակատի արևմուտքում դրսից հարձակում սկսեցին» (էջ 501):

Անդրադառնալով հայերի կորուստները՝ Քյազըմ Քարաբեքիրը թուրքական բանակի պարտությունները փորձում է հնարավորինս մեղմ ներկայացնել: Միաժամանակ նա խիստ դժգոհություն է հայտնում սեփական բանակից, որը նրա իսկ խոսքերով՝ հազիվ է դիմակայում «ավազակների»՝ հայերի

¹ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում թուրքական կողմի կազմակերպած ջարդի մասին մանրամասն տե՛ս **Մարգարյան Ե., Սահակյան Ռ.**, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 58-64:

հետ դժվարին պայքարում (էջ 507):

Զարմանալիորեն չանդրադառնալով անդրկովկասյան երեք պետությունների անկախացման հարցին՝ Քյազըմ Քարաբեքիրը միայն բավարարվում է փաստելով, որ հայերն ու վրացիներն ունեն գերմանացիների աջակցությունը պետություն ստեղծելու հարցում, այնուհետև նշում է, որ հայերի հետ հաշտություն է կնքվել: Ուշագրավ է, որ 1918 թ. հայ-թուրքական բանակցությունների համատեքստում նա գրում է գաղթականների մասին և առանց մանրամասնելու, թե նրանք որտեղից են հայտնվել, շեշտում է, որ դա բարդ հարց է (էջ 517):

Հայաստանի անկախացումից հետո թուրքերի չդադարող հարձակումների գագաթնակետն է դառնում 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը¹: Թուրքական բանակի անմիջական հրամանատար Քյազըմ Քարաբեքիրի հուշերը, հիրավի, արժեքավոր սկզբնաղբյուր են: Հարկ է ևս մեկ անգամ շեշտել, որ նա իր օրագրում ներկայացնում է ոչ միայն տվյալ օրվա դեպքերը, այլև վերլուծության է ենթարկում տարածաշրջանում ու աշխարհում տեղի ունեցող զարգացումները, փորձում տուրք տալ սեփական քաղաքականությանը՝ ելնելով ամեն օր փոփոխվող իրողություններից:

Բանակցելով տարածաշրջանում որոշակի կշիռ ունեցող բոլոր ուժերի հետ՝ Քյազըմ Քարաբեքիրը փորձում է իր երկրի համար ամենամեծ օգուտը քաղել: Ընդ որում, դատելով օրագրային գրառումներից՝ նա հանդես է գալիս որպես զգույշ և հմուտ դիվանագետ: 1919 թ. չդադարող թուրքական հարձակումների պատասխանատվությունը նա կրկին բարդում է հայերի վրա՝ փորձելով քարոզչական միջոցներով այդ ժողովրդի դեմ հարձակման հող նախապատրաստել: Միաժամանակ գիտակցելով, որ բոլշևիկներն աստիճանաբար հզորանում են՝ նա իր կառավարությանն առաջարկում է ընդլայնել նրանց հետ համագործակցությունը: Չնայած 1920 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին տեղի ունեցած թուրք-հայկական բախումներին, որոնք օր առ օր նշված են օրագրում, թուրքերը լայնածավալ գործողություն չեն սկսում: Քյազըմ Քարաբեքիրը կարծես սպասում է անդրկովկասյան պետությունների խորհրդայնացմանը և, օրինակ, մայիսի 11-ի Հայաստանի խորհրդայնացման փորձի անհաջողության լուրը ներկայացնելով՝ նշում. «Չկարողացան, դաշնակները հաղթեցին» (էջ 624): Հունիս-հուլիս ամիսներին բախումներն ուժեղանում են, սակայն հունիսի 9-ի գրառումում նա նշում է, որ մի անտեսանելի ձեռք թույլ չի տալիս լայնածավալ գործողություն իրականացնել (էջ 627):

Այս ամիսներին ակտիվացած գործողությունների համատեքստում ուշագրավ է ևս մի քարոզչական մոտեցում. մարդկային կորուստները ներկայացնելիս Քյազըմ Քարաբեքիրը հայ զինվորների համար օգտագործում է թուրքերեն «maktul» – «սպանված» բառը, իսկ թուրքերին կոչում «şehit» – «նա-

¹ Պատերազմի ընթացքի մասին մանրամասն տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Երևան, 1965:

հատակ, մարտիրոս»: Մեպտեմբերին անցնելով լայնածավալ հարձակման՝ թուրքերը հոկտեմբերի 30-ին գրավում են Կարսը: Մուսթաֆա Քեմալի խոսքերով՝ «հիասքանչ ռազմական գործողություն»¹ հանդիսացող այս իրադարձությունը Քյազըմ Քարաբեքիրը ներկայացնում է առանց ոգևորության, բայց մի տեսակ լուռ հպարտությամբ. «Ժամը 8-ին Կարսի արևելյան ճակատում հայկական բանակի վրա հարձակում... Երեք ժամ տևած մարտում հայկական բանակը ցաքուցրիվ եղավ: 3:30 մտանք Կարս» (էջ 657): Քյազըմ փաշայի համար, սակայն, Կարսի գրավումից ոչ պակաս կարևոր է նաև նոյեմբերի 7-ին Գյումրու գրավումը: Քաղաքի հանձնումից հետո սկսած խաղաղության բանակցություններում էլ, օգտվելով իր առավելությունից, Քյազըմ Քարաբեքիրը շատ ծանր պայմաններ է առաջարկում և գոհունակությամբ շեշտում, որ հայերն ընդունել են իր պայմանները. «[9 նոյեմբերի 1920 թ.] Հայաստանի արտգործնախարարը երեկոյան գնացքով մի սպա է ուղարկել, հրադարարի պայմանները առավոտյան են ստացել, ուսումնասիրելու ու պատասխանելու համար խնդրեց 24 ժամ: Համաձայնեցի... [10 նոյեմբերի 1920 թ.] ժամը 7:15 գնացքով Իմամլըից եկած հայ սպան հայտնեց, որ արտգործնախարարությունն ընդունում է մեր պայմանները» (էջ 660): Բնական է, որ այս պայմաններից առաջինը Սևրի պայմանագրից հրաժարման պահանջն էր: «Ասացի, որ հայ և թուրք ժողովուրդներին ուղղված անկեղծ կյանքի մաղթանքով ենք սկսում նիստը...,- գրում է Քարաբեքիրը,- մեր առաջին գրավոր առաջարկը Սևրի պայմանագրից հրաժարումն էր: Նա (Ա. Խատիսյանը – Ն. Պ.) ասաց, որ իրենց գալն առանց այդ էլ դրա ապացույցն է: Մի փոքր բանակցելուց հետո՝ համաձայնեցին» (էջ 662): Բանակցությունների երրորդ օրվա՝ նոյեմբերի 27-ի գրառման մեջ նշվում է. «Տոնում ենք Սևրի պայմանագրի ոչնչացումը» (էջ 663):

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի խորհրդայնացումը թույլ չտվեց թուրքերին օգտվել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի դրույթներից: Սակայն Քյազըմ Քարաբեքիրի օրագրից ակնհայտ է դառնում, որ լայն առումով քեմալականներին ձեռնառու էր Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ որպես Անտանտի երկրներին հակազդող ուժ: Դեռևս 1920 թ. փետրվարի 6-ի հեռագրում Մուսթաֆա Քեմալը գրում է նրան, որ Կովկասը միակ ճակատն է, որտեղ թուրքերը կարող են դաշնակիցների դեմ հակազրոհ ձեռնարկել, ուստի այնտեղ բոլշևիկների իշխանության ամրապնդումը բխում է թուրքական շահերից: Հակառակ դեպքում, եթե երեք անդրկովկասյան պետությունները կարողանան ստեղծել միասնական արևմտամետ ճակատ, դա կլինի թուրքերի՝ անկախ պետություն ունենալու հույսերի վերջը²: Ամիսներ անց արդեն Ամասիայից ուղարկված հեռագրում Մուսթաֆա Քեմալը, օգտվելով անգլիացիների և բոլշևիկների հակամարտությունից, կրկին գրում է բոլշևիկների հետ համագործակցությունը

¹ Еремеев Д., История Турецкой Республики с 1918 года до наших дней, М., 2017, с. 72.

² Gökyay B., Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-20// "Middle Eastern Studies", 1996, vol. 32, n° 2, p. 45-76, 62.

խորացնելու անհրաժեշտության մասին: Մոսկվան իր հերթին ցանկանում էր իր սահմաններին տեսնել անկախ, ուժեղ և բարեկամական Թուրքիա, որ կարող էր իր տարածքը չդարձնել խորհրդային հանրապետությունների դեմ ագրեսիայի հարթակ¹: Ուստի զարմանալի չէ, որ քեմալական զորքերի ներխուժումը Հայաստան և Վրաստան, այնուհետև պետությունների խորհրդայնացումը թեև որոշակի առերևույթ սառնության պատճառ դարձան քեմալա-բոլշևիկյան հարաբերություններում, սակայն լուրջ բախման առիթ չդարձան:

Ինչպես նշում է թուրք պատմաբան Բյուլենթ Գյոքայը, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո «թուրքերը չարունակեցին ավանդաբար ռուսական համարվող տարածքներում գործել իսկ ռուսները՝ թուրքական: Հայաստանի դժբախտությունը բոլշևիկների և թուրքերի միջև գտնվելն էր»²:

Наира Погосян – Армяне в дневниках Кязыма Карабекира

Армяно-турецкие отношения в годы существования первой Республики Армения занимают особое место в мемуарах османского и турецкого военачальника и политика Кязыма Карабекир-паши. Многочисленные упоминания армян в дневнике турецкого офицера в основном укладываются в рамки проводимой турками традиционной антиармянской политики отрицания. Надо также отметить, что многие необъективные и псевдонаучные утверждения, используемые в официальной турецкой историографии и современном социально-политическом дискурсе страны, внедрены Карабекиром. В рамках данной статьи сделана попытка представить интерпретацию майских героических сражений 1918 года и турецко-армянской войны 1920 года в дневнике Карабекира.

Naira Poghosyan – The Armenians in Kyazim Karabekir's Diaries

The Armenian-Turkish relations in the period of the first Republic of Armenia have a special place in the memoirs of the Ottoman and Republican Turkish military commander and politician Kyazim Karabekir Pasha. Multiple references to Armenians in the diary of the Turkish officer are mainly in the frames of the traditional anti-Armenian denial policy pursued by the Turks. It can also be said that some of the preconceived and pseudo-scientific statements used in the official Turkish historiography and modern social and political discourse of the country were invented by Karabekir. In this article, we will try to shed light on the interpretation of the heroic battles of May 1918 and the Turkish-Armenian war of 1920 in the diary of Karabekir.

Ներկայացվել է 29.01.2019

Գրախոսվել է 20.02.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

¹ Еремеев Д., նշվ. աշխ., էջ 75:

² Gökaу В., նշվ. աշխ., էջ 67:

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

HAYK AVETISYAN, PAVEL AVETISYAN, ARSEN BOBOKHYAN,
KNARIK NAVASARDYAN, ARTAK GNUNI

NOTES ON URARTIAN PERIOD POTTERY TRADITIONS IN ARMENIA

Key Words – Van Kingdom, Etiuni, Lchashen-Metsamor culture, Iron Age, IX-VIII centuries BC, pottery

Introduction. In the IX century BC, with the formation of Urartian state, the cultures of the Armenian Highland entered a qualitatively new stage of their development. As a result of cultural progress of the former Bronze and Early Iron Age cultures, the natives of the Armenian Highland were involved in a sphere of such historical developments which are defined by specialists as ‘civilization’. This concept is characterized according to some attributes, among which the most important are the appearance of towns with organized planning, using of script, presence of monumental architecture which, accordingly, presupposes the existence of complex social structures.

The preconditions of all mentioned criteria were present already within the Bronze and Early Iron Age societies of the region; however, they were not ripe enough to be expressed in united and systematized manner. And only at the end of the 2nd and the beginning of the 1st millennium BC, as a result of unification of Nairi tribes of the southern regions of the Armenian Highland, the state Bianili-Urartu was formed, which, during the next three centuries, had to play a decisive role in historical and cultural developments of the Near-East. The creators of this state were the Urartians – an ethnic group who lived primarily in the mountainous regions, south of Lake Van and who spoke a language which was ranked among the languages of the so called Hurrian-Urartian language family. Urartu was by its structure a typical ancient Near-Eastern state formation. Accepting the value systems of Syrian-Mesopotamian cultural world, the Urartian élite tried to conform them with the values of the local population.

During the VIII and the VII centuries BC the Urartians and their language spread through the whole territory of the Armenian Highland and reached also contemporary Armenia, which coincides with the lands of Etiuni and Uduri-Etiuni of the Urartian inscriptions. After the Urartian invasion at the beginning of the 8th century BC this region turned into one of the most important parts of the common Urartian cultural area. As a result of this invasion an élite culture par excellence was formed which coexisted with the local Late Bronze and Early Iron Age cultural groups called ‘Lchashen-Metsamor’ in Armenian archaeological nomenclature.

During the last hundred years in the territory of the Armenian Highland a huge archaeological material has been accumulated. The investigations of Armenian (H. Martirosyan, G. Tiratsyan, S. Esayan), Russian (H. Orbeli, N. Marr, B. Piotrovskiy, S. Khodzhahash), Euro-American (Ch. Burney, W. Kleis, P. Zimansky) and Turkish (A.

Çilingiroğlu, V. Sevin, O. Belli) archaeologists greatly promoted the explanation of different problems concerning the nature of the Urartian culture¹. However, there appeared also questions which still remain to be unanswered. Here, we want to underline three of such questions.

1. First of them deals with the problem of origin of Urartian culture. Today we hardly have any archaeological complex which could be identified with Urartian culture before the 9th century BC. If the Urartian culture was something identic it should have its prehistory. However, the archaeological data from the Early Iron Age sites between the lakes Sevan, Van and Urmia demonstrate a united picture of cultural developments in which it is not possible to differentiate between a single group which could be compared with later Urartian culture. The most interesting aspect is that this whole region (including the heartland of the Urartians around Van Lake, it means the territory of chiefdoms of Nairi) during the pre-Urartian period was dominated by a type of black burnished pottery which, according to the last investigations, should be closely connected with Armenian materials².

2. The second question deals with disappearance of Urartian culture. Particularly, the archaeological data do not allow us to see the end of Urartu in terms of big cultural changes. The change into the Ervandid (according to Armenian archaeological terminology) or Achaemenide period took place evidently in the context of the keeping of old traditions³.

3. And the third question concerns the explanation of local variants of all-Urartian culture, as well as correlation of 'élite' and 'mass' cultures. In Armenian archaeology some works have been undertaken towards the differentiation of the local and the Urartian in material culture of Iron Age Armenia⁴.

¹ For the history of investigation of Urartian state and culture as well as for corresponding literature cf. **Zimansky P.**, *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies*, Delmar, New York, 1998.

² Sevin V., *The Early Iron Age in Elazig Region and the Problem of the Mushkians // "Anatolian Studies" XLI, 1991, p. 87-97*, Sevin V., Kavakli E., *Van/Karagündüz: An Early Iron Age Cemetery, Istanbul, 1996*.

³ For the links between Urartian and early Armenian ceramics cf. e.g. **Мартirosян А. А.**, *Аргиштихинили // «Археологические памятники Армении», вып. 8, Ереван 1974, с. 58-66, 147*. For other links in material culture cf. also **Տիրացյան Գ., Արեշյան Գ., Ուրարտու-Հայաստան պրոբլեմը // «ՊԲՀ», 1990, թիվ 3, էջ 70-75**, **Есаян С. А., Биягов Л. Н., Амаякян С. Г., Канемян А. Г.**, *Бийнская гробница в Ереване // «Археологические памятники Армении», вып. 15, Ереван 1991*, **Հմայակյան Ս., Ուրարտական պետության և մշակութային ձևավորման խնդրի շուրջ // «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», սր. 16/III, Երևան, 1995, էջ 105-106**, **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, *The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, I. The Southern Shores // "Documenta Asiana", VII, Roma, 2002*, **Tiratsyan G. A.**, *From Urartu to Armenia // « Civilisations du Proche-Orient I, Archeologie et Environment » 4, Neuchâtel, 2003*.

⁴ For earlier considerations towards the problem of relations of Urartian and local cultures cf. **Мартirosян А. А.**, *Город Тейшебаини, Ереван, 1961*; **Мартirosян А. А.** *Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964*; **Առաքելյան Բ., Ջահուկյան Գ., Սարգսյան Գ.**, *Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988*, **Տիրացյան Գ., Արեշյան Գ.**, նշվ. աշխ., **Есаян С. А., Биягов Л. Н., Амаякян С. Г., Канемян А. Г.**, *указ. соч.*, **Հմայակյան Ս.**, նշվ. աշխ., **Zimansky P. E.**, *Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu, Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, **Drews R.** 2001 (ed.) // *"Journal of Indo-European Studies"*, *Monograph Series 38*, Washington, 2001, 15-27, **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, *op. cit.*, **Tiratsyan G. A.**, *op. cit.*, **Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ.**

The main problem is that earlier the western archaeologists scarcely considered the Urartian culture in terms of differentiating between various cultural groups, whereas Armenian and Russian archaeologists were inclined to see in Urartian culture, at least in Armenia, some sub-groups. However, due to recent collaborations of western and Armenian archaeologists, reflected in such works as excavations and surveys in Kotayk region (Armenian-Austrian expedition), Sevan-Lake basin (Armenian-Italian expedition) and Tsaghkahovit plain (Armenian-American expedition) the terminological differences will be overcome¹.

The aim of this article is to go into some circumstances of the mentioned three questions with the main stress to the third one, i.e. the correlation of local and Urartian cultural components in Iron Age Armenia. Moreover, we shall approach the question from the Armenian view point and our initial material is pottery. However, to test the results gained from pottery analyses we shall try to go beyond pottery and briefly analyze also other evidences concerning material culture. In this connection, the problem is if pottery alone is able to answer historical questions and if the pots are equal to peoples². The following paradigm demonstrates the conventionality of our interpretations. So, the presence of Skythians in Armenia since the mid 8th century BC is evident according to the written sources, metal finds (weapons, horse-bits) and artistic data (images, statues)³. However, there is no any pottery group to be identified with Skythians, which means to some researches that there are no grounds to define the presence of the Skythians in Armenia as a cultural group. Hence, not always can pottery be identified with groups of peoples.

The main problem with the source basis in Armenian archaeology is that in modern Armenia we deal mainly with burial excavations and less with excavations of fortress-settlements⁴. Stratigraphical data towards the problems put by us in this article

Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. IX-VI դդ., Երևան, 2006.

¹ Cf. Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N, *op. cit.*, Avetisyan H., Allinger-Csollich W., **The Fortress of Aramus: Preliminary Report of Excavations in 2004 and 2005** // “**Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern Studies**” (then – “**Aramazd**”), 2006, I, p. 105-134, Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P., 2009, **The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, v. 1: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia** // «**Oriental Institute Publications**» 134, Chicago, 2009.

² For theory cf. Kramer C. 1977, **Pots and Peoples** // «**Bibliotheca Mesopotamica**», 7, Malibu, 1977, p. 91-112.

³ **Мартиросян А. А.** Раскопки в Головино // «Археологические раскопки в Армении», т. 4, Ереван, 1954, с. 91, **Есаян С. А., Погребова М. Н.**, Скифские памятники Закавказья, М., 1985.

⁴ Among the sites discussed in this article are Karmir Blur (Пиотровский Б. Б. Кармир Блур I // «Археологические памятники Армении» N 1, Ереван, 1950, Его же Кармир Блур II // «Археологические памятники Армении», № 2, Ереван, 1951, *его же*: Кармир Блур III // «Археологические памятники Армении», № 5, Ереван, 1955, **Сорокин В. С.**, Следы древнейшего поселения у Кармир Блура // «Советская археология», 1958, № 2, с. 150-162, **Мартиросян А. А.**, Город Тейшебаани), Dvin (**Кушнарера К.**, Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977), Metsamor (**Խանգաշյան Է., Միրզայան Կ., Պարապյան Է.**, Մեծամոր, Երևան, 1973), Oshakan (**Есаян С., Калантарян А.**, Ошакан I // «Археологические раскопки в Армении», № 18, Ереван 1988), Shirakavan (**Թորոսյան Ռ., Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ.**, Հին Շիրակական, Երևան 2002); Karmir Verd (**Есаян С. А.**, Ереван (археологический очерк), Ереван, 1969), Horom (**Badaljan R. S., Kohl Ph. L., Stronach D., Tonikian A.**, Preliminary Report on the 1993 Excavations at Horom, Armenia // “Iran” 32, London, 1994, p. 1-29), Golovino (**Мартиросян А. А.**, Раскопки в Головино), Astghi Blur (**Есаян С. А.**, Древняя культура племен Северо-восточной Армении, Ереван, 1976), Karchaghbyur (**Engibaryan N.**, in: **Biscione R.**,

derive only from some settlements. Among them especially noteworthy are those central sites of Ararat valley (Dvin, Metsamor, Aygevan, Shamiram, Artashat, Karmir Blur) which during the first quarter of the 8th century BC underwent the military attack of the Urartians accompanied by burning or abandoning of these sites¹. In any case, the existing data enable us to gain a common picture on developments of the period.

The methodology used by us can be defined as interdisciplinary. Particularly, we shall try to use both archaeological and historical reconstructions, with the help of scientific analyses realized towards pottery.

And at the end of this introduction we would like to speak about chronological frameworks of this investigation. On the whole we deal with Iron Age Armenia, to be divided into Late-Bronze-Early Iron transitional, Early Iron and Middle Iron Ages in terms of periodization, to be united in Lchashen-Metsamor horizon. In absolute terms we deal with the period of ca. 1200-600 BC².

Cultural Developments in Armenia during pre-Urartian and Urartian Times.

On the border of the XVI-XV centuries BC (transition phase between Middle and Late Bronze Ages = Late Bronze I) occurred the formation and expansion of Lchashen-Metsamor culture, which was accompanied by a ‘demographic explosion’. Unlike the previous period, a sedentary mode of life prevailed in the whole region. In the Late Bronze II (second half of the XV to the mid of the XIII centuries BC) the southern Caucasian region was entirely dominated by Lchashen-Metsamor culture. At the transition period between the Late Bronze and the Early Iron (mid of the 12th century

Hmayakyan S., Parmegiani N., op.cit., 417 ff.); Artashavan (**Ավետիսյան Պ., Ենգիբարյան Ն., Սարգսյան Գ.**, Հայաստանի նորայայտ հնագիտական հուշարձանները (Արտաշատի դամբարանադաշտ) // «Հանդես ամսօրեայ», 1998, թիվ 1/12, էջ 193-248), Kuchak (**Պետրոսյան Լ.**, Նախնադարյան հուշարձաններ Քուչակում // Հնագիտական աշխատանքներ Հայաստանի նորակառույցներում I, Երևան, 1992), Talin (**Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ.**, նշվ. աշխ.), Getap (**Melkonyan H., Karapetyan I., Yengibaryan N.**, The Excavations of the Newly Found Urartian Fortress in Getap // “Aramazd” V/2, 2010, p. 90-98). For location of these sites cf. maps in **Badalyan R. S., Avetisyan P. S.**, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and its Surrounding Region // “British Archaeological Report (then - BAR), International Series” 1697, Oxford, 2007; **Bobokhyan A.**, Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500-1500 v. Chr. // “BAR, International Series” 1853, Oxford, 2008, **Smith A.T., Badalyan R.S., Avetisyan P.**, op. cit., Odzaberd (**Բաղայան Մ., Միքայելյան Ա., Կյուրեղյան Հ., Իսկրա Մ., Հովսեփյան Ռ., Նահապետյան Ս., Եղիազարյան Ա.**, Օձաբերդի 2014-2016 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները // «Մեծամորյան ընթերցումներ» I, Երևան, 2017, էջ 205-246).

¹ **Տիրացյան Գ., Արեշյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 71-72. The Urartians destroyed also the Late Bronze-Early Iron Age settlement in the place of later Argishtikhinili (**Мартirosян А. А.**, Город Аргиштихинили, с. 69). Another interpretation of the destruction of the LB-EI settlement of Dvin in: **Փիլիպոսյան Ա.**, Դվինի ուշբրոնզեդարյան-վաղերկաթեդարյան բնակավայրի կործանման ժամանակի և պատճառների մասին // «Խոսքով Կոտակից՝ մինչև Կարո Ղաֆաղարյան», հանրապետական գիտական նստաշրջան, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան 2017, էջ 32-33.

² Towards chronology cf. **Ավետիսյան Պ., Բաղայան Ռ., Հմայակյան Ս., Փիլիպոսյան Ա.**, Հայաստանի բրոնզ-երկաթի դարերի պարբերացման և ժամանակագրման հարցերի շուրջ (Հ. Մարտիրոսյանի սանդղակն արդի հնագիտական խնդիրների համատեքստում // «ՀՀ-ում 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված X գիտական նստաշրջան» (զեկուցումների թեզիսներ), Երևան 1996, էջ 8-12, **Ավետիսյան Հ., Բոբոխյան Ա.**, Ուրարտուի հնագիտություն, Երևան, 2010, **Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P.**, op. cit.

BC) one can discern decrease of population. However, from the XI century BC the increase in population developments was again evident. This demographic growth was accompanied everywhere by the appearance of urban settlements such as Metsamor, Dvin, Shamiram. One can put forth the hypothesis that the decrease in population mentioned above in certain regions is primarily the result of migration (rural exodus) and concentration in the urban centres. The process of militarization was manifested in the development of metallurgy and the increasing number of ‘warrior burials’. The Lchashen-Metsamor culture in its every sub-region was characterized by central settlements – generally cyclopean fortresses with a citadel, outer city and their satellites. The borders of these territories were defended by fortified advance posts. Great cemeteries surrounded these fortresses stretching over several kilometers¹. The materials from the tombs (barrows or flat graves with cromlechs and underground /pit and cist/ or surface constructions covered with plates) contained materials stressing on existence of different estates (nobleman, priests, artisans, common population)². The culture was characterized by black-grey-brown burnished pottery, very advanced bronze and iron metallurgy and connections in eastern Mediterranean (Late Bronze Age) and northwestern Iranian (Early Iron Age) directions. From the beginning of the 8th century BC the invasion by the Urartian kings of the lands north to the Araxes river modified the process of development of Lchashen-Metsamor society entering a qualitatively new stage of its history. The Lchashen-Metsamor culture was involved in a sphere of complex society. Since this period bipolar developments have been discernable in Armenia reflected in coexistence of local and Urartian cultural phenomena³.

Going back to the history of investigation of Urartian materials in Armenia it should be noted that after excavations of administrative and economic centres of the Urartian kingdom within the territory of up to date Armenia (Teishebaini, Erebuni, Argistikhinili), the archaeological materials were gathered under the common name ‘Urartian culture’. In the same time, with accumulation of new data, it became evident that among the excavated materials from the VII and the VI centuries BC there were such contexts and artifacts, which were totally different from that of known from the classic Urartian centers. To bring clearness to this question, the Armenian archaeologist H. Martirosyan in the 50-60^s of the last century was the first to introduce new conventional terms, such as ‘local culture of Armenia’ or ‘the culture of broad spreading of iron’, to define those local, non-Urartian cultural elements⁴. This approach first seemed to be acceptable, reflecting the cultural situation formed during the Urartian expansion in northern direction. However, in the last three decades, a great deal of new complexes manifesting the process of interbreeding or adaptation of

¹ Սարգսյան Գ., Գևորգի Ա., Հակոբյան Ա., Սյունիքի արևելյան սահմանների պաշտպանական համակարգի ձևավորումը մ.թ.ա. II-I հազ., // «Վեմ», 2014, թիվ 1, էջ 152-170:

² Ավետիսյան Պ., Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV-IX դդ. (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), պ. գ. դ. ... աստ. հայցման գիտական գեկուցում, Երևան, 2014, էջ 65-66:

³ Мартirosян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Badalyan R. S., Avetisyan P. S., op. cit., Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P., op. cit.

⁴ Мартirosян А. А., Раскопки в Головино, *ibid.*: Раскопки в Кировакане и некоторые памятники раннеармянского периода // «Известия общественных наук», 1956 № 2, с. 61-84.

Urartian and local cultures have been unearthed¹. It means that the archaeologists came across with materials which were impossible to attribute to one of the mentioned cultural groups. Now it is clear that in the early stages of the military and political expansion of the state Urartu (it means during the 9th and the 8th centuries BC) these two cultural entities existed parallelly in comparatively unmixed conditions. However, since the first half of the VII century BC, i.e. with the reign of the Urartian king Rusa II, one can see a new situation which was characterized by parallel appearance of new cultural traits to be formed through the interbreeding of local and imported elements. With regard to this all, today, Armenian archaeologists differentiate between three cultural groups in Armenia during the existence of the Urartian state: 1. ‘Lchashen-Metsamor’ (or ‘Etiuni’) culture – representing the local, i.e. the native element; 2. Urartian (‘Bianili’ or ‘Van-Tosp’) culture – representing the introduced élite element from the original regions of the Urartians around Van Lake; and 3. ‘Local Urartian’ culture – to be formed as a result of symbiosis of the mentioned two elements. In this connection, we should not forget also the active participation of Cimerian and Scythian groups in creating of cultural mosaic of the later period of the history of Urartu². This model could be useful also for interpretation of cultural developments in other regions which underwent Urartian expansion. The main goal of this work is to present the process of coexistence of these groups.

Pottery Sequence of the 2nd – Mid 1st Millennium BC Armenia. The cultural developments described above are reflected first of all in pottery traditions. To understand them we need to go into some circumstances of the Armenian 2nd-1st millennium BC pottery sequence. Particularly, in Armenia, since the beginning of the Middle Bronze Age and up to the end of the Middle Iron Age, i.e. from the end of the 3rd millennium BC until the Urartian invasion, it was possible to distinguish between six archaeological groups, which were, as a rule, defined in the special literature as ‘cultures’. They were as follows: 1. Early Kurgan; 2. Trialeti - Vanadsor; 3. Sevan - Artsakh; 4. Karmirberd; 5. Karmirvank (the same as Van - Urmia) and 6. Lchashen - Metsamor (or Lchashen-Tsiteligorebi in Georgian literature). The first five of them were defined as Middle Bronze Age groups and the last one – as Late Bronze Age and Early Iron Age group. The mentioned groups had systems of features which were different from each other, which is clearly discernable on pottery, though on the ground of their names lies the metallurgical aspect³.

Investigations of morphological, technological and ornamental features of these pottery groups allow us to differentiate on the whole between 15 sequential typological pottery subgroups.

¹ Cf. **Тирациян Г. А.**, Урарту и Армения // II Международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван 1978, с. 181-191, *ibid.*: Культура Древней Армении, Ереван, 1988, **Տիրացյան Գ., Արեշյան Գ.**, նշվ. աշխ., **Tiratsyan G. A.**, From Urartu to Armenia, **Եսայն Ս. Ա., Բиягов Л. Н., Амаякян С. Г., Канецян А. Г.**, указ. соч., **Аветисян Г. Г.**, Биайнская керамика из памятников Араратской долины, Ереван 1992, **Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ.**, նշվ. աշխ.:

² For different aspects of the question and further literature cf. Avetisyan P., Bobokhyan A., **The Pottery Traditions in Armenia from the Eighth to the Seventh Centuries BC // Bianili-Urartu, Konferenz in München 2007, Roaf M. (Hrsg.), München, 2010, p. 10-22.**

³ In details cf. **Ավետիսյան Պ.**, Հայաստանի միջին բրոնզի ժամանակագրումը և փուլաբաժանումը, պ.գ.թ. ատենախոսություն, Երևան, 2003, **Ավետիսյան Հ., Բոբոկյան Ա.**, Ուրարտուի հնագիտություն, **Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P.**, op. cit. p. 33-93.

The typological contents of the complexes related to Lchashen-Metsamor culture is possible to subdivide into six sub-periods, on the ground of inventory selection, constructional features and stratigraphical comparisons of multi-layer sites in Armenia: a. Lchashen-Metsamor I is represented by the complexes of the Late Bronze Age with the pottery repeating Karmirberd, Karmirvank, Trialeti-Vanadsor III, Sevan-Artsakh II typological groups. Furthermore, there are samples of pottery, which are absent in the newly mentioned Middle Bronze Age complexes, as well as in the tombs, which are attributed to the early stages of the Late Bronze Age; b. Lchashen-Metsamor II coincides with developed stage of the Late Bronze Age (such complexes as Lchashen and Artik catacombs of the ceramic groups 1 and 2); c. Lchashen-Metsamor III is characterized by materials from complexes related to the end of the Late Bronze Age.

The materials of the Early Iron Age of Lchashen-Metsamor group can be divided into three main typological subgroups: d. Lchashen-Metsamor IV - is defined by the materials from complexes related to the transitional period of Late Bronze Age – Early Iron Age; e. Lchashen-Metsamor V is characterized by typological contents of pre-Urartian complexes with ‘burnt layers’ and complexes corresponding to them (Early Iron Age); f. Lchashen-Metsamor VI is represented by typological contents with ‘local features’ observed in monuments of Urartian period (Middle Iron Age or ‘period of wide spread of iron’, according to Armenian terminology).

The analysis shows that the complexes of the mentioned different periods and sub-periods are represented either by one of these 15 typological groups (that is ‘non-mixed complexes’) or by coexistence of samples of different typological groups (i.e. ‘mixed complexes’). Moreover, in the frames of one ‘mixed complex’ (tomb or layer) one may distinguish some cases of coexistence of different typological groups. So in the same complex simultaneously can appear: 1. Pottery samples, which are characteristic to two and more typological groups (coexistence of artifacts) or 2. Examples, which have a feature of two or more typological groups (parallelism of ‘foreign’ features).

The coexistence of two and more typological groups proves either their synchronism or the immediate sequence. It is obvious that in the context of synchronism and diachronism of the ‘mixed complexes’ of the ‘transitional period’ and its peculiarities we can speak only after understanding all this. Very important in this context is the category of transitional period. Independent on that what kind of ideas lay under the conception ‘transitional period’ – argumentations of gradual, hereditary or evolutionary developments, etc. – it is obvious that it embodies an intermediate situation between the groups of archaeological complexes of the same region, that from the one side replace each other, and from the other one are completely different from each other. Under ‘transitional period’ we perceive archaeological realities that reflect the degradation of the system of peculiarities typical for old groups (namely break of the elements of the former system, cultural eclecticism) and the coming out of new elements and parameters, the great part of which find their place in the system of the forthcoming groups¹.

¹ For theoretical aspects cf. **Ավետիսյան Պ.**, Հայաստանի միջին բրոնզի ժամանակագրումը և փուլաբաժանումը.

decorated with pressed furrows; spouted vessels with flat bases; churns with flat bases, decorated with incised horizontal lines; glazed pottery (plates and flasks); boot shaped vessels; kernoi; goblets and cups¹.

Lchashen-Metsamor VI (early VIII-end of the VII centuries BC): During the 8th century BC with Urartian invasion into up to date Armenia we can trace two main pottery groups – Lchashen-Metsamor V and Urartian, which coexist isolated from each other. It means that in the layers or graves, the examples of traditional Urartian and traditional local pottery are coming out together. In the complexes of later dating (i.e. since Rusa II, in Karmir Blur and contemporary sites) we meet Urartian and local pottery examples, as well as new types of pottery which are the result of crossing of the mentioned two traditions. Two settlements are especially important for defining the Lchashen-Metsamor VI horizon – Metsamor and Karmir Blur. Both the post-destruction (upper ‘kiln’) layer at Metsamor and the lower town at Karmir Blur contained a wide range of pre-Urartian ceramics. Yet the assemblages from the two sites are distinct. The construction of Karmir Blur by Rusa II allows us to associate the Lchashen-Metsamor VI complexes of the lower town with the Urartian reconstruction period of the 7th century BC (it means from Rusa II till the end of Urartu). The local wares at Metsamor appear to be earlier than those of Karmir Blur, strongly suggesting that its Lchashen-Metsamor materials should be assigned to the Urartian imperial era of the VIII century BC.

Typical forms of Lchashen-Metsamor VI pottery assemblage are one-handed jars of flat or convex bases, with knob handles or elbow-shaped projections, decorated with relief or polished ornaments; jugs with a single ‘elbow’-shaped handle and pear shaped profile; jars with flat bases, elbow and loop handles; single-handed cups with flat bases, handles decorated with pressed furrows; pots with wide, flat bases, decorated with oblique lines; zoomorphic vessels decorated with polished ornaments; deep bowls with lug-handles; phiales; tea-pots; double vessels².

The symbiosis of Urartian and local traditions especially during the VII-VI centuries BC is well demonstrated in some settlements and burial complexes, situated between the Ararat valley, the slopes of Aragats mountain and lake Sevan. The most important among them is Karmir Blur - both the citadel and especially the lower town. From the citadel of Karmir Blur itself we have a big quantity of black burnished local pottery (pots, jugs, open vessels) with ornamentations (such as triangles, fir-tree, burnished, grooved wavy lines) typical of Lchashen-Metsamor pottery. Among them jugs with ‘elbow’-shaped handles and churns are especially noteworthy³.

Examples of pottery which bear both local and Urartian traits are fixed in many burial complexes, among which in the Tomb 25 of Oshakan. This complex is represented merely by the examples of Urartian red pottery. Two oinachoi from this tomb are different from the classic prototypes with their rounded in the section handles and ornamentation. Jugs are ornamented with horizontal lines and fir-tree ornament

¹ Ավետիսյան Հ., Բորոխյան Ա., Ուրարտուի հնագիտություն, Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P., op. cit., p. 87-91.

² Cf. Ավետիսյան Հ., Բորոխյան Ա., Ուրարտուի հնագիտություն, Smith A. T., Badalyan R.S., Avetisyan P., op. cit., p. 91-92. For these pottery groups cf. also Есаян С. А., Бяггов Л. Н., Амаякян С. Г., Канеян А. Г., указ. соч., Аветисян Г. Г. Бийнская керамика...

³ Мартиросян А. А., Раскопки в Головино, с. 63-65, 45, 87-89.

typical for the local pottery. One example repeating the shapes of these vessels is known from the Tomb 23 of Karchaghbyur. Urartian in their shape, one-handed but black and gray-brown jugs, have been found in Oshakan Tomb 69 and Karchaghbyur Tomb 27. In the Tomb 59 of Oshakan, with red jugs without handles, as well as black burnished examples are present, which with their technological peculiarities do not differ from the examples of Early Iron Age pottery of Armenia. Here, together with red pottery, a black open vessel, with a sign of the tradesman was found. This vessel was made clearly in an Urartian workshop, however with its composition and colour it repeats the Early Iron Age examples of the region. The materials from Artashavan necropolis are also represented by interbreeding materials. In particular, the pottery of the Tombs 3 and 6 has a repertoire typical to pre-Urartian sites of Armenia. So the vessels with trumpet like rim, ornamented with ear and linear ornaments, in some cases with false handle on the shoulder, the amphora-like two handled vessels, as well as vessels ornamented with burnished and grooved wavy lines have a lot of parallels in the burnt layers of Dvin and Metsamor, in many Early Iron Age tombs, dating back to the borderline of the 9th to the 8th centuries BC and later.

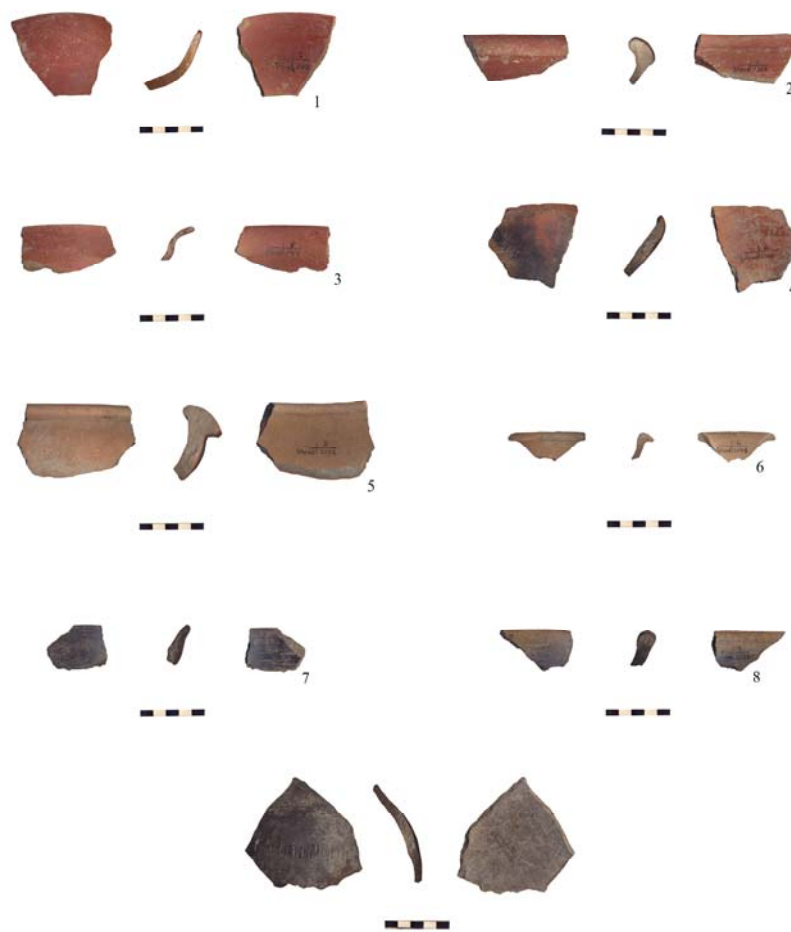

Fig. 1. Lchashen Metsamor VI pottery from Getap (after H. Avetisyan, courtesy of H. Melkonyan)

One of the peculiarities of the tombs of Artashavan and other mentioned sites is that in these complexes we have examples repeating the shapes of Urartian vessels. This is especially to be seen on a one handled black beaker with matt surface from the Artashavan Tomb 3. With its technical and technological peculiarities (we mean the clay composition, outer surface treatment, colour, as well as baking grade) this vessel is the bearer of Iron Age traditions, however morphologically (we mean the stretched rim and the handle beginning under the rim) it repeats the shapes of the Urartian one-handed red beakers. The gray-black surfaced, thick walled and handmade vessel from the Tomb 6 also repeats the shapes of classic Urartian pottery.

Synthesis of Urartian and local traditions are fixed in the complex of ceramics from Keren and Kapan cemeteries. Among such parallels are pithoi with wide relief cinctures (tomb 106 of Keren), pots and jugs with relief transition from the neck to the body (tombs 31, 34, 64 of Keren, 6/6 of Kapan), vessels with ox-shaped (tomb 106 of Keren), arc-shaped (tomb 31, 64 of Keren), fan-shape (tomb 97 of Keren) handles. At the same time, the bottom of the vessels from Kapan and Keren is wide and flat, which is inherent for the pottery of the beginning of the I millennium BC¹. In a number of burials (tomb 8/4 of Kapan), miniature black jugs with polished ornament, characteristic to the end of the II and the beginning of the I millennia BC, coexist with red pottery inherent to the VII century BC.

It is also worth mentioning, that in many complexes we meet such examples of pottery, which in their technical and technological parameters and outer colour treatment are connected to the pottery known from pre-Urartian sites of the region, but with their ornamentation and the handle shapes differ from the above mentioned ones, and their prototypes are not known also in Urartian pottery-making tradition. We mean above all the one-handed jugs, which have rounded handles in their section and the handles are ornamented with stepped deep grooves. This variant of one-handed vessels was very popular at the beginning of the 8th century BC. It is worth mentioning, that similar vessels are known also from the late Urartian layers and tombs, among them from Karmir Blur. At the same time, open protuberant vessels with false handle and circular bottom become very popular and are known from such sites as Golovino, Astghi Blur, Artashavan, etc.

As to the dating of the complexes with interbreeding pottery traditions, it should be remembered, that in the absolute majority of these tombs, as a rule, also Skythian arrow-heads are present². Moreover, the Urartian and local artifacts typical to the mentioned complexes come out together in the Urartian layers of Karmir Blur. This all enables us to date back such complexes not earlier than to the VII century BC, which speaks in its turn about the formation of a new cultural situation in the region.

So, due to comparison of the main peculiarities of the pottery, it is possible to trace the process of synthesis of the local Iron Age and imported/imitated from the Van region cultural elements. In the early stages of the military and political expansion (it means the 9-8th centuries BC) of the state of Urartu these two cultural

¹ **Գևորգի Ա.**, Կերենը քաղաքակրթությունների խաչմերուկում // «ՀՀ», 2014, թիվ 2, էջ 152-161:

² For the Scythian cultural context in Armenia cf. in circumstances **Есаян С. А., Погребова М. Н.**, указ. соч., **Курочкин Г. Н.**, Хронология переднеазиатских походов скифов по письменным и археологическим данным // «Российская археология» 1994, № 1, с. 117-122.

entities existed parallel in comparatively ‘sterile’, i.e. unmixed conditions. On the pottery examples typical to both local and imported cultural groups, coming out together in the same context in settlement layers and tombs, it is not possible to discern serious morphological or technological changes. However, since the first half of the 7th century BC, i. e. with the reign of the Urartian king Rusa II, one can see a new situation. In addition to the picture mentioned above, the fact of parallel appearance of new examples of pottery to be formed through the interbreeding of local and imported elements is evident.

With regard to these all, the pottery of Armenia from the 9/8th to the 6/5th centuries BC is possible to divide into three main groups, expressed in the following conventional terms: 1. Typological group of local black-burnished Iron Age pottery (= ‘Lchashen-Metsamor’ or ‘Etiuni’ pottery); 2. Typological group of imported from the south (region of Van) elite red-polished Urartian pottery (= ‘Van/Tosp’ or ‘Biainili’ pottery); 3. Typological group of symbiosed pottery, i. e. examples on which are to discern peculiarities typical to the both above mentioned pottery groups (= ‘local Urartian’ pottery).

Technological Aspects of Pottery-Making. For understanding the pottery development and adaptation processes in Iron Age Armenia, the consideration of technological peculiarities of pottery traditions is also of importance, which can add our knowledge on interpretation of social processes.

In this respect, our purpose is to trace **technological peculiarities** of Urartian and Lchashen-Metsamor pottery-making traditions. Our investigations are based on materials from Aramus, Erebuni and Getap (**Fig. 1**) with the stress on technological process of production in some

1	Clay + sand
2	Clay + sand + fire-clay
3	Clay + sand + other rocks
4	Clay + sand + other rocks + fire-clay
5	Clay + sand + other rocks + fire-clay + limestone
6	Clay + sand + other rocks + straw

Fig. 2. Technical recipes of clay mass preparation process of Lchashen-Metsamor V-VI and Urartian pottery (after K. Navasardyan)

levels, among which are - the choice of initial raw material, preparing of clay mass, permeability to water, provision with hardness, i.e. baking. We have investigated 40 Urartian bright red, rose and brick coloured sherds and 32 Lchashen-Metsamor black, grey-brown, polished and matt sherds of vessels of various functional significance. The investigations have been made by means of microscopic (MBS-9), chemical and spectral analyses.

The initial raw material of the pottery-making is the natural clay with various percentage of sand and iron. These are those important factors by which is conditioned the grade of plasticity and fusibility of clays and which were surely considered by potters during the pottery making process.

To define the percentage of sand inclusions (i.e. the plasticity) through microscope, according to the method elaborated by E. Volkova¹, in the fresh section of

¹ **Волкова Е. В.**, Гончарство фатьяновских племен, М., 1996, с. 33.

the sherd compositions of the rude natural inclusions, their quantitative contents, the grade of polishing, the colour, as well as the presence of limestone and obsidian were identified. It turned out that the natural clays, with different quantitative contents and correlations were used with mixtures of sand, obsidian and sand as well as of limestone. As the results of investigations demonstrate, for preparation of Urartian vessels from the mentioned sites mainly very sandy clays (28 sherds: it means that in the fresh section of the sherd a great quantity of very small, 0.1mm in size, corns of natural sand is present) and middle sandy clays (12 sherds: in which small and big corns are present, the quantity of which fluctuates between 15-20%) were used.

For preparation of local Lchashen-Metsamor pottery middle sandy (24 sherds) and also very sandy (8 sherds) clays are mainly typical. The iron percentage of clays is defined by means of chemical analyses. According to the results of our analyses, for preparation of both Urartian and Lchashen-Metsamor pottery, fusible clays with high percentage of iron (6-9%) and seldom clays with comparatively less percentage of iron (4-6%) were in use.

Also important is to understand the process of **preparation of clay masses**. The clay mass is a plastic material which includes natural clay and special additional mixtures. The differences in preparation of clay masses has been determined through the microscope¹, which enabled us to define some technical sketches (recipes) of clay mass preparation process, which are demonstrated on **Fig. 2**.

It is noteworthy that clay masses of Urartian vessels are represented mainly by variants 1, 2, seldom 4 and only one sherd (from Getap) by variant 6. The clay masses of Lchashen-Metsamor pottery are represented by all of the above mentioned variants, except for variant 1. The clay masses differ from each other also by quantitative contents of specially added mixtures. For example, in one case the whole quantity of the mixtures makes up 25-30%, in another case it does not surpass 15-20%. Also in correlation of mixtures differences are present. So, in the recipe sand + other rocks this relation is in one case 2:1 in another case 3:1, which means that in the first case with two parts of sand one part of other rocks was mixed, while in the second case - to three parts of sand one part of other rocks was mixed. In the recipes with fire-clay the quantity of fire-clay fluctuates in the frames of 2-5%. Similar differences are discernable also in other recipes. So, one can see definite differences in sizes of corns of mixtures (0.5-1mm) and (1-1.5mm), which is connected as a rule with forms and sizes of vessels.

From comparisons of preliminary results it is clear, that the clay masses used for preparation of Urartian vessels are characterized by more homogenous, static (standard) sketches. They are represented mainly by sand and sand + fire-clay mixtures, seldom by sand + other rocks + fire-clay and only one example (from Getap) is characterised by the presence of straw. According to compositions of artificial mixtures, the Lchashen-Metsamor vessels are more various and are represented by almost all mentioned variants: however, one can see also some reservation towards the recipes 4 and 5 (**Fig. 3**).

The pottery colour, hardness, permeability to water is conditioned by the whole process (atmosphere, temperature and duration in high temperature) of **baking**. For bright red, cherry, rose and yellowish Urartian vessels both long and comparably short

¹ For the theory cf. **Бобринский А. А.**, Гончарство Восточной Европы, М., 1978.

baking processes in oxidizing atmosphere are reconstructed. For Lchashen-Metsamor black and grey-brown vessels a process of long duration baking in reducing and half-reducing atmosphere is reconstructed¹. The temperature of actual baking of vessels is determined by water absorption method². The essence of this method is that the sherd undergoing the thermal influence for the second time keeps its exponent of water absorption till the temperature of the initial baking, after which, as a rule, the exponent of water absorption falls down and the temperature, above which the changes of water absorption begin, is considered as the real baking temperature of the sherd.

Site	Characterizing traits of the sherd	Variants of clay masses						
		I	II	III	IV	V	VI	On the whole
Erebuni	Uartian	6		9		3		18
	Lchashen-Metsamor		4	2	5	3	2	16
Aramus	Uartian	5		11		1		17
	Lchashen-Metsamor		2	1	3	4	1	11
Getap	Uartian	1		2		1	1	5
	Lchashen-Metsamor		2	1	1		1	5

Fig. 3. Comparative data of clay masses of Lchashen-Metsamor V-VI and Uartian pottery (after K. Navasardyan)

For our investigations such sherds have been chosen which are free from secondary thermal influence (hearth, conflagration), hence they can not result definitive deviations. The exponents of water absorption are different for Uartian and Lchashen-Metsamor vessels of various functions and on the whole they fluctuate in the frames between 6-12%. Especially low (6-9%) water absorption have the slipped vessels. It is noteworthy that for getting bright red or cherry slips of Uartian vessels the potters used special clays with iron inclusions, in which, according to the results of spectral analyses, the contents of iron fluctuate between 12-15%. Such clays are known in the vicinity of Meghradsor and Geghadir villages in Kotayk region.

The analysis of curves of water absorption enables to determine the temperatures of the investigated sherds, which fluctuate in the frames between 800-900⁰C with some deviations to reduction till 700⁰C. It is noteworthy that high baking temperatures are connected with Uartian vessels.

So, on the ground of technological analyses of Uartian and Lchashen-Metsamor pottery we can conclude that 1. The Lchashen-Metsamor V-VI pottery has traditional technological features deriving from the mid 2nd millennium BC; 2. The Uartian pottery is distinguished mainly by innovative features; and 3. Since the VII century BC, during the Lchashen-Metsamor VI stage, a new pottery standard appeared bearing the peculiarities of both mentioned features.

¹ 'In reducing atmosphere' means in conditions of restricted infiltration of oxygen.

² Сайко Е. В., История технологии керамического производства Средней Азии VII-XII вв., Душанбе, 1966.

Discussion. The question which arises after presentation of the common context of ceramic traditions of Armenia is how the reconstructed picture fits into the common context of cultural developments. To test this idea we shall try to trace the situation through brief analysis of developments of material culture, habitation principles and burial rites of the investigated period.

If we try to define the Urartian **material culture** beyond the pottery in its pure archaeological sense, we shall meet serious problems. Since the beginning of Urtological studies, in the works of such pioneers as C. Lehmann-Haupt, E. Akurgal, or B. Piotrovskiy, under the term Urartian culture actually the Urartian art and written heritage was perceived. The material culture of the common population was shifted back and still remains to be almost unpublished (the best example seems to be Karmir Blur). However, this is not only because of the subjectivity of excavators. We think there are also objective grounds for such an approach. And from this view point, if we try to present the Urartian common culture, we shall find a lot of parallels with local assemblages such as Lchashen-Metsamor. Such an approach confirms once more that the Urartian culture is essentially an élite culture. In any case we can see that there are a lot of parallels between the local and the Urartian or the mass and the élite material cultures during the VII-VI centuries BC. So, between the materials of Karmir Blur citadel and lower town and sites of local culture it is possible to find essential parallels. New forms of weapons, tools and ornaments appear with Lchashen-Metsamor VI horizon among them iron objects such as spear heads, sickles, knives, bronze objects such as bracelets, belts, horse bits, helmets, bell-shaped pendants, snake head bracelets, necklaces of glass, paste, semi-precious stones, which are typical also for Urartian material culture¹.

In the territory of the Armenian Highland of the investigated period we have several types of **fortress-settlements**. Among them there are pure Urartian fortress-settlements, Lchashen-Metsamor settlements which did not undergo direct Urartian influence, Lchashen-Metsamor central settlements which were destroyed in the time of military campaigns of the Urartian kings and abandoned afterwards (to be presented by exclusively pre-Urartian layers) as well as Lchashen-Metsamor settlements which were destroyed and rebuilt by the Urartian kings (to be presented by both pre-Urartian and Urartian layers).

Many Urartian sites have been excavated and surveyed in Armenia, Iran, and Turkey. During these works mainly citadels and less settlements have been excavated (Tushpa, Anzaf, Toprakkale, Çavuştepe, Ayanis, Erebuni, Teishebaini, Argishtikhinili), as a result of which the Urartian élite culture is known better than the mass culture. The archaeological materials got from the excavations of the mentioned sites enable us to systematize our knowledge about the peculiarities of Urartian architecture (town-planning, monumental, rock-cut and irrigation constructions, building techniques) for which the principles of both mountainous and lowland architectures were typical².

¹ Мартиросян А. А., Раскопки в Головино, с. 85-87, 91, Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P., op. cit., p. 91.

² Cf. Forbes T. B., Urartian Architecture// "BAR, International Series" 170, Oxford, 1983, Հովհաննիսյան Վ., Ուրարտական ճարտարապետություն // «Հայկական ճարտարապետության պատմություն» հ. 1, Երևան 1996, էջ 87-199.

As to Lchashen-Metsamor culture, every geographical sub-region is characterized through evident hierarchy of central and satellite settlements and advance posts. They are situated in expedient defensive systems to each other and are connected with common system of usage of local raw materials and exchange making up one or some social-political entities. As an example of such entities we can remember the sites of Tsaghkahovit plain, northern slopes of mountain Aragats (investigated by Armenian-American expedition), which demonstrate that in this region since the Late Bronze Age the habitation of the main settlements Hnaberd, Tsaghkahovit, Gegharot has taken place around which a system of satellite settlements and cemeteries have appeared. Some of them (Tsaghkahovit, Hnaberd) are of big scales (ca. 5000 graves with 162 groups on the territory of 32km²). The mentioned settlements had little fortresses (so Hnaberd is 1.56 ha), however together with the settlement they take big areas (so Hnaberd is 33.2 ha). Among them were also handicraft and cultic centres such as Gegharot¹.

The symbiosis of local and Urartian settlements is especially well demonstrated by investigations of Armenian-Italian expedition on the southern shores of Lake Sevan region, where the archaeological data are supplemented through written sources. According to these investigations, the building of 28 fortified settlements of that region began in pre-Urartian period and was finished in the time of Urartian expeditions during the 8th century BC. These settlements were concentrated around four units (Arquqiuni, Lueruni, Kamaniu, Tulihu), the central sites of which were Nagharakhan, Mtnadsor, Tsovak and Sangar fortresses. Especially the group Kamaniu with its central site Nagharakhan (15.5 ha) stands close to the idea of a city-state, which was surrounded by five small (0.15 ha) fortresses. The Urartian sources of the 8th century BC mention three types of political units in this region-city-states (^{URU}Tulihu), chiefdoms (¹Arquqiuni, Lueru, Kamaniu), federations (^{KUR}Uduri-Etiuni), which included settlements of the mentioned chiefdoms. Accordingly, two types of settlements are mentioned: 1. URU - settlement and 2. E.GAL - palace, fortress, administrative centre².

As a result of the works of Armenian-Italian expedition it was managed to reconstruct a very probable picture of relationships between the Urartians and the local population. The Urartians controlled Lake Sevan region through central fortresses such as Lchashen or Tsovinar, where they left also inscriptions, graves and features of Urartian material culture. Local population outside of the zones of immediate interest continued in its Lchashen-Metsamor or Etiuni culture with only some Urartian influences. On the whole, it is possible to say, that the pre-Urartian settlement patterns continued also in the Urartian period and could form also the basis of later Transcaucasian civilizations, and in the writer's opinion, of the Urartian kingdom. Actually the Urartian system can be considered the continuation and perfecting of the Caucasian model of social development (i.e. non-urban complex societies characterised by an active function of military leadership with presence of large settlements which does not form tepes and settlement hierarchy³). The most significant fact for this point is the lack of real Urartian cities. The large fortresses in Urartu had evident administrative functions with their storerooms,

¹ Smith A. T., Badalyan R. S., Avetisyan P., op. cit.

² Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N., op. cit.

³ Массон В. М., Кавказский путь к цивилизации: вопросы социо-культурной интерпретации // «Древние общества Южного Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы трансформации)», СПб., 1997, с. 124-133.

palaces and temples. These fortresses, like those of the pre-Urartian period, had all functions of a city but did not have the presence of a large, concentrated population, like the cities of the Near East. Many Urartian large fortresses were surrounded by lower undefended cities. These agglomerations of populations are more similar to pre-Urartian Caucasian large settlements than to the Near Eastern ones. The most evident fact is that in both cases the settlements are never identified by tepes. In the mountainous area between lakes Sevan, Urmia and Van the most evident signs of the Caucasian model of development are the presence of pre-Urartian fortifications and of burial barrows as well as the absence of tepes, which is a different model of settlement organization. The same situation is around Van, which means that the heartland of the Urartian kingdom was part of the diffusion of the Caucasian model. The Urartian fortresses, therefore, can be considered as the development and the evolution of the pre-Urartian ones. Urartu was clearly secondary state generated by Assyrian military pressure, created out of earlier confederation of chiefdoms. A series of concomitant factors allowed the grafting of the state organization onto the Caucasian model. The result was a peculiar state structure, evidently so well-suited to the area, the people and the traditions that it was also the model for later state organizations¹.

Similar developments can be discerned also in **burial rites**. The burial rites of Lchashen-Metsamor culture are investigated very well. A great quantity of graves have been excavated in enormous cemeteries (Lchashen, Metsamor, Lori Berd, etc.) demonstrating diverse burial practices typical to Late Bronze-Early Iron Age population of Armenia. These are barrows or flat graves, as a rule surrounded by cromlechs, with underground (pit or cist graves) or surface constructions, covered with plates, having dromoi and belonging to different estates of society².

As to the Urartian burials known from such sites as Van, Altıntepe, Alişar, Yerevan, Agarak, Geghovit, etc., with some exceptions, only Urartian élite graves are known. The extramural cemeteries of common population, where the Urartian mass culture would appear, like in Lchashen-Metsamor complexes, are unknown. However, there is also a third type of burials, where graves of local population are accompanied by Urartian materials (e.g. in Oshakan), which belong mainly to the local élite staying under Urartian political and cultural influence. This fact speaks per se for the élite nature of the Urartian culture³. Both the burial constructions (rock-cut tombs, pit graves, cist graves, ossuaries, stone coffins) and burial rites (inhumation, cremation, decarnation) were diverse in Urartu. This variety attests from the one hand that different ethnic groups living in Urartu kept their religious identity, in spite of existence of the Haldi oriented state religion, and from the other hand it demonstrates the conservatism in keeping of burial traditions originating in Lchashen-Metsamor culture.

So the symbiosis of Van-Tosp and Lchashen-Metsamor traditions, as well as the character of the Urartian statehood predetermined the viability of culture in conditions

¹ **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, op. cit., p. 364-365.

² For burial rites of Lchashen-Metsamor culture cf. **Թումանյան Գ.**, Հայաստանի ուշ բրոնզեդարյան դամբարանների կառուցվածքը // «ՊԲՀ», 2003, թիվ 3, էջ 166-185.

³ For Urartian burial rites cf. **Öğün B.**, Urartian Burial Customs // « Actes du XXIXe Congrès International des orientalistes », Paris, 1975, p. 30-34, **Հմայակյան Մ.**, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան 1990, **Burney Ch. A.**, Urartian Funerary Customs // “The Archaeology of Death in the Ancient Near East”, Campbell S., Green A. (ed.), Oxbow Monographs 51, Oxford, 1995, p. 205-208.

when the Biaynili kingdom ceased to exist as a single unit. This is especially visible in the sites of peripheral areas of the state: cf. e.g. Aramus, Solak (Kotayk region), Odzaberd (Gegharkunik region), Keren (historical Syunik region)¹. In the same times large urban centers (such as Tushpa, Argishtikhinili, Erebuni) continued to exist in the post-Urartian period².

Summarizing, we should stress that investigations of last years reveal multiple layers within Urartian state and society, which are very well discernable in all spheres of culture (materials, art, cult, architecture, burial rites, etc.). It is clear that the Urartian state consisted of different cultural and ethnic elements, however, the bearers of which especially since the VII century BC shared similar value systems³. Its main peculiarity was the mountainous nature which was totally different from the value systems of the lowland population of Syria and Mesopotamia. In this sense, the Urartian culture was not a distinct phenomenon among the cultural groups of the Armenian Highland but a kind of reflection or perhaps imitation of lowland way of life on the background of one of the local cultures stretching south of Van Lake, i.e. not far from the Syrian-Mesopotamian border. It means also that the Urartian culture was a state culture or the culture of the élite the representatives of which belonged to one of the ethnic groups of the Armenian Highland – the Urartians. However, in the atmosphere of more than two hundred years long (the VIII and the VII centuries BC) coexistence of Urartian and local cultures in different sub-regions of the Armenian Highland, preconditions for their real symbiosis were created.

To understand the Urartian culture would mean to uncover its different sub-elements as well as its horizontal and vertical relations with surrounding cultures. In this respect, it is especially important to consider the role of tradition and innovation in developments of the Armenian Highland of the Urartian period. Some traits unearthead through archaeological investigations demonstrate clearly the border between the new and the old. So, the juxtaposition of dwelling houses of Bronze and Early Iron Ages and that of the Urartian times reveal some links between them. The Urartians constructed towns in new places, however, they used also the previous cyclopean fortresses. As a rule, the Urartian culture of ancient Near-Eastern nature is represented in the fortresses, while in the settlements appears the mass culture to be characterized by more simple traits, a fact which confirms *sensu stricto* the élite nature of the Urartian culture, and the élite culture of this level was in itself an innovation in the Armenian Highland. The usage of smooth-masonry was an important innovation in

¹ Պետրոսյան Ա., Դան Ռ., Վիտտոլո Պ., Մելիքյան Վ., Նահապետյան Ս., Մուրադի Ղ., Կոտայքի հետախուզական ծրագրի 2016 թ. Հիմնական արդյունքները // «Մեծամորյան ընթերցումներ» I, էջ 154, Avetisyan H., Aramus: Archaeological investigations, Aleppo, 2012, Բաղդայան Մ., Միքայելյան Ա., Կյուրեղյան Հ., Իսկրա Մ., Հովսեփյան Ռ., Նահապետյան Ս., Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 210-213, Գևունի Ա., նշվ. աշխ., էջ 151:

² Оганесян К. Л., Крепость Эребуни, Ереван, 1980, с. 89-114, Маргиросян А. А., Аргиштихинили, с. 173-174.

³ The archaeological data on cultural diversity in Urartu since the period of Rusa II find their parallels in common historical developments of that period (Zimansky P. E., *Archaeological Inquiries into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu, Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family*, Seidl U., *Bronzekunst Urartus, Mainz am Rhein, 2004*, p. 193, 207, Grekyan Y., *The Will of Menua and the Gods of Urartu* // “Aramazd”, 2006, I, p. 176; Hmayakyan S., Grekyan E., *Review to: U. Seidl, Bronzekunst Urartus, Mainz am Rhein 2004* // “Aramazd”, 2006, I, p. 255).

the Highland of the Urartian period, which, unlike cyclopean masonry, introduced new perceptions of symmetry. An evident innovation was the usage of temples and palaces in their ancient Near-Eastern perception. The fact of harmony of the rock and the site to be so characteristic for the Urartian culture was typical also in pre-Urartian period, however, the Urartians brought this concept to perfection. In this respect, the Urartian culture shows essential similarities also with the Hittite-Hurrian and the Phrygian cultures. The appearance of rock-cut tombs is also worth mentioning, a phenomenon which was, however, an innovation and was not known in the Highland during the Bronze and Early Iron Ages. As to other peculiarities of burial constructions and rites, many of them were known since the Bronze and Early Iron Ages and continued to be used in the Highland also in the Urartian period, however new ones appeared as well (e.g. pithos burials). As demonstrated above, all these developments are very clearly demonstrable also on pottery materials.

**Հայկ Ավետիսյան, Արսեն Բոբոխյան, Պավել Ավետիսյան, Քնարիկ Նավասարդյան,
Արտակ Գևունի – *Դիտարկումներ Հայաստանի ուրարտական շրջանի
խեցեգործական ավանդույթների շուրջ***

Հոդվածում ներկայացվում են Հայաստանի ուրարտական շրջանի խեցեգործական ավանդույթների զարգացման հիմնական ուղղությունները մ.թ.ա. II-I հազ. հայկական լեռնաշխարհի մշակութային զարգացումների ընդհանուր համատեքստում: Խեցեղենի հիմնական տիպերը դիտարկվում են նախորդ դարաշրջանների ավանդույթների լույսի ներքո: Հոդվածում հիմնավորվում է մ.թ.ա. VIII-VII դդ. խեցեղենի երեք տիպերի առկայության տեսակետը՝ Լճաշեն-մեծամորյան (Էթիունյան), Վանտոսայան (Բիայնական) և այսպես կոչված՝ ուրարտական, որը առաջին երկուսի համադրության արդյունքն է: Այս ավանդույթները գոյություն ունեին ոչ թե մեկուսացած, այլ մշտական փոխազդեցության մեջ, ինչը կանխորոշեց նաև ուրարտական խեցեգործական ավանդույթների հարատևումը Վանի թագավորության կործանումից հետո:

**Гайк Аветисян, Павел Аветисян, Арсен Бобохян, Кнарик Навасардян, Артак Гнуни
– *Наблюдения за традициями керамического производства в Армении урартского периода***

В статье представлены основные вехи развития традиций керамического производства урартского периода в контексте культурного развития Армянского нагорья II-I тыс. до н.э. Основные типы керамики рассматриваются в свете традиций керамического производства предыдущих периодов. В статье обосновывается существование в VIII-VII вв. до н.э. трех основных типов керамики: Лчашен – мецморской (этиунской), Ван – тоспской (биайнской) и так называемой местной урартской керамики, являющейся продуктом синтеза первых двух типов. При этом отмечается, что данные традиции существовали не обособленно, а в постоянном взаимодействии, что предопределило сохранение урартских традиций керамического производства после падения Ванского царства.

Ներկայացվել է 17.01.2019

Գրախոսվել է 05.02.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԱԿՈՐ ՉՈՒԱՔԵԱՆ

ՔԵՍԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԻՆ ԿԱՌՈՅՑՆԵՐԸ ՅԱՐԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒ ԲԱԺԱՆՈՒՄԷՆ ԱՌԱՋ

Բանալի բառեր – կիդիցիկ (փոքրիկ եկեղեցի), միանալ եկեղեցի, տեղաշարժեր, բնական աղետներ, յարանուանական հակամարտություններ, վիճակային արձանագրություն, ուխտավայր, սրբացուած ծառեր, գերեզմանատուն

Քեսապի շրջանին մեջ կը գտնուին փոքրիկ սրբավայրեր, որոնց ժողովուրդը կու տայ *կիդիցիկ* (եկեղեցի-իկ՝ փոքրիկ եկեղեցի) անունը: Կիդիցիկները, ըստ բերանացի եւ գրաւոր աղբիւրներու, գոնէ մինչեւ XIX դարու կէտը, երբ տեղւոյն հայութիւնը տակաւին չէր բաժնուած յարանուանական համայնքներու, եղած են գիւղական փոքրիկ եկեղեցիներ: Իւրաքանչիւր կիդիցիկի շուրջ հաւաքուած հօտը նկատուած է Հայ եկեղեցւոյ մէկ վիճակ, թեմական իմաստով՝ անկախ համայնք:

Որպէս կանոն, բոլոր կիդիցիկներու շրջափակը եղած է տուեալ շրջանի բնակչութեան գերեզմանատունը. ոմանք տակաւին գերեզմանատան դեր կը կատարեն:

Հնարաւոր չէ ամբողջապէս վերականգնել այս կառոյցներուն նախնական տեսքը՝ մեծ մասով քանդուած ըլլալով. բայց ոմանց մնացորդներէն հաստատապէս կարելի է ըսել, որ ասոնք միանալ փոքրիկ եկեղեցիներ եղած են, արեւելեան կողմի պատին վրայ կիսաշրջանակաձեւ կառոյցով մը, որ խորանի տեղ ծառայած է: Հաւանաբար ունեցած են քարէ կամարաձեւ տանիքներ եւ սրբատաշ քարերով երիզուած մուտք ու լուսամուտներ: Կամարակապ տանիքով տուն մը եւ երկու դամբարան պահպանուած են Գարատուրանի Ծովու թաղի Ս. Գեորգ կիդիցիկին մօտիկ (նկար 1):

Ամբողջ շրջանին մեջ պահուած են 15 կիդիցիկներու յիշատակներ¹: Այստեղ մեր գլխաւոր նպատակն է համադրական եղանակով մը ներկայացնել զանոնք՝ ծանրանալով անոնց ճարտարապետական իւրայատկութիւններուն, կառուցման ժամանակներուն, լքումի պատճառներուն եւ ժողովուրդին կողմէ անոնց ընկալումին վրայ:

¹ Ասոնց առաջին անգամ անդրադարձած ենք Քեսապի եւ միւս գիւղերու տեղագրութեան մէջ. տե՛ս **Չոլաքեան Յ.**, Քեսապ, հ. Ա., Հալէպ, 1995, էջ 223-393:

Քեսապի շրջանի այս լքուած սրբատեղիներուն մէջ կայ միայն մէկ հնավայր, որուն կը տրուի եկեղեցի՝ *կիղիցի* եւ ոչ *կիղիցիկ* անունը: Ատիկա Գարատուրանի ծովեզերքին, խարակի մը վրայ գտնուող *Ս. Սարգիս* եկեղեցին է: Գերեզմանատուն չունի, ինչպէս մեր օրերու եկեղեցիները: Ըստ անյայտ ձեռագիրէ մը կատարուած վկայութեան մը՝ եկեղեցին պէտք է կառուցուած ըլլայ XVI դարուն¹: Մինչեւ վերջերս պահպանուած էին կառոյցի հիմքերուն ստորին քարերը եւ արեւելեան կիսաշրջանակաձեւ պատը, որ հաւանաբար եկեղեցոյ խորանն էր. այն երեւի եռանաւ կառոյց մը եղած էր: XVIII դարու վերջին կամ XIX դարու սկիզբը այս շրջանի բնակիչները ապահովութեան նկատառումներով կը հեռացուին այդտեղէն: 1896-ին, Քեսապի հնչակեաններու անձնատուութենէն ետք, Օսմանեան կայսրութիւնը լքուած ու աւերակուած եկեղեցոյ գաւիթին մէջ կը հաստատէ մէկ սենեկանոց զինակայան մը, որ յետագային եւս ֆրանսական եւ սուրիական պետութեան կողմէ կը գործածուի նոյն նպատակով: Այս պատճառով Ս. Սարգիսի հետ ծիսական կապերը լրիւ կը խզուին: Ժողովուրդը պահած է ոչ միայն անունը, այլեւ կը ճանչնայ եկեղեցոյ պատկանող գետինը, գոր կը կոչէ Ս. Սարգիսին պատառը, այսինքն՝ հողակտորը (նկար 2):

Կիղիցիկներէն ոմանք տակաւին կը կոչուին իրենց անուններով, ինչպէս Գարատուրան գիւղի Ծովու թաղի Ս. Գեորգը, Ս. Ստեփանոսը, Մանճիկեան-Գալեմտերեան թաղերու Ս. Աստուածածինը, Քեսապի Ս. Աստուածածինը (այժմ՝ եկեղեցի), Քեսապի արեւելեան մերձակայքը՝ Ս. Ստեփանոսը, Ս. Մարութէն, Ներքի գիւղի Ս. Աստուածածինը եւ *Սիվտիկիկնը*, Քէօրքիւնէի Ս. Աստուածածինը: Պարգապէս *կիղիցիկ* անունով կը յիշուին Գարատուրանի Գայաճըզ բլուրի, Սաղտճեան թաղի, Գարատաշի հնավայրերերը եւ Վերի Պաղճաղազի տակաւին գործող գերեզմանատունը: Էքիզօլուք գիւղի գերեզմանատունը կը կոչուի Զիարաթօ, որ կու գայ արաբերէն *զիարաթ* (այցելութիւն) բառէն ու կը տրուի սրբավայրերու իբրեւ ընդհանուր անուն: 1904-ին Անտիոքի առաջնորդութեան վիճակներու ցանկին մէջ Էքիզօլուքն ալ կը յիշուի, բայց առանց եկեղեցոյ, թէւ այդ ատեն, երեք տասնամեակէ ի վեր, գիւղը ամբողջապէս աւետարանական համայնքին մաս կը կազմէր²: Գերեզմանատան մէջ եկեղեցական կառոյցի հետքեր չեն պահպանուած, բայց անունը հոն նման կառոյցի մը եղած ըլլալը ենթադրել կու տայ:

Կարծիք կայ, որ այս թաղային կիղիցիկներէն ոմանք ուշ միջնադարուն

¹ Յովհաննէս Պաճազեան խօսելով Գարատուրան գիւղի մասին, առանց աղբիւրագիտական յստակ յղումի, կը գրէ. «Երեք դար առաջ, ըստ հին ձեռագիրի մը, Թաղէոս Վարդապետ Վանեցի ուսուցիչ եղած է Սարգիս Սոլազեանի գերդաստանին: Եւ մեծ շուքով տօնուեր է Ս. Սարգիս եկեղեցոյ յիսնամեակը» (տե՛ս **Պաճազեան Յ.**, Գիւղական պատկերներ, Պէյրութ, 2002, էջ 15): Դժբախտաբար, այս շատ կարեւոր թուացող տեղեկութեան աղբիւրին հասնիլ հնարաւոր չեղաւ մեզի: Հեղինակին կողմէ մեզի գրուած նամակի մը մէջ կ'ըսուի, թէ 1976-ի լիբանանեան քաղաքացիական կռիւներուն այդ յիշատակարանը պարփակող ձեռագիրը կը կորսուի:

² Տե՛ս «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, 1904, էջ 390:

վերակառուցուած են աւելի հին, բայց խոնարհած սրբատեղիներու վրայ: Կիղիցիկներու քարակոյտերուն մէջ գտնուած են մեծ չափի սրբատաշ քարեր, քանդակագարդ խոյակներ, խարիսխներ, սինի բեկորներ, որ ոմանց ոչ հայկական, շատ հաւանաբար վաղ միջնադարեան սուրիական քրիստոնէական փոքր կառոյցներ եղած ըլլալը ցոյց կու տան (նկարներ 3 եւ 4): Միւս կողմէ, որոշ կառոյցներ կը կրեն զուտ հայկական եկեղեցական կառոյցներու յիշատակներ: Այդպէս՝ Ներքի գիւղի կիղիցիկին մէջ գտնուած խաչքարը կը յիշեցնէ ԺԵ.-ԺԶ. դարու Վասպուրականի խաչքարերու արուեստը, տեղէն հանուելով տեղադրուած է կից աղբիւրի կամարաձեւ կառոյցի ճակատին (նկար 5 եւ 6): Նման փաստի մը կը հանդիպինք նաեւ Տերիւս լեռան վրայ գտնուող Արամոյի Ս. Ստեփանոս եկեղեցոյ մէջ, որ վերակառուցուած ըլլալով 1907 թուին, արտաքին պատին ագուցուած են հին կառոյցէն որոշ քարեր՝ խաչքարեր, որոնք հաստատապէս հայկական են (նկար 7):

Մօտիկ բնակավայրերու բնակչութիւնը տակաւին կիղիցիկներուն սրբութիւնը կը յարգէ եւ փոքրիկ ուխտեր կը կատարէ անոնց մէջ, պահպանուած փոքրիկ խաչքարի մը կամ յատուկ քարի մը վրայ, որ կրնայ տապանաքար մը ըլլալ: Դափնիներու խիտ պուրակով մը ծածկուած վայրը սրբացուած տարածութիւն մըն է: Սրբացուած ծառեր կրնան ըլլալ փշակաղնին, դափնին, ձիթենին եւ սօսին: Կիղիցիկներու մասին հրաշապատում աւանդութիւններ կը պատմուին, ոմանք ունին սրբավայրի տիրոջ՝ Կիղիցիկ պապուկի եւ արվանտի (վիշապ) մասին հաւատալիքներ: Ասոնք կը նկատուին սրբավայրին եւ մօտիկ աղբիւրին կամ ջրհորին ոգեղէն պահակները: Մարդիկ յարգանքով կը մտնեն տարածքէն ներս եւ այդ պուրակէն թարմ ցախ չեն կտրեր անասնոց համար:

Յայտնենք նաեւ, որ Անտիոքի շրջանին մէջ հայկական իւրաքանչիւր գաւառակ ունէր համաժողովրդական ուխտագնացութեան իր մէկ ու անփոփոխ վայրը, որ սովորաբար այդ տարածքներուն մէջ գտնուող կիսաւեր դարձած, վաղ միջնադարեան սուրիական եկեղեցական մեծ համալիր մըն էր: Այսպէս՝ Սուէտիոյ մէջ Ս. Խաչի համաժողովրդական տօնախմբութեան եւ ուխտագնացութեան վայրը Սուլթումու (Ս. Թովմաս) կոչուող տաճարական հսկայ կառոյցի մը աւերակն էր, Որոնդէսի հովիտի եւ Ռուճի շրջանին մէջ Ս. Աննայի տօնի համաժողովրդական ուխտավայրը Եագուպիէ գիւղի Ս. Աննան (նախապէս՝ Ս. Գէորգ) է, Նեպենիւս կամ Տերիւս լեռներու հայ գիւղերուն համար Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման տօնի համաժողովրդական ուխտագնացութեան վայրը Արամո գիւղին մօտիկ Ս. Աստուածածին վանքն է Ս. Գէորգ եկեղեցիով, որ հաւանաբար ի սկզբանէ հայկական է: Ս. Աստուածածինը եռախորան ժայռափոր եկեղեցի է, իսկ Ս. Գէորգը՝ քարուկիր միանաւ պագիլիք: Զաքարիա Վարդապետ վանական համալիրին մասին յիշատակութիւն մը կը մէջբերէ 1466 թիւի յիշատակարանէ մը, որ իրեն տրուած է Արիստակէս Եպիսկոպոսին կողմէն Անտիոքայ Առաջնորդ կարգուած Եփրեմ վարդապետը, Քեսապի մէջ 1864-ին: Եփրեմ Առաջնորդ իբր յիշատակարանը ընդօրինակած է եղած հին Յայսմաւուրքի մը կողքէն:

Յիշատակարանը գրուած է «Ի յաշխարհս Շամեայ ի յերկիրս Սակունեանց ի վանս Սուրբ Աստուածածնի, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գեորգեայ դէմ յանդիման գեղջն յԱրամու, թիւն ԶԺԵ (1466) Թումա Եպիսկոպոս եւ Սիմէօն քահանայ Մանգեանց եկեղեցոյ»¹ (նկար 8 եւ 9): Քեսապի գիւղերուն համար Ս. Վարդավառի տօնին համաժողովրդական տօնախմբութեան եւ ուխտագնացութեան վայրը Պալլումի (Պարլում) կիսաւեր հնավայրն էր, որ կը գտնուի Կասիոս լեռան հարաւ-արեւելեան մէկ բլուրին վրայ (1250 մ.): Հելէնիստական ճարտարապետութեան բացայայտ ոճը կրող ակերակները կը վերագրուին V-VI դարերու քրիստոնէական տաճարին, որ, ըստ ուսումնասիրողներու, կառուցուած է Զեւսի տաճարին հիման վրայ²: Լատին դքսութեան շրջանին լեռը վերանուանուած է Պարլերի (Parleri), իսկ վանքը կը յիշուի իբրեւ Abbatian Montis Parleri³: Վանքին բուն անունը չի յիշատակուիր: Քեսապցիք տեղը կը կոչեն Պարլում կամ Պալլում: Անոնք ուխտավայրի անունով Ս. Վարդավառի տօնն ալ կը կոչեն Պալլում: 1939-ին Թուրքիա-Սուրիանոր սահմանագծումին հետեւանքով Պալլումը մնաց թրքական կողմ ու դադրեցաւ համաժողովրդական ուխտավայր ըլլալէ (նկար 10):

Այժմ՝ ինչպէ՞ս բացատրել, որ այս կիլիցիկները այսօր մեզի կը ներկայանան իբրեւ ակերակոյտեր միայն, ոմանք պահելով գերեզմանատան դեր միայն, ուր այդ ժամանակներէն ոչ մէկ տապանական վիմագրութիւն մնացած է: Ե՛րբ, ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ եղած է անոնց քանդումը: Կը նշուին երեք գլխաւոր պատճառներ.

Ա. բնակչութեան բռնի տեղաշարժեր. պատմութենէն ծանօթ է, որ Անտիոքի եւ Լաթաքիոյ տարածքներու հայ եւ քրիստոնէայ բնակչութիւնը մեծ կորուստներու, կոտորածներու եւ տեղաշարժներու ենթարկուած է մանաւանդ Օսմանեան կայսրութեան շրջանին: Թուրքմէներ վերաբնակեցուած են Քեսապի հարաւ-արեւելեան Պայիր ու Պուճաք շրջաններուն մէջ, նոյնիսկ Քեսապի այժմու տարածքին մէջ⁴: Կար նաեւ քանդուած եկեղեցիները վերականգնելու

¹ **Զաքարիա վարդապետ Զմիւռնիացի**, Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից ստորագրութիւնը եւ գիւղացոց արդի վիճակը // «Միօն», 1 Յուլիս 1866, էջ 98-99:

² **Downey G.**, Ancient Antioch, Princeton University Press, New Jersey, 1963: Տեսած ենք Դոկտ. Բայրահիմ Նասհայի արաբերէն թարգմանութիւնը՝ **Կլանվին Տաունի**, Անթաքիա ալ-Գատիմա, Գահիրէ, 1967, էջ 46-47:

³ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան կը գրէ. «Եւ միւս եւս վանք՝ որոյ ոչ յիշի սրբագան անուն, այլ կոչի վանք Պարլերոյ լերին (Abbatian Montis Parleri), որ իցէ թերեւս վանքն Պառլահոյ, այն գոր յիշատակեցաք ի թիւս վանորէից Սեւ Լերանց» (Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 424): Ալիշանի ենթադրաբար արտայայտած այս միտքը որդեգրելով՝ շատեր նոյնացուցած են Կասիոսի Պալլումը Պառլահոյին հետ: Իսկութեան մէջ չկայ Պառլահոյ անուն վանք մը: Ատորերէն բառը, որ կը թարգմանուի «որախտ Աստուծոյ», կը տրուի Սեւ լեռան, որ յաչս քրիստոնէաներուն՝ իր բազմաթիւ եկեղեցական ու վանական կառոյցներուն համար սուրբ կը նկատուէր (**Չոլաքեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 38-39): Կասիոսը կը գտնուի Որոնդէսի գետաբերանին հարաւր ու մաս չի կազմեր Ամանոսեան լեռնաշղթայի Սեւ Լերան:

⁴ Տե՛ս Տոքթ. **Ինճեճիքեան Ա.**, Քեսապ եւ իր գիւղերը, **Չոլաքեան Յ.**, Քեսապ, հ. Գ., Հալէպ, 2004, էջ 47-48:

քմահաճ արգելքը տեղական օսմանցի պաշտօնեաներու կողմէ: Փաստ է նաև թուրք աղաներու ենթակայութեան անցած շրջաններուն հայոց գերեզմաններուն քանդումի պարագան, մանաւանդ իրենց հողերը կեավորներու թաղումներով չպղծելու մտայնութիւնը: Վերջին տեղաշարժերէն մէկը կը պատահի հաւանաբար XVIII դարու վերջերուն, 1799-1800 թուականներուն, երբ Նափուլէն Պոնափարտի բնակները արշաւած էին Եգիպտոս, իսկ անգլիական նաւատորմերը իշխելով ծովուն վրայ իրենց հսկողութեան տակ կը պահէին Միջերկրականի արեւելեան ափերը: Կը պատահի ծովամերձ բնակարաններու քրիստոնէայ բնակիչները այդ տեղերէն հեռացնելու օսմանեան հրամանը, որուն հետեւանքով կը լքուին Գարատուրանի ծովամերձ երեք սրբատեղիները՝ Ս. Սարգիս եկեղեցին, Ս. Ստեփանոս եւ Ս. Գէորգ կիղիցիկները: Նոյնը կը պատահի շրջանի միւս գիւղերու պարագային եւս: Շրջակայ բնակավայրերու բնակչութիւնը ապահովութեան նպատակներով կը հաւաքուի Քեսապ գիւղին մէջ, ուր հնագոյն թաղը Ս. Աստուածածին կիղիցիկի թիկունքին կը գտնուէր: Կիղիցիկին արեւելեան, արեւմտեան եւ հարաւային թաղամասերը կազմուած են XVII-XVIII դարերուն տեղի ունեցած տեղաշարժերու հետեւանքով:

Միայն Իպրահիմ Փաշայի Սուրիան գրաւելէն ետք (1830-1840) նախկին գիւղերէն ոմանք վերականգնած են կամաց-կամաց, Քեսապ աւանէն կամ այլ տեղերէ վերադառնալով նախկին բնակավայրերը, վերականգնելով միջավայրին մէջ գտնուող հայոց նախկին սրբատեղիներու նկատմամբ ունեցած իրենց ջերմեռանդութիւնը:

Բ. Բնական աղէտները եւս դեր ունեցած են անոնց լքումին մէջ: Միայն XX դարուն, մեր օրերուն, գետնասահքերը առին տարին քանի մը թաղամասեր՝ Քեսապի շրջանին մէջ, Գարատուրանի Վարի Թիթիգեան, Եարալեան, Գազագեան, Ղազարեան թաղերը՝ իրենց եկեղեցական, դպրոցական շէնքերով: Սողանքներ յաճախ երեւցած են շրջանին մէջ: Բնակիչները ցրուած են կամ նոր բնակավայր կառուցած են հեռու վայրերու մէջ: Գետնասահքի ենթարկուած վայրերը ժողովուրդը *խաղցուծ* (խաղցած՝ շարժած, սողանքի ենթարկուած) կը կոչէ: Այդպիսի գետիններու մէջ տակաւին կարելի է տեսնել նախկին բնակութեան հետքեր: Քանի մը կիղիցիկներ կը գտնուին յայտնապէս գետնասահքի ենթարկուած նախկին բնակավայրերու տարածքին մէջ կամ մօտիկ: Բնական աղէտներէն մէկը կը կոչուի Մուօհ՝ մահտարածամ: Կը յիշուի 1830-ական թուականներու Մուօհը, որ մեծաթիւ զոհերու պատճառ հանդիսացած է: Աւանդութիւնները կը յուշեն, որ Քեսապի եւ Գարատուրանի միջեւ Տընվըննիր (տնակներ) կոչուած բնակավայրը կը լքուի Մահտարածամի հետեւանքով: Հին կիղիցիկներուն հետքերուն եւ անոնց շուրջ գտնուող գերեզմաններուն անյայտութեան պատճառներէն մէկն ալ խիտ անտառի խեղերանքն է, հողի թանձր շերտով անոնց ծածկուած ըլլալը:

Գ. Յարանուանական հակամարտութիւնները. 1840-1850-ական թուականներուն շրջան մուտք կը գործեն քրիստոնէայ օտար քարոզչութիւնները, ամերիկացի եւ անգլիացի բողոքական միսիոնարները, հայ կաթողիկէ

վարդապետները Չմմառէն ու իտալացի փատերաները Իտալիայէն: Անոնք մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն ոչ միայն Քեսապի, այլև ամբողջ Անտիոքի հայաշատ շրջաններուն մէջ: Խնդիրն այն էր, որ Օսմանեան իշխանութեան նախորդ դարերուն Հայ եկեղեցին մեծապէս կորսնցուցած էր իր թեմական իշխանութիւնները: Վերացած էին Անտիոքի, Լաւողիկէի եւ Աֆամիոյ առաջնորդութիւնները, անուանապէս կար Անտիոքի առաջնորդարանը, որ դարերէ ի վեր չունէր իր թեմակալը: Փաստօրէն տեղւոյն հայերը զրկուած էին հայ թեմական գերատեսչութեան մը իրաւ իշխանութենէն:

1813-էն ետք, երբ Բարձրագոյն Դրան կարգադրութեամբ կը վերացուին տեղական կառավարութիւնները եւ Անտիոքը կը մտնէ Հալէպի կուսակալութեան գերատեսչութեան տակ, կ'ենթադրուէր, որ Բերիոյ թեմի Առաջնորդարանը, Սոյո Կաթողիկոսին արտօնութեամբ, սկսէր զբաղիլ այս վիճակներով, տրուած ըլլալով որ Հալէպը Անտիոքի հայաբնակ գիւղերուն ամենամօտիկ թեմական կեդրոնն էր: Անուանապէս, Ռուճի հայութիւնը՝ Պէլլանի, Անտիոքի, Սուէտիոյ եւ Քեսապի հետ Սոյո Կաթողիկոսական Աթոռին պատկանող Բերիոյ (Հալէպի) Հայոց Առաջնորդական թեմի վիճակներ էին, իսկ Լաթաքիան, Ղնեմիէն ու Արամօն կը նկատուէին Երուսաղէմի Պատրիարքական վիճակներ:

Այս պարապութենէն կ'օգտուին օտար միսիոնարութիւնները, որոնք 1840-ական թուականներու կէսերուն՝ շրջանին հայաբնակ գիւղերը կը թափանցեն: Մանաւանդ Քեսապի, Անտիոքի, Պէլլանի եւ Սուէտիոյ շրջաններուն մէջ բողոքական եւ կաթոլիկ քարոզչութիւնները շատ արագ կերպով մեծ յաջողութիւններու կը հասնին ամէնէն առաջ գիւղացիներու հիմնական պէտքերուն հասնելու փաստով: Այսպէս՝ անոնք հիմնեցին մանչերու եւ աղջկանց առանձին, մինչեւ իսկ մեծահասակ կանանց ու այր մարդոց գիշերային դպրոցներ: Լքուած գիւղերը յանկարծ ունեցան դպրոց ու եկեղեցի: Ժողովուրդը մեծապէս կը տանջուէր ծանր հարկերէն եւ պետական մարդոց եւ աղաներու խժոժութիւններէն, մինչ նորեկ օտարները պետական բարձրագոյն աստեաններուն քով ազդեցութիւն ունէին եւ աղայական շրջանակին մէջ ազդեցիկ միջամտութիւններ կատարելու կարողութիւն: Անոնք կրցան ժողովուրդին ապահովութիւն ներշնչել: Աղքատախնամի եւ բժշկական մեծ ծառայութիւններով՝ կրցան սիրաշահիլ աղքատ զանգուածը ու գիւղատնտեսութեամբ կամ առեւտուրով զբաղող ընտանիքներուն առջեւ գործի հնարաւորութիւններ բացին:

Օտարադաւանները Օսմանեան պետութենէն շուտով անկախ համայնքային իրավիճակ (միլլէթ) կը ստանան: Նախկին գիւղական համայնքային դրութիւնը կը քայքայուի: Համայնքները կը վերակազմուին ոչ թէ ըստ բնակավայրի, այլ՝ ըստ դաւանանքի, յարանուանական հիմունքով: Նորակազմ համայնքներու եւ հայ առաքելական եկեղեցւոյ հաւատարիմ մնացած հատուածներուն միջեւ կը սկսի թէժ հակամարտութիւն մը յատկապէս տեղական թաղային կիղիցիկներու եւ անոնց շուրջ գտնուող գերեզմանատուններուն շուրջ:

Եկեղեցւոյ տիրելու փորձերը կը յանգին կա՛մ փլուզման, կա՛մ լքման: Գարատուրանի Մանճիկեան-Գալէմտէրեան թաղի կիղիցիկը 1858-ին կը

վերանորոգուի, բայց երկար ատեն կանգուն չի մնար: Գիւղի մեծաւոր, կաթոլիկութեան յարած Յովհաննէս Ղալանտէրը կը քանդէ եկեղեցին: Վեճերը կը սաստկանան: 1862-ին Պոլսոյ Ազգային Վարչութեան միջոցով յատուկ հրամանագիր (ֆէրման) կը բերուի եկեղեցւոյ վերանորոգութեան համար, բայց Օրտուի միւտիքը (կառավարիչ) արգելք կը հանդիսանայ՝ նորադաւաններուն կամքը կատարելու համար: Ահա թէ ինչ կը գրուի այս մասին. «Խալատուրան¹ գիւղը, որ Քեսապէն մէկուկէս ժամ հեռու է ըսինք, 50 տուն հայ լուսաւորչական ժողովուրդ կան, որոնք ունին իրենց սեպհական ազգային եկեղեցին, զոր վեց տարիէն ի վեր նորոգած էին: Սոյն եկեղեցւոյն կից ու իբր անոր բակին միջովը հռովմէական հայու մի տունը կայ, Ղալանտէր Յովհաննէս անուն: Այս անձը բաւական խօսքի տէր ըլլալով, հակառակութեան ոգւոյ շարժեալ փլցնել կու տայ նորոգուած եկեղեցին ի նախատինս հայոց. կը բողոքեն աղքատ ժողովուրդք բայց մտիկ ընող չկայ: Քանի մի առաջնորդներ եկան գացին, եւ եկեղեցւոյ շինութեան հրամանագրին զօրութեամբը, զոր Տէր Գէորգ անուն քահանայն Պօլիս գացած ու հանել տուած էր 1862-ին Ազգային Վարչութեան միջոցով, ոչ ոք կարողացած է իրաւունքը մտիկ ընել տալ Օրտու գիւղի բռնաւոր միւտիք Մէհմէտ աղային, որ 40 տարիէ ի վեր միւտիքութիւն կ'ընէ այն կողմերը: Ասիկա հռովմէականաց կողմը պաշտպանելով եւ ակնածելով անոնցմէ՝ Բերիոյ կողմէն միշտ օգնութիւն գտնելուն համար, բնաւ ամենեւին հայոց իրաւանցը ունկնդիր չ'ըլլար, եւ անոնց բողոքներուն միշտ ունկնախից է: Խեղճ հայը այս օրուան օրս 50 տնուոր առանց եկեղեցւոյ մնացած է մէկ հռովմէականի մի հակառակութեան երեսէն»²:

Նոյն գիւղի Սաղտրճեան թաղի կիղիցիկը կը գործէր մինչեւ XIX դարու կէսերուն: 1860-ական թուականներուն, կից թաղը ամբողջ բողոքականութեան կը յարի, նոյնպէս շրջակայ կալուածներուն քեսապցի կալուածատէրերը: Եկեղեցին եւ կից գերեզմանատունը կռուախնձոր կը դառնան: Առաքելականները չեն ընդունիր, որ անդրոշմ մնացած բողոքականները թաղուին գերեզմանատան մէջ, բողոքականներն ալ չեն ուզեր, որ միւսերը իրենց թաղումները հոն կատարեն: 1880-ականներուն բողոքականները կ'ունենան անջատ գերեզմանատուն, իսկ կաթողիկէներն ու առաքելականները՝ համատեղ: Կիղիցիկը կը քանդուի, բայց մինչեւ 1947-ի հայրենադարձութիւն՝ հոն մարդիկ պարբերաբար մատաղ կը զենէին: 1997-ին գետնասահքը թաղեց ինչ որ մնացած էր անկէ, խորանը եւ մէկ երկու տապանասալ, հայատառ թրքերէն արձանագրութեամբ:

Քեսապի այժմու Ս. Աստուածածին եկեղեցին այն ատեն փոքրիկ միանաւ կիղիցիկ մըն էր: Առաջին վիմագիր արձանագրութիւնը կու գայ 1809 թուականէն.

¹ Գալատուրան կամ Գարատուրան: Հեղինակը հոս նկատի ունի միայն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շուրջ գտնուող թաղերը: Գարատուրանի վարի թաղերը ունէին իրենց կիղիցիկները:

² **Չաքարիա վրդ. Զմիւռնիացի**, Թղթակցութիւն Լաթաքիոյ // «Միօն», 1866, էջ 152:

«ԿԱՍՕՔ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹ(ԵԱՍ)Բ Ա(ՍՏՈՒ)ԾՈՅ ՆՈՐ/ՈԳԵՑԱԻ ԺԱՍՍ ՍԵԿ(՞) Ս(ՈՒՐԲ) ՅԵԿԵ(ՂԵ)ՑԻՍ Ս(ՈՒՐԲ)/ ՅԱ(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾԻՆ Ի ԹՎԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅՈՑ Ի /ՌՄԾԸ (1809)ԻՆ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈ(Ի)ԹԵ(Ա)Ն Տ(ԵԱՌ)Ն /ԿԻՐԱԿՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԵՒ ԱՌԱՋՆ(ՈՐԴ)Ո(Ի)ԹԵ(Ա)Ն ՄԻՔԱ(Յ)ԷԼ ՎԱ(Ր)-Դ(Ա)ՊԵՏԻՆ, ՈՐ ՊԱՏՃԱՌ ԵՂ(Ա)Ի»¹ (նկար 11): Բողոքական նորադասանները այստեղ եւս տիրելու փորձ կը կատարեն: Տ. Մարկոս քահանան բողոքականութեան կը յարի: Մայր համայնքը թէւ եկեղեցին փրկել կրնայ, բայց գերեզմանատան շուրջ վեճերը կը շարունակուէին: Ծնունդով բողոքական մեռելները միեւնոյն գերեզմանատան մէջ թաղելու պարագան կը յուզէր մայր համայնքը: Կար նաեւ տեղի նեղութեան պարագան: Գերեզմանատունը կը տեղափոխուի: 1880 թուին տ. Ստեփան քին. Գապագեանի ջանքերով նախկին կիղիցիկը հիմնովին կը վերանորոգուի իր մէջ առնելով գերեզմանատան տարածքն ալ ու կը դառնայ երկու շարք փայտեայ սիւներու վրայ կանգնած, հողէ տանիքով, եռանաւ ու եռախորան եկեղեցի մը: Եկեղեցւոյ հարաւային մայր դրան վրայ կայ արձանագրութիւն. «ԱՅՍ Է ԼՈՒՍԱԻՈՐ-Չ/ԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՀԱ/ՅՈՑ Ս(ուրբ) ԵԿԵՂԵՑԻ, ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՅԱՄԻ Տ)ԵԱ)ՌՆ/ 1880 Ի ՔԷՍԱՊ»: Պատին արտաքին երեսը անսուաղ էր: Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ կը կառուցուին երիցատունը եւ դպրոցը: Բակի գերեզմանոցի աճիւնները կը հաւաքուին մէկ տեղ: 1903-ին կը կառուցուի եկեղեցւոյ արեւմտեան պատի հարաւային զանգակատունը, կայ արձանագրութիւն. «ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՅՍ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆՍ ԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ 1903 ՀՈԿՏ. 20»: 1909-ի Աղէտին միակ եկեղեցական շէնքն է, որ հրոյ ճարակ չի դառնար: Համալիրը 1960-ականներէն ի վեր կ'ենթարկուի ներքին եւ արտաքին մեծ բարեփոխութիւններու, եկեղեցին կ'օժտուի երկրորդ զանգակատունով ու կեդրոնի գմբէթով եւ Հալէպի սղոցարաններէ բերուած քարով կ'երեսպատուի:

Նախկին եկեղեցիներուն տիրելու կամ զանոնք քանդելու նորադասաններու վարքագիծը կը տեսնուի Քեսապի շրջանի մերձակայ հայկական միւս բնակավայրերուն մէջ եւս: Այսպէս՝ լատին քարոզչութիւնը Ճարր Շուղուրի Գնիէ գիւղ կը մտնէ 1878 թուականին: Կը լատինանայ գիւղի Ս. Կիպրիանոս եկեղեցւոյ տ. Մեսրոպ քին. Նազլեանը եւս: Մայր եկեղեցւոյ հաւատարիմ մնացած քանի մը ընտանիքները իշխան Հաննէի գլխաւորութեամբ քանի մը տասնամեակ յամառ պայքար կը տանին եկեղեցին պահելու համար: Բերիոյ Թեմի առաջնորդարանի եւ Պոլսոյ պատրիարքարանի միջոցով դատական գործեր կը բացուին: Լատինները կը յաջողին դատական գործերը իրենց ի նպաստ դարձնելու: Լատինները 1906-ին հիմնայատակ կը վերացնեն Ս. Կիպրիանոս եկեղեցին եւ հայոց հին գերեզմանատունը՝ տարածքը առնելով լատինաց վանքին շրջագիծէն ներս²:

¹ Քորթոշեան Բ., Քեսապի շրջանի պատմական յուշարձանները, ՀՀՈՒ հիմնադրամ, Երեւան, 2014, էջ 8:

² Տե՛ս **Չոլպեան Յ.**, Անտիոքի մերձակայ Ռուճի հովիտի հայերը (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն), Անթիլիաս, 2006, էջ 122-148:

Նորադարձանները կը սկսին կառուցել իրենց նոր եկեղեցիները. ասոնք արդէն թաղային փոքրիկ եկեղեցիներ չեն, այլ նոյն յարանուանութեան պատկանող քանի մը գիւղերու կամ ամբողջ շրջանի բնակչութեան եկեղեցիները: Բողոքական առաջին համայնքը կը ստեղծուի Քեսապի մէջ 1853-ին, 1859-ին կը կառուցէ աւելի քան հազար հոգի ընդունող իր մեծ եկեղեցին, երկրորդ համայնքը կը կազմուի Գարատուրան՝ 1873-ին, երրորդը՝ Էքիգօլուք՝ 1882-ին, չորրորդը՝ Քէօրքիւնէ՝ 1898-ին¹: Կաթողիկէ համայնքը կը ստեղծուի 1957-ին, համայնքի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին կը կառուցուի 1860-ին, ոչ փոքր քան բողոքականաց եկեղեցին: Շրջանի բոլոր կաթողիկէները միաւորուած են մէկ համայնքի մէջ²: Լատին Թէր Սանթ առաքելութեան իտալացի վարդապետները կ'երեւին շրջանին մէջ ու 1904-1946 երկու լատինաձէս կաթողիկէ համայնքներ կը կազմակերպեն՝ կեդրոն ունենալով Քեսապի եւ Վարի Պաղճաղազի իրենց վանքերը³: 1946-ին Կարտինալ Աղաճանեանի ջանքերով լատինաձէս այս համայնքները կը լուծուին հայ կաթողիկէ համայնքին մէջ: Քեսապի լատինաց վանքը կ'անցնի Քեսապի կաթողիկէ հայոց ժողովրդապետութեան սեփականութեան, իսկ Վարի Պաղճաղազ գիւղի վանքը՝ Հալէպի կաթողիկէ Առաջնորդութեան՝ իբրեւ ամառանոց:

Ամբողջ շրջանի առաքելական համայնքը կը սահմանափակուի միայն Քեսապի Ս. Աստուածածին եկեղեցիով եւ մէկ քահանայով: 1890-ին Մկրտիչ կթղ. Քեֆսիզեան Գարատուրան կ'այցելէ ու տեսնելով որ վերի թաղի կիղիցիկի դատական խնդիրը շատ պիտի երկարի՝ կը թելադրէ, որ գիւղացիները նոր եկեղեցի մը կառուցեն ամբողջ գիւղին համար: 1890-ին կը կառուցուի Գազազեան թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, կ'ունենայ քահանայ⁴:

Թաղային միւս կիղիցիկները կա՛մ ամբողջապէս կը լքուին, կա՛մ ալ գերեզմանոցներու դերը կը շարունակեն կատարել:

¹ Գարատուրանի նախկին ժողովարանի փոխարէն 1908-ին կը կառուցուի վերջին եկեղեցին: 1909-ի Աղէտին կը հրկիզուին Քեսապի եւ Էքիգօլուքի եկեղեցիները: 1909-ին կը սկսի Քեսապի Ս. Երրորդութիւն, իսկ 1911-ին Էքիգօլուքի Էմմանուէլ եկեղեցիներու կառուցումը: Երկուքն ալ կիսաւարտ կը մնան Մեծ եղեռնի պատճառով: Առաջինը կ'աւարտի 1970-ին, իսկ երկրորդը՝ 1956-ին: Քեսապի եւ շրջակայքի հայ աւետարանական համայնքներու կազմութեան ու եկեղեցիներու մասին տե՛ս **Խրոբեան Տ. Ճ.**, Ոսկեմատեան Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Միութեան (1848-1948), հ. Ա., Պէրուլթ, 1950, էջ 347-374, Վեր. **Թիլքեան Կ.**, Իննսունհինգամեակ Քեսապի Հայ Աւետ. Եկեղեցոյ (1848-1948), Պէրուլթ, 1948:

² Քեսապի մէջ Հայ կաթողիկէ համայնքի կազմութեան եւ պատմութեան մասին տե՛ս **Աղամեան Հ. Պ.**, Անտիոքի Անտոնեան Թեմը Եւ Քեսապի Ու Շրջակայքի Հայ Կաթողիկէ Առաքելութիւնը (1851-1946) // «Աւետիք», 1946, թիւ 7-8, էջ 148, **Շերամեան Կ. Վ. (Պեօճիքեան Կոմիտաս** վրդ.), Պատմական Ուրուագիծ Քեսապի Հայ Կաթողիկէ Համայնքին // «Զուարթնոց», 1984, թիւ 5, էջ 35:

³ Վանահայր Սապաթինո տել Կայծոյի ջանքերով 1927-ին կ'ամբողջանայ Քեսապի լատինաց վանքի շինարարութիւնը՝ եկեղեցի, երիցատուն եւ դպրոց:

⁴ 1942-ի գետնասահքին եկեղեցին կը կործանի: 1962-ին կը կառուցուի նորը, որ 2009-ին հիմնովին կը վերանորոգուի:

Այսուհանդերձ հին կիդիցիկներէն ոմանք ժողովուրդի հոգեւոր կեանքէն դուրս չեն ելլեր: Մինչեւ այսօր ոմանք խնդրարկու այցելուներ ունին, ուխտավայրեր են: Յիշենք հետեւեալները.

Գարատուրանի ծովափնեայ հնավայրի հարաւային պատի արեւելեան անկիւնին, մինչեւ այսօր գործող գերեզմանատան տարածքին մէջ, կը գտնուի *Ս. Գէորգը*: Խորանը եւ գաւիթի պատերը տակաւին կիսականգուն վիճակի մէջ են: Ներքին պատերը մինչեւ հիմք քանդուած են: Մասամբ կանգուն են պարիսպի արեւելեան եւ հարաւային պատերը: Որպէս շինանիւթ գործածուած է տեղական կոշտ կտրուած քարը եւ կրաշաղախ: Ունի դէպի արեւելք երկարող 3x7 քառ. մէթր տարածութիւն: Խորանը կը գտնուի արեւելեան պատին կեդրոնը, փոքրիկ պատուանդանի մը վրայ: Նոյն պատին աջ կողմը պարզ գետաքարի մը թեթեւօրէն յղկուած մակերեսին վրայ կը նկատուի հայերէն արձանագրութիւն մը: Չորս տողանի արձանագրութիւն է, իւրաքանչիւրը շուրջ 18 սմ. երկարութեամբ: Անոր կողքին կայ 9 սմ. բարձրութեամբ հաւասար թելերով փոքրիկ խաչ մը: Վերձանման քանի մը փորձեր կատարուած են: Վերջերս Բաֆֆի Քորթոշեան գրչագիրը աւելի ամբողջական վերձանումը ցոյց կու տայ. ...*(կ)ամովն(՞) գեկե(դե)ց(ի)ս(՞)...* *անուն սրբոյն Գէորգայ, յ(ի)շ(ա)տ(ա)կ հոգոյ մ(ա)հ(տես)ի Աւետիքին ՌՄԺԹին (1770)*¹ (նկար 12): Կը նկատուի շրջանի հնագոյն հայերէն վիմագիր արձանագրութիւնը:

Ս. Գէորգի հիւսիսարեւմտեան պարսպապատ տարածքը գերեզմանատուն է: Մինչեւ օրս կը շարունակուի մնալ Ծովու թաղի հայոց գերեզմանատունը: Նախորդող դարերու տապանաքարեր չեն պահպանուած: Քարակոյտերու մէջ երեւցող բոլոր տապանաքարերը կու գան 1920-ականներէն ետք (նկար 13):

Գարատուրանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ թաղականութիւնը 1960-ական թուականներէն ետք Վարդավառի տօնին հոս քանի մը տարին մէջ մը կը կազմակերպէ ուխտագնացութիւն, կը կատարուի յատուկ պատարագ:

Սիրելի սրբավայր է վերին Գարատուրանի մէջ Մանճիկեան-Գալէմտերեան թաղի *Կիդիցիկը*, որ կը կրէր *Ս. Աստուածածին* անունը: Տեսանք, որ կը վերանորոգուի 1858-ին եւ կաթոլիկութիւն դաւանած Յովհաննէս Ղալամտերի ձեռամբ կը քանդուի 1862-ին: Ունի 7x3 մ. տարածութիւն եւ խճասալիկներով յատակի պատառիկներ: Պահպանուած է պատերուն եւ արեւելեան կողմի կիսաբոլոր խորանի հիմքի մէկ-երկու շարքի քարերը: Անկէ մնացած է պարզ գետաքարի վրայ ցցուն փորուածքով պարզուկ խաչքար մը (նկար 14): Շուրջը կայ բաւական ընդարձակ դափնիներու պուրակ մը, որ հաւանաբար հին գերեզմանատան տարածքն է: Մնացած են երկու տապանաքարեր, մէկը շարդուած, կը կրէ 1864-1888 թուականը, իսկ միւսը անվնաս մնացած է՝ «*Մանճիկեան Օհաննէսըն օղլու Կարապետին տօղիշը 1842, վէճաթը 1885 Փեւր. 4*» (Մանճիկեան Օհաննէսին որդի Կարապետին ծնունդը 1842, մահը՝ 1885 Փետ-

¹ Քորթոշեան Բ., նշվ., աշխ., էջ 21:

րուար 4)¹: Տապանասալը վերջերս ամրացուած է պեթոնէ քառանկին պատուանդանի մը վրան: XIX դարու վերջաւորութեան երկու համայնքները՝ առաքելական եւ կաթողիկէ, կը համաձայնին ու նոր գերեզմանատուն մը կ'ունենան գիւղէն քիչ մը հեռու տեղ մը (Սուսիը): Կիղիցիկը կը մնայ վերի թաղերու բոլոր հայոց սիրելի ուխտավայրը, ուր մատաղ կը զենուի ու *կիղիցիկ սայուր* կը բաժնուի հնավայրին մէջ աճած փշակաղնիի շուքին: Այստեղ 1981-ին թաղեցիք պեթոնէ խորան մը կը շինեն ի յիշատակ եկեղեցոյ մօտիկ հնամենի ջրհորին մէջ արկածեալ գոհերուն: Աստուածնայ տօնի առթիւ այստեղ կաթողիկէ համայնքը ուխտի կու գայ եւ կը հետեւի Պատարագին: Կաթողիկէ հայոց կողմէ հնավայրին տիրելու դատերը ատենը մէջ մը կը նորոգուին:

Ժողովուրդին մէջ հաւատք կայ, որ կիղիցիկը ունի իր պահապանները, ինչպէս երագներու մէջ յայտնուող *Կիղիցիկ Պէպէօր* (Կիղիցիկ պապուկը) եւ անոր ընկերակից եղջերաւոր օձը կամ *արվանտը* (վիշապը), որ իբր կը բնակի հնավայրի քարքարուտներուն ու մօտիկ *գապ* կոչուող աղբիւրին ընդերքը: Ոչ ոք կը համարձակի սրբավայրի ծառերէն ցախ կամ փայտ կտրել կամ անոր սահմանները գողնալով իր տարածքը մեծցնել:

Միւսը՝ *Ս. Մարութ*, կը գտնուի Քեսապի եւ Ներքի գիւղի միջեւ, Մամաս կոչուող վայրին մէջ, փշոտ կաղնիներու խիտ պուրակով մը ծածկուած ժառոտ բլուրի մը վրայ: Ան արեւմտեան պատին վրայ երեք խորշեր ունի, կեդրոնի խորշը խորանաձեւ է, իսկ կողմի երկու խորշերը՝ քառանկին: Տարածքը պարսպապատ է, մուտքը՝ արեւելքէն: Այժմ մեծ թիւով այցելուներ ունի:

¹ Ծանօթ չըլլալով այս եկեղեցոյ պատմութեան՝ անոր աւերակներուն առջեւ օտար հնախոյզեր ոչ ճիշդ եզրակացութիւններ ունեցած են, թիրիմացաբար գայն կապելով բիւզանդական շրջանին: Ֆրանսացի հնախոյզեր կը գրեն. «Կասիոսի հիւսիսային գառիթափին վրայ (պէտք է ըլլայ հարաւային) գտնուող Գարատուրան գիւղին մէջ ծառագարդ պուրակով վայր մը կայ, որ կը վայելէ շրջանի հայերուն մասնաւոր հոգածութիւնը եւ ուր ոչխարներ կը գոհուին անոնց կողմէ: Ճիշդ այս վայրին մէջ կրցանք գտնել բիւզանդական շրջանէն մնացած եկեղեցիի մը հետքերը: Իր կառոյցէն մնացած է միայն հիմնաքար մը փոքր չափագրութիւններով, երկարութիւնն է 9.50 մ., իսկ լայնքը՝ 6.25 մ.: Միակ գաւիթը կը վերջանայ արեւելեան ուղղութեամբ կիսաշրջանակաձեւ ծայրամասով: Տեղոյն վրայ գտանք խճաքարի մաս մը, զանազան խորանարդաձեւ գունաւոր քարերով (սեւ, դեղին, ձերմակ, կղմինտրագոյն), որոնք ազուցուած են թանձր շաղախի վրայ: Գտանք նաեւ քար մը բարձրաքանդակ խաչով, որուն չափերն էին 20 սմ. բարձրութիւն եւ 16 սմ. լայնք: Մօտակայ դաշտին մէջ գտնուեցան բազմաթիւ հին անօթներ եւ բիւզանդական շրջանէն դրամներ: Արդէն անցեալին այս վայրին մէջ գերեզմանաքար մը եւ տապանաքարի մը մէկ կտորը նկատուած է (**Jalabert L. et Monterde R.**, *Inscriptions Greques et Latins de Syrie*, t. III, Paris, 1953, *Inscriptions n° 1232 et 1233*): Նոյնը տեսած ենք **Սաասուէ Կ.**, Հայերու Ներկայութիւնը Սուրիական Ծովափին Վրայ // «Գեղարդ» տարեգիրք, գիրք Բ., Հայկէպ, 1976-1978, էջ 273): Օտար հնախոյզերը չափագրութեան մէջ նկատի առած են մատուղը իր շրջափակին մէջ առնող յետագային շինուած ցածկէկ պատը եւ ոչ բուն մատարան հիմքի պատը: Պէտք է նշել, որ Գարատուրանի բոլոր կիղիցիկներն ալ, հին թէ՛ նոր, ունին նոյն ձեւը. «Գաւիթը կը վերջանայ արեւելեան ուղղութեամբ կիսաշրջանակաձեւ ծայրամասով»: Նշուած տապանաքարերն ալ վերը նշուած հայատառ թրքերէն տապանաքարերն են ու կը վերաբերին XIX դարուն: Ասոնք լուրջ տուեալներ չեն կրնար ըլլալ Գարատուրանի այս եւ միւս կիղիցիկները բիւզանդական համերելու (տե՛ս **Չոլաքեան Յ.**, Քեսապ, հ. Ա., էջ 554, ծանօթ. թիւ 51):

Հրաշքներ կը պատմուին անոր մասին: Ուխտաւորներ հոն գոհեր կը մատուցեն, ուխտեր կը կատարեն, գումար կը դնեն խորանին: Անհաւանական չէ, որ ան հին դամբարանի մը մնացորդը ըլլայ: Ուխտավայրը կը գտնուի Քեսապի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ թաղականութեան խնամքին տակ (նկար 15 եւ 16): Արեւելեան մուտքով նման ժայռափոր դամբարան մը կայ Ներքի գիւղի մէջ: Մէկ արտաքին պատով երկգմբէթ իրար կից երկու դամբարաններ կան նաեւ Գարատուրան Գիւղի ծովափին, Ս. Սարգիս աւերակ եկեղեցոյ մօտիկ: Ասոնք սրբավայրեր չեն նկատուիր:

Ներքի գիւղը Ս. Աստուածածին կիղիցիկը կը գտնուի աղբիւրին առջեւ, վիթխարի սօսիին մօտիկ գերեզմանատան տարածքին մէջ: Սրբավայրին հիմքերը, խոյակ մը, սինի մը պատուանդանը տակաւին կ'երեւին: Սրբավայրին պատկանող խաչքարը տեղադրուած է կից աղբիւրի կառոյցին մէջ: Ան յստակ կերպով ԺԵ.-ԺԶ դարու հայկական խաչքարային արուեստի յատկանիշները ունի: Ըստ աւանդութեան՝ ներկայիս Քեսապ-Ներքի գիւղ տարածքին առաջին բնակավայրն է ասիկա: Յետագային բնակիչները ապահովութեան նկատառումներով կը մեկտեղուին Քեսապի մէջ: Ժողովուրդը առ այսօր Քեսապը *Գիւղ* (Գիւղ) կը կոչէ, իսկ նախկինը՝ *Նըրքը Գիւղ* (Ներքի Գիւղ) կամ *Էսկիւրան* (թրք. Էսկի Էօրան՝ հին գիւղ): 1939-ի սահմանագծումին հետեւանքով՝ Քեսապի համաժողովրդական ուխտագնացութեան վայրը՝ Պալլում (Պարլում), կը մնայ Թուրքիա: Քեսապի Առաքելական եկեղեցին կ'որոշէ համաժողովրդական ուխտագնացութեան օր ընել Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման Երկուշաբթին ու ուխտագնացութեան վայր կը նշանակէ Ներքի Գիւղի Կիղիցիկը: Կիրակի երեկոյ կը կատարուի մատաղներու զենում, կը սկսին մինչեւ լոյս տեւող ժողովրդական հանդէսներ, Երկուշաբթի կը պատարագէ Բերիոյ թեմի առաջնորդը եւ կ'օրհնէ հերիսան: 1959-ին, անոր կից կառուցուեցաւ Ս. Աստուածածին մատուռը. ունի երկաթ-պէթոնէ կառոյց: Կը գտնուի Քեսապի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ թաղականութեան խնամքին տակ (նկար 17):

Գիւղի առաքելական եւ կաթողիկէ համայնքներու ընտանիքները իրենց մեռելները կը շարունակեն թաղել հին կիղիցիկի տարածքին մէջ գտնուող գերեզմանատան մէջ: Աւետարականները կը գործածեն Քեսապի գերեզմանատունը:

Ներքի գիւղէն արեւելք, Թուրքիոյ սահմանագիծին մօտիկ կը գտնուի ուրիշ կիղիցիկ մը՝ *Միվտիկի* կամ *Միպտիկէն*: Բարբառային անունը կը բացատրուի իբրեւ Սուրբ Տիկին, որ համարժէք է արաբերէն *Մէխտաթ Ազրաս* անուան (Ս. Կոյս): Սրբատեղին փոքրիկ բլուրի մը վրայ գմբէթաւոր փոքրիկ կառոյց մըն էր, ճիշդ սահմանին վրայ, միակ շէնքը այս ամբողջ ամայութեան մէջ: Վերջերս թուրք սահմանապահները ուժանակով պայթեցուցին մատուռը, հիմքէն քանդեցին զայն: Լաթաքիոյ յոյն օրթոտոքսները իբրեւ ուխտավայր կառուցեցին երկաթ-պոթոնէ նոր մատուռ մը, սահմանէն քիչ հեռու: Լաթաքիոյ յոյները հոս Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման Կիրակի օրը կը կազմակերպեն համաժողովրդական ուխտագնացութիւն: Կը պատարագէ

յունաց առաջնորդը: Միպտիկէնի ուժին կը հաւատան շատերը՝ հայ, յոյն եւ այլազգի: Աւանդութիւններ կը պատմուին անոր մասին:

Քէօրքիւնէ գիւղին հարաւարեւելեան կողմը մինչեւ ԺԹ. դարուն սկիզբը կանգուն եղած է Ս. Ստեփանոս կիղիցիկը, որուն ատերակներուն շուրջ գիւղացիք տակաւին կը թաղեն իրենց մեռելները: Գիւղի տարեցներէն Սիրվարդ Աբելեանը, ծնեալ Չելեպեան, կը պատմէր, թէ իր մեծ հօր հայրը՝ Ստեփանոս անուն, եղած է մատրան վերջին եկեղեցականին՝ Տէր Ստեփանոսի մտերիմ բարեկամը: Իբր Տէր Ստեփանոս կը ցաւի եղեր իր խեղճացած հօտին ու անջքացած եկեղեցոյ համար: Ան խնդրած է գիւղացի Ստեփանոսէն, թէ «երբ մեռնիմ, զիս եկեղեցոյ դուռը թաղեցէք»: Սուրբ մարդ նկատուած է Տէր Ստեփանոսը: Ծերունի հոգեւորականը կ'անյայտանայ: Գիւղացիք ի գուր կը փնտռեն զինք երկար ժամանակ: Հաւատք կայ, թէ ոգեղինացած դէռ կ'ապրի այդ սուրբ վայրին մէջ, ուր ոմանց կը յայտնուի քունի ընթացքին, ճիշդ Գարատուրանի վերի թաղի սրբավայրին մէջ ապրող Կիղիցիկ Պապուկին պէս:

Տէր Ստեփանոսէն ետք մատուռը ուրիշ եկեղեցական չ'ունենար: Կը լքուի, կը քանդուի, բայց իր սրբութիւնը չի կորսնցներ: ԺԹ. դարու կիսուն, գիւղը կը վերականգնի, թէև շատ ընտանիքներ հոս միայն ամրան եղանակին կը յայտնուին: Բնակիչները մեծ մասով բողոքականութեան կը յարին: Կիղիցիկի տարածքին գերեզմանատունը կը շարունակէ գործածուիլ երկու համայնքներուն կողմէ: Գիւղի փոքրաթիւ առաքելականները չեն կրնար վերականգնել եկեղեցին:

Կիղիցիկի տարածութեան մէջ քանի մը փշոտ կաղնիներ կան: Անոնցմէ ցախ ու փայտ կտրելը մեղք կը նկատուի: Կը հաւատան, որ փորձանքներ կը բերէ, անբուժելի հիւանդութիւններու պատճառ կը դառնայ, նոյնիսկ օրինակներ կու տան: Անասուններու համաճարակէ ու այլ հիւանդութիւններէ վախցած գիւղացիք իրենց այծերու հօտերը կը քշէին ուխտատեղի: Խորանին պատուանդանին վրայ ցատկոյ առաջին կենդանին մատաղցու կ'ընտրէին ու տեղոյն վրայ կը զենէին: Ասիկա հօտը հիւանդութիւններէ կը փրկէր: Խորանին կից գտնուող փշոտ կաղնին այժմ վիթխարի ծառ է, ցողունը երկու գրկաչափ հաստութիւն ունի: Աճման ընթացքին խորանի պատը հետզհետէ մնացած է ցողունին մէջ: Անոր մէջ կիսովին թաղուած քանի մը քարեր տակաւին կ'երեւին ծառի մէկ հասակ բարձրութեան բունին վրայ: Մէկուն տակ գոյացած խոռոչին մէջ ուխտաւորներ մետաղադրամներ կը դնեն, իսկ ծառին տակ ուխտի աքլորներ կը մորթեն: Կիղիցիկի գօրութեան հաւատացած են նաեւ ալեւիներն ու թուրքերը (նկար18):

Կիղիցիկներու շարքին կը դասուի նաեւ Ծովու թաղի Ս. Ստեփանոս մատուռը, որ թէև նոր է, բայց կառոյցով մման է կիղիցիկներուն: Գարատուրանի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ քահանայ Տէր Պետրոս Բարուճեանի քաջալերութեամբ գիւղացիք կը ձեռնարկեն թաղին մէջ նոր մատոռան մը շինութեան, որ նաեւ կը գործածուի իբրև դպրոց: Ան 14x7 մ. տարածութեամբ ու հաստաբետ պատերով շէնք մըն է, որուն քարը գիւղացիք կը կտրեն քովի

քարահանքէն ու կիրն ալ հոն կը պատրաստեն: Խորանի ցցուածքը հիւսիս-արեւելեան պատին է: Կողքի պատերուն իւրաքանչիւրին վրայ ունի երկու զոյգ հանդիպակաց պատուհաններ: Տանիքը տափակ է, հողածածկ, որ կը կենայ փայտեայ երկու սիւներու վրայ հանգչած էշերու վրայ: Ներսի պատերը եղած են հողէ ձեփ: Դրան վրայ գետեղուած մարմարէ քարը ունի խաչաքանդակ եւ *ՌՅՕԷ, 1908*, իսկ մկրտութեան աւագանը՝ *1915 Փետր. 13* արձանագրութիւնները: Խորանի սեղանը ունի մարմարէ երկու զարդաքարեր: Եկեղեցոյ կոչնակը կախուած էր բակի ծառին վրայ: 1908-1947 թուականներուն Գարատուրանի Տէր Պետրոս քահանան ամէն ամսուան վերջին Կիրակին կը պատարագէր այս մատուռին մէջ (նկար 19 եւ 20):

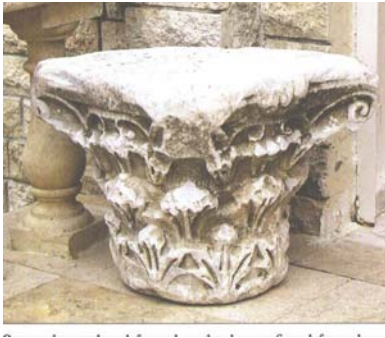
Ֆրանսահայ Երկիր եւ Մշակոյթ Միութիւնը վերանորոգեց ծածկը, պատուհաններն ու դուռը, ամրացուց պատերը: Կայ արձանագրութիւն. *Ս. Ստեփանոս Եկեղեցի Հայոց, նորոգեցաւ յամի տեսոն 1987, արդեամբ հայ ժողովրդեան*: Անկէ ետք տարին մէկ անգամ հոս պատարագ կը մատուցուի եւ լուռ օրերուն հայ եւ օտար, քրիստոնէայ եւ այլազգի մեծ թիւով այցելութիւններ կ'ունենայ: Յատկապէս զաւակ ունենալու խնդրանքով կիներ կը դիմեն անոր օգնութեան: Կը հաւատան անոր զօրութեան: Կը գտնուի Գարատուրանի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ թաղականութեան խնամքին տակ:

Նկար 1. Ս. Գեորգի կողքին գտնուող քարէ կամարապատ ծածկով կիսաքանդ շէնքը

Նկար 2. Ս. Սարգիս եկեղեցոյ արեւելեան կիսաշրջանաձեւ պատը՝ ներսէն դիտուած: Այժմ՝ ամբողջապէս քանդուած

Նկար 3. Քեօքքինէի Ս. Ստեփանոս կիղիցիկի մօտեկայքէն գիւղի Աւետ, եկեղեցի փոխադրուած խոյակ

Նկար 4. Ս. Գեորգի շրջակայքէն գտնուուած սիւնի խարխախ եւ խոյակ

Նկար 5. Ներքի գիւղի աղբիւրը՝ քովի կիղիցիկէն հոն տեղադրուած խաչքարով

Նկար 6. Ներքի գիւղի 2017-ին վերանորոգուած աղբիւրը: Խաչքարը Մարտ 2018-ին գիւղ ներխուժած ծայրահեղ իսլամիստներու գնդակներուն թիրախ դարձած էր

Նկար 7. Արամ գիւղի 1907-ին վերակառուցուած Ս. Ստեփանոս եկեղեցոյ հարաւային պատին ագուցուած նախկին կառոյցի խաչքարերէն մէկը

Նկար 8. Արամ գիւղի մօտիկ Ս. Աստուածածնայ վանքի Ս. Գեորգ եկեղեցին, մասնակի վերանորոգութեան ենթարկուած է 1903-ին

Նկար 9. Արամ գիւղի մօտիկ Ս. Աստուածածնայ վանքի Ս. Գեորգ եկեղեցոյ ներքնամասը: Գանձախոյզներ բռնուողին վերջերս քանդած են խորանին սեղանը ու բացած երկու մարդահասակ խորութեամբ փոս մը

Նկար 10. Քեսապցի ուխտաւորներ Պալլուսի ուխտավայրին մէջ, 1939-ն առաջ

Նկար 11. Քեսապի Ս Աստուածածին նախկին կիղիցիկէն պահպանուած 1809-ի արձանագրութիւնը. գրչագիրը տե՛ս Բաֆֆի Քորթոշեան, Քեսապի շրջանի պատմական յուշարձանները, ՀՃՈՒ հիմնադրամ, Երեւան, 2014, էջ 8

Ս Գ Գ Գ Գ Գ Գ Գ Գ Գ Գ Գ Գ
 Ա Ն Ո Ւ Ն Ս Ր Ր Ո Յ Ն Գ Է Ո Ր Ր Կ Յ
 Տ Ի Ն Կ Է Է Ն Գ Դ Ո Յ Ե Գ Է Ի
 Ա Է Ե Կ Է Է Է Է Է Է Է Է Է Է Է

Նկար 12. Ս. Գեորգի արձանագրութեան գրչագիրը. տե՛ս Բաֆֆի Քորթոշեան, Քեսապի շրջանի պատմական յուշարձանները, ՀՃՈՒ հիմնադրամ, Երեւան, 2014, էջ 21

Նկար 13.
Գարատուրանի ծովամերձ Ս.
Գեորգի արելելեան պատի
խորշը՝ խորանը

Նկար 14.
Գալեմտերեան-Մանճիկեան
թաղի կիլիցիկի հարաւային
պատէն անկիւն մը եւ
խաչքարը

Նկար 15.
Ս. Մարութի կեդրոնական
խորանը

Նկար 16.
Ս. Մարութի ընդհանուր տեսքը՝ վերջերս
ցանցապատուած կեդրոնի խորանով

Նկար 17.
Ներքի գիւղի կիլիցիկէն մնացած երկու
սրբատաշ քար՝ սրբազան կաղնիին տակ

Նկար 18. Քեօրքիւնէի Ս. Ստեփանոսը. հաստաբետտ կաղնիի բունին կ'երեւին խորանի քանի մը քարերը

Նկար 19. Գարատուրանի Ծովու թաղի Ս. Ստեփանոսը

Նկար 20. Ս. Ստեփանոսի դրան առջև սրբացուած դափնին

Акоп Чолакян – Древние церковные структуры Кесабского района до разделения конфессий

В статье на основе полевых исследований, бесед с народом и письменных источников представлены церковные структуры Кесаба, которые местные жители называли “кихицик” (“небольшие церкви”). “Кихицик” – это небольшие церкви сельских или районных общин с прилегающим кладбищем. Это позднесредневековые структуры, заброшенные и разрушенные вследствие насилия, совершенного со стороны Османской империи по отношению к населению, стихийных бедствий, это места паломничества, у которых есть просители и посетители начиная с XIX века до сих пор.

Hakob Cholakyan – The Ancient Churches of The Kessab Region before the Division of Denominative Communities

Based on field research, popular talks and collections of sources, the article presents the church-domed structures of the Kessab region, which are called Gighitsigs - small Armenian churches. The Gighitsigs are small churches in rural or district communities surrounded by a cemetery. These are late medieval structures, abandoned and demolished as a result of the violent movements of the Ottoman Empire, natural disasters and the 19th century denomination conflicts. Some of them have solicitor visitors to this day and they are pilgrims.

Ներկայացվել է 23.11.2018

Գրախոսվել է 18.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

**ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԻ ՇՈՒՐՋ***

Բանալի բառեր – միջնադար, տապանաքարեր, կոթող-տապանաքարեր, վիմագրեր, համաչափ-եռանկյունաձև, անհամաչափ-եռանկյունաձև, անհամաչափ-աստիճանաձև շիրմաքարեր

Քրիստոնեության ընդունմամբ, դավանաբանական մի շարք փոփոխությունների հետ մեկտեղ, վերաիմաստավորվեցին նաև ընկալումները հանգուցյալի և գերեզմանի մասին: Այսուհետ գերեզմանը համարվում էր ոչ թե վերջնական հանգրվան, այլ միայն հանգստավայր, որտեղ նա ժամանակավոր քուն էր մտնելու, ննջելու էր մինչև հարություն առնելը¹: Ուստի պատահական չէ, որ դարերի ընթացքում գերեզմանների վրա դրվել են դրանց տեղը ցուցող, հանգուցյալի հիշատակը վառ պահող բազմատիպ կոթողներ, որոնք մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվում են «մահարձան», «արձան» անուններով: Օրինակ, պատմահայր Մովսես Խորենացին ընդհանրական ձևով օգտագործում է «մահարձան» բառը: Արտաշեսի ու Երվանդի հակամարտության և վերջինիս մահվան առնչությամբ նա գրում է. «Բայց Արտաշիսի յիշեալ, թէ խառնուած Արշակունւոյ է Երուանդ՝ հրամայէ զդի նորա թաղել մահարձանօք»²: Հովհան Մամիկոնյանն «արձան» բառը հիշատակում է որպես տապանաքար. «և հատեալ գերեզմանս և կանգնեցին ի վերայ արձանս»³: Եղիշեն Վարդանանց պատերազմի նահատակների մասունքներն ամփոփելու առիթով հիշատակում է. «Բազում արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա, և անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա»⁴: «Արձան» բառը որպես գերեզմանաքար օգտագործվում է նաև հետագա դարերում⁵:

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 16YR6A026 ծածկագրով գիտական թեմայի («Հայաստանի միջնադարյան թաղման կառույցները և տապանաքարերը (5-13-րդ դդ.)») շրջանակներում:

¹ **Շմիդտ Ա.**, Հայոց թաղման ծէսը մահացածների պաշտամունքի հին քրիստոնեական հաւատալիքների շրջանակում // Գանձասար աստվածաբանական հանդես, Զ, Երևան, 1996, էջ 83-84:

² **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, գիրք երկրորդ, ԽԶ, էջ 204:

³ **Մամիկոնյան Հ.**, Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, էջ 95:

⁴ **Եղիշեն**, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, աշխատասիրությամբ Ե. Տեր-Մինայանի, Երևան, 1957, էջ 203:

⁵ Դիվան հայ վիմագրության, Լոռու մարզ, պրակ IX, Երևան, 2012, էջ 223, թիվ 441:

Վաղմիջնադարյան կոթողների ուսումնասիրությանն անդրադարձած մեծանուն հայագետ Գ. Հովսեփյանը քառակող հուշայունները համարում է գերեզմանային հուշարձաններ, որոնք Հայաստանում տարածված էին քրիստոնեության սկզբնական շրջանում¹: Մակայն հետագա ուսումնասիրությունները փաստեցին, որ քառակող կոթողների կանգնեցման շարժառիթները տարբեր են²: Ուշագրավ է, որ Հայաստանում պահպանված կոթողների պեղումներից թաղումներ գտնվել են ընդամենը երկու հուշարձանից՝

1. Քասաղի բազիլիկայի պեղումների ժամանակ տաճարի հարավարևելյան անկյունում հայտնաբերված հուշակոթողի սալերի կենտրոնում բացված խորշում գտնվել են մեծահասակի և երեխայի կմախքներ³:
2. 2018 թ. Անգեղակոթի Ս. Վարդան եկեղեցու պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է հիմնահողային 9 թաղում, որոնց վրա կանգնեցված է եղել հուշայուն, որի բեկորները սփռված էին շուրջը⁴: Իսկ Երեւույքի հուշակոթողներից մեկի պատվանդանի՝ 2013 թ. պեղումների ժամանակ որևէ թաղում չի հայտնաբերվել⁵:

Վաղմիջնադարյան գերեզմանային քարակոթողների ուսումնասիրության կնճռոտ հարցերից է կոթող-տապանաքար համատեղ գոյության հնարավորությունը: Հայտնի է, որ հետագա դարերում խաչքար (կոթող)-տապանաքար համատեղությունը լայն տարածում է գտնում, որոնց անխաթար բազմաթիվ օրինակներ պահպանվել են տարբեր հնավայրերում⁶: Փոխարենը մեզ հասած վաղմիջնադարյան կոթողները հանդես են գալիս առանց տապանաքարի, և հակառակը: Եվ եթե պահպանված հարյուրավոր կոթողներ չեն գտնվել իրենց նախնական վայրում, և վերջնականորեն պարզված չէ՝ արդյոք գերեզմանների վրա դրված քառակող կոթողներն ունեցել են առանձին տապանաքարեր, թե ոչ, ապա հստակ է, որ առնվազն V դարից տարածում ստացած երկթեք տապանաքարերը չունեն կոթողներ:

¹ Տե՛ս **Հովսեփյան Գ.**, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, Կ. Երևան, 1987, էջ 153-189:

² Տե՛ս **Ազարյան Լ.**, Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, էջ 58-59, **Գրիգորյան Գ.**, Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, Երևան, 2012, էջ 31-34:

³ Տե՛ս **Սահինյան Ա.**, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 54-55:

⁴ Տե՛ս **Ալեքսանյան Տ.**, Անգեղակոթի Ս. Վարդան եկեղեցու 2018 թ. պեղումների հաշվետվությունը, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ:

⁵ Տե՛ս **Տոնապետյան Պ.**, Նոր պրպտումներ Երեւույք հնավայրում, Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները, Հայագիտական երկրորդ համաժողովի զեկ. ժող., Երևան, 2014, էջ 231:

⁶ Տե՛ս **Պետրոսյան Հ.**, Խաչքար, ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2007, էջ 339-341:

Վերջին տարիներին Հայաստանի տարբեր շրջաններում ուսումնասիրված և չափագրված (Ճարտարապետ Սոսե Աղայան) վաղմիջնադարյան շուրջ երկու տասնյակ տապանաքարերից ներկայացնելու ենք դրանց ձևերը, զարգացման ընթացքը բնորոշող ութ օրինակ¹:

Վաղմիջնադարյան տապանաքարերը, դրանց տեսակները, գտնվելու հանգամանքները հետազատողների կողմից մանրամասն դիտարկման չեն ենթարկվել և դրանց անդրադարձել են միայն արձանագրությունների վերծանման կապակցությամբ: Վաղմիջնադարյան տապանաքարերի մասին համեմատաբար լավ նկարագրություն է տվել Կ. Ղաֆադարյանը. «Երկթեք տապանաքարերը Հայաստանում սկիզբ են առնում թևավոր խաչերի հետ միասին ամենաուշը՝ V դարում, և հարատևում են մինչև XII դարի վերջերքը: Նկատելի է, որ հնագույն երկթեք տապանաքարերն ավելի լայն նստվածք ունեն, իսկ հետադարյաններն ավելի ամփոփ և համեմատաբար բարձր են»²: Այսպիսով, նախորդ ուսումնասիրություններից գիտենք միայն, որ վաղմիջնադարյան երկլանջ տապանաքարերի նիստերը համեմատաբար լայն են:

Վերջին տարիների հնագիտական պեղումների և պատահական գտածոների տվյալները հնարավորություն են ընձեռում ներկայացնել վաղմիջնադարյան տապանաքարերի բազմատիպությունը՝ ինչպես նիստերի լայնության, այնպես և ձևերի առումով, և տալ թվագրության առավել հստակ սահմաններ:

Ըստ Կ. Ղաֆադարյանի՝ երկթեք տապանաքարերն այդ տեսքն են ստացել սարկոֆագի վրա դրվող կափարիչի ձևից³, որը փաստվում է թե՛ հռոմեական սարկոֆագների դիտարկումով, որոնք, իհարկե, ունեն ավելի շքեղ հարդարանք, և թե՛ վաղմիջնադարյան օրինակներով (գծ. 1):

Տապանաքարերի վրա հանգուցյալի անունը հիշատակող գիրն ի հայտ է գալիս համեմատաբար ուշ՝ VI դարի վերջից, և հավանաբար պայմանավորված է ննջեցյալի անունը հիշելու և այն վառ պահելու ակնկալությամբ, երևույթ, որն իր իմաստաբանական ամբողջական պատկերը ստացավ խաչքարային մշակույթում⁴ և լավագույնս ամփոփվեց մեկ նախադասության մեջ. «Ձեռքս փտի հող դառնայ, գրեալ գիրս յիշատակ մնայ»⁵:

Մեր ուսումնասիրած շուրջ երկու տասնյակից ավել վաղմիջնադարյան տապանաքարերից արձանագիր են 8-ը, որոնք կարելի է թվագրել VI դարի վերջով-VII դարով՝ հիմք ընդունելով տառաձևերը: Վաղ միջնադարյան տապանաքարերի թվագրությունը կատարվել է ըստ տառաձևերի, ըստ

¹ Բոլոր տապանաքարերը կերտված են տարբեր երանգի տուֆերից:

² **Ղաֆադարյան Կ.**, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 244:

³ Տե՛ս Սույն տեղում, էջ 245:

⁴ Տե՛ս **Պետրոսյան Հ.**, Խաչքարը և հիշատակի միջնադարյան ընկալումը // Հայոց պատմության հարցեր, թիվ 6, Երևան, 2005, էջ 198-211:

⁵ **Աբրահամյան Ա.**, Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973, էջ 311:

միջավայրի դիտարկման և հազվադեպ՝ ըստ շերտագրության: Ցավոք, V-VII դդ. տապանաքարերի թվակիր օրինակներ մինչ օրս հայտնի չեն:

Վաղմիջնադարյան երկթեք տապանաքարերից վաղագույն արձանագիր օրինակը թվագրվում է V դ. և հայտնի է Թալինից¹: Այն ունի բավականին փոփոխ նիստեր և երեք տողից բաղկացած արձանագրություն՝ խաչի պատկերով սկսվող, հանգամանք, որը բնորոշ է գրեթե բոլոր արձանագիր օրինակներին (նկ. 1):

գծ. 1

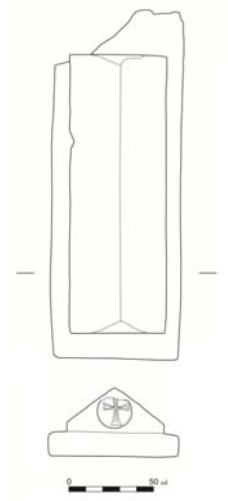
նկ. 1

Երեբույքի տաճարին համաժամանակ (այսինքն՝ V-VI դդ.) կարելի է թվագրել հարավային կողմում գտնվող տապանաքարերից մեկը, որի վրա պատկերված է շրջանի մեջ ներառված հավասարաթև խաչի պատկեր (գծ. 2, նկ. 2): Հունական կոչվող այս խաչերը լայնորեն տարածված էին վաղմիջնադարյան Հայաստանում. դրանցով զարդարվում էին թե՛ եկեղեցական կառույցների տարբեր հատվածները, թե՛ կոթողները²: Ավելի ուշ դրանց ավելացան նաև տապանաքարերը, որոնք տարբեր հատվածներում ունեն խաչանշանը (Երեբույքի դեպքում խաչը պատկերված է երկայնական նիստերից մեկի վրա): 2018 թ. Աղցքում հայտնաբերված տապանի հավասարաթև խաչերը լանջերից մեկի վրա փորագրված են, իսկ ահա Չիչխանավանքում հայտնաբերվել է սալարկղային թաղում, որի գլխաքարը հավասարաթև խաչի պատկերով տուֆե սալ է³:

¹ Տապանաքարը ցուցադրվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում: Տե՛ս Գրի հավերժությունը, ցուցահանդես հայ գրատպության 500-ամյակի առթիվ, Երևան, 2012, էջ 26:

² Տե՛ս Պետրոսյան Հ., Խաչքար, ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, էջ 31-36:

³ Տե՛ս Նալբանդյան Ա., Ալեքսանյան Տ., Միրիջանյան Դ., Չիչխանավանք, Երևան, 2015, էջ 36, նկ. 7:

գծ. 2

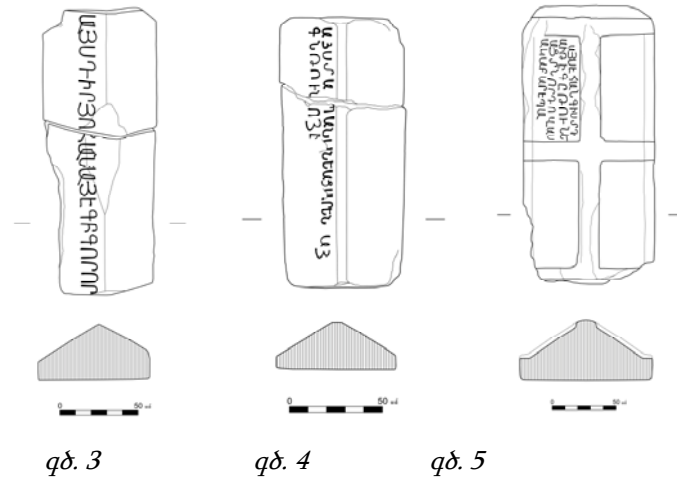
նկ. 2

Առաջին հայացքից գրեթե բոլոր տապանաքարերը միանման են, սակայն մանրամասն դիտարկումները փաստում են, որ չափերով, նիստերի լայնությամբ, անկյունների բացվածքով դրանցից ոչ մեկը չի կրկնում մյուսին: Այս հանգամանքը խիստ բնորոշ է V-VIII դարերի տապանաքարերին, ի տարբերություն XI-XIII դարերի, երբ տապանաքարերի նիստերի և անկյունների ձևավորումը խիստ համաչափ է:

Տառածներից ելնելով՝ VI դարով է թվագրվում Դվինում հայտնաբերված Յոհանի տապանաքարը, որին համաժամանակյա են Ջովունիի Ս. Վարդան եկեղեցու հյուսիսային հատվածից գտնված¹ սալատապանը (գծ. 3, 4), ինչպես նաև Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող Դավիթ Գնթունու շիրմաքարը² (գծ. 5): Սակայն չափերով, ձևավորումով այն առանձնանում է մյուս բոլոր տապանաքարերից: Դրա երկու նիստերը բաժանված են երկու հատվածների, իսկ արձանագրությունը փորագրված է միայն մի մասում: Այնպիսի տպավորություն է, որ մյուս հատվածները ևս նախատեսված են եղել հիշատակագրերի համար, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դրանք չեն արվել:

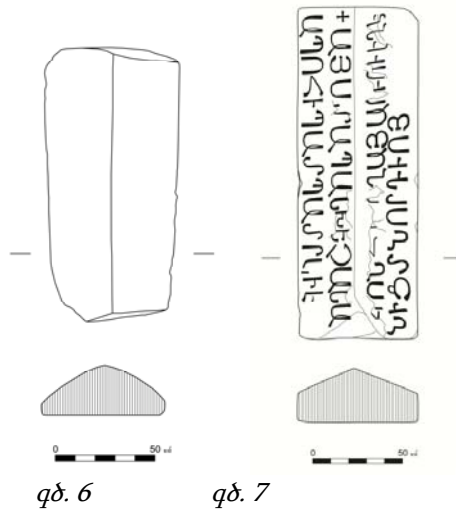
¹ Դժվար ընթեռնելի արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը. ԱՅՍ Է ՏՄՊԱՆ. ՆԵԱՅ ՎՐԵՆԱՅ ԳՆԹՈՆՆՈՅՆ Ե: Տե՛ս Պետրոսյան Վ., Ջովունիի արձանագրությունները // «ՊԲՀ», 1980, թիվ 3, էջ 305:

² Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 244-245:

Տապանաքարի պարզ մշակման նմուշ է Թալինի Ս. Քրիստափոր եկեղեցու հյուսիսային կողմում գտնվող գերեզմանաքարի վաղ օրինակներից մեկը, որը համաժամանակյա է հոգևոր կառույցին և թվագրվում է VII դարով (զձ. 6):

Այս ժամանակաշրջանի տապանաքարերի շարքում ուշագրավ է նշանավոր գործիչ Խեչան Առավելյանի շիրմաքարը՝ Էջմիածին քաղաքի մշակույթի տան հարևանությամբ հայտնաբերված, որի մասին հիշատակում է պատմիչ Սեբեոսը¹ (զձ. 7): Այսպիսով, Խեչանի տապանաքարն այն եզակիներից է, որի թվագրությունը հստակ է և հիմնված է ինչպես տառաձևերի, այնպես և պատմական աղբյուրներում հիշատակությունների վրա:

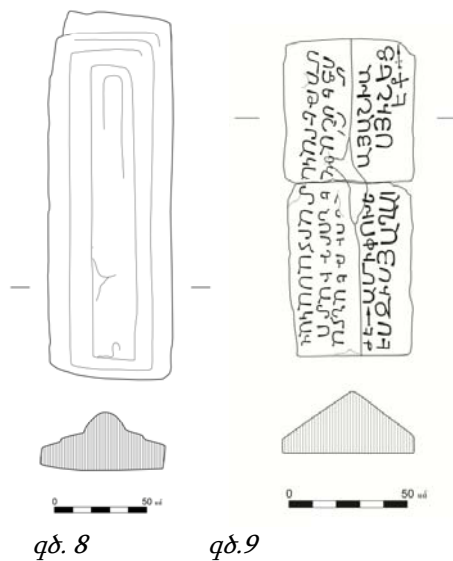

¹ Տե՛ս **Կարախանյան Գ., Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Հարությունյան Պ.**, Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ // «ԲԵՀ», 1992, թիվ 2, էջ 158-160, **Հարությունյան Ա.**, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 354:

Վաղ միջնադարյան գերեզմանոցներում (Եղիպատրուշ, Արուճ, Աղք, Չիչխանավանք)¹ հանդիպում են նաև աստիճանաձև տապանաքարեր, որոնք հանդես են գալիս երկթեք շիրմաքարերի հետ: Դրանց հարող հնագիտական միջավայրի և շերտագրական դիտարկումների հիման վրա տապանաքարերի այս օրինակները կարելի է թվագրել VII-VIII դարերով (զծ. 8):

Կոտայքի մարզի Գողթ գյուղի դպրոցում է պահվում 1980-ական թթ. այստեղ բերված տապանաքարը, որն ուշագրավ է նրանով, որ գործ ունենք հայոց մեծ թվականով արձանագրված առաջին տապանաքարի հետ, որը, ըստ վիմագրագետների, կարելի է թվագրել VIII դ.²: Ընդգծենք, որ այն իր կերտվածքով էականորեն չի տարբերվում նախորդ դարերի տապանաքարերից (զծ. 9):

Հիմք ընդունելով վաղմիջնադարյան տապանաքարերի կտրվածքները՝ կարելի է առանձնացնել շիրմաքարերի երեք տեսակ՝ 1. համաչափ-եռանկյունաձև, 2. անհամաչափ-եռանկյունաձև, 3. անհամաչափ-աստիճանաձև:

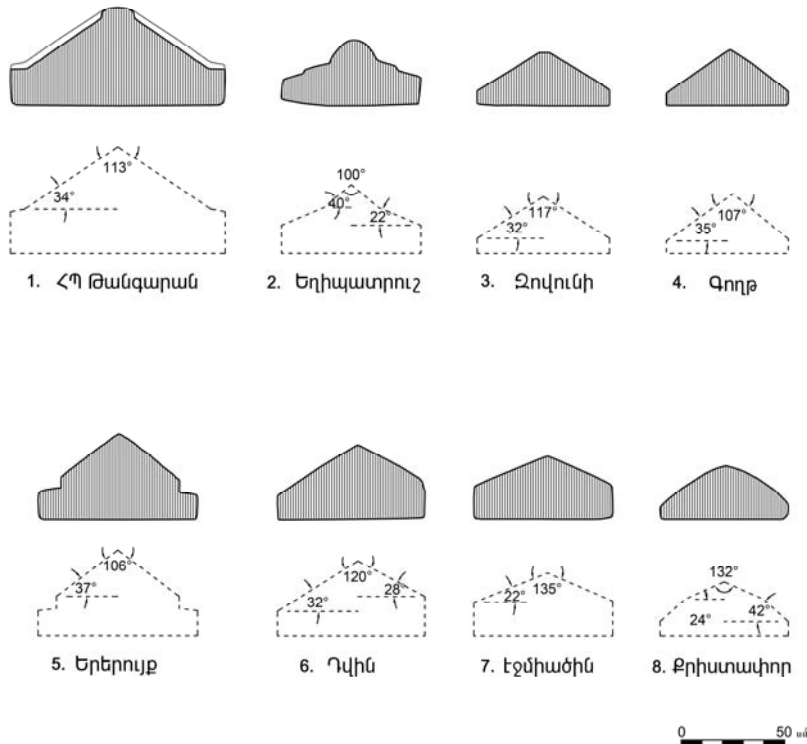
Համաչափ եռանկյունաձև տապանաքարերի լավագույն օրինակներից են Դավիթ Գնթունու (ՀՊԹ), Երերույքի, Ջովունիի, Գողթի, Էջմիածնի օրինակները (աղ. 10, նկ. 1, 3, 4, 5, 7), որոնց գագաթների անկյունային հատվածները տատանվում են 135°-106° միջակայքում, իսկ նիստերի բացվածքները համաչափ են՝ 22°-37° սահմաններում:

¹ Տե՛ս Նալբանդյան Ա. և ուրիշներ, նշվ. աշխ., աղ. IV, նկ. 6-7:

² Տե՛ս Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Վիմագրագիտական էսքիզներ-2 // «ՊԲՀ», 2012 թիվ 3, էջ 94-95:

Անհամաչափ-եռանկյունաձև օրինակներից առանձնացրել ենք Դվինի և Ս. Քրիստափորի տապանաքարերը (աղ. 1, նկ. 6, 8): Նշվածներից առաջինի գագաթի անկյունը 120° է, երկրորդինը՝ 132° , իսկ նիստերի անկյունները խիստ տարբեր են. Դվինի տապան՝ 32° - 28° , Ս. Քրիստափոր՝ 24° - 42° :

Անհամաչափ-աստիճանաձև տապանաքարն աղյուսակում ներկայացված է Եղիպատրուշի օրինակով (աղ. 1, նկ. 2), սակայն նմանօրինակ շիրմաքարեր հայտնի են նաև Արուճից, Աղցքից, Չիչխանավանքից և հանդիպում են երկթեք տապանաքարերի հետ կողք կողքի և թվագրվում նույն ժամանակաշրջանով՝ VII-VIII դդ.:

Աղյուսակ 1: Տապանաքարերի նիստերի բացվածքները (բոլոր չափագրությունները՝ ճարտարապետ Ս. Աղայանի)

Այսպիսով, թեև առաջին հայացքից վաղմիջնադարյան տապանաքարերը թվում են միատիպ, սակայն մանրամասն դիտարկումները ցույց են տալիս, որ դրանք տարբեր են ինչպես չափերով, քարի մշակումով, այնպես և նիստերի բացվածքներով, ձևավորումով:

Диана Мириджанян – Замечания о раннесредневековых надгробиях Армении

Исследования надгробных памятников имеют важнейшее значение. В частности, надгробные надписи раскрывают новые исторические лица, которые играли важную роль и о которых молчат другие исторические источники. В последние годы нами было изучено около двух десятков раннесредневековых надгробий, известных в разных регионах Армении. Из них в статье представлены восемь примеров, которые наилучшим образом описывают их формы, путь развития и произошедшие изменения. Основываясь на разрезах надгробий, мы выделили три типа плит: пропорциональные треугольные, непропорциональные треугольные, непропорциональные градуированные, которые подробно описаны в статье на разных примерах.

Diana Mirijanyan – Remarks on the Early Medieval Tombstones of Armenia

Tombstone studies are very important. Especially the inscriptions on gravestones reveal new historical persons who played an important role but are not mentioned in other historical sources. In recent years, we have studied about two dozen early medieval tombstones, known from different regions of Armenia, of which eight examples are presented in the article that best describe their forms, the path of development and the affected changes. Based on the cuts of gravestones, three types of slabs are distinguished: proportional triangular, disproportionate triangular, disproportionate graded, which are described in detail in the article on various examples.

Ներկայացվել է 06.11.2018

Գրախոսվել է 18.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԱՐՈՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ԳՐՔԻ ԳՈՎԱԶԳԸ ԹԻՖԼԻՍԱԶԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ (1846-1865 թթ.)

*Բանալի բառեր – «Կովկաս», «Կռունկ Հայոց աշխարհին», «Մեղու Հայաստանի»,
Էնֆիաճյանների գրավաճառանոց, գրահրատարակչություն, գովազդ*

Գովազդի զարգացման պատմությունն ուսումնասիրողները նշում են, որ տպագիր գովազդի սկզբնավորումից ի վեր՝ գրահրատարակչական արտադրանքի գովազդային հաղորդումները, մասնավորապես գրքային նորույթների մասին ծանուցումները շուրջ մեկ դար «առաջատար դիրք էին զբաղեցնում առևտրային տեղեկատվության ընդհանուր համակարգում»¹: Գրահրատարակչությունը նպաստավոր հող ստեղծեց գովազդի տեսակների ու ժանրերի զարգացման համար և «խթանեց լրագրային ու ամսագրային գովազդի զարգացումը»²: Պարբերական մամուլն իր հերթին նոր հնարավորություն ընձեռեց գրահրատարակչությամբ զբաղվող ձեռներեցներին ու հեղինակներին իրենց ապրանքի գովազդի համար և գրքի շուկայում դարձավ տեղեկացման ամենաարագ և արդյունավետ միջոցը:

Պարբերական մամուլում թիֆլիսահայ գրքի գովազդն ունի զարգացման որոշ առանձնահատկություններ, որոնք պայմանավորված են քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային գործոններով: Մեր ուսումնասիրությունն ընդգրկում է 1846-1865 թթ. ժամանակահատվածը, որը կարելի է անվանել սկզբնավորման շրջափուլ: Դրա մեկնարկ է համարվում թիֆլիսահայ առաջին պարբերականի «Կովկաս»-ի հրատարակման տարեթիվը, իսկ ավարտը պայմանավորում ենք 1865 թ. ապրիլի 6-ին «Գրաքննության և մամուլի մասին ժամանակավոր կանոններ»-ում կատարված բազմաթիվ փոփոխություններով, որոնցով որոշակի ազատություններ տրվեցին գրահրատարակչական գործունեությամբ զբաղվողներին, ավելացան ու փոխվեցին գրքի արտադրության և տարածման ձևերը, որոնց շնորհիվ ձևափոխվեց նաև գրքի գովազդի համակարգը:

Դեռևս 1820-ական թվականներին արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցին մտադրություն ուներ հրատարակել գիտական եռամսյա պարբերական՝

¹ Ст' у Ученова В., Старых Н., История рекламы, СПб., 2003, с. 101.

² Передний Д., Реклама книги: модификация и тенденции развития, дисс. канд. фил. наук., М., 2005, с. 39.

«Տարեգրությունն հայոց գրագիտական» վերնագրով, որտեղ պետք է տպագրվեին «յայտարարությունք նորանոր գրեանց՝ որ տպագրեալ լինին յորևից տեղի աշխարհի, հանդերձ մարդավարական քննութեամբ, գովասանական և քաջալերական ճառաբանութեամբ, նաև ծանուցումն անուանց գիտնական արանց հայոց յոր քաղաք կամ գիւղ և գտանիցեն»¹:

Ակնհայտ է, որ պարբերականի հիմնադրման ծրագրում հաշվի էին առնվել հայ և օտարալեզու այլ պարբերականների ավանդույթները, այն է՝ տեղեկություններ հաղորդել նորատիպ գրքերի, դրանց արժեքի, հրատարակության և վաճառքի վայրի մասին, քննել ստեղծագործությունների բովանդակությունը, գնահատել հրատարակչական աշխատանքը և այլն: Տվյալ ժամանակաշրջանում պարբերական մամուլի գլխավոր առաքելությունը համարվում էր ընթերցանության քարոզչությունը և լուսավորության տարածումը: Սակայն Ներսես արքեպիսկոպոսի մտադրությունը մի շարք պատճառներով կյանքի չկոչվեց: Թիֆլիսահայ պարբերական մամուլի առաջնեկ «Կովկաս»-ը հրատարակվեց 1846 թ.: Հենց այս շաբաթաթերթում սկսեցին տպագրվել գրքերի հայալեզու գովազդային հաղորդումները:

Թիֆլիսահայ առաջին պարբերականների խմբագիրները փորձում էին հետևել գրքի գովազդման ընդունված ավանդույթներին, սակայն մատենագիտական տեսության և հայտարարությունների բաժիններում գրքերի մասին տպագրվող հաղորդումների ձևերը երբեմն միմյանցից չէին տարբերվում, քանի որ տեղեկատվությունը համակարգված չէր. առևտրային հաղորդումները և գրախոսությունները հաճախ ունենում էին նույն կառուցվածքը, շարադրման նույն ոճը ու կարող էին տպագրվել տարբեր ենթավերնագրերի և խորագրերի ներքո: Օրինակ՝ «Կովկաս» շաբաթաթերթը (1846-1847) «Քերականութիւն հայկական լեզուի» աշխատության մասին ազդը տպագրում է «Նորատիպ մատենք» ենթավերնագրի տակ², նույն հաղորդագրությունը թերթի հաջորդ համարներից մեկում տպագրվում է առանց ենթավերնագրի՝ նախորդ տեքստից բաժանված զարդանշանով³, իսկ մի շարք այլ դեպքերում գրքերի գովազդները ներկայացվում են «Հայտարարութիւնք» բաժնում⁴: «Մեղու Հայաստանի» թերթը (1858-1886) գրքերի մասին գովազդային հաղորդագրությունները տպագրում էր «Յայտարարութիւնք»⁵ կամ «Մատենագրական տեղեկութիւնք»⁶ բաժիններում, իսկ, օրինակ, Էնֆիաձյանների գրավաճառանոցի «Գրեանց ցուցակը» ներկայացնում էր առանց որևէ խորագրի⁷: «Կռունկ Հայոց

¹ Երիցեան Ա. Դ., Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցի, որ ՚ի Թիֆլիզ (1824-1899 թ.), հ. Ա. (1824-1850 թ.), վեց պատկերով, Թիֆլիզ, 1898, էջ 132:

² Տե՛ս «Կովկաս», 1847, թիվ 1:

³ Տե՛ս նույն տեղում, 1847, թիվ 4:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 1847, թիվ 36:

⁵ Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1858, թիվ 47:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 1861, թիվ 37:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1858, թիվ 33:

աշխարհին» հանդեսը (1860-1864) նոր գրքերը ներկայացնում էր «Նորատիպ գրեանք»¹, «Նորատիպ մատեան»² բաժիններում, իսկ օրացույցները և ինքնագովազդները՝ հայտարարությունների³: Արձանագրենք նաև, որ սակավաթիվ դեպքերում հայտարարությունների բաժնում տպագրվում էին հրատարակված գրքերում նկատված սխալների և անճշտությունների ուղղումները⁴:

Չնայած ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գրքի գովազդի ներկայացման ձևը և տեղը անկանոն դրսևորումներ ունեին, այնուամենայնիվ ակնհայտ է, որ հայ հրատարակիչները և խմբագիրները գրքի գովազդը հիմնականում առանձնացնում էին այլ ապրանքների կամ ծառայությունների գովազդներից, ինչը պայմանավորված էր հրատարակիչների և խմբագիրների՝ գրքի և ընթերցանության նկատմամբ հատուկ դիրքորոշմամբ. նրանց համար «հանրային օգուտը և անձնական շահը եղել են անբաժանելի հասկացություններ»⁵:

Պատահական չէ, որ 1861 թ. «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագիր Ստեփանոս քահանա Մանդինյանը հայտարարեց, որ հաջորդ տարվանից պատրաստվում է առանձին բաժնով տեղեկություն հրատարակել «ազգի միջումը բոլոր նորատիպ գրեանց մասին (Библиография)՝ ավելացնելով իրա համառոտ ծանոթութիւնը»⁶, և այդ նպատակով դիմել է տպարանների վերատեսուչներին և նորատիպ մատյանների հեղինակներին՝ մեկական օրինակ հատկացնելու կամ համառոտ տեղեկություն տալու՝ նշելով գրքի անունը, հատորների թիվը, տպագրության ժամանակը, հեղինակի, թարգմանչի կամ հրատարակչի անունը և ազգատոհմը: Այդուհանդերձ, չնայած Ստ. քահանա Մանդինյանցի այդ նպատակը չի իրագործվում, և 1862 թ. նրա խմբագրած թերթում մատենագիտական բնույթի գովազդ տպագրվում է ընդամենը երեք անգամ, այնուամենայնիվ փաստ է, որ խմբագիրը գրքի գովազդի տպագրման հարցում շահադիտական նպատակ չի հետապնդել: Նշենք, որ գրքերի գովազդային հաղորդագրությունների գերակշռող մասը տպագրվում էր անվճար. հեղինակներից պարզապես պահանջվում էր գրքի մեկ կամ մի քանի օրինակ նվիրել խմբագրությանը:

Բացի այդ՝ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Թիֆլիսում լրագիր կամ հանդես հրատարակելու համար տպարանի ընտրության մեծ հնարավորություն չկար: Եթե թերթի հիմնադիրը չուներ իր սեփական տպարանը, ապա նա փոխանակման կարգով իր էջերը տրամադրում էր տպարանատերերի հայտարարություններին: Փոխանակման կարգով էին տպագրվում նաև գրա-

¹ Տե՛ս «Կռունկ հայոց աշխարհին», 1860, թիվ 4:

² Տե՛ս նույն տեղում, 1861, թիվ 2:

³ Տե՛ս նույն տեղում, 1860, թիվ 11:

⁴ Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1860, թիվ 33:

⁵ **Куприянова Т.**, Предпринимательство в книжном деле: историография, история, тенденция развития, М., 2012, с. 19.

⁶ Հայտարարութիւն // «Մեղու Հայաստանի», 1861, թիվ 37:

վաճառների հայտարարությունները, քանի որ նրանք զբաղվում էին պարբերականի բաժանորդագրության գործով, իսկ հետագայում՝ նաև վաճառքով: Բնականաբար, եթե պարբերականի հիմնադիրը նաև տպարանատերն էր կամ գրավաճառատան սեփականատերը, ապա նա անձնական շահագրգռվածություն ուներ առաջինը տեղեկացնելու հանրությանը նորատիպ գրքերի մասին:

Գովազդվող գրքերի թեմատիկայում մեծ տեղ էր զբաղեցնում ուսումնական, պատմական, բանահյուսական և թարգմանական գրականությունը: Որպես կանոն, այդ գրքերը ներկայացվում էին ոչ թե նրանց սպառողական նշանակությունն ընդգծելու, այլ գեղագիտական, կրթական, դաստիարակչական առավելությունները շեշտելու, հասարակությանը լուսավորելու և ընթերցանությունը տարածելու նպատակով:

Ըստ առաջարկի տեսակի՝ գրքերի գովազդները կարող ենք բաժանել հետևյալ խմբերի.

ա) **Գրքերի մեծաքանակ վաճառք.** այս դեպքում գիրքը ներկայացվում է որպես ապրանք, որի իրացման համար համագործակցության առաջարկ է արվում գրքի վաճառքով զբաղվող և շահագրգիռ անձանց: Որպես կանոն, մանրամասն նշվում են գործարքի պայմանները: Օրինակ՝ «Այբբենական հայերէն լեզուի» հրատարակության գովազդում նշված է. «Մէկ մէկ գնողի համար գինն է 20 կոպ., իսկ տասը օրինակից աւելի գնողի համար գինն է 15 կոպ.»¹:

բ) **Գրքերի մանրածախ վաճառք.** այս խմբի գովազդային հաղորդագրություններում սովորաբար չեն նշվում կոնկրետ հասցեատերերն ու թիրախային լսարանը, այլ շեշտը դրվում է հիմնականում վաճառքի վայրի և պայմանների վրա: Օրինակ՝

«Գ. Երեցփոխեսանցի Ռուսերէնից Հայերէն բառարանը, որ տպած է 1854 թուին լաւ սպիտակ թղթի վրա և պարունակում է մինչև 50 հազար Ռուսաց գործածական բառ Հայերէն ճիշդ նշանակութեամբ կը ծախուի մի միայն Թիֆլիզումը հեղինակի սեպհական տանը: Թղթակազմի գինն է 3 ման. 40 կոպ, իսկ լաւ կազմածինը 3 ման. 70 կոպ.»²:

Թե՛ մանրածախ և թե՛ մեծածախ վաճառքի դեպքում շատ հաճախ գովազդային հաղորդագրություններում նշվում էին նաև առաքման ծառայության պայմանները:

գ) **Գրքի բարեգործական վաճառք.** գրահրատարակչական գործերը տպագրվել են նաև բարեգործական նպատակներով. վաճառված գրքերի հասույթը կամ դրա մի մասը տրամադրվել է այս կամ այն գաղափարի իրականացման, մարդկանց սոցիալական, բժշկական օգնություն ցուցաբերելու համար: Օրինակ՝

«Մեր բանասէր կարդացողներին յայտնենք մի հետաքրքրական նոր լուր,

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1861, թիվ 37:

² Նույն տեղում, 1860, թիվ 1:

այս օրերումս տպարանի մամուլի տակից դուրս եկաւ Թիֆլիզումն ֆրանցուզերէնից թարգմանած Ռուսերէն լեզուով Տիկին Գրանսէի շարադրութիւնը, որ կոչուումէ Շամիլի գերի կանայք (Пленницы Шамиля)... <> Գրքի գինն է մի մանէթ, թէ Թիֆլիզումը և թէ ուրիշ տեղեր դրկելով, փողի չորրորդ մասն՝ որ կը հավաքուի այս գրքի ծախելուցը թարգմանիչը ընծայումէ Շամիլի գերեաց ազատելու համար: Յանկացողքն կարող են ստանալ Պ. Ավետիք Էնֆիաճեանցի գրքատանիցը, որ է Գաբրիէլ Թամամշեանցի քարվանսարայի վերնայարկումն ի Թիֆլիզ»¹:

Ուսումնասիրվող շրջափուլում թիֆլիսահայ պարբերական մամուլում ձևավորվեց նաև գրքերի գովազդի ժանրային համակարգը՝ ազդ (հայտարարություն), գրացուցակ, ծանուցում, գրախոսություն, տեսություն: Նշված առաջին երկու ժանրերը հատուկ էին նաև այլ տեսակի ապրանքների կամ ծառայությունների գովազդային տեքստերի կառուցվածքային ու բովանդակային հատկանիշներին, և պարբերական մամուլում հայտնվելուց առաջ դրանք արդեն հաստատվել էին գովազդային հաղորդակցական համակարգի այլ տիրույթներում:

Մյուս երեք ժանրերը առավելապես հատուկ էին գրահրատարակչական որոշ տեսակի ապրանքների գովազդային հաղորդագրություններին²:

Ի դեպ, մինչև 1865 թ. թիֆլիսահայ պարբերական մամուլում ոչ պարբերաբար տպագրվող և սակավաթիվ գովազդային հաղորդագրությունների գերակշիռ մասը գրահրատարակչական արտադրանքն էր՝ գրքեր, օրացույցներ, լրագրեր, հանդեսներ և այլն: Ներկայացվում էր ոչ միայն հայալեզու, այլև ռուսաց և վրաց լեզուներով վաճառվող գրականությունը: Ընդ որում շաբաթաթերթի ձևաչափով հրատարակվող պարբերականներում առավել հաճախ գովազդվում էին գրքերը, իսկ ամսագրերում՝ լրագրերն ու հանդեսները:

Պատկերն այլ էր Թիֆլիսում լույս տեսնող վրացերեն և ռուսերեն պարբերականների էջերում:

Նշված ժամանակահատվածում Թիֆլիսում տպագրվել է վրացական երեք հանդես.

1. „ՅՕՅՅԵՐՕ“ («Յիսկարի»՝ «Լուսաբաց», 1852-1853, 1857-1875) գրական-գեղարվեստական հանդեսը, որն ակտիվացրեց վրաց ընթերցողին, իսկ նրա առաջին խմբագիրը՝ Գ. Էրիսթավին «վեր հանեց վրաց գրականության հին ու նոր նմուշները՝ հասանելի դարձնելով զանգվածային ընթերցանության համար մինչ այդ փակված գանձերը»³: «Յիսկարի»-ի էջերում հազվադեպ տպագրվում էին միայն մատենագիտական հայտարարություններ:

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1858, թիվ 47:

² Գրահրատարակչական արտադրանքի գովազդի ժանրային համակարգը առանձին ուսումնասիրության կարիք ունի:

³ **Տարիձե Ն.**, Վրաց լրագրության պատմություն, հ. 1, Թբիլիսի, 2012, էջ 323 (վրաց., թարգմ.՝ Ռ. Մարգարյանի):

2. „გუთნის დედა“ («Գութնիս դեդա»՝ «Երկրագործ», 1861-1876) գյուղատնտեսական հանդեսը, որը «Ցիսկարի»-ի բաժանորդներին տրվում էր տարեկան 1 ռուբ., իսկ մյուսներին՝ 3 ռուբ. բաժանորդագնով¹: Հանդեսում ոչ պարբերաբար տպագրվում էին միայն գյուղատնտեսական թեմատիկային վերաբերող և վարչական հայտարարություններ (օր.՝ աճուրդ², հողերի վաճառք³, Լոնդոնի ագրարային ցուցահանդեսի մասնակցության հրավեր⁴) և պարբերականների բաժանորդագրման պայմաններ⁵:

3. „საქართველოს მოამბე“ («Սակարթվելոս մոամբե»՝ «Վրաստանի լրագրեր», 1863) գրական հանդեսը, որտեղ, ըստ հաստատված ծրագրի, հայտարարությունների բաժին չկար, սակայն հրատարակվում էին նոր գրքերի մատենագիտությունը և քննադատական հոդվածներ:

Ռուսերեն հրատարակվող պաշտոնական պարբերականներում՝ «Закавказский вестник» (1838-1855) և «Кавказ» (1846-1918), գերակշռում էին պաշտոնական հայտարարությունները, ապրանքների վաճառքի, բազմատեսակ ծառայությունների մասին առևտրային հաղորդումները, ինչպես նաև մասնավոր հայտարարությունները, իսկ գրահրատարակչական արտադրանքի գովազդը կազմում էր տպագրած գովազդների և հայտարարությունների ընդհանուր թվի գրեթե մեկ հինգերորդը: Սակայն այդ քանակը գերազանցում էր թե՛ վրացական և թե՛ հայկական պարբերականներում տպագրված մատենագիտական հայտարարությունների թիվը: Ավելին, այս երկու պարբերականը գրքի և ընթերցանության քարոզչության, նոր հեղինակների բացահայտման առումով պակաս կարևոր դեր չեն ունեցել: Գրական նոր մշակույթի ձևավորող են եղել հատկապես «Кавказ» թերթի տարբեր տարիներին տպագրած հավելվածները.

1) «Сборник газеты “Кавказ”» (1846-1849) ժողովածուն, որը համարվում է Վրաստանում ռուսական ամսագրի նախակարապետը ու «գրական նոր միտումների կրողը»⁶:

2) «Зурна» (1855)-ն՝ Անդրկովկասի առաջին ավանախը, որը նախատեսված էր լույս ընծայել տարեկան մեկ անգամ⁷: Խմբագրությունը անվանակոչությունը պատճառաբանում էր այն հանգամանքով, որ թե՛ «գուռնան» և թե՛ ավանախը Ասիայի զավակներն են, և ինչպես ասիական «գուռնայից» չի կարելի սպասել երաժշտական ամբողջական ներդաշնակություն, այնպես էլ

¹ Տե՛ս **И. С.**, Сельско-хозяйственная хроника // «Кавказ», 1862, № 3:

² „გუთნის დედა“, 1861, № 1.

³ Տե՛ս նույն տեղում, 1862, թիվ 21:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 1862, թիվ 1:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 1863, թիվ 24:

⁶ **Канделаки Д.**, Из истории русской периодической печати в Грузии (Литературные приложения к газете «Кавказ» 1846-1867), автореферат канд. фил. наук, ТГУ, 1975, с. 4.

⁷ Ավանախի առաջին համարը ոգևորությամբ է ընդունվում, սակայն խմբագիր Ե. Վերդերևսկու՝ Թիֆլիսից հեռանալու պատճառով այլ համարներ այլևս լույս չեն տեսնում:

«անդրկովկասյան առաջին ավանախից պետք չէ պահանջել կատարյալ գեղարվեստական ներդաշնակություն»¹:

3) «Пешкешь» (1857) ավանախը, որն ավելի շատ գովազդային բնույթ ուներ: Ինչպես նկատում է Դ. Կանդելակին, ավանախը ոչ թե «գեղարվեստական նպատակ էր հետապնդում, այլ առևտրական, այն է՝ ավելացնել բաժանորդների թիվը՝ գայթակղելով նրանց անվճար հավելվածով»²: Ընդ որում ավանախի առաջաբանում խմբագրությունը լսարանին խնդրում է խիստ չդատել ներկայացված ստեղծագործությունները, հենց թեկուզ միայն այն պատճառով, որ նվեր տված ձիու ատամները չեն հաշվում³:

4) «Литературный листокъ» (1864) թերթը գրական ստեղծագործությունների տպագրությամբ նույնպես խթանում էր «Кавказ» թերթի բաժանորդագրությունը, քանի որ թերթի բաժանորդներին այն առաջարկվում էր կես գնով⁴: Նշենք, որ առաջին համարը որպես նվեր բոլոր բաժանորդներին ուղարկվել է անվճար՝ այդպիսով կատարելով գովազդային գործառույթ⁵:

Չնայած այս չորս հավելվածներում բուն գովազդային հաղորդագրություններ չէին տպագրվում, այնուամենայնիվ դրանք գեղարվեստական կամ գիտահանրամատչելի ստեղծագործության՝ որպես ապրանքատեսակի ներկայացման շատ կարևոր տեղեկատվական գործառույթ էին իրականացնում և միաժամանակ հանդես գալիս որպես գովազդող ու գովազդվող օբյեկտ:

Նշված ժամանակաշրջանում լույս էր տեսնում նաև Թիֆլիսի հոգևոր սեմինարիայի «Վրաստանի հոգևոր լրագրեր» հանդեսը: Յուրաքանչյուր համար տպագրվում էր վրացերեն, իսկ «Грузинский духовный вестник» հավելվածը՝ ռուսերեն: Այս հանդեսում երբեմն ներկայացվում էին մատենագիտական նորություններ, իսկ տարեվերջին տպագրվում էին համանման հանդեսների բաժանորդագրության հայտարարությունները:

Փաստորեն, Թիֆլիսի պարբերական մամուլում գովազդվող գրականության շնորհիվ սկսում է հետաքրքրություն ձևավորվել գրքի նկատմամբ: Այս ժամանակաշրջանում «մամուլը գրականության մանկաբարձուհին էր. հիմնականում պարբերականների էջերում էին կյանքի կոչվում գրական ստեղծագործությունները, ծնվում գրողների նոր անուններ»⁶: Գրքի գովազդը օգնում էր իրացնել գրահրատարակչական շուկայում ապրանքայնացվող անունները և երևան էր բերում նոր անուններ:

Այսպիսով՝ թիֆլիսահայ պարբերական մամուլում գրքի գովազդի զարգացումն ուղիղ համեմատական էր գրահրատարակչական, գրական և գի-

¹ «Зурна», 1855.

² **Канделаки Д.**, Второй литературный альманах Закавказья // Вопросы теории и истории журналистики, т. 3, Тбилиси, 1974, с. 398.

³ Տե՛ս «Пешкешь», 1857:

⁴ Տե՛ս «Кавказ», 1864, № 9:

⁵ Տե՛ս «Литературный листокъ», 1864, № 1:

⁶ **Գևորգյան Լ.**, «Մուրճ» ամսագիրը, Երևան, 1982, էջ 116:

տամանկավարժական գործի զարգացմանը: Լրագրերն ու հանդեսներն այն հարթակներն էին, որոնք գնահատում և արժևորում էին գրական ստեղծագործությունն ու գիրքը, խթանում գրահրատարակչական շուկայում դրանց իրացումը: Թիֆլիսահայ պարբերական մամուլի խմբագիրներն ի սկզբանե գրականակենտրոն քաղաքականություն էին վարում, քանի որ առաջնային էին համարում ոչ թե բուն լրագրային վարպետության կատարելագործման խնդիրը, այլ գրագիտության, կրթության տարածումն ու ընթերցանության քարոզչությունը. ստեղծկատվական գործառույթից առավել կարևոր էին համարվում կրթական ու մշակութալուսավորչական գործառույթները: Գրքի գովազդային հաղորդագրությունների մեծ մասը տպագրվում էր անվճար կամ փոխանակման սկզբունքով:

Тарон Даниелян – *Реклама книги в армяноязычной периодической печати Тифлиса (1846-1865 гг.)*

Развитие книжной рекламы в армяноязычных газетах Тифлиса напрямую было связано с развитием литературной и научно-педагогической деятельности. Газеты и журналы были теми платформами, в которых признавали и оценивали литературное произведение и книги, тем самым обеспечивая их продвижение на издательском рынке. Редакторы армянских газет Тифлиса проводили литературоцентристскую политику, так как считали, что для армянской периодической печати главное не журналистская составляющая, а пропаганда чтения, распространение грамотности и образования: культурно-просветительская функция печати считалась важнее информационной функции. Большинство книжных рекламных объявлений печатались бесплатно или по бартерному принципу.

Taron Danielyan – *Advertisement of the Book in Armenian Language Periodical Press of Tiflis (1846-1865)*

The development of book advertising in Armenian-language newspapers of Tiflis was directly related to the development of literary and scientific-pedagogical work. Newspapers and magazines were the platforms which recognized and evaluated a literary work and a book, thereby ensuring their promotion in the publishing market. The editors of the Armenian newspapers of Tiflis pursued a literary-focused policy, as they thought that for the Armenian periodical press the main thing was not the journalistic component, but the promotion of reading, spread of literacy and education: the cultural and educational function of the press was considered to be more important than the informative one. Most of the advertising messages about books were printed free of charge or by exchange.

Ներկայացվել է 19.10.2018

Գրախոսվել է 17.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ԱԲՍՈՒՐԴԻ ԹԱՏՐՈՆԸ ԵՎ
ԱՐԹՈՒՐ ԱՂԱՍՏՈՎԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՎԱԾ ՊԻԵՍԵՐԸ

Բանալի բառեր – Աբսուրդի թատրոն, Էժեն Իոնեսկո, Սեմյուել Բեքքեթ, Արթուր Ադամով, Սաթե Խաչատրյան, պիես, անհեթեթը, իրականության ժխտում, անբնականը, արտառոցը, աններդաշնակը, լեզվամիջոցները որպես «գործող անձեր», դրամատուրգիական հնարքներ, թարգմանություն, տառադարձություն

Հայերենով ընթերցողի սեղանին է դրվել հայագրի Արթուր Ադամովի ավելի քան քսան պիեսներից վեցը¹: Թարգմանությունը բնագրից կատարել է Սաթե Խաչատրյանը, որ ձեռնարկել և իրականացրել է վաղուց անհրաժեշտ շնորհակալ մի գործ:

Դրամատուրգ, վիպագիր, բանաստեղծ, թարգմանիչ, գրականագետ, լրագրող Ադամովը, որ իր ամբողջ կյանքի ընթացքում տենչացել է... ինքնասպան լինել, որ ունեցել է դառը ճակատագիր, մեկն է այն հայտնի դեմքերից (Էժեն Իոնեսկո, Սեմյուել Բեքքեթ, Ժան Ժենե) ովքեր հետպատերազմյան Եվրոպայում 1950-ական թվականներին հիմնեցին աբսուրդի թատրոնի ուղղությունը և գրեցին մի շարք վիճահարույց, բայց և ուշագրավ ու մնայուն պիեսներ: Այդ խմբից Ս. Բեքքեթը արժանացավ Նոբելյան մրցանակի, Է. Իոնեսկոն՝ Ֆրանսիայի ակադեմիայի անդամի պատվավոր կոչման: Ճակատագրի հեզնանքով մյուս երկուսը համահանրային ճանաչման համեմատաբար քիչ արժանացան:

Ինչ խոսք, մեզ համար բարեբախտություն կլիներ, եթե Ադամովը իր գործերը գրած լիներ հայերեն՝ դրանով իսկ նպաստելով հայ իրականության մեջ աբսուրդի գրական ուղղության զարգացմանը: Բայց այդ դեպքում, ցավոք, նա չէր ունենա այն համբավը, որ ունի ֆրանսիական գրականության մեջ: Իհարկե, Ադամովին հետաքրքրողը եղել է ընդհանրապես աշխարհի խեղձածության վերհանումը, հետևաբար՝ այդ գրականության մեջ բացակայելու էին հայեցին և հայ մարդը, և ուրեմն այն հայ գրականության շրջանակներից քիչ պիտի ներս լիներ:

Այդուհանդերձ, Արթուր Ադամովը նոր անուն չէ մեր գրական ու մշակութային կյանքում: Կիսամոռացված՝ Թերևս: Նա այն քչերից մեկն էր, որը անցյալ դարի 30-40-ական թվականներին պաշտպան կանգնեց Շահան

¹ Տե՛ս Ադամով Ա., Պիեսներ, Երևան, 2017:

Շահնուրին, երբ վերջինս ենթարկվում էր հանիրավի ու աննախադեպ քննադատությունների, Շահնուրին համարեց հայ «արձակի վարպետներէն» մեկը և «մեծարժէք հեղինակ», «հազվագիտներէն մին»¹:

Միյուրօքահայ գրականությունը (նույնը կարելի է ասել օտարագիր մեր գրականության համար), եթէ չհաշվենք Արթուր Ադամովին, դրամատուրգիական մնայուն գործեր չստեղծեց: Վերապահումով, թերևս, կարելի է հիշատակել Համաստեղի «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը»: Սարոյանի մեկ-երկու գործերից կարելի է մտաբերել «Իմ սիրտը լեռներում է» դրաման: Առաջինում պակասում է արվեստը, երկրորդում՝ լեզուն (հայերենով չի գրվել): Եվ ասի ինչ-որ ժամանակ հայերեն խոսող և դեպքերի բերումով այն մոռացած Ադամովը առաջին անգամ մեզ է ներկայանում մայրենիով: Սա ասես յուրատեսակ մի հայրենադարձություն է, որը շատ հարիր է գալիս մեր օրերին:

Իր սկզբնավորման մեջ լինելով XX դարի երկրորդ տասնամյակից ձևավորված սյուրռեալիստական շարժման յուրատեսակ շարունակությունը՝ ամբողջության մեջ արքուրդի թատրոնը արտահայտությունը եղավ առտնին կյանքի անհեթեթության, իրականության մեջ տեղի ունեցող անորոշ, անիմաստ ու անտրամաբանական խոսքի, գործի ու արարքների, որոնք հաճախ հասնում են զավեշտների, և որոնց գլխավոր նպատակը «ընդունված» կյանքի միտումնավոր քանդումն է, հանդիսատեսի մեջ անհանգստություն առաջացնելը: Այս ուղղության գործերում (մեզանում թարգմանված են ընդամենը մեկ-երկու պիես)² արտառոց էին ոչ միայն բուն տեքստը, պատկերվող իրադարձությունները, այլև շատ հերոսների անուններ՝ Տրամաբանը (Է. Իոնեսկո, «Ռնգեղջյուրը»), Տղա (Ս. Բեքքեթ, «Գողոյին սպասելիս»), Փարիզյան Կոմունա (Ա. Ադամով, «71-ի գարունը»), բեմում հանդես եկող մարդիկ, որոնք արտաքնապես ևս այք զարնող էին իրենց կեղտոտ կոշիկներով, չհարդարված մազերով, քրքրված հագուստներով, ճմռթված գլխարկներով... Նրանք միմյանց հետ խոսում են արտահայտման կաղապարներով, առանց պատճառի ու տրամաբանության կռվում են ու հաշտվում: Բեմի վրա այլափոխվում են ոչ միայն դերերով ու պաշտոններով (Ադամովի «Եթե ամառը վերադառնա»), այլև կարող են վերածվել որևէ կենդանու (Իոնեսկոյի «Ռնգեղջյուրը»):

Արքուրդի գրականությանը բնորոշ շատ հատկանիշներ ի հայտ են գալիս մանավանդ այդ գրականության կարկառուն հիմնադիրներից մեկի՝ ծագումով իռլանդացի Ս. Բեքքեթի գործերում: Նա Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ եղել է ֆրանսիական դիմադրության շարժման մասնակից, հարել Եվրոպայում ծավալում ստացած սյուրռեալիստական մշակութային շարժմանը: Աշխարհն ընկալելու իր սուբյեկտիվ մոտեցում-

¹ Տե՛ս «Չարթօնք», 1949, սեպտեմբերի 23:

² Տե՛ս **Իոնեսկո Է.**, Արքան մեռնում է, Երևան, 1994, **Բեքքեթ Ս.**, Գողոյին սպասելիս, Երևան, 2010:

ներում, ըստ երևույթին, երկրորդական դեր չի խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ նա որպես հիվանդ բուժվել է հոգեվերլուծաբանի մոտ:

Բեքքեթի հերոսները ցածր դասի մարդիկ են, իրենց պրոլետար վիճակով օտարված են շրջապատից, փոփոխական, կոպիտ են վարքագծով, մտածողությամբ ու արտահայտություններով, որոնք երբեմն դառնում են պոռթկուն և անիմաստ: Նրանց այդպիսին է դարձրել հասարակական կյանքը, որտեղ բացակայում են ամեն մարդկայինը և ամեն բանականը: Ս. Բեքքեթի «Գողոթին սպասելիս» պիեսում գործող անձերից մեկի (Լաքիի) վզին պարան են անցկացրել, նրան անվանում են *«խոզ»*, անընդհատ մտրակում, իսկ նա հլուհնազանդ տանում է այդ ամենը: Ավելին, նա կարող է ազատվել իր բեռներից (ավագով լցված ճամպրուկից և զամբյուղից), որոնք նա միշտ իր ձեռքերում է պահում, բայց նա այդ չի անում, քանի որ իր տերը (Փոզզոն) կարող է նրան այլևս իր մոտ չպահել, իրեն տալ մեկ ուրիշին, անգամ սպանել: Այդ *«տիրոջը»* իրեն շահագործելու իրավունք տվել է այդ նույն մարդ-ծառան: Անհեթեթին այն է, որ երբ Լաքին իր բեռները ցած չի դնում, շրջապատը քննարկում է, թե ինչու նա դա չի անում, իսկ երբ ցած է դնում, քննարկվում է, թե ինչու ցած դրեց: Մարդը ձուլվել է առարկաներին և առանց նրանց չի կարող բնական վիճակում լինել. երբ Լաքիի ձեռքերին չկան այդ ծանրությունները, նա ուշագնաց վիճակում է, իսկ երբ նրա ձեռքն են տալիս դրանք, *«ճամպրուկի ծանրության տակ»*, այսինքն՝ անխուսափելի պարտականությունների տակ, նա վերագտնում է իր սթափությունը: Դեռ ավելին, երբ Փոզզոն արդեն կույր է, Լաքին նրա ձեռքն է տալիս իրեն ծեծող մտրակը և իրեն կապող պարանը:

Պիեսի հերոսներից մեկը՝ Վլադիմիրը, երբ ասում է՝ *«Մենք այստեղ այլևս անելիք չունենք»*, նրա զուգընկեր Էստրագոնը պատասխանում է. *«Ոչ էլ ուրիշ մի տեղ»*: Ենթատեքստ ունեցող այս երկխոսությունը հաստատում է, որ հերոսները գտնվում են *«անօդ»* մի տարածության մեջ և չգիտեն ուր գնալ և ինչ անել: Նրանք գիտեն միայն մի բան. պիտի սպասեն Գողոթին, ասել է սպասել սպասելուն՝ հնարելով վաղվա հուսաշատությունը. չէ՛ որ ոչինչ ստույգ չէ, ու ամեն բան նույնն է մնում: Հուսաթափված ու լքված այս մարդիկ, երբ իրենք իրենց համոզում են, որ երջանիկ են, հաջորդ պահին ստիպված են պատասխանելու, թե ինչ պետք է անեն, երբ արդեն երջանիկ են: *«Սպասենք Գողոթին»*,– լինում է պատասխանը: Մի բան, որը նրանք անում էին նաև նախկինում, երբ դժբախտ էին:

Ինչպես այս, այնպես էլ շատ այլ տեսարաններում երկխոսությունների մեծագույն մասը, ինչպես և բեմում ընթացող միջադեպերը լցված են անհեթեթություններով: Մի այդպիսի տիպիկ օրինակ է Վլադիմիրի և Էստրագոնի՝ Լաքիի գլխարկը միմյանց գլուխներին դնելու անվերջ կրկնվող տեսարանը, որը թեև երգիծական տարր է պարունակում, սակայն իր ամբողջության մեջ իմաստագուրկ է ու ձանձրացնող. *«... Վլադիմիրը ուղղում է Լաքիի գլխարկը իր գլխին: Էստրագոնը դնում է Վլադիմիրի գլխարկը իրենի փոխարեն, որը*

նա պարզում է Վլադիմիրին: Վլադիմիրը վերցնում է Էստրագոնի գլխարկը: Էստրագոնը ուղղում է Վլադիմիրի գլխարկը իր գլխին: Վլադիմիրը դնում է Էստրագոնի գլխարկը Լաքիի գլխարկի փոխարեն, որը նա պարզում է Էստրագոնին: Էստրագոնը վերցնում է Լաքիի գլխարկը: Վլադիմիրը ուղղում է Էստրագոնի գլխարկը իր գլխին...»¹: Բայց սա դեռ վերջը չէ: Իր ամբողջության մեջ այդ «գործողությունը» բեմում կրկնվում է քսանմեկ անգամ:

Ողջ պիեսը ընթանում է գործող հերոսների՝ Գոդոյին սպասելու կացությունում: Գոդոն կգա՞: Այո՞: Ո՞չ: Այդ բոլորովին էլ կարևոր չէ: Կարևորը սպասումն է: Սպասումն այստեղ հանդես է գալիս որպես կենսակերպ: Մի սպասում, որն այդպես էլ չի իրականանում: Պատկերվող իրականությունն ինքը մի մեծ սպասում է... «ոչինչի»: Այնտեղ «ոչինչ չի պատահում», ոչ ոք չի գալիս, ոչ ոք չի գնում, ոչինչ գոյություն չունի: Այդուհանդերձ, այդ ամենը ոչնչի մասին չէ, այլ ոչնչի մոռո ոչնչությունների, որտեղ մարդը արդեն քայլում է ոչ թե երկու, այլ չորս ոտքերի վրա: Եթե Գոդոն գա, «Մենք փրկված ենք», ասում է պիեսի հերոս Վլադիմիրը: Բայց այդ նույն պահին նա իր ձեռքն ուղղում է դեպի դահլիճ ու շարունակում. «Այնտեղ ոչ մի հոգի չի երևում»: Իսկ Էստրագոնը պիեսի մի այլ դրվագում արդեն տվել էր ընթացքի ճանապարհը. «Մենք պետք է որոշակիորեն շրջվենք դեպի բնությունը»: Սա քաղաքական դիրքորոշման դրսևորում է նաև, որ կատարում է հեղինակը, մարդկությանն ուղղված բողոք՝ «հսկայական խառնաշփոթից» սթափվելու համար, բողոք այն հնազանդության դեմ, որն արդյունք էր աշխարհի «կազմակերպված» ընթացքի: Աշխարհը ցնորվել է, խեղվել է մարդկային դեմքը. ամեն բան կոշտ ու կոպիտ իրի է վերածվել: Այս առումով ընդգծվում է Է. Իոնեսկոյի «Ռնգեղջյուր» պիեսի ասելիքը. եթե ուզում ես ժամանակին համընթաց մնալ, պետք է ռնգեղջյուր դառնաս, կճղակավոր, ունենաս եղջյուր, սովորես մոնչալ ու «հոտի» մեջ մտնել: Այդ դեպքում դու նաև ուրախ կլինես և կհասնես քո սիրուն՝ շիկահեր Դեզիին: Իսկ եթե՝ ոչ, մնում է, որ ճշմարտությունը փնտրես միֆի և երևակայության ոլորտներում:

Աբսուրդի թատրոնի պիեսների առաջնորդիչ տարրը խոսքն է, հաճախ ինքնին խոսքը, գործողություններ չկան, կամ գրեթե չկան, դրանք չեն զարգանում: Գրողը չի էլ ձգտում այդպիսիք ստեղծել, քանի որ հենց արսուրդ խոսքն է, որ գլխավոր «հերոսի» դերն է կատարում: Հետևաբար թերի վիճակում են նաև կերպարակերտված հերոսները: Նրանք ևս պայմանականություններով են լեցուն և արտահայտում են խորհրդանշային հասկացության, իրի, առարկայի, ըմբռնման դրսևորումներ. կարող են իրենք իրենց մեջ «իջ-

¹ Բեքբեթ Ս., նշվ. աշխ., էջ 165:

նել», «գնալ», Բայց մնալ տեղում կանգնած, կրելով Մալո անունը (Իոնեսկոյի հերոսներից)՝ դառնալ մի ուրիշ... Մալո, հերոսները կարող են խոսել տարօրինակ լեզվով. «*Պուք ուզնրաա՞՞զ*», որը նշանակում է «*դուք ուզո՞ւմ եք նրանից ազատվել*» («Գողոյին սպասելիս»): Ավելին, աբսուրդի թատրոնի ներկայացուցիչների համար կարևոր առաջադրանք են պիեսների շարադրանքի խճճվածության ապահովումը, բեմական խոսքի վիճահարույցության, բեմական դրվագների անկապակցության առկայությունները, քանի որ այդ ամենը տեղիք էր տալիս նաև իրենց մասին խոսելու, դրանց արձագանքների տարածմանը: Ուրեմն որքան շատ անհեթեթությունն ու փորձարարություններ, այնքան շատ աղմուկ, որքան շատ աղմուկ, այնքան շատ ճանաչում:

Արտառոց ու տարօրինակ են նաև պիեսների վերնագրերը՝ «Ճաղատ երգչուհին», «Օդային հետիոտն», «Անշահախնդիր մարդասպանը», «Ճանապարհորդություն մեռածների միջև», «Զառանցանք երկուսով» (Է. Իոնեսկո): Իրականությունն այդ գրականության մեջ ներկայացվում է հակառակ կողմերից՝ հաճախ գլխավայր ու անբնական, երգիծական ու գրոտեսկային երանգներով պարուրված: Իրականությունից վերացած լինելը, այդ «*հրականությունը*» երազի միջով հասու լինելը, բառախաղերի առատությունը աբսուրդի թատրոնի բնորոշ կողմերից են: Այստեղ բեմի վրա գտնվող առարկաները շատ ավելի մեծ կարևորություն են ստանում, քան գործող անձինք, ովքեր երբեմն էլ ներկայանում են որպես անշունչ առարկաներ: Իրական իրականությունը վտանգաբեր է, հետևաբար ամեն կերպ պետք է խույս տալ նրանից, փախչել՝ դրանով իսկ մերժելով այն: Կյանքի արտառոցը և արտառոց կյանքը դառնում են հերոսների ներկայանալու ձևը:

Արթուր Ադամովը, լինելով աբսուրդի թատրոնի հիմնադիրներից մեկը, բնականաբար իր գործերում պիտի արտահայտեր այս ուղղությանը բնորոշ մի շարք հատկանիշներ: Նրա տխուր մանկությունը, հասուն տարիների գրկանքները, ընտանեկան ողբերգությունը (հոր ինքնասպանությունը), քաղաքական կողմնորոշումների հակասականությունները որքան որ նրան մղեցին աբսուրդային մտածումների, այնքան էլ նպաստեցին կյանքի տարաբնույթ մեկնությունների: Իսկ Փարիզի դիմադրական շարժմանը հարելը և ապա բանտում հայտնվելը նրան մղեցին երկակի սրությամբ ու բեկված հայացքով դիտելու աշխարհն ու մարդուն:

Աբսուրդի դրամատուրգիային բնորոշ խոսքի պայմանականությունների առատությանը, նաև խճճվածությանը, ասվածի թերասացությանը, կերպարների կիսատվածությանը զուգընթաց՝ Ադամովի որոշ գործերում նկատելի են իրատեսական տարրեր. բեմի վրա գործում են իրական մարդիկ, նրանք խոսում են աշխարհում տեղի ունեցող դեպքերի ու երևույթների մասին, որոնք իրական են ու որոշակի: Իրական իրականությունից փախուստ տալով հանդերձ՝ նրա որոշ հերոսներ, այնուամենայնիվ, գործում են հենց իրականության մեջ, օժտված են մարդկային հատկանիշներով՝ խոսում են, ուտում, քնում, քայլում և այլն:

Ամեն բան չէ, որ Ադամովի պիեսներում դատապարտված է խառնաշփոթության: Այդ կարգավորվածության արտահայտություն է, օրինակ՝ «Ներխուժում» պիեսի «Չորրորդ արարի» սկզբում ցուցադրվող պատկերը, որը ներկայացնում է դասավորվածություն սենյակում, այն սենյակում, որտեղ նախկինում ամենուրեք թափթփվածությունն ու ցրվածությունն էին տիրում, և ինչպես պիեսի հերոսներից մեկն է ասում, «... ամեն բան իր տեղն է ընկել»¹:

Գրողն իր պիեսներով ընթերցողին մղում է այլ հայացքով ու այլ դիտակետից նայելու մարդկային հարաբերություններին, դրանց մեջ ինքն իրեն տեսնելու նոր կողմերով: Մարդ արարածը երկատված է: Նա միայնակ է նաև ինքն իր մեջ: Գրողն իր պիեսներում փորձում է աջակից կանգնել ամենօրյա ոճիրների, խեղումների ու բաժանումների մեջ հայտնված հենց այդ մարդուն: Ասենք, որ դատապարտվածության ու բաժանման ցավահետքը Ադամովի անձնական ճակատագրում էր նաև դրված՝ բաժանում իր ժողովրդից, ընտանիքից, իր համայնքից: Ադամովի պիեսներում էլ առատ են սյուրռեալիստական տեսարաններ՝ վերիբախտություն, անսովոր լուծումներ, պատկերների ու խոսքի կտրտվածություններ, հոգևոր ու ներաշխարհային պոռթկումներ, մտքերի անհսկողություն, բազմաբնույթ պայմանականություններ՝ բեմի վրա խաղացվող երազ, չգոյ գնացքի մեջ գտնվելու զգացողություն ու վիճակ, բեմի որոշակի հաստվածներին տրվող խորհրդանշական իմաստներ, տեղի ու ժամանակի փոփոխականություններ, ներկայացվող դեպքերի անհետևողականություն և տրամաբանական հաջորդականության բացակայություն, երազային տարրերի առատություն (որոշ հերոսներ թեև քնի մեջ չեն, սակայն երազային վիճակում են ապրում ու խոսում), պաշտպանություն այն ամենի, ինչը դեմ է ընդունված կանոններին, իրերին տրվող ուղղակի իմաստներին, մարդկային բնական հարաբերություններին: Ադամովի «Պարողիա» դրամայում, օրինակ, բոլոր տղամարդիկ սիրահարված են ու սիրո խոստովանություններ են անում նույն անձին՝ Լիլիին, որը որքան թեթևամիտ, նույնքան էլ թեթևաբարո մի մանեկենուհի է ու նույնքան «թեթև» անուն ունի, որ բաղկացած է երկու Լ-ից և երկու Ի-ից: Ադամովի «Վերագտնում» պիեսի հերոսներից մեկը (Էդգարը) դիպուկ է բնութագրում մարդկային կյանքի խաթարված, պակասավոր ու խեղված այդ վիճակը. «...այս մոլուցքը... ցանկանալ ամեն ինչ կարգավորել, դասավորել ամեն բան», նրանից է, որ մարդկանց «գլխում բացակայում է այդ նույն կարգ ու կանոնը»²:

Այս ամենի պատճառներից մեկն էլ, ըստ Ադամովի, մարդու տարօրինակ էության հետ է կապված, որը գրողը ձևակերպել է իր՝ «Բոլորը բոլորի դեմ» գործին տված վերնագրով: Ադամովը այդ ամենը ներկայացնում է գրոտեսկի

¹ Ադամով Ա., նշվ. աշխ., էջ 226:

² Նույն տեղում, էջ 107:

ձևով, որտեղ հանդիսատեսին գրավողը ժամանակի ու մարդկային հարաբերությունների նորովի բացահայտումներն են, երևույթների այլաձև մեկնությունները, իրերի ձևախախտումները, չնչին ու երկրորդական խնդիրների բեմհանումը, որտեղ ըստ էության այդպես էլ *«ոչինչ չի կատարվում»*: Ադամովի հերոսներն իրենց շրջապատում ամեն ինչ ծուռ են տեսնում, շրջված, բայց դա չի նշանակում, թե հեղինակն ուզում է ասել, թե այդ ամենի հակառակը ճշմարիտն է: Այս առումով ներքին խորհուրդ ունի Ադամովի «Վերագտնում» պիեսի վերնագիրը: Վերագտնել: Բայց ի՞նչ. անցյալը, ներկա պարտավորությունները, սե՛րը և սիրելու իրավո՞ւնքը, նախկին երջանկությո՞ւնը: Վերագտնումի գաղափարը շեշտված է Ադամովի նաև մի ուրիշ պիեսում՝ «Եթե ամառը վերադառնար»: Անընդհատ կրկնվող վերադարձի ու վերագտնումի փորձ, որ իրականում, ինչպես նշում է հեղինակը, *«... չորս տարբեր ննջողների կողմից իրականացվող երազների շարունակությունն է»*¹ իրենից ներկայացնում՝ անընդհատ կրկնվող միևնույն իրավիճակներով:

Ի տարբերություն այդ ուղղության մի շարք ներկայացուցիչների՝ Ադամովի պիեսները սարսափ չեն առաջացնում, ավելին՝ արդարության համար խորհելու տեղիք են տալիս և, որ շատ կարևոր է, մարդկային ներաշխարհի, մտածողության ու գործելակերպի վերանայման են մղում:

Իհարկե, Ադամովի պիեսներում պատկերված աշխարհը լի է խառնաշփոթություններով: Բեմը լեցուն է ոչ միայն զանազան դեկորացիաներով, այլև զանազան թղթերով, ճոճանակներով, հեծանիվներով, գրամեքենաներով, *«գործուև»* են իրեր ու հերոսներ, որոնք ոչ մի մասնակցություն կամ դեր չունեն (ամուսնացած զույգեր, սլաքներ չունեցող ժամացույց, պատից կախված նկար): Անզամ բեմ են *«մտնուև»* հերոսներ, որոնք գոյություն չունեն: Նույնքան անիմաստ են «գործող» հերոսներին տրված անունները՝ Ամենաերջանիկը կանանցից, Նույն դերասանուհին («Վերագտնում» պիեսում), Ն. («Պարողիա» պիեսում), Ֆրանսիայի բանկը («71-ի գարունը» պիեսում), Առաջին եկածը («Ներխուժում» պիեսում)...): Նրա հերոսներից շատերը ջղային շարժումներով անհավասարակշիռ մարդիկ են, գրեթե միշտ թափթփված ու անկայուն որևէ արարքում: Նրանցից ոմանք չունեն նաև ժամանակի զգացողություն և անընդհատ հարց են տալիս, թե ժամը քանիսն է: Ժամանակն ինքն էլ անորոշ է ու խանգարված, ինչպես որ խանգարված են ծավալվող երևույթները, մարդկային հոգիները, վաղուց *«ինքն իրեն»* կորցրած հասարակական հարաբերությունները: Ամեն բան այդ աշխարհում կիսաիրական է ու կիսալուրջ և ամբողջ չէ: Հանդես եկող հերոսը կարող է իր տաբատը հանել և կնոջ հագուստ հագնել: Բեմական առումով այդ դրվագը որևէ դեր չի կատարում: Բայց հենց այդ *«անմտության»* մեջ է պարփակված, այսպես ասած, միտքը, չգոյ միտքը: Մի այլ հերոս բեմում իրեն ներկայացնում է որպես թե մի ուրիշ հերոս և հետո վերադառնում որպես ինքը: Այստեղ

¹ Նույն տեղում, էջ 128:

կարող են երջանիկ լինել... խորտակվելու համար, մահվան... ծնունդ տոնել և այլն, և այլն, այլ խոսքով՝ իմաստ տալ անմտությանը և անմտության մեջ «*իմաստ*» փնտրել: Մղձավանջ, երազ և արթմնություն, մտքի սեթևեթ, վարմունքի անիմաստություններ. ամե՛ն, ամե՛ն բան այստեղ խառնված է իրար: Այդ հերոսներն ապրում են անիրականության և անորոշությունների աշխարհում: Վաղը նույնքան անորոշ է նրանց համար: Ադամովի «Պարողիա» պիեսում խոսվում է «Ապագա» թերթի մասին, որի արտահայտած իմաստը մթություններով է լեցուն... Նույնպիսի անորոշություններով են պատված Ադամովի պիեսների վերնագրերը, որը աբսուրդի թատրոնի հատկանշական կողմերից մեկն է՝ «Ներխուժում», «Վերագտնում», «Պարողիա», «Եթե ամառը վերադառնար», «Մեծ և փոքր մաներում», որոնք միայն հեռավոր բացարժեքություն կամ առնչություն ունեն ներկայացվող իրադարձությունների հետ: Այդ ամենը ներկայացնում է մի աններդաշնակ իրականություն, որն անգամ երազի մեջ չի դաշնավորվում ոչ մի կերպ: Դա բաժանումներով լեցուն մի իրականություն է, որտեղ ոչ մի բան անուն չունի: Անգամ պարասրահում հնչող երաժշտությունն ու պարը անհամապատասխան են միմյանց: Բայց հենց սա է աբսուրդի գրականության էությունը: Այն գրականության, որն ամեն խճճվածայնության ու անկանոնության ցուլացումն է:

Փնտրտուքը Ադամովի պիեսների գործողությունների (դրանք, եթե չհաշվենք բեմի վրա դերակատարների անընդհատ երթևեկը, շատ քիչ են) և խոսքի (հիմնականում երկխոսություններ երկու անձի միջև) առաջնիչ ազդակներն են, որոնք, սակայն, գրեթե միշտ հանգում են այդ փնտրվածի էլ՝ ավելի կորստյան: Այդ միտքը «Ներխուժում» դրամայի հերոս Պիեղը ձևակերպում է այսպես. ամեն բան «*անհունորեն անշոշափելի է, առանց ռեյիեֆի*»: Եվ անգամ այն դեպքում, երբ այդ հերոսի մեջ ծնվում է այն միտքը, որ պիտի ապրել բոլորի նման, և որ իրեն «*ոչինչ չի տրվի*» այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի գտել սովորական կյանք վարելու կերպը, շուտով համոզվում է, որ հնար չկա այդ «*սովորական կյանքը*» գտնելու, և որ այդ սովորական կյանքը գտնելու միակ միջոցը մահն է: Դա մի շարժուն անշարժություն է, որը բնութագրական է Ադամովի բոլոր հերոսներին: Ահա մի հատված «Պարողիա» դրամայում բեմի վրա կատարվող հերոսների աննպատակ պահվածքից. «... *Լրագրողը շարունակում է ձեռքը վեր բարձրացրած պահել: Երբ նա ձեռքն իջեցնում է, Լիլին վեր է կենում: Պար հիշեցնող թեթև շարժում: Լրագրողը շարժվում է դեպի երկրորդ գույգի կինը, բայց նա արդեն վեր է կացել՝ գնալու: Լրագրողը խոնարհվում է նրա դատարկ այթռի դիմաց: Երկրորդ գույգի տղամարդը մի քանի քայլ է անում դեպի Լիլին, բայց ճանապարհի կեսին կանգ է առնում և շարժվում դեպի իր գուզրնկերուհին, ով ելքի մոտ է: Տնօրենը դարձյալ փորձում է բռնել Լիլիի ձեռքը, բայց սպարդյուն: Սպա Տնօրենը վեր է կենում, դուրս գալիս և վերադառնում ռեստորանի կառավարիչի հագուստով*¹:

¹ Նույն տեղում, էջ 91:

Այս պիեսում տրվում են անուններ՝ Ժորժ, Անդրե, Անտուան..., մարդիկ, ովքեր ոչ մի մասնակցություն չունեն բեմում կատարվող իրադարձությունների կամ երկխոսությունների հետ, դրանք այդպես էլ մնում են անգո անուններ: Գրեթե այդպիսի վիճակում են շատ այլ հերոսներ. նրանք այրոններից հաճախակի վայր են ընկնում, պառկում են բեմի հատակին, անհարկի և անիմաստ ծիծաղում, անշարժ դիրքով երկար ժամանակ կանգնում կամ նստում, կարող են ունենալ «*տգեղ գեղեցկություն*» կամ «*երկսեռ գեղեցկություն*», որտեղ կարող է բեմի մի եզրը կերպարի «*թաքուն երազը*» լինել, որտեղ հերոսը կարող է «*վեր կենալ և մտնել իր երազի մեջ*» («Եթե ամառը վերադառնար») և այսպես շարունակ: Եվ եթե մտաբերենք վերոհիշյալ պիեսին տրված հեղինակի բնութագիրը. «*Ամբողջ պիեսը ոչ այլ ինչ է, քան Լարսի, Թեայի և Ալմայի զգացմունքների վայրիվերումների մի երկար շղթա: Նրանում ոչինչ պարզ չէ*»¹, կարծում ենք, ամեն բան պարզ կլինի: Վերոհիշյալ պիեսում քանիցս «*գործողություններին*» մասնակցում է ճոճանակը, որը ասես խորհրդանշում է այն միջավայրը, որտեղ տարուբերվում է ամեն բան, ոչինչ կայուն չէ ու հստակ, անկախ՝ ով է ճոճում, և կամ ովքեր են ճոճվողները:

Նման տեսարաններն ու պատկերները շատ են Ադամովի պիեսներում, և ի պատիվ հեղինակի՝ պետք է ասել, որ դրանք հաճախ գրված են երևակայության մեծ թռիչքներով:

Ադամովի որոշ պիեսներում, ինչպես դա յուրահատուկ է առհասարակ արտուրդի գրականությանը, նկատելի է ասելիքի քաղաքացիական որոշակի ուղղվածություն՝ միտում, հերքումը այն ամեն կանխորոշվածության ու ընդունված օրինաչափության, որոնք վտանգավոր են իրենց էությամբ, քանի որ մարդուն դարձնում են պարտականությունների կատարող: «71-ի գարունը» պիեսը հենց այդ մասին է: Իր հիմքում ունենալով Փարիզյան կոմունայի իրադարձությունները՝ այն ուղղված է բոլոր նրանց դեմ, ովքեր ենթարկված էին կյանքի *ամենօրյային, սովորականին*, ովքեր ապրում էին տրամաբանության օրենքներով, սնվում «*պատրաստի*» գաղափարներով: Ձերբազատում այդ ամենից, ահա պիեսի առաջադրած հիմնական ասելիքը:

Ճշմարտություն է, որ գեղարվեստական երկի արժեքը կախված է ոչ միայն հեղինակային տաղանդից, այլև ընթերցողի ընկալելու ունակությունից: Այս երկուսին գումարվում է երրորդ կողմը, եթե խոսքը երկի թարգմանությանն է վերաբերում: Թարգմանիչը կրկնակի է պատասխանատու գեղարվեստական գործի արժևորման հարցում ոչ միայն թարգմանվող գործի ընտրության, այդ արժեքները հարազատորեն փոխանցելու և դրանց հետ կապված բարդությունները հաղթահարելու, այլև բնագիրը *թարգմանական ընթերցման* ենթարկելու առումով: Առանց ավելորդ ոգևորության կարելի է

¹ Նույն տեղում, էջ 129:

ասել, որ Ադամովի պիեսների թարգմանչուհի Սաթե Խաչատրյանը բարձր մակարդակով է լուծել իր առջև ծառայած խնդիրները, ըստ ամենայնի օգտագործել հայոց լեզվի ինքնատրստման հնարավորությունները, փոխանցել այդ պիեսներին բնորոշ ներքին ասելիքներն ու խոսքի դժվար բացահայտվող երանգները, որոնց արդյունքում մենք ունենք Ադամովի պիեսների բնագրին շատ հարազատ թարգմանությունների մի ամբողջ փունջ: Իրոք որ դյուրին չէ թարգմանել արտուրդի թատրոնի որևէ հեղինակի գործ, կիսամոլորական շատ երկխոսություններ, որ առկա են այնտեղ, և որը Բեքթերը «*զավզակություն*» էր կոչում, քանի որ այն «*խոսել*» է «*ոչ մի կոնկրետ բանի*» մասին:

Թատրոնը ինքնին պայմանականությունների աշխարհ է: Արտուրդի գրականության ներկայացուցիչներն այդ պայմանականությունները ծայրահեղության հասցրին, որը թարգմանչից պահանջում է թե՛ լեզվական նոր արտահայտամիջոցների հայտնաբերումներ ու օգտագործումներ, թե՛ այդ միջոցների «*հնարումներ*», ունակություն թարգմանվող լեզվով փոխանցելու բնագիր լեզվում առկա մտքի կաղապարները, ասելիքի անհետևողական «*թռչկոտումները*», անընդհատ տեղի ունեցող լեզվական «*մերկացումները*», Իոնեսկոյի բնութագրմամբ՝ «*լեզվի ողբերգության*» կայացումները, հակադիր մտածումների միասնության ապահովումը և լեզվական անհրաժեշտ այլ հատկանիշներ, քանի որ այդ գրականության մեջ, առավել քան որևէ հերոս, որպես «*իրադարձությունների*» գլխավոր ազդակ հանդես են գալիս լեզվական միջոցները: Ադամովի պիեսները լեցուն են նաև բառերի ու բառակապակցությունների բազմերանգություններ, որոնք տեղիք են տալիս տարաբնույթ մեկնաբանությունների ու ձևակերպումների: Ընկալման ու արտահայտման սուբյեկտիվությունը շատ մեծ է այդ գործերում, և ասել, որ այդ ամենի մեջ չի խճճվել Սաթե Խաչատրյանը, քիչ կլինի: Սա մի թարգմանություն է, որը կատարվել է սիրով ու բանիմացությամբ, ենթադրել կարելի է, որ նաև տքնանքով ու հնարամտությամբ, ես կասեի նույնիսկ՝ հետազոտական աշխատանքով, քանի որ Ադամովի պիեսներում օգտագործված ոճավորումներն ու ենթատեքստային շերտերը, իմաստային նրբություններ ունեցող բառակապակցությունները, լեզվական այլևայլ արտահայտչամիջոցները հեշտին մեկնաբանությունների ու թարգմանությունների չեն տրվում: Թարգմանչուհին ստեղծագործական ընթերցման է ենթարկել Ադամովի ամեն մի բառն ու նախադասությունը, որոշ դեպքերում ասես «*փոխակերպվել*» Ադամովի՝ կարողանալու համար հարազատորեն փոխանցել ադամովյան պիեսների յուրահատկությունները: Մույն թարգմանությունն աչքի է ընկնում նաև հայերեն գրագետ շարադրանքով ու լեզվամտածողության դրսևորումներով:

Գիրքն ունի նաև հազեցած առաջաբան, որը վկայությունն է այն բանի, որ նրա հեղինակ Սաթե Խաչատրյանը ըստ ամենայնի նաև որպես գրականագետ է խորացել Ադամովի կերտած բարդ աշխարհների մեջ, փաստական և գեղարվեստական լիարժեք քննության ենթարկել հեղինակային կերպարա-

կերտման ու դրամատուրգիական լուծումների առանձնահատկությունները, ճանաչել ու վերհանել աբսուրդի գրականությանը բնորոշ առանձնահատկությունները¹:

Թարգմանչուհու կատարած աշխատանքի հաջողվածությանն ըստ ամենայնի նպաստել են նաև մի շարք այլ գործոններ: Նա 2006 թ., որպես հրավիրյալ բեմադրիչ, գործուղվել է Հալեպ, 2008 թ. մեկնել Փարիզ և ուսանել Փարիզի Դրամատիկ արվեստների ազգային բարձրագույն կոնսերվատորիայում, այնուհետև՝ Սորբոնի համալսարանում, որտեղ գրել է «Անջատման դրաման ժամանակակից եվրոպական դրամատուրգիայում» թեմայով աշխատանք: ՀՀ ԳԱԱ գրականության ինստիտուտում պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն, 2016 թվականից Ֆրանսիայի Լիոն-2 համալսարանում շարունակել ուսումը՝ իբրև դոկտորանտ: Ֆրանսերենից թարգմանել է Ժան-Լյուկ Լագարսի «Ես տանն էի և սպասում էի անձրևի գալուն» պիեսը (2015), իսկ վերջերս Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության աջակցությամբ՝ Յասմինա Ռեզայի «Պիեսները», Ֆրանսիայի տարբեր քաղաքներում ֆրանսերենով բեմադրել է Հովի. Թումանյանի «Հեքիաթները» և մեր ազգային էպոսը: Եվրոպական բեմադրիչների հետ համագործակցած կամ միայնակ՝ բեմադրություններ է կատարել Փարիզում, Լիոնում, Մարսելում, Ավինյոնում, ինչպես նաև Ֆրանսիայի հայկական կրթօջախներում:

Ահա հենց հայ և եվրոպական գրականության ու թատրոնի այս քաջատեղակություններն էլ, ինչպես նաև դրամատուրգիայի տեսական և գործնական ոլորտների իմացությունը օգնել են Ս. Խաչատրյանին ապահովելու Ա. Ադամովի պիեսների թարգմանության բարձր որակները:

Երբ ձեռքդ ես առնում մեծածավալ այս գիրքը, այն թվում է բավականին թեթև, սակայն իր խորքի մեջ այն ծանր է և ունի ճանաչողական մեծ արժեք: Այս գրքի լույսընծայումը կարևորվում է նաև մի այլ ելակետից: Այն ինչպես դրամատուրգիական նյութի, այնպես էլ դրսևորման ու ձևի նորարարությամբ է լեցուն և կարող է դասագրքային արժեք ունենալ սկսնակ ու քիչ փորձ ունեցող մեր թատերագիրների համար: Մնում է, որ Ադամով դրամատուրգի այս «*հայրենադարձությունը*» լիովին լինի. Սաթե Խաչատրյանը թարգմանի Ադամովի մյուս գործերը ևս, և շուշեցու հետնորդ Ադամովն իր բուն անունով՝ Հարություն, լիարժեքորեն վերադառնա իր նախնիների ծննդավայրը՝ մայր Հայաստան:

Բարձր գնահատելով կատարված աշխատանքը՝ չենք կարող չարտահայտել մի նկատառում: Հիշյալ գրքում բոլոր հատուկ անունները ներկայացված են իրենց բնագրին հարազատ գրությամբ, ասել է թե՛ չեն տառադարձ-

¹ Մեզանում իրենց գրքերում աբսուրդի գրականությանը անդրադարձել են գրականագետներ Ս. Աբրահամյանն ու Ա. Ավանեսյանը, իսկ գեղարվեստական գրականության մեջ այդ ուղղության որոշ արտահայտություններ առկա են Գ. Խանջյանի, Շ. Էդոյանի, Ա. Հարությունյանի և մի շարք այլ գրողների գործերում:

ված հայերենում արդեն վաղուց ընդունված կանոններին համապատասխան: Հայտնի է, որ հատուկ անունները չեն թարգմանվում, բայց տառադարձվում են, և նույն անունը տարբեր լեզուներում հաճախ տարբեր գրություններ և արտասանություն է ունենում:

Հովհաննես Բարսեղյանի կազմած ուղղագրական տեղեկագրում այդ մասին ասվում է որոշակի. «... *օտար անունների արտասանական այսպիսի տարբերակումների և այլաձևությունների առաջացումը պատմականորեն անխուսափելի է...*»¹: Ի դեպ, առիթ է ասելու, որ օտար լեզուներից մուտք գործող բառերը, տերմինները, հատուկ անունները նախկինում քննարկվում էին լեզվի պետական տերմինաբանական կոմիտեում և համապատասխան որոշումներով մտնում շրջանառության մեջ՝ գրության ու արտասանության միասնություն պահպանելու նպատակով, մի բան, որը անհապաղ պետք է վերականգնել մեր օրերում՝ ծավալվող լեզվական ու բառապաշարային անդառնալի խառնաշփոթը շուտափույթ կասեցնելու համար:

Իհարկե, հայերեն գրության ու արտասանության մեջ պետք է, որքան դա հնարավոր է, հաշվի առնել ներմուծվող հատուկ անունների բնագրայնությունը, բայց նույնքան անհրաժեշտ է հաշվի առնել հատուկ անունների արդեն ավանդական դարձած տառադարձությունները: Այստեղ կողմնորոշիչը պետք է լինի հնչայնության (արտասանության) գործոնը. որքան բարեհունչ, այնքան ընդունելի:

Այս ամենը վերաբերում է նաև լատինագիր լեզուներից փոխանցված հատուկ անուններին: Ա. Ադամովի պիեսների թարգմանչուհի Ս. Խաչատրյանը թեև գրքի առաջաբանում նախազգուշացնում է ընթերցողին, որ ինքը հարազատ է մնացել պիեսներում գործածված հատուկ անունների գրությանը, սակայն, կարծում ենք, առաջարկված այդ տարբերակը առաջացնում է ընթերցման և արտաբերման բարդություններ: Հայերենում արտասանվում և գրվում է Ռոբեր և ոչ թե Ռիբեդ, Պիեռ և ոչ թե Պիեդ, Փարիզ և ոչ թե Փաղիզ կամ Փաղի ու Պաղի (նման բառ կգտնե՞ս հայոց լեզվի բառարաններում): Ինչո՞ւ գրել և կարդալ Անդիեթի, երբ կա բարեհունչ Անրիեթը, էլ չենք ասում, որ գրքում դեպքեր կան, երբ տառ առ տառ պիտի կարդաս գրվածը՝ այն արտաբերել կարողանալու համար, օրինակ, Կոնթրլկադայ: Մեր օրերին դառնալով՝ արտասանե՞նք ու գրենք ֆղանկաֆոնի՞, Շաղլ Ազնավո՞ւղ...

Այս ամենի մասին գուցե արժե, որ թարգմանչուհին մեկ անգամ ևս խորհրդածի նախքան Ա. Ադամովի մյուս պիեսների թարգմանությունը ձեռնարկելը:

¹ Տե՛ս Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Երևան, 2006, էջ 26:

Արսրուն Աვაգյան – *Театр абсурда и пьесы Артура Адамова, переведенные на армянский язык*

Театр абсурда сформировался со второй половины XX века как реакция на огромные человеческие потери во Второй мировой войне. Своими корнями театр уходит в сюрреалистическое направление в литературе и искусстве, сформированное в 20-е годы XX века. Одним из четырех основателей театра абсурда был армянин Артур Адамов, 6 из написанных им 20 пьес на армянский перевела Сате Хачатрян. В данной статье представлена литература абсурда в общем, выявлены некоторые специфические особенности этого направления, на базе всего этого рассмотрены вопросы и задачи, поставленные в пьесах А. Адамова, показаны особенности пьес, характерные для всей литературы абсурда, и отличия, характерные для драматургии Адамова. В статье подчеркивается большой вклад, внесенный переводчиком пьес Адамова – Сате Хачатрян, которая, с одной стороны, прославила автора переведенных пьес, а с другой – стимулировала дальнейшее углубление и развитие драматургических особенностей и нюансов, характерных для театра абсурда.

Artsrun Avagyan – *The Theater of the Absurd and Arthur Adamov's Plays Translated into Armenian*

The Theater of the Absurd was shaped in the middle of the XX century as a consequence of the devastation of human lives caused by the Second World War. Its origins are linked to surrealism, which began as a movement in literature and art in the second decade of the same century. One of the four founders of the Theater of the Absurd was Arthur Adamov, an Armenian by nationality, who wrote more than 20 plays, 6 of which have recently been translated into Armenian by Sate Khachatryan. The article presents the summary of absurd fiction, reveals a number of features peculiar to that movement, and based on that examines the issues and problems raised in A. Adamov's plays, the peculiarities that are common to the authors of that movement and the differences that are typical to playwright Adamov. The article emphasizes the great contribution that Sate Khachatryan, the translator of Adamov's plays, brought making the author of plays more popular with the readers, on the one hand and boosting the dramatic revelations and nuances of the Theater of the Absurd in the Armenian reality, on the other.

Ներկայացվել է 05.11.2018

Գրախոսվել է 21.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐԸ ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԻ
«ԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԱՆՎԵԼ» ՎԵՂՈՒՄ

Բանալի բառեր – ինքնակենսագրական վեպ, ազգային կյանք, սնտոհապաշտություն, գյուղական իրականություն, ժանր, նարատիվ, դիպաշար, կերպար

Ղազարոս Աղայանի գեղարվեստական արձակի մեջ ուրույն տեղ ունի վիպագրությունը: Այն հայ նոր գրականության համապատկերում ուշագրավ է գաղափարագեղարվեստական արժանիքներով, ժամանակաշրջանի հայ գյուղական իրականության կենդանի պատկերներով: Աղայանի վեպերում, որոնք XIX դարի երկրորդ կեսում ժանրի առումով առաջիններից էին մեր գրականության մեջ, արտացոլված են խորաթափանց մտածողի աշխարհընկալումը, հայկական իրականությունն իր նահապետական բարքերով, դրանցում տեղ գտած կարևոր խնդիրների արծարծումներով: Այդ վիպագրությանը հատուկ է կյանքի ընդգրկուն պատկերումը՝ ընտանեկան հարաբերություններ, ազգային հոգեկերտվածք, միջավայր: Ժամանակի կյանքի բազմակողմ իրողություններն ու մտածումներն ամբողջական են դարձնում գրողի ասելիքը: Գյուղական կյանքի պատկերներում Աղայանը ներկայացրել է հարազատ եզերքի մարդու հոգսաշատ կյանքը, ավանդական գյուղաշխարհի նահապետական վարքուբարքը:

«Արություն և Մանվել» (1866) վեպի ի հայտ գալն արևելահայ արձակում ունեցավ *նախաշավդային դեր*. հետագայում XX դարի 20-ականների վերջին և հաջորդ տասնամյակին, խորհրդահայ գեղարվեստական արձակի ամենաբազմազան դրսևորումներում հատկապես ընդգծվեց *ինքնակենսագրական* վեպ-վիպակի ժանրը: Այն մի կողմից ներառեց դարաշրջանի հայոց ողբերգական ճակատագիրը, մյուս կողմից՝ սարսափների միջով անցած գրողների ինքնարտահայտման անձնական պահանջներն ու վերափնաստավորումները: «Գրական ընթացքի մեջ էին մարդիկ, որոնց կյանքը սերտորեն կապված էր ժողովրդի պատմության մի շարք քաղաքական-սոցիալական երևույթների հետ, ավելի ճիշտ՝ մի կյանքի մեջ արտացոլված էր նաև ժողովրդի պատմական բախտը: Մերունդների բախտի տարեգրություն,– այսպես կարելի է որակել այդ վեպերի բովանդակությունը: Նրանցից յուրաքանչյուրը բերում է ուրույն և ինքնատիպ աշխարհի, իր ապրած ու տեսած Հայաստանի, իր սերնդի դառն ճակատագրի պատկերը, որի շնորհիվ էլ անհատի կյանքի

պատմությունը ձեռք է բերում նաև հասարակական հետաքրքրություն»¹, – նկատում է ակադեմիկոս Հր. Թամրազյանը: Մեկը մյուսի հետևից լույս տեսան Գուրգեն Մահարու («Մանկություն», 1928, «Պատանեկություն», 1929-1930), Վահան Թոթովենցի («Կյանքը հին Հռովմեական ճանապարհի վրա», 1930), Զապել Եսայանի («Միլիտարի պարտեզները», 1935) և Ստեփան Զորյանի («Մի կյանքի պատմություն», I-1934, II-1939) ստեղծագործությունները, որոնք որակական նոր ընթացք հաղորդեցին ժանրի զարգացմանը:

Աղայանն իր անդրանիկ վեպը կոչեց **ազգային**՝ հենվելով նախնադասական բնորոշման վրա, և շարունակեց կիրառել աբովյանական սկզբունքները: «Արություն և Մանվելը» գաղափարական պայքարի նոր հղացք է՝ ուղղված անցյալի տգիտության դեմ. այն առաջավոր հայացքների, լուսավոր գաղափարների, նոր սերնդի հոգեմտավոր զարգացմանը միտված ստեղծագործություն է՝ ուղենշային արժեք ունեցող զանազան գաղափարների արծարծումներով: Ե՛վ «Արություն և Մանվել» վեպի, և՛ «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» հուշագրության հերոսը ինքնակերպավորված հեղինակն է:

Հերոսի ընտրությունը դժվարության առաջ է կանգնեցնում վիպագրին, և ավելի ուշ նա այդ մասին գրում է. ««Արություն և Մանվել» վեպը իմ ինքնասիրության արդյունքն է: Ինձ հարկավոր էր ժամանակակից մի հերոս. ծանոթներիս մեջ ինձանից լավը չգտա: Քան թե պիտի երևակայեի և խելքիս գոռ տայի, ավելի համարեցի՝ ստուգապատում լինելու համար, բուն իրողությունը, իմ իսկապես տեսածն ու լսածը վիպական ձևի տակ ձգել»²: Վեպի գրությունը կապված է Պետերբուրգում հայ երիտասարդների ստեղծած ուսանողական ժողովների քննարկումների հետ, երբ հերթական ընթերցվելիք գրական երկը դարձավ «Արություն և Մանվելը»: Հերոսի կյանքի օրինակով Աղայանը ներկայացնում է XIX դարի 50-60-ական թվականների հայ իրականության պատկերը, բարքերը, մտածողությունը, Արությունի հոգեմտավոր զարգացման ընթացքը:

Վիպական պատումը հարուստ է գյուղական իրականության մեջ տեղ գտած դիպվածներով: Առհասարակ ինքնակենսագրական վեպի ժանրին բնորոշ է մանկության թեմայի արծարծումը: Աղայանի համար այս թեման դարձավ վեպի առանցքային նշանակություն ունեցող մասերից մեկը: Նրա մանկական հիշողությունները պարուրված են անսահման հուսահատությամբ, հոր կողմից մերժված լինելու ծանր գիտակցմամբ:

Գրողը թեև փորձում է հերքել իր և Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի. Ողբ հայրենասիրի» վեպերի նմանությունը, այնուամենայնիվ նրա վեպը կրում է աբովյանական ավանդույթների ազդեցությունը, և Աղայանը երբեմն կրկնում է իր անմիջական նախորդին:

¹ **Թամրազյան Հր.**, Սովետահայ գրականության պատմություն, Երևան, 1980, էջ 419:

² **Աղայան Ղ.**, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1955, էջ 20 (այսուհետև այս ժողովածուին հղումները կտրվեն շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ):

Վիպագիրը բոլոր դեպքերում Աբովյանի գաղափարների արծարծողն էր նոր հանգամանքներում և նոր իրադրության մեջ: Եթե Աբովյանը ներկայացնում է Բարեկենդանի տոնակատարության պատկերը, ապա Աղայանը վերցրել է կրոնական այլ ծես, որը նրան հնարավորություն է ընձեռել բուն հայկական միջավայրում կերտել իր վիպական հերոսներին: Ակնհայտ են երկու գրողների նկարագրությունների, ժողովրդական մտածողությամբ գեղարվեստական պատկերների նմանությունները, ընթերցող-տեքստ պատումային առնչակցությունները: Աղայանը, ինչ խոսք, հրաշալի է պատկերացնում իր և Աբովյանի վեպի տարբերությունները, բայց և այնպես ընդհանրությունները ներկայացնում է որոշ վերապահություններով. «Ոմանք այն միտքը տարածեցին ընթերցող հասարակության մեջ,– գրում է նա,– որ իբրև թե իմ աշխատությունը մի հետևություն է անմահ Աբովյանցի վեպի: Այդպես չէ: Նրա «Վերք Հայաստանին» մի ողբ է, ողբ հայրենիքի թշվառության վրա, ողբ հայրենասերի, բխած մի զգայուն սրտից, զարգացած ուղեղից: «Արություն և Մանվելը» բերում է մի բոլորովին նոր ուղղություն» (հ. 4, էջ 395):

Իր ժխտման մեջ Աղայանը ենթագիտակցորեն հաստատում է ակնհայտ նմանությունը: Իրապես վեպը հին ու նոր գաղափարների, ավանդականի և արդիականի, խավարի ու լուսավորության շարունակական պայքարի և առաջընթացի գաղափարական հաղթանակի ձգտումն է: Արությունի շուրթերից հնչում է նույն աբովյանական պատգամը. «Մեր նոր սերնդի աչքը կբացվի, կտեսնի, որ հնից էլ օգուտ չկա, գրաբարը ետ ետ կքաշվի, իր տեղն աշխարհաբարին կտա, էն ժամանակ էդպես գրքերն էլ կստանան իրենց վայելուչ հարգն ու պատիվը» (հ. 4, էջ 46): Հերոսների դիմելաձևում ակնհայտ են դրսևորված Աբովյանի ոճից եկող՝ «քու հոգուն մատաղ, ես քու խաթրը կկոտրե՞մ» նմանակումները: Ն. Աղբայանն այս վեպի մասին գրել է. «Աղայանն «Արություն և Մանվելով» թոթափում է իր վրայից իդեալականության մնացորդները և պինդ խրվում է իրականության մեջ: Դրանով նա բռնում է մի պատվավոր տեղ մեր վիպագրության զարգացման պատմության մեջ: Նրա այդ և հետագա գրվածներում այլևս չկան իդեալական մարդիկ. բոլորը իրական են, սովորական, սոսկական: Այստեղ գյուղացին հավատարմությամբ է վերարտադրված»¹:

Արցախի Խաչեն գավառից Բոլնիսի ձորում հաստատված գյուղի բնակչության միակ գրագիտուհին Մանիշակն էր, որն Արությունին գրաճանաչ դարձրեց, իսկ հետո տեր Պետրոսը դարձավ նրա հաջորդ ուսուցիչը: Արությունն անվերապահորեն ընդունում էր նրա ասածները, թեպետ քահանան չէր կարդացել հայոց պատմիչների գործերը: Պատկերվող միջավայրն ու ժամանակաշրջանը կրթության համար այնքան էլ բարենպաստ չէին. «Ուսումնաստվության այդ բարբարոս և խավար ժամանակը ոչ մի երեխա գիր

¹ «Մուրճ», 1897, թիվ 7-8, էջ 1062:

չէր սովորում, նրա խելքումը չէր մտնում, նրա խելքը հակառակում էր, թեև բնագղամամբ, որ այդ ձևով սովորել անհնարին է» (հ. 4, էջ 14): Կրթության համար սահմանափակ ժամանակներ էին. նախապաշարմունքների գերակայությունը, ժողովրդի կյանքում խավարի և տգիտության արմատներն այնքան խորն էին, որ առարկաներին աներևույթ, գերբնական հատկություններ էին վերագրում ու հավատում դրանց գործությանը: Աղայանը քննական հայացքով է դիտարկում քրիստոնեական հավատքի և ծայրահեղության հասնող սնտիապաշտության դրսևորումները, որ կապված էին ժողովրդի ավանդական հավատալիքների հետ: Գյուղական կենցաղում ժողովրդի կողմից կարևորություն էին ձեռք բերել «Գիր հոպոպի», «Գիր հավախոսի», «Գիր չբերք կնոջ» սնտիապաշտական բովանդակություն ունեցող գրքերը: Դրանց հետ կապված՝ նշվում է Ներսես կաթողիկոսի վերաբերմունքը, որն արգելել էր այդ գրքերի կիրառումը: Դրանք հավաքող վարդապետները, այնուամենայնիվ, հավատում էին գրքերի հրաշք գործությանը: Ժողովրդի կյանքում տեղ գտած սնտիապաշտության, մոլորությունների, նախապաշարմունքների չարիքի ակունքը հեղինակը տեսնում էր նրա կարծրացած մտածելակերպի, հետամնացության և կրթության պակասի մեջ. «Պետք է գիտենալ միայն, թե ինչպիսի գենքով պետք է պատերազմել տգիտության և խավարի դեմ և միանգամ ընդմիջտ համոզվելու է, որ այս դարում գործ դրած գենքը մյուս դարում կարելի չէ գործածել իբրև հնացած և անպետք» (հ. 4, էջ 9):

«Արություն և Մանվելի» հերոսը գործողությունների զարգացման կենտրոնում է. դիպաշարը զարգանում է նրա անմիջական մասնակցությամբ: Ինքնակենսագրական դրվագները նուրբ թելերով բացահայտում են ժամանակաշրջանի հայկական իրականությունը: Ինչպես Աբովյանի երկերում, այնպես և Աղայանի տողերում նոր գաղափարները հասցեագրած էին երիտասարդությանը:

Ընտանեկան հարաբերությունների, ազգային հոգեկերտվածքի և միջավայրի, ազգային կյանքի հագեցած նկարագրություններն ամբողջական են դարձնում հեղինակի ասելիքը: Արությունը հեղինակի գաղափարախոսության կրողն է, և նրա կյանքի վավերական դեպքերը գեղարվեստականացնելու միջոցով զարգանում է վիպական հյուսվածքը: Հերոսի և միջավայրի հակադրության բարդ շղթայում զարգացող դիպաշարում գրողը ստեղծել է երիտասարդների համար ուսանելի գաղափարակիր հերոս: Անշարժության և քարացածության դատապարտված գյուղական միջավայրն Արությունի համար դառնում է կաշկանդող: Աղայանն իր ասելիքն արտահայտում է ոչ միայն հերոսի շուրթերով, այլև կենցաղի խոսուն պատկերագրությամբ, որտեղ ներկայացված են իրականության բացասական կողմերը՝ կնոջ իրավագուրկ վիճակը, գյուղական կյանքի հետամնացությունը, ընկերային կյանքի տխուր պատկերը: Ընտանիքի հոգսն իր ուսերին վերցրած հայ կինն իրավասու չէր խառնվելու զավակների ճակատագրին: Վեպի հերոսուհիներից Արությունի քույր Օսանը ժամանակի լուսավոր քաղաքում ստրկական

վիճակում էր. Թիֆլիսում ամուսնացած Օսանն իր կամքին հակառակ հայտնվել էր մի ընտանիքում, որտեղ «բերնի թիքեն համրում են»: Նա մենակ էր իր դժվարության և հոգսերի առաջ: Օսանի անձնական ապրումների բացահայտման դաշտում Աղայանը ներկայացնում է գյուղական կյանքի սովորույթներից մեկը՝ ծնողների կամքով երեխաներին դեռևս օրորոցից նշանելու ավանդույթը: Հասարակության կողմից սահմանված ներքին օրենքներն անտեսում են մարդկանց զգացմունքներն ու վճռում նրանց անելիքները: Կնոջ խոսքն ու կարծիքը լսելի չէին բիրտ տղամարդկանց համար. «Կնիկն ու ձին, ասում էր, մի հանգի են, կապը որ ձեռքից թողեցիր, էլ նրանից քեզ խեր չկա» (հ. 4, էջ 39): Օսանը մանկությունից նշանված է, բայց չի կարող արժանանալ իր սիրած տղային, քանի որ նրա հայրը որոշել է իր աղջկա համար քաղաքացի փեսա գտնել: Հոր կամքն անբեկանելի վճիռ է, և դուստրը չի կարող հակառակվել նրան: Ահա կնոջ և ամուսնու հարաբերություններն արտացոլող մի վիպական պատկեր.

«— Թե որ կուզես, էլի միտք անենք միասին, խելք խելքի տանք, ինչպես որ լավ կլինի մեր աղջկա համար, էնպես անենք: Հենց համարենք, թե նշանված չէ, նոր ենք ուզում նշնել: Ինձ որ մնա, ես Ռոստոմիցը լավ տղա չեմ ճանաչում մեր գեղումը, մեզ մոտիկ, մեր աչքի առաջին, մեր աղջիկն էլ է նրան հավանում, սիրում...»

— Այ կնիկ, ասաց, էդ էր մնացե՞լ, որ դու ինձ խրատ տաս: Դու քիչ-քիչ ինձ մարդկություն էլ կանես, քու լաչակը կգցես իմ գլխին, իմ փափախը կդնես քո գլխին: Էդ չէ՞ քո ուզածը: Բայց դու չես գիտում, որ ես կնկա խելքովը ապրողներիցը չեմ...» (հ. 1, էջ 38-39):

«Վիպական անցքեր» մասում Արությունի և Մանվելի քույրերի՝ Օսանի և Հռոմմսիմի զրույցը գյուղի անցուդարձի մասին Աղայանի հաջորդ՝ «Երկու քույր» վեպի դիպաշարի հիմքն են: Սա թերևս վեպի յուրահատկությունն է: Խոսակցության ժամանակ Օսանը Հռոմմսիմին պատմում է իր տխուր կյանքը. «Կնկա խոսքին չլսելու» նախապաշարմունքով ապրող գյուղում անտեսված էին կանանց իրավունքները: Ընտանիքում դրսևորվում են բարքերի՝ կոպտությունը, քաղաքակիրթ վարվեցողության բացակայությունը, կնոջ ստրկության աստիճանի հասնող իրավագրկությունը, նրա ճակատագիրը որոշելու տղամարդու ձգտումը: Վեպի հերոսուհիները հանդես են գալիս իրենց իրավագուրկ վիճակի գիտակցմամբ և այդ կարգավիճակին համակերպված: Նրանց համար ամուսին էին ընտրում հայրերը: Աղայանը բարձր է գնահատում հայ կնոջը՝ ընդգծելով նրա աշխատասիրությունը, խելացիությունը, բարձրացնում է կնոջ ազատագրության, ստրկական վիճակից նրան դուրս բերելու առաջադեմ գաղափարը: Դեռևս Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի արձարժված ֆեմինիստական այս առաջավոր հայեցողությունը կողմնորոշիչ եղավ Ղ. Աղայանի, Պ. Պռոշյանի, Բաֆֆու, Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի, Գր. Զոհրապի համար: Նալբանդյանը «Կրիտիկա Մոս և Վարդիթեր» քննադատական աշխատության մեջ անդրադառնում է հայոց մեջ մանկահասակ

աղջիկների ամուսնության հարցին. «Եթե ուր, ինը տարեկան աղջիկը սիրահարվում է և տասը կամ տասնումի տարեկանը պատրաստ է սիրու համար իր անձը զոհել, ուրեմն, վաղ ամուսնությունը բնականաբար զգալի կարոտություն է, երբ հիմնվում է նա իմացական և զգայական պահանջողությանը վրա»¹: Նալբանդյանական այդ ցուցումները, զարգացնող հեղինակներից էր Ղ. Աղայանը, որ անդրադարձավ աղջկա իր կամքին հակառակ ամուսնացնելու հարցին: Ակնհայտ է, որ Նալբանդյանը նկատել է երևույթը, իսկ Աղայանը զարգացրել ու խորացրել է խնդիրը՝ իր տարաբնույթ դրսևորումների մեջ ցույց տալով դրա վատ հետևանքները: Նրանց պետք է հավելել արևմտահայ գրագիտուհիների՝ կնոջ ազատագրության խնդիրներով սոցորված երկերը: 1880-ականներին մեկը մյուսի հետևից երևան են գալիս Սրբուհի Տյուսաբի նշանավոր երեք վեպերը՝ «Մայտան» (1883), «Սիրանույշը» (1885), «Արաքսյա կամ Վարժուհին» (1886), ինչպես նաև Ծերենցի դստեր՝ Օրիորդ Մենիկի (Թագուհի Շիշմանյան) «Գարնան մի ասուպը»՝ արևմտահայ առաջին նորավեպը (1883): Ի դեպ, 1891 թ. դրանց պիտի գումարվեր նաև մի ուրիշ գրագիտուհու՝ Սիպիլի (Զապել Ասատուր) «Աղջկան մը սիրտը» վեպը, որտեղ փաստորեն զարգացվում էին նախորդ վիպասանուհիների արձարձած հիմնախնդիրները:

Տյուսաբը գրում է բազմաթիվ թղթակցություններ, որոնք նվիրված էին կնոջ կրթությանը, աշխատանքին և ամուսնու ընտրության հարցերին: Հիշենք դրանցից մի քանիսը՝ «Քանի մը խոսք կանանց անգործության մասին», «Կանանց աշխատության սկզբունքը», «Հայ ընկերությունք»²: Եվ ահա Ղ. Աղայանն իր հրապարակախոսության մեջ դեռևս Տյուսաբից շատ առաջ անդրադառնում է այդ թեմային և գրում «Կնոջ կոչումը» հոդվածը, որտեղ մասնավորապես ընդգծում է կնոջ բարձր դերը: «Կնիկ կամ կին կյանք ասել է: Գոնե հայոց լեզվում այսպես է: Աղամը Եվային տեսնելով ասում է Մայր Մաշտոցի լեզվով՝ «Մա եղիցի ինձ ի կեանց», որ կնշանակե սա ինձ համար կլինի կյանք» (հ. 3, էջ 36):

Աղայանն անդրադարձել է ընտանեկան հարաբերություններին, ծնողների՝ երեխաների հանդեպ դրսևորած կոպտությանը: Թիֆլիսյան միջավայրից տուն հյուր եկած Արությունը Մանվելին ուղղված նամակում անկեղծանում է: Դեռահաս Արությունը շատ էր ազդվում անտարբեր հոր վերաբերմունքից. վերջինս ոչինչ չէր անում որդուն ուսման տալու համար, բայց չէր էլ ուզում իր կողքին պահել: Ծնողի այս վերաբերմունքը խոր հետք է թողնում Արությունի պատանեկան հուզաշխարհի և հոգեբանության վրա: Նա որոշում է «վայրենացած անդաստանում» բարության սերմեր տարածել, որ սերունդները չվերապրեն իրենց զգացածը: Իր ներզգացումների, մանկական ապրում-

¹ Նալբանդյան Մ., Երկեր, Երևան, 1979, էջ 493:

² Հաջորդաբար տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1881, սեպտեմբեր, էջ 345-350, նույն տեղում, դեկտեմբեր, էջ 453-458, նույն տեղում, 1882, հունիս, էջ 244-251:

ների մասին Արությունը նամակով պատմում է Մանվելին: **Ի դեպ, նամակի ժանրի ներհյուսումը վիպական պատումին, որն արդեն կիրառված էր Աբովյանի, Նալբանդյանի վեպերում, երկը դարձնում է առավել հետաքրքրական ու որոշակի լարում է հաղորդում դիպաշարին:**

Հարազատ եզերքն ու ընտանեկան միջավայրն Արությունի համար դժոխքի կերպարանք էին ստացել: Նրա մանկության հիշողությունները շատ ծանր էին. մոր քնքշությանը հակադրված են հոր կոպտությունը, բռնակալությունը, որ խոր հետք էին թողել նրա հոգում: Հոր՝ Ավետիքի մասին խոսելիս տալիս է նաև նրա արտաքինի նկարագիրը, որ միանգամայն ներդաշնակ էր նրա ներաշխարհին. «Հայրս մի գարհուրելի մարդ է նաև, իր հսկայական հասակով, իր բարկացկոտ և կնճռոտ դեմքով, իր ծանրաբարոյությամբ և մանավանդ իր կամակորոյթյամբ և այն մեծ համարմունքով, որ վաստակել է իր մասին» (հ. 4, էջ 117): Արությունի հայրը՝ Ավետիքը, չի ներկայանում սոսկ որպես բացասական կերպար, որն ամեն քայլափոխի խոչընդոտում է գաղափարակիր որդու՝ լուսավորականությանն ուղղված քայլերը: Ավետիքը գյուղաշխարհի բռնակալական հակում ունեցող կերպարներից էր, նախապաշարումների, սնտոխապաշտությանը գերի մի մարդ, որն անցել է գյուղական իզիթի փառավոր ճանապարհ, հասարակության մեջ ձեռք է բերել խիզախ և խելացի մարդու հեղինակություն՝ դրանով ապահովելով իր դիրքը ընտանիքում և գյուղի հասարակության մեջ: Հոր ճիշտ հակապատկերն էր մայրը՝ Հռիփսիմեն, որն իր քնքշությամբ, բանիմացությամբ, հնազանդությամբ հայ կնոջ տիպական կերպար է: Մոր տոհմում ժառանգանությամբ շարունակվում էր քահանայությունը, և նա ձգտում էր Արությունին տեսնել այդ միջավայրում:

Ներսիսյան վարժարանում ուսանելու տարիներին Արությունը մտերմանում է իրեն գաղափարակից երիտասարդի՝ Մանվելի հետ: Մերը դեպի ուսումը երկու պատանիներին միացնող օղակ է դառնում, իսկ Ներսիսյան դպրոցը՝ Արությունի և Մանվելի կրթական նոր աշխարհը: Գյուղական իրականությունից պատանին ընկնում է թիֆլիսյան միջավայր, հաղորդակից դառնում իսկական գիտությանը և հասկանում, որ իր սովորածները սնտոխապաշտության արդյունք են եղել: Այստեղ Աղայանը սեղմ բնութագրումով ներկայացնում է դպրոցի ընդհանուր պատկերը, կրթական համակարգի անարդյունավետությունը: Այնուամենայնիվ, բավականին նյութական պաշարներ էին հատկացված կրթական այդ օջախին. «Այդ ուխտատեղի բոլոր արդյունքը հատկացված է Ներսիսյան դպրոցին, բայց որովհետև դպրոցը այդ տեղերից մոտիկ ոչ մի գյուղից մի որդեգիր չէր պահած և չէր պահում, դրա վրա բարկացած՝ ասում էր. «Ժողովրդի մի աչքը կուրացնում են՝ որ մյուսը լուսավոր պահեն» (հ. 4, էջ 110): Դպրոցական ուսումն ավարտելուց հետո հերոսը գիտակցում է ավանդական մոլորությունների և խավարամտության դեմ պայքարելու անհրաժեշտությունը: Նա, վեճի մեջ մտնելով քաղաքացի ուխտավորների հետ, ասում է. «Ցավի համար՝ բժիշկ կա, քեփ անել էք ուզում, ձեր բաղերումն ամեն օր քեփ էք անում, բայց եթե ավել փող ունիք,

չեք իմանում, թե ինչ տեղ մսխեք, ես տեղը ցույց կտամ: Ձեր որդոցը, ձեր աղջկերանցը ուսում տվեք, որ իրենց հավատը, իրենց ազգը ճանաչեն, ձեզ նման չասեն, թե Վարդանս որն է, ուղիղ ճամփեն թողած՝ քարեքար չընկնին, լույսը թողած խավարի մեջ ման չգան» (հ. 4, էջ 58-59):

Թիֆլիսում Արությունի վրա խոշոր ներգործություն է ունենում Աբովյանի ընկեր Օվակիմը: Վերջինս աշխարհիկ մարդ էր իր մտածողությամբ և հոգեբանությամբ: Թիֆլիս մտնելու առաջին օրն իսկ Օվակիմը Արությունի ձեռքն է տալիս «Վերք Հայաստանի» վեպը: Գրքի հասկանալի լեզուն և քաղաքի կենդանի շունչը ոգևորում են Արությունին: Դա առաջին կենդանի խոսքն էր, որը լուսավորում է իր շուրջը, ցրում հոգում տիրող խավարը: Արությունը Մանվելի հետ ընդունվում է Ներսիսյան դպրոց, բայց այստեղ էլ նրանք չեն գտնում այն զենքը, որով կկարողանային պայքարել տիրող խավարի դեմ: Այնտեղ իշխում էին նույն բռնակալական օրենքները, ինչպես և գյուղական խալիֆայական դպրոցում: Աշակերտների միակ մխիթարությունը սիրված տեսուչ Շանշյանն էր, որի հեռանալուց հետո Արությունն ու Մանվելը ևս լքում են դպրոցը:

«Արություն և Մանվել» վեպի առանցքային գաղափարներից է ազգային միասնականությունը: Հեղինակը հայ քրիստոնյաների կաթոլիկ անջատումն անիմաստ է համարում՝ գտնելով, որ միևնույն կրոնի հետևորդները չպետք է միմյանցից անջատ լինեն: Արությունն իր առաքելությունն է համարում վերացնել այդ պատնեշը և այդ նպատակով այցելում է կաթոլիկների քահանային: Նա փորձում է դառնալ վարժապետ, սակայն կաթոլիկների քահանան անհնար է համարում այդ՝ ասելով. «Քուզին միտքն ինդո՞ր է, դու խայ ես, մենք կաթոլիկ» (հ. 1, էջ 139):

Աղայանի՝ աշուղական բանաստեղծական արվեստի նկատմամբ դրսևորած հետաքրքրությունն ու սերն արտահայտված էին նաև նրա գրական-հրապարակախոսական երկերում: Գրողը հաջողությամբ տիրապետում էր այդ բարդ արվեստին՝ հիմնավորելով, որ այդ երգերի նկատմամբ վերաբերմունքն արթնացել էր մանկության ժամանակ իրենց հյուրընկալ հարկի ներքո աշուղների այցերից: Հայդարբեգ գյուղում Արությունը բաս (մրցության) է մտնում աշուղ Շոհլայի հետ և իր տաղանդով կարողանում է շարունակել նրա հանգավորած երգերն այնպես, որ խլում է աշուղի սազը նրա ձեռքից: Այս հատվածում Աղայանն անդրադառնում է մեր աշուղներից մեկին՝ Սայաթ-Նովային: Հետաքրքրական է, որ վեպում տեղ գտած չափածո աշուղական հատվածները զգալիորոն նման են Սայաթ-Նովայի բանաստեղծական արվեստին, մասնավորապես ընդգծված նմանություն կա բառապաշարի կիրառման մեջ: Աղայանն անդրադառնում է հայ ժողովրդի ծագման առասպելին՝ իր սեփական մեկնաբանությունը տալով: Հակադրվելով աշուղների ստահող պատմություններին՝ Արությունն ասում է.

Եթե դու գովեիր հայոց քաջերին,
Մի համբույր կըտայի սագիդ սիմերին,
Բայց դու հավատում ես շինծու բաներին,
Չգիտես ովքե՞ր են Արամ և Տիգրան:
...Թե դու էլ լինեիր ինձ չափ կարդացած,
Կերգեիր անդադար Հայ ու Հայաստան... (հ. 1, էջ 132):

Արությունի այս խոսքերն անարձագանք չեն մնում, շարժում են մարդկանց սնոտիապաշտության մեջ թաթախված մտքերը: Թուրքի շորեր հագած քեթխուղաները, տերտերն ու աշուղը հայոց քաջերին գովերգելու նրա պահանջը որակում են որպես Աստծո աչքը հայ ազգի վրա քաղցրացնելու նշան: «Մեր Գևորգն ու Բաղդասարը,– ասում է տերտերը,– հիմի Թիփլիս են, ընդհանց գրեր են ուղարկում, որ ես կարդամ, դուք ականջ դնեք, բայց, մեղքս չեմ թաքցնիլ, ալարս էկել ա, թե կարդամ: Գրում են, թե՝ «ժողովուրդիդ քարոզի...»: Էլ չեն գիտում, թե ժողովրդի գլուխն էնքան ա հաստացել, որ մամռակալել ա: Էս քրեվբեն՝ ո՞վ գիտի՝ հիմի նրա համար էկավ ուստի սազը խլեց, որ ինձ զգուշացնի, միտս բերի մեր էրեխոց գրածը, թե չէ՝ մի օր էլ կգա իմ փիլոնը կխլի» (հ. 4, էջ 132):

Արությունը քննադատական մոտեցում է ցուցաբերում հնացած արժեհամակարգի նկատմամբ՝ նշելով. «Էնդուր ենք վատացել, փչացել, կնիկ դառել, որ մեր պապին թողած բելերին ենք պաշտում, ըղորթը թողած, մեզ սուտ բաներ են քարոզում» (հ. 4, էջ 156): Վեպն ավարտվում է գրողի՝ ապագայի հանդեպ անսահման լավատեսությամբ և հավատով: Աղայանի հերոսի քարոզած գաղափարները խոր արմատներ են ձգում նաև լոռեցի որսորդ Պողոսի հոգում: Նա նահապետականությունը մարմնավորող կերպար էր, և Արությունն սկսում է նոր աշխարհի մասին գաղափարներ քարոզել նրա միջոցով: Պողոսը ոգևորվում է և սպասում է, որ Արությունն իրեն առաջնորդի դեպի նոր աշխարհ: Արությունի տեսակը դառնում է ընդօրինակելի. Պողոսին են հանդիպում Արությունի նման մարդիկ, որոնք նույնպես լուսավոր մտքեր և գաղափարներ են տարածում: Սա հենց հեղինակի նպատակն էր, լուսավորության, նոր գաղափարների տարածման ձգտումը:

Այսպիսով, Ղազարոս Աղայանը, շարունակելով Խ. Աբովյանի և Մ. Նալբանդյանի սկսած պայքարը ազգային կյանքի առաջընթացի և լուսավորության բնագավառում, ի տարբերություն նախորդների, ստեղծեց վիպական ժանրի մի նոր տարատեսակ՝ ինքնակենսագրական վեպ: Ստեղծագործության գլխավոր հերոս դարձնելով իրեն՝ գրողը Արությունի կերպարի միջոցով ընթերցողին ներկայացրեց 1850-1860-ական թվականների երիտասարդության հասարակական դիրքորոշումները՝ ներկայացված մտավոր հետամնացության, սնոտիապաշտության ու խավարամտության դեմ պայքարի համատեքստում:

Анна Торосян – *Идейные вопросы в романе Газароса Агаяна «Арутюн и Манвел»*

Статья посвящена всестороннему рассмотрению автобиографического романа Газароса Агаяна «Арутюн и Манвел». Писатель, продолжая борьбу Хачатура Абовяна и Михаила Налбандяна в области прогресса и просвещения национальной жизни, в отличие от своих предшественников, создал новый жанр – автобиографический роман. Изобразив себя главным героем произведения, писатель представил читателю публичные позиции молодежи 1850-1860-ых годов в контексте борьбы с внутренней торговлей, суевериями и невежеством.

Anna Torosyan – *Ideological Issues in “Arutyun and Manvel” by Ghazaros Aghayan*

The article is devoted to the comprehensive review of “Arutyun and Manvel”, the autobiographical novel by Ghazaros Aghayan. Continuing the struggle for progress of the national life and in the field of illumination started by Khachatur Abovyan and Michael Nalbandyan, unlike his predecessors he created a new genre of novel – the autobiographical novel. Turning himself into the main character of the work the writer presented the social views of the 1850-1860s’ youth in the context of struggle against intellectual backwardness, superstition and ignorance.

Ներկայացվել է 08.11.2018

Գրախոսվել է 10.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

**ԴԵՌԱՀԱՍՆԵՐԻ ՍԵՌԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ՆՐԲԵՐԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱԿՈՒ ՕՇԱԿԱՆԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄ**

Բանալի բառեր – դեռահասներ, աշխարհաճանաչողություն, ինքնաճանաչողություն, սեռական և մահվան բնագղներ, անգիտակցական և ենթագիտակցական շերտեր, սեռական կյանք, վարքագիծ, հոգեկան զարգացում

Միյուրքահայ գրող և քննադատ Հակոբ Օշականի (1883-1948) ստեղծագործություններում նկատելի է փիլիսոփայական, հոգեբանական այս կամ այն հոսանքի գաղափարաբանությունը: Այս մասին բազմիցս վկայում է հենց հեղինակը. «Հոգեբանությունը ախորժակ մըն է վարդապետություն ըլլալէ առաջ, ճարտարություն մը, վէպին ամենէն մեծ առաքինությունը – գործողությունը – փոխադրել արտաքին իրողութեանց ճնշումէն ներքին իրողութեանց կրկէսին»¹: Նման տեսակետները որոշում են գրողի գեղարվեստական հայացքի յուրահատկությունը՝ նայել հերոսների հոգու խորքը, ճանաչել կյանքը և մարդուն: Այս նույն սկզբունքն է ընկած նրա գեղարվեստական համակարգում յուրահատուկ տեղ զբաղեցնող պատանեկության թեմայի արծարծումներում: Այն դրսևորվել է առավելապես ինքնակենսագրական տարրեր պարունակող «Երբ պատանի են» վիպակում (1926 թ.) և «Ծակ-պտուկը»² վեպում³ (1928 թ.):

XX դարի համաշխարհային գրական ուղղությունների (սյուրռեալիզմ, էքզիստենցիալիզմ), մոդեռնիստական պատկերամտածողությանը ներհատուկ իրողությունների (գիտակցության հոսք, ժամանակների ներթափանցումներ)

¹ **Օշական Յ.**, Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հ. տասներորդ, Անթիլիաս, 1982, էջ 194:

² Վեպում ոչ մի տեղ չմեկնաբանվող վերնագրի բացատրությունը՝ «Ծակ-պտուկը», ընթերցողը կարող է գտնել «Երբ պատանի են» վիպակի «Դարձը» հատվածում: Ըստ գյուղի բարքերի ու սովորույթների՝ հարսանիքից հետո, երբ հարսը առաջին անգամ դարձ է գալիս հայրական տուն, նրա մայրը մեծ կաթսայի՝ պտուկի մեջ հավով և աքլորով պատրաստված կերակուր է մատուցում տան շուրջը հավաքված գյուղացիներին: Հավը և աքլորը խորհրդանշում են հարսին և փեսային: Ծեսը տեղի էր ունենում միայն այն դեպքում, երբ հարս գնացած աղջիկը կույս էր: Իսկ եթե նա ամուսնությունից առաջ կապ էր ունեցել այլ տղամարդու հետ, ապա նրա անվանը կցվում էր «ծակ պտուկ» որոշիչը:

³ Մեր խնդիրն է քննել Օշականի փոքր արձակի հերոս պատանիների կերպարները: Մակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «Ծակ-պտուկը» վեպում գրողը ընդլայնում է պատանիների սեռաբանության հարցերի շրջանակը, ուստի այս աշխատանքում անդրադարձել ենք նաև վեպի պատանիների կերպարներին:

համադրությամբ և գեղարվեստական հայացքի յուրահատկությամբ Օշականն իր արձակում պատանիների հոգեբանությունը ներկայացնելու առանձնահատուկ մոտեցումներ է դրսևորում: Մանկության և պատանեկության թեման նորություն չէր հայ գրականության մեջ¹, սակայն նոր էր Օշականի մոտեցումը, որով նա փորձում էր ամբողջականացնել դեռահասի կերպարը²:

Հայ գրականության մեջ Օշականն առաջինն էր, որ պատանիներին «արգելվածի մասին» արտահայտվելու հնարավորություն տվեց. «Ով որ պատանի է եղած, երագած է անշուշտ օր մը բանի մը, գոր վախցած է խօսելու»³: Եվ ահա գրողը իր հերոսների միջոցով պատմում է պատանեկան բարդ ու անհանգիստ ներաշխարհում տեսանելի և գիտակցված, առավել ևս՝ անտեսանելի և չգիտակցված երևույթների մասին՝ ընդգծելով ամենակարևորը, էականը: Նա համոզված էր, որ պատանիների համար, անկախ սոցիալ-մշակութային նորմերից ու արժեքներից, առավել կարևորվում են սեռական ապրումները. «Ըլլա՛յ անիկա քաղաքի մը մէջ, ըլլա՛յ գեղին այգիներուն խորը, պատանի է, որուն համար աշխարհին միւս բոլոր ապրումները գրեթէ կշիռ չունին, բացի այդ մէկէն»: Ուստի Օշականն իր պատանի հերոսների ներաշխարհը բացահայտում է այդ լույսի ներքո՝ սովորական հետաքրքրությունների կողքին ներկայացնելով սեռական ապրումների նկատմամբ երեխաների ճանաչողական հետաքրքրությունը:

«Երբ պատանի են» վիպակի իրադարձությունների կենտրոնում հեղինակ-հերոսն է, որ պատմում է մանկության և պատանեկության տարիներին ապրած հիացմունքների և հիասթափությունների մասին: Գրականագետ Կ. Աղաբեկյանը գրում է. «Եվ նա պատանեկան խանդավառությամբ բացում է իր հոգու ու սրտի դռները, տեսանելի դարձնում հայրենի եզերքի գեղեցկու-

¹ Օշականի մոտեցումներն ու խնդիրները տարբերվում են թե՛ նախորդների՝ Ղ. Աղայանի, Ե. Օսյանի, թե՛ հաջորդների՝ Գ. Մահարու, Ստ. Ջորյանի, Վ. Թորոպենցի, Ջ. Եսայանի և այլոց ինքնակենսագրական վեպերի խնդրադրումներից:

² «Երբ պատանի են» վիպակի նորություններից մեկը նրա կառուցվածքն է, որի ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է երկի լիարժեք քննության համար: Այն կազմված է «Մարօ», «Ալպոմ», «Բուբուլ» մասերից, սրանք՝ առանձին վերնագրեր ունեցող պատմություններից, որոնք իրենց հերթին՝ որոշակի հեռավորությամբ՝ տեսողական-տեխնիկական տեսքով: Գրեթե բոլոր պատմվածքները ունեն արձակի համար արտասովոր տողերի դասավորություն: Երկերը, բացի վերնագրերից, ունեն բառ-ցուցումներ կամ շատ հակիրճ նախադասություն-ցուցումներ, որոնց միջոցով գրողը ցույց է տալիս հիմնականում ծավալվող գործողությունների վայրը, ժամանակը կամ գեղարվեստական այլ նպատակ է հետապնդում: Եվ եթե գրող-ընթերցող կապը քննող տեսաբաններից հետևենք Ու. Էկոյի տեսությանը, թե ստեղծագործությունը հասկանալու համար ամենակարևոր բանալին դրա վերնագիրն է (տե՛ս **Քալանթարյան Ժ.**, Դիտանկյուն, Երևան, 2015, էջ 59), ապա կարող ենք ասել, որ Օշականի երկերում դրանք հուշող վերնագրեր են: Այս հարցը մեր խնդրի շրջանակում դիտարկելու դեպքում կարող ենք ասել, որ դրանք մատնանշում են նաև հերոսի և սիրած աղջկա հարաբերությունների բնական հաջորդականությունը, անձի հոգեկան զարգացման աստիճանները:

³ **Օշական Յ.**, Երկեր, Անթիլիաս-Լիբանան, 1998, էջ 501:

թյունները, գյուղի բարքերն ու սովորությունները, չկայացած սերերի տառապանքը, կորցրած երջանկության ցավն ու մրմուռը, չվանի վրա կամ լճում իրենց կյանքը վերջակետած գեղեցկուհիների ողբերգությունը»¹: Տարբեր դեպքերի նկարագրությունների կողքին հեղինակը կենտրոնանում է իր ներաշխարհի բացահայտման վրա և զուգահեռ՝ հետաքրքիր ընդհանրացումներ կատարում պատանիների հոգեբանության մասին²: Գրականագետ Վ. Գաբրիելյանը գրում է. «Այս գործերում գրողը հետադարձ հայացքով վերապրում է մանկության ու պատանեկության, ապա և 1915-ի ու հետագա տարիների իր կյանքի պահերը, որոնք, անձնական, անմիջական տպավորություններ լինելով, ընդհանրացնում են ժամանակի պատկերը՝ հայ «պզտիկի» ու «պատանու» սպրումներն ընդհանրապես»³: Կարող ենք ասել, որ Օշականը խոսում է պատանիների լեզվով, պատանիների «միջից»⁴, ինչը գրողի անձնական փորձառության և մարդկային հոգեբանությունը ճանաչելու գրավականն է⁵:

Այս հոդվածի նպատակն է տիպաբանական քննության միջոցով երևան հանել դեռահաս հերոսների սեռական կյանքի հոգեբանական առանձնահատկությունները, նրանց վարքագիծը և գործունեությունը պայմանավորող ներհոգեկան, ինչպես նաև արտաքին պատճառները և զուգահեռաբար ցույց տալ Օշական գրողի մտածողության ինքնատիպությունը: Այս ամենը ներկայացնելու համար որպես առանցքային կերպարներ ընտրված են «Երբ պատանի են» վիպակի պարմանի հերոսը և «Ծակ-պտուկը» վեպի պարմանուհին՝ Նազիկը⁶: Կան դեռահասների այլ կերպարներ ևս, որոնք, որպես օժանդակ կերպարներ, օգնում են ամբողջացնելու դեռահասների հոգեբանության ընդհանուր գծերը:

Առավել նպատակահարմար ենք համարել աշխատանքը քննել հերմենևտիկայի մի շարք հայեցակարգերի (Շ. Օ. դը Սենտ-Բյով, Ֆ. Շլայերմախեր, Վ. Դիլթեյ, Զ. Ֆրոյդ, Դ. Հիրշ) և ֆեմինիստական հերմենևտիկայի մեթոդաբանության համադրությամբ: Քանի որ հերմենևտիկան գործ ունի առավելապես հոգևոր-մշակութային դաշտի իրողությունների հետ, նման մեթոդաբանությունը հնարավորություն է ընձեռում սոցիալ-հոգեբանական տեսությունների տե-

¹ Աղաբեկյան Կ., Հակոբ Օշական, Երևան, 2006, էջ 74:

² Պատանիների սեռաբանության խնդիրները առկա են նաև Օշականի «Խոնարհները» շարքում: Այս գործերը, սակայն, դուրս են մնացել մեր քննությունից, քանի որ հերոսների մեծ մասը զուրկ է հոգեկան առողջ զարգացումից:

³ Գաբրիելյան Վ., Սփյուռքահայ գրականություն, Երևան, 2016, էջ 57:

⁴ Հր. Մաթևոսյանի այս արտահայտությունը վերաբերում է գյուղացիների մասին գրելու բակունցյան մոտեցմանը (տե՛ս Մաթևոսյան Հր., Ես ես եմ, Երևան, 2005, էջ 220): Պատանիների կյանքի և ներաշխարհի պատկերման հարցում Օշականին ևս բնորոշ է հերոսներին «ներսից խոսեցնելու» հնարքը:

⁵ Հայտնի է, որ Օշականը տասնինը տարեկանից սկսած շուրջ հիսուն տարի հայրենիքի և սփյուռքի տարբեր դպրոցներում զբաղվել է ուսուցչական աշխատանքով, հետևապես լավ ծանոթ էր պատանիների ներաշխարհին:

⁶ Երկերի տարբեր հատվածներում Օշականը նշում է նրանց տարիքը՝ 8-16 տարեկան:

սանկյունից կատարելու միջգիտակարգային վերլուծություն: Ջերծ մնալով միայն մեկ սկզբունքի կիրառման սահմանափակումներից՝ առաջնություն ենք տվել Դ. Հիրշի տեսությանը, քանի որ նա հերմենևտի խնդիրն էր համարում բացահայտումը ստեղծագործության այն իմաստների, որոնք արտահայտում են հեղինակային նպատակադրումը¹: Գիտենք, որ քննադատ Օշականի «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան» աշխատության 10-րդ հատորը նվիրված է իր իսկ երկերի քննությանը: Հաշվի առնելով նրա քննադատական մոտեցումները՝ փորձել ենք տալ հեղինակի մտահղացումներին համապատասխան, սակայն, բնականաբար, ոչ նույնական մեկնաբանություն²:

Օշականի հերոսների հոգեւեռական առանձնահատկությունների զարգացման ընթացքը համեմատելիս առավել տեսանելի են դառնում հերոսների՝ կյանքից և հակառակ սեռից ստացած *առաջին* տպավորությունները (սոցիալական ընկալումները), այդ տպավորությունների *զարգացումները* և առաջացրած հակազդումների գեղարվեստական պատկերները: Գ. Ս. Վասիլչենկոյի տեսությունը հնարավորություն է տալիս հետևելու հերոսների գիտակցության զարգացման փուլային ընթացքին³ և կատարելու յուրատեսակ «ճանապարհորդություն» երեխայից դեպի մեծահասակ:

Պետք է նկատել, որ Օշականի հերոսների համար սեռը դառնում է *ինքնաճանաչողության բանալի*: Հերոսներին օժտելով բարձր բանականությամբ՝ գրողը նրանց մղում է ինքնաճանաչողության: Պատանիները զգայական մակարդակից աստիճանաբար բարձրանում են դեպի իմացականը, հասնում ինքնաճանաչողության:

Կերպարների աշխարհաճանաչողությունը սկսվում է դռան կամ պատի անցքից⁴ փողոցի անցուղարձը (որն ըստ էության աշխարհն է) ուսումնասիրելով:

¹ Տե՛ս **Տուրիշևա Օ.Ն.**, Արտասահմանյան գրականության տեսությունը և մեթոդաբանությունը, Երևան, 2017, էջ 240-243:

² Ամերիկյան գրականագետներ Ռ. Ուելլեքը և Օ. Ուորրենը գրականության ու զաղափարների հարաբերության մասին դիտարկումներ անելիս գրականությունը համարում են փիլիսոփայության մի ձև, որպես ձև հագած «զաղափարներ», և դրա վերլուծության նպատակը «հիմնական զաղափարներին» հետևելն է (տե՛ս **Ուելլեք Ռ., Ուորրեն Օ.**, Գրականության տեսություն, Երևան, 2008, էջ 155): Նշեմ, որ Օշականի երկերը տարբերությունների լայն հնարավորություն են ընձեռում: Այդպիսիները Ումբերտո Էկոն փակ տեքստեր է անվանում՝ նկատի ունենալով դրանց ապակոդավորման բազմաթիվ հնարավորությունները (տե՛ս **Քալանսարյան Ժ.**, Գրական հորիզոններ, Երևան, 2008, էջ 20): Ուստի, մեր այս մոտեցումների դեպքում ևս, հնարավոր են նաև հեղինակի կողմից չնախատեսված տարբերակով ընթերցումներ:

³ Մեռային գիտակցության զարգացման մասին տե՛ս **Васильченко Г. С.**, Динамика становления полового сознания как один из аспектов формирования личности // Проблемы клиники и патогенеза психологических заболеваний: Труды Моск. НИИ психиатрии, М., 1974, с. 208-212.

⁴ Փոխադարձ օգնության նպատակով երկու կից տների ընդհանուր պատի մեջ բացված անցքը՝ դրիջակը (*բրբ.*), շփման միջոց է նաև Պ. Պոռոյանի «Հացի խնդիր» վեպի սիրահար հերոսների համար: Գրականագետ Գրիգոր Պըլտյանը Օշականի «Խենթ-Սողմենը» պատմ-

Օշականը գիտակցաբար թե ենթագիտակցորեն մատնանշում է դեռահասներին բնորոշ ծիկրակելու հատկությունը, որից սկիզբ են առնում նրանց աշխարհընկալման փորձերը: Գրողը կյանքի ճանաչողության երեխայի ջանքերը կապում է հակառակ սեռի հետ՝ հաստատելով Ֆրոյդի այն միտքը, թե «ճանաչողության ձգտումը բացառապես վերաբերում է սեռականությանը»¹: Եվ պատահական չէ, որ հերոսների ծիկրակելու գործողությունը գուգորդվում է հակառակ սեռին սպասելու հոգեբանական ապրումով:

Օշականի երկերը ընթերցողի ուշադրությունը առարկայական աշխարհից դեպի հերոսների ենթագիտակցական և անգիտակցական աշխարհն են շեղում՝ արտացոլելով ֆրոյդյան անգիտակցական և ենթագիտակցական ոլորտների աշխատանքը պարզաբանող հիմնադրույթները. «Երբեմն մեր զգայարանքները յանդգնութիւններ ունին, որոնց ծանօթ չենք կամ չենք խորհիր: Բայց անոնք անակնկալ խռովքով մը կը յառնեն մեր մէջ, հոգեկան մեծ փոթորկումներու պահուն»²: Գրողը ցույց է տալիս, թե մանկությունը, նախնական տպավորությունները, երազները, ենթագիտակցական ոլորտներում կուտակված զգացումներն ինչպես են հետագայում «մասնակցում» նրանց կյանքին: Ըստ Օշականի՝ մանկությունն է այն ժամանակահատվածը, «որոնց մեջ մարդը, ապագա մարդը կշինվի, և ուր կերտված մարմինը իր կնիքը կուտա մարդուն մնացած օրերուն»³: Հետևապես, մանկության կարևորումը դառնում է Օշականի գրականության առանցքային հարցերից մեկը, որին գրողը անդրադարձել էր դեռևս իր առաջին՝ «Խոնարհները» ժողովածուում:

Օշականը 1926-1928 թթ. հայ գրականությունն է բերում «անմեղության և անմեղության կորստի» թեման⁴: Մանուկ հասակում մեղքի հետ առնչվելով՝ հերոսները կորցնում են անմեղությունը և իրենց կամքից անկախ՝ մտնում մեծերի աշխարհ: Սեփական մարմնի շոշափումն ու զննումը, մեծահասակներին հետևելը՝ ծիկրակելը, ձևավորում է նրանց ինքնագիտակցությունը: Ծիկրակելու գործողությանը հետևում է տեսածը կրկնելու երևույթը, և դիտորդի դեր ունեցող երեխան, իր կամքից անկախ, դառնում է մեծերի աշխար-

վածքը քննելիս առանձնացում է «ԾԱԿԻ ՏԱԿԷՆ» ենթավերնագիրը կրող մի հատված, որտեղ քննարկում է Օշականի պատմվածքներում հաճախ հանդիպող «ծակի» նշանակությունը: Այն սիրահարների համար ծառայում էր որպես շփման հիմնական միջոց: Գրականագետը նկատում է. «Այդ ծակը մեկ տունէն միւրը հաղորդակցութեան բացուածք մը կը կազմէ, որ տղաքը կը պահէ իրարու մօտ եւ մէջ: Նորավէպին մէջ՝ այդ բացուածքը ռազմագիտական արժէք ունի գրեթէ՝ տղոց համար, մարդոց կառուցած, բաժնած, կտրատած ու սահմանած միջոցին տակ, անկէ անդին» (Պըլտյան Գ., Մարտ, Անթիլիաս, 1997, էջ 124): Մեր կարծիքով, Օշականի հերոսների պարագային այն առաջին հերթին աշխարհճանաչողության պատուհան է, հետո միայն հաղորդակցության սահման:

¹ Փրեյդ Զ., *Очерки по психологии сексуальности*, Минск, 1993, с. 55.

² Օշական Թ., *Ծակ-պտուկը*, Անթիլիաս, 1996, էջ 10:

³ Օշական Զ., *Երկեր*, էջ 30:

⁴ Hurst M. J., *The Voice of the Child in American Literature*, Linguistic Approaches to Fictional Child Language, Kentucky, 1990.

հում տեսածը կրկնօրինակող էակ. «Այն ատեն է, որ մեր պզտիկ շրթունքները իրարու երեսները կը փնտռեն: Մենք ատ բանը տեսած ենք հարսներէն»¹:

«Ծակ-տուկը» վեպի հերոսուհու՝ Նազիկի սեռական վարքի առանձնահատկությունները նրա անցյալի հանրագումարն են: Հերոսներից առավելապես նրա վարքագծում են կարևորվում միջավայրի և ժառանգականության գործոնները: Մանձարձակ վարք ունեցող ծնողների գէների կրողն էր Նազիկը, որը, տակավին մանուկ, բազմիցս ակնատես է լինում սեփական տունը հաճույքի ու խրախճանքի վայր դարձրած հոր վարքին: Աղջկա հոգում բեկումնային են լինում կիսամերկ հարձերի դյուրիչ պարերին հետևելը և ծիկրակելիս նրանց՝ ամբողջովին մերկ, հոր գրկում տեսնելը. «... ան սողուկեցաւ մինչեւ իր հորը սենեակը, ուր գինովները դադրել էին պռռալէ ու լոյսին մէջ տեսաւ այդ «մանչ»երը փաթթուած իր հորը, իրենց ծիծերուն լիբր կծիկները դրած անոր մարմնին: Հասկցաւ՝ բայց ահաւոր ու վճռական կորուստով մը: Այդ գիշերուրնէ անմեղ աղջիկը մեռած էր մէջը»²: Նազիկը գրկվում է մանկությունից:

Եթե տղայի ծիկրակելը հետագայում սահմանափակվում է մեծահասակների կրկնօրինակելով, ապա Նազիկի հոգեբանական արագընթաց զարգացմանը զուգահեռ առաջանում է սեփական մարմինը ճանաչելու, բացահայտելու պահանջ, ինչը նա փորձում է անել հայելու առջև: Պարմանուհուն անհանգստացնում են հատկապես թույլ զարգացած կրծքերը, և նրա մտահոգությունները ապակողավորելու դեպքում հասկանում ենք, որ սեփական մարմնի հետ կապված կոնֆլիկտը առաջանում է մերկ հարձերի «կատարյալ մարմինների» և իր «անկատար մարմնի» համեմատությունից³: Այդ զգացողությունը, որը մանուկ հասակում ստացած տպավորությունների հետևանք է, գլուխ է բարձրացնում Թումասիկի հետ առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ. «Յետոյ, կոնակին ետեւէն վար քաշեց պլուզը, որ պրկեց ու ցուցադրեց անոր կուրծքը: Ու կեցաւ: Մտիկ կ'ընէր: Ինքն ալ չէր գիտեր: Երկար ու հանգչեցնող շունչ մը փորձեց: Ու տեսաւ որ նեղ էր կուրծքը: Ու վարանում կար իրմէ ներս: Ուրկէ՛ : Ինչու »⁴:

Գրողը քայլ առ քայլ հասունացնում և հոգեբանորեն հիմնավորում է «նարգիզմի»⁵ դրվագը. «Այսպէս աճած ու խորհրդաւոր, այսքան կանուխէն

¹ **Օշական Յ.**, Երկեր, էջ 519:

² **Օշական Յ.**, Ծակ-պտուկը, էջ 31:

³ Ըստ հոգեբան Է. Էրիկսոնի՝ այս փուլում անձը, այլոց հետ համեմատվելով, վերակառուցում է իր «Ես»-ը՝ (**Эриксон Э.**, Детство и общество, М., 1996):

⁴ **Օշական Յ.**, Ծակ-պտուկը, էջ 8:

⁵ Ֆրոյդը սեռական հակման լիբիդոյի հետ է կապում «նարգիզմ» հասկացությունը (փոխառված է Պ. Նեքքեից), որը հանդես է գալիս այն դեպքում, երբ բացակայում է սեռական օբյեկտը: Այս դեպքում անձը սեփական մարմնի հետ վարվում է նույնպիսի քնքշությամբ, ինչպես որ կվարվեր օտար սեռական օբյեկտի հետ (տե՛ս **Քալանթարյան Ճ.**, Քննադատությունն իբրև գործնական գրականագիտություն, Երևան, 2017, էջ 152):

տոգորուած մանաւանդ սեռին հաճախանքովը, անիկա երբեք չամչցավ ինքնիրմէ, խաղալու համար իր ծիծերուն գրեթէ անգոյ գլխիկներուն հետ»¹: Ի վերջո, տասներկուամյա աղջնակն այդ զգացումներին հագուրդ է տալիս հարևանի թոքախտավոր տղայի՝ Թումասիկի միջոցով: Որոշ գրականագետներ կարծում են, որ Նազիկն ընդառաջ է գնում հիվանդ Թումասի խնդրանքին: Սակայն, մեր կարծիքով, աղջիկը տրվում է Թումասիկին տեսածը կրկնելու, ինչ-որ բան բացահայտելու նպատակով: Եվ եթէ նա ուղարկվեր ոչ թէ Թումասիկէնց, այլ ուրիշի տուն, ապա դրությունը նույնը կլինէր:

Նազիկի կերպարում ենթագիտակցական մղումներին հոգեբանական լուծումներ տալու համար Օշականը դիմում է «էդիպի բարդույթի» (Ֆրոյդ) վկայակոչմանը: Վեպի որոշ հատվածներում նա ներկայացնում է Նազիկի չգիտակցված սեռական հրապուրանքը հոր նկատմամբ: Նման երևույթը Ֆրոյդն անվանում էր «էդիպյան բարդույթ»²: Հայրն էլ իր հերթին ի դեմս աղջկա տեսնում էր տարիներ առաջ մեռած կնոջ հմայքն ու գեղեցկությունը: Վեպում չկա արնետաղծության իրադրություն, պարզապես Օշականը Նազիկի կերպարում բացահայտում է ժառանգաբար փոխանցված մեկ այլ հոգեախտաբանական երևույթ և հոգեբանորեն հանգուցալուծում այն: Հոր հոգեվարքի ժամանակ, երբ աղջիկը ձեռքով հպվում է հորը, անցյալում տեսած, սակայն չգիտակցված երևույթները իմաստավորվում են. «Ու տարուեցավ մտածել բաներու, որոնք տեսեր էր առաջ, բայց ձգեր՝ առանց հասկանալու: Ու սա մահուան մահիճէն անիկա բացատրեց իր հորը հմայքը կիներուն վրայ»³: Այս զգացումները հետագայում ենթարկվում են հոգեբանական մեկ այլ օրինաչափության. Նազիկը սիրում և տենչում է իր հորը հիշեցնող հաղթանդամ ու համարձակ Ջաքարին:

Ի տարբերություն Նազիկի, որի սեռական վարքը պայմանավորված է միջավայրի և ժառանգականության ազդեցությամբ, վիպակի հերոսների վարքը ներկայացվում է որոշակի իրավիճակներում: Հոգեբանական մի շերտ բացելու համար Օշականը դիմում է անդրոգեն մարդու առասպելին և դրա միջոցով գեղարվեստականացնում հերոսների չգիտակցված սեռական հրապուրանքը: Եվ քանի որ «միֆական խոսքը հաղորդագրություն է»⁴, ուստի գրողն ընթերցողին է հուշում գաղափարական իր ասելիքը. մարդը ֆիզիկական սիրո պահանջով ամբողջանում և իմաստավորում է իր կեցությունը:

«Երբ պատանի են» վիպակի հերոսները սկզբում ներկայացված են վաղ տարիքում, երբ ֆիզիոլոգիական հակազդումները դեռևս չունեն զգայական հիմք, այսինքն՝ նրանց ապրումները անբացատրելի և անհասկանալի են:

¹ Օշական Յ., Ծակ-պտուկը, էջ 32:

² Արտահայտությունը վերցված է Մոֆոկլեսի «էդիպ արքա» ողբերգությունից, որի հերոսը սպանում է հորը և ամուսնանում մոր հետ:

³ Օշական Յ., Ծակ-պտուկը, էջ 153:

⁴ Տե՛ս **Բարտ Բ.**, Избранные работы. Семиотика. Поэтика, М., 1989, с. 73:

Անբացատրելի հրապուրանքի հոգեբանական ապրումը զուգորդվում է սև գոգնոցի պատկերով: Մևը դառնում է մութի, անձանոթի անբացատրելի խորհրդանիշ. «Չեմ գիտեր ինչ համ կայ երազկոտ այն գնացքին մեջ, որ տղոց քայլերեն կը թափի, երբ անոնց առջին սեւ գոգնոցով աղջիկներուն խումբն է, որ կը քաշուի վեր, դանդաղ, թերեւս խորհուրդով»¹: Երբ աղջիկների խմբից տղայի համար առանձանում է մի աղջնակ, անբացատրելի խորհուրդը վերածվում է ձգողության ուժի. «Ու այդ տարտամութեան մէջ մեր ձեւերը իրարու կը քաշուին ուժով մը, որ անուն չունի»²: Հոգեբանական զարգացման հետագա ընթացքում կրքի, սիրո ուղեկիցն ու հայտանիշը դառնում է կարմիրը, որը որոշ հատվածներում խորհրդանշում է ֆիզիկական կամ «հոգեկան» մահվամբ ավարտվող ոչ ցանկալի ամուսնությունը:

Հերոսների «պլատոնական» շփումները գրողը ներկայացնում է խաղերի միջոցով և ցույց տալիս, որ սիրահարվածությունը, խանդը, սիրելիի շահերի պաշտպանությունը, սեփական շահերի գոհաբերությունը և այլ զգացմունքներ բնորոշ են նաև երեխաներին. «Ես խելօք տղեկ մըն եմ: Խոյս կու տամ կռիւ եւ կը հաշտեցնեմ զգուրտողները: Բայց անողոք եմ, երբ մէկը համարձակի մատ վերցնել Բուրուլին»³: Կամ՝ «Ձմեռ իրիկունները հեքիաթ մտիկ ընելու ատեն, բոլոր տղոց նման, իրար չենք ուտեր, պատմողին ծունկին համար: Ես կը կենամ ետ, ձեռքովս տեղաւորելով անոր գլուխը հորքուրիս ծունկին: Ան նեղուելով, ինքզինքը պգտիկցնելով, կը ճարէ իմ գլուխիս ալ կտոր մը ծունկ»⁴:

«Սոցիալ-սեռական» խաղերում⁵ արտահայտված են կերպարների սեռադերային դիրքորոշումները, մոդելավորված են հայկական ընտանիքները և ընտանեկան հարաբերությունները:

Աստիճանաբար տղայի կերպարում մեծանում է սեռային տարբերությունների գիտակցման աստիճանը: Հերոսների հարաբերությունները նոր երանգ են ստանում, և խաղերի ընթացքում տղայի քայլերն ընկալվում են որպես յուրօրինակ սիրահետման փորձ: Այս դեպքում բացահայտվում են սեռերի միջև առկա հոգեբանական որոշ տարբերություններ: Կարևորվում է նաև մեկ այլ հատկանիշ. Օշականը բացահայտում է սեռական և ոչ սեռական ապրումների անքակտելի կապը:

Չգիտակցված ներքին զգացումը աստիճանաբար վերածվում է գիտակցված սեռական հակման: Այդ անցումը Օշականը բավականին հետաքրքիր է կատարում: Թե՛ Նազիկի և թե՛ հեղինակ-հերոսի՝ հակառակ սեռի փորձառությանը ենթարկվելու ձգտումը սկզբնապես պարզապես տա-

¹ Օշական Յ., Երկեր, էջ 493:

² Նույն տեղում, էջ 498:

³ Նույն տեղում, էջ 521:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ րտահայտությունը վերցված է՝ **Հարությունյան Մ.**, Մարդու հոգեսեռական զարգացման հիմունքները, Երևան, 2004, էջ 116:

բուն հաղթահարելու միջոց է: Հետո իրական կիրքն ու վայելքը կերպարները զգում են միայն սիրած էակի հպումներից:

Պատանիների նախնական անմեղությունը Օշականի պատկերած աշխարհում ստանում է հետևյալ բնութագիրը. «Ու մաքուր կաւ էր անոնց (պատանիների – Մ. Ղ.) խմորը, դեռ կնոջ մը խմորէն չքացխած»¹: Կնոջ մարմինը տակավին չճանաչած պատանու զգացմունքների մեջ իշխող է դառնում անսահման հիացումը կնոջ մարմնական գեղեցկության նկատմամբ: Քաղաքում կնոջ փորձառությանը ենթարկվելուց հետո փոխվում են տղայի զգացմունքները գյուղում ապրող սիրած աղջկա նկատմամբ: Պլատոնական շփումների ցանկությունը վերածվում է ֆիզիկական մերձեցման ձգտման, որը առավել է սրվում սեռական սահմանափակման հետևանքով: Եթե կույսին վերաբերող հատվածներում ընդգծվում են սիրո և բնապատկերների նուրբ առնչություններ, ապա հասուն կնոջ նկարագիրը հատկանշվում է տարփանքի ցայտուն պատկերներով: Գեղարվեստական տեքստ են ներմուծվում զգայական ընկալումների պատկերներ, որոնք դառնում են սրված զգացողությունների արտահայտման լավագույն միջոցը: Այս առումով հատկանշական է «Դարձը» պատմվածքը, որտեղ գրողը հետաքրքիր մոտեցումներ է ցուցաբերում զգայական ընկալումների և հերոսների հոգեվիճակի պատկերման նկատմամբ: Հատկանշական են հոտի և ձայնի զգայական ընկալման դրսևորումները, որոնք ծառայում են մերթ կնոջ գեղեցկության և նրա թողած ազդեցության պատկերմանը, մերթ գյուղական անցյալի և կամ այն իրականության կենդանագրմանը, որի մեջ ապրում էին պատանիները: Հարյուրավոր դժբախտ պատանիների ողբերգությունը, որոնք ստիպված էին ամուսնանալ հետևելով գյուղի բարքերին, Օշականը արտահայտում է բույրի զգայական ընկալումների միջոցով: Այս դեպքում արդեն բուրմունքը վերածվում է գարշահոտության:

Պատանու կերպարի հոգեբանական մեկ այլ շերտ դիտելի է դառնում այն ժամանակ, երբ ամուսնացած Բուբուլի նկատմամբ հերոսը միաժամանակ համակրանքի և հակակրանքի զգացում է ունենում: Կույսի՝ տաճար հիշեցնող մարմնի երբեմնի գեղեցկությունը՝ հակադրվում է մսե զանգվածի նմանվող մարմնի թողած տպավորությանը՝ սիրո, կրքի ու խանդի ծանր ապրումների հերթագայությամբ:

Օշականի հիշյալ երկերի դիպաշարերը զարգանում են հոգեբանական գործողություններով, որոնց խորքում գործում են երկու առանցքային՝ *սեռական և մահվան (էրոս և թանատոս) բնագղներ*: Պատմվածքներում և հատկապես վեպում սիրո ու մահվան պատկերները հաջորդում են միմյանց, և կերպարների հոգեբանական շերտերը բացահայտելիս Օշականը գեղարվեստորեն իրացնում է էքզիստենցիալիզմի փիլիսոփայության դրույթները: Երկերում կան և՛ օտարացման, և՛ սահմանային վիճակների, և՛ միայնության դա-

¹ Օշական Յ., Մնացորդաց, հ. Բ, Անթիլիաս, 1988, էջ 131:

տապարտվածության, և՛ մահվան մասնակի դրսևորումներ, որոնք հոգեբանորեն հիմնավորված են:

Գրեթե բոլոր կերպարներն այս կամ այն չափով առնչվում են *մահվան* հետ: Նրանցից շատերի համար մահվան մասին խորհրդածելը դրա առեղծվածը ըմբռնելու անորոշ ձգտում է: Իսկ ահա կյանքի և մահվան սահմանին գտնվող տասնհինգամյա Թումասիկի կերպարը գոյի հավերժական խնդիրների արծարծման գեղարվեստական հնարավորություն է դառնում: Նրա կերպարի էական բաղադրիչը կյանքից վերջին քաղցր վայրկյանները խլելու դրվագներն են միայն: Մեռնող պատանու մեջ Նազիկը առավել է սրում կյանքի ծարավը և գոյատևելու կորով տալիս: Նազիկենց բակից մինչև «հանցանքի» սենյակ տանող ճանապարհը, ըստ էության, Թումասիկի մաքառումի ճանապարհն է՝ իր գոյության իմաստի և անիմաստության մասին դրամատիկ մտորումներով: Պատումի այս ընթացքում պատանին կենտրոնանում է իր կյանքի իմաստի ըմբռնման և ընկալման վրա: Այս առումով ուշագրավ են մեռնող պատանու դիտարկումները վաղաժամ մեռած հարսի մահվան լուրը լսելու ժամանակ. «Ու անիկա կարգուեցաւ ու ճանչցաւ աշխարհը: Ան կերթայ առնելով ասկէ ինչ որ կրնայ տալ «ասդենականը»¹: Գրողը այս դեպքում ևս սեռը՝ սրված զգացողությունները, համարում է ոչ միայն ինքնաճանաչման բանալի, այլև մարդու գոյության և էության հետ կապված խորքային բացահայտումների միջոց:

Մահվան բնագրի հետ են կապվում պատանիների սուիցիդալ վարքի դրսևորումները: Նրանց սերն արգելված էր, ուստի ողբերգական երանգ է ստանում: Տառապանքի ուժգնությունը ընդգծվում է օքսիմորոնների, հատկապես «ես՝ ձեր պատանի» կիրառությամբ: Միանգամայն հասկանալի են դառնում միայնակ և գյուղի բարքերի դեմ անգոր կերպարների աֆեկտիվ հոգեբանական վիճակը և ինքնասպանություն գործելու որոշումը: Կուտակված զգացումները ծնում են չարության զգացողություն և աշխարհը կործանված տեսնելու ցանկություն. «Որքան կ'ուզեմ, որ ամեն, ամէ՛ն բան փլի իմ շուրջը: Որ սա տունները լիկին ու սմբին հովեն զարնուած սունկերու նման: Որ սա հարսները չորնան ու սեւնան՝ ինչպէս բոցերուն նետուած ծաղիկները: Որ չքանան սա տղաքը, մրջիւններու պէս, մեծ ջուրի մը տակ: Ու մնանք մինակ, անիկա ու ես: Ես ու անիկա սա քարնալիք աշխարհին վրայ»²: Մակայն երկերի հետագա էջերում ընթերցողը տեսնում է իրենց ճակատագրին հնազանդ կամ հոգեպէս ամուր և դիմադրության պատրաստ պատանիներին, և հոգու ամբողջան հատկանիշը առավելապես վերագրվում է պարմանուհիներին:

Օշականը երկու սեռերի հոգեբանության տարբերությունների պատճառները շաղկապում է նախաստեղծ մեղքի մասին պատմող աստվածաշնչյան

¹ Օշական Յ., Ծակ-պտուկը, էջ 41:

² Օշական Յ., Երկեր, էջ 561:

լեզենդին, ըստ որի կինն է ուտում արգելված պտուղը, հասնում իմաստնության և գաղտնիքները ճանաչել տալիս տղամարդուն: Մրանով է պայմանավորված կնոջ՝ կյանքի օրենքների հանդեպ ճկունություն և հնարամտություն ցուցաբերելու հատկանիշը, որի կրողներն են Բեմպեն, Բուբուլը և Նազիկը:

Պատանիների խոհերի միջոցով գրողը ընթերցողի ուշադրությունը սևեռում է սեռային խնդիրների լուսավորման հարցի վրա: Պատանիները սեռի հետ կապված իրենց հուզող հարցերի պատասխանները փորձում են գտնել գրքերում, քանի որ սեռական սիրո մասին գյուղում խոսելը արգելված էր. այն պիղծ և անպարկեշտ երևույթ էր և պետք է մնար ընդհատակում: Մակայն մանկական ու պատանեկան ապրումների, սեռական վարքագծի ձևավորման գործում առավելապես կարևորվում են ծնողների հետ փոխհարաբերությունները: Ճիշտ է նկատում Մարի Ռոզ Աբուսեֆյանը, երբ Նազիկի «Ծակ պտուկ» դառնալու հանգամանքը բացատրում է ընտանիքի արհամարհական վերաբերմունքով¹:

Չկարողանալով արտահայտել իրենց ներաշխարհի փոթորկումները՝ պատանիները մեկուսանում են և ստեղծում իրենց մտացածին աշխարհը, որը հատկանշվում է կերպարների էրոտիկ երևակայությամբ, ենթագիտակցական շերտերում կուտակված վերհուշների, վերապրումների ու մղձավանջների արտահոսքով (Ֆրոյդ, Յունգ): Հետևապես, ըստ Օշականի, ֆանտաստիկ կենսագագացողությունը, որն ի հայտ է գալիս հիմնականում արտաքին աշխարհի հետ կապերի խզման հետևանքով, առավել բնորոշ է պատանեկան տարիքին:

Արագ և բուռն ընթացող հուզական գործընթացները հերոսները հաղթահարում են կամային ջանքերի միջոցով: Նրանց կամքը կապվում է բանականության, բարոյականության և հոգեկան այլ երևույթների հետ²:

Հնարավորություն ունենալով տիրելու «միսովն ու հոգիովը անպաշտպան» աղջկան՝ վիպակի հերոսը չի դիմում այդ քայլին՝ պաշտպանելով աղջկա վտանգված պատիվը: Վարդավառի գիշերը Բուբուլի թաց ու խելքահան անող մարմնի գեղեցկությունն աչքերի առջև, գրեթե մթագնած գիտակցությամբ, երբ տղան պատուհանից մտնում է Բուբուլի սենյակ, այնուամենայնիվ իր մեջ ուժ է գտնում մեղքի սլաքը սիրած աղջկա վրա չուղղելու. «Ու բառ չբացած, նոյնիսկ չհամբուրած, ես կը դնեմ աղջիկը բարձին ու կը

¹ **Աբուսեֆյան Մ. Ռ.**, Հակոբ Օշականի «Հարյուր մեկ տարվան եռագրությունը», Երևան, 2011, էջ 161:

² Պետք է նշել, որ Օշականի՝ կամքի մասին ընկալումները համընկնում են Էկզիստենցիալիզմի փիլիսոփայական ըմբռումներին: Էկզիստենցիալիստները, չժխտելով, որ մարդու գոյությունը պայմանավորվում է կյանքի կամքով (Շոպենհաուեր) կամ ուժի կամքով (Նիցշե), սահմանեցին կամքի երրորդ տարբերակը՝ կյանքի իմաստը փնտրելու կամքը (տե՛ս **Մեդրակյան Ա.**, Ակնարկներ արտասահմանյան գրականության պատմությունից, Երևան, 2016, էջ 101-102): Ահա կամքի փիլիսոփայական այս ըմբռումն է ընկած Օշականի գեղարվեստական համակարգում:

նետուիմ դուրս»: Նա իրեն դրսևորում է որպես հոգեպես հասուն, բարոյական բարձր արժեքներ ունեցող անձ, իսկ բարոյական զգացմունքների զարգացումը անձի ընդհանուր բարոյահոգեբանական զարգացման և հասունացման էական կողմերից է: Հենվելով Ստ. Վասիլչենկոյի և Ե. Արկինի տեսությունների վրա՝ կարող ենք ասել, որ ռոմանտիկ փուլում ապրած զգացմունքները հետագայում թույլ չեն տալիս, որ նրանց սերը վերածվի հեշտասիրության:

Օշականը համոզված է, որ մարդու հոգեկան կյանքից հնարավոր չէ վերացնել սեռական բնագործ: «Մեր կեանքը դեռ չէր ազատագրուած կենդանականին – կը գրեմ բառը՝ *անասնականին* ընդհանուր ճնշումէն»¹,– գրում է Օշականը: Անասնական բնագործների առաջացման պատկերներ պատմվածքներում չկան: Սեռական բնագործ առավել ընդգծված է Նազիկի կերպարում, որի միջոցով գրողը հոգևորի և մարմնավորի բարդ ներդաշնակումներով բացահայտում է իսկական սիրո իր ըմբռնումը: Իր կյանքում Նազիկն ունենում է երեք տղամարդ, երկուսը՝ հիվանդոտ, որոնց հետ կենակցելիս ուզում էր հագուրդ տալ միայն իր սեռական բնագործներին: Մական սիրում և ձգտում է առողջին՝ Զաքարին: Հետևապես, հիվանդ-բնագործ միասնությունը Օշականի արձակում հակադրվում է առողջ-սեր միասնությանը:

Օշականի պարմանուհիները սոցիալականացման ընթացքում ընկալում են հասարակական ու մշակութային երևույթները, իսկ հետո վերափոխում դրանք սեփական արժեքային դիրքորոշումներին համապատասխան: Սա էլ այն առանձնահատկությունն է, որը աղջիկների պարագայում պատճառ է դառնում ըմբռստանալու գյուղի բարքերի դեմ, որակվելու «ծակ պտուկ» (ոչ կույս) և կնքելու մահկանացուն:

Հարկ է նշել, որ նրանց համոզմունքների ձևավորումը զուգակցվում է հոգեկան բախումներով, և դա դառնում է բարոյագիտության խնդիրները քննելու յուրատիպ գեղարվեստական հնարք: Միննույն երևույթին հասարակության և հերոսների տված տարբեր գնահատականները արտահայտում են բարոյականության հարաբերականությունը, իսկ ավելի լայն առումով՝ օբյեկտիվ իրականության հանդեպ մարդու սուբյեկտիվ վերաբերմունքը: Օշականը սահմանագիծ է անցկացնում «մեղքի բաժակը» ճաշակած պատանիների ըմբռնումների և մարդկային աղավաղված բարքերի միջև: Գեղարվեստական այս դաշտում դեռահասները դառնում են ողբերգական կերպարներ: Մեծահասակների կյանքը նրանց համար անվերջանալի սխալների շղթա է թվում, իսկ իրենք՝ այդ սխալների գոհերը: Իրական աշխարհի և պատանեկան աշխարհների տարբերությունը ներկայացվում է գյուղ-լեռ

¹ **Օշական Յ.**, Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, տասներորդ հատոր, Անթիլիաս, 1982, էջ 170:

հակադրությամբ¹: Լեռը պատանեկան ներաշխարհի խորհրդանիշն է, գյուղը՝ դաժան իրականության, իսկ գյուղի՝ դագաղների նմանվող տները՝ առանց սիրո կամ սիրո ողբերգությունն ապրած անհատների:

Ամուսնացած Բուրուլի և պատանու մերձեցումից հետո հոգեբանական ապրումները Օշականը պատկերում է՝ հիմնվելով աստվածաշնչյան մոտիվների վրա: Առանց Պետրոսի ուրացման դրվագի հետ ուղղակի զուգահեռների՝ վիպակի այդ հատվածը զարգանում է աստվածաշնչյան սյուժեի դրվագով: Տեղի էր ունեցել դավաճանություն, ուրացում, և լուսաբացին դրան հաջորդում է երեքանգամյա աքլորականչը: Հագուրդ տրված սիրո և կրքի զգացումին հետևում է մեղքի գիտակցությունը, ինչը առաջացնում է ներքին կոնֆլիկտներ: Սա թույլ է տալիս ասելու, որ գրողը սեռի խնդիրը դիտարկում է նաև կրոնականի համատեքստում:

Հերոսները կանգնում են հոգեբանական փակուղու առջև, մշտապես ճնշվում մեղքի զգացումից: Եվ որքան ավելի են կենտրոնանում այդ մտքերի վրա, այնքան ավելի է սրվում ներքին կոնֆլիկտը:

Նազիկի սեռական անհագուրդ ցանկության և մեղքերի գիտակցման միջև առաջանում է ներքին կոնֆլիկտ, որը ծնվում է Ջաքարի նկատմամբ զգացմունքին զուգահեռ: Նախկինում սեռական բնագոյները սանձել չկարողացող պարմանուհին դառնում է իր մեղքերի գիտակցմանը հասած մի կերպար և որոշում իր վարքագծի ճիշտն ու սխալը: «Կի՛ն, թե պոռնիկ» հարցը, որ հայտնվում է Նազիկի մտորումների կենտրոնում, աստիճանաբար ստանում է իր պատասխանը. «Պոռնի՛կ: Հիմա կը զգար, որ չէր անիկա: Ու կը հերքեր իր **առջի** մտավախությունները... Իր սերը կը փռուեր վրան, օրհնուած իսկութեան մը պէս, ողողելով իր բոլոր մասերը: Ու **տարբեր** էր զգացումը, որ զինքը մինչև հոն էր վագուցեր»²: Գեղարվեստական այս պատկերը ապացույցն է նաև այն բանի, որ պատանիները նույնպես կարող են բարոյական դատողություններ անել, և նրանց բարոյական ընկալումները կարող են փոփոխվել: Վեպի սկզբում մենք տեսնում ենք միայն տարփանքի իշխանության տակ գտնվող դեռահասին, իսկ հետագա էջերում՝ անձնագոհության պատրաստ կնոջը: Նազիկի հոգեմարմնական փոփոխությունների մասին գրականագետ Լ.-Լ. Մեյրանյանը գրում է. «Իսկ Ջաքարը առնականի և հերոսականի, վեհի, գեղեցիկի ու ողբերգականի խտացումն է վեպում, որի կերպարում սեռը վերաճում է սիրո, և դրա շնորհիվ էլ պոռնիկը դառնում է կին. ճշմարիտ արական սկիզբը Նազիկի ախտավոր իգականության զանգումով նրա կանացիության անաղարտ ակունքներն է բացահայտում»³:

¹ Օշականի ստեղծագործության մեջ լեռ-գյուղ հակադրության մասին տե՛ս **Մեյրանյան Լ.-Լ.**, Օշականի տիեզերքը շարժող ուժերը // «Գրականագիտական հանդես», 2010-2011, Երևան, 2011, էջ 224-225:

² **Օշական Յ.**, Ծակ-պտուկը, էջ 296:

³ **Մեյրանյան Լ.-Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 218:

Օշականը Բեմպեի, Բուրուլի, Նազիկի կերպարներով 1926-1928 թթ. բերում է երկու սեռերի՝ սեռական սիրո մեջ հավասար իրավունքի խնդիրը և կնոջ սեռական իրավունքի շեշտադրմամբ հաստատում է նաև սեփական ճակատագիրը տնօրինել ցանկացող կնոջ իրավասությունը: Սա, ըստ ֆեմինիստական գրաքննադատության¹, գրականության մեջ արտահայտված արական մշակույթի կարծրատիպերի քողագերծում է տղամարդ հեղինակի կողմից, որը կնոջ սեռական ազատության և դրա պատկերման խնդիրը իր գրականության առանցքային հարցերից մեկն է դարձրել:

Որպես ամփոփում կարելի է նշել, որ Օշականն այս երկերում արժանի խորությամբ է ընկալում և իմաստավորում դեռահասի սեռական կյանքի հոգեբանական առանձնահատկությունները: Թեև մեր քննության նյութը մեկ դար առաջ ստեղծված գրականությունն է, սակայն Օշականի առաջ քաշած բոլոր խնդիրները արդիական են: Նրա երկերը թույլ են տալիս մուտք գործել մարդու ներաշխարհի դժվար հասանելի խորշերը, մղում են ինքնաքննության և, որ ամենակարևորն է, պատուհան բացել պատանու հոգեաշխարհի վրա: Կենտրոնանալով դեռահասների հոգեսեռական զարգացման խնդիրների վրա՝ գրողը փորձում է ամբողջացնել առհասարակ մարդ արարածի կերպարը: Սա Օշականի ստեղծագործության այն առանձնահատկությունն է, որով նրա արձակը, կարծում ենք, կարելի է դուրս բերել հայ գրականության շրջանակից և դիտարկել համաշխարհային գրականության համապատկերում:

Марине Казарян – Психологические особенности половой жизни подростков в прозе Акопа Ошакана

В статье методом сравнительной герменевтики рассматриваются психологические особенности половой жизни, а также внешние и внутренние духовные мотивы поведения и деятельности героев-подростков в пьесе “Когда молоды” и романе “Порченная” писателя и критика армянской диаспоры Акопа Ошакана. В ходе исследования выясняется, что Ошакан в своих произведениях с помощью фактов, присущих модернистскому образному мышлению и особенностям художественного взгляда, демонстрирует новые подходы к изучению психологии подростков. Цель писателя – показать, что для подростков, независимо от социально-культурных норм и ценностей, наиболее важными являются сексуальные переживания. Сосредоточившись на проблемах психо-сексуального развития подростков, писатель пытается обобщить целостный образ человека.

Marine Ghazaryan – The Psychological Nuances of the Sexual Life of Adolescents in Hakob Oshagan’s prose

By the application of the method of Comparative Hermeneutics, this article analyzes the psychological peculiarities of the sexual life of teenage heroes of the novel “Being a Teenager” and the novel “The Holy Saucepan” by Hakob Oshagan, an Armenian Diaspora writer and

¹ Տե՛ս Տնօրինող Օ. Ն., նշվ. աշխ., էջ 234:

critic, as well as the internal-psychological and external causes of heroes' behavior and activities. With the combination of the 20th century literature movements, modern ways of thinking and an aesthetic special outlook, Oshagan showed different approaches in his fiction while examining teen psychology. His aim was to show that regardless of socio-cultural norms and values for teenagers, sexual advancement was more important. By concentrating on the issues of development of psycho-sexual development, the writer tried to complete the image of a human being.

Ներկայացվել է 11.01.2019

Գրախոսվել է 17.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՅՈՒՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ԼԻԱՆԱ ՄԱՐԳՍՅԱՆ,
ԱՐՄԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆ. ՇԱՐԱԿՅՈՒՍԱԿԱՆ ՀՈՄԱՆԻՇ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բանալի բառեր – իրավական տեքստ, դատական ակտ, հստակություն, պարզություն, դերբայական դարձված, շաղկապ, շարահյուսական հոմանիշներ, ներգործական և կրավորական նախադասություններ, բարդ ստորադասական նախադասություն

Շարահյուսական հոմանշությունը բարդ երևույթ է: Այն, ըստ էության, ընդգրկում է լեզվի շարահյուսական կառուցվածքն ամբողջությամբ: Հոմանշային հարաբերություններով առնչակից են նախադասության տարբեր տեսակներ՝ միակազմ և երկկազմ, դիմավոր և անդեմ, կրավորական ու ներգործական, պարզ ու բարդ և այլն¹: Այս կառույցները, սակայն, դրսևորում են իմաստային և ոճական որոշակի տարբերություններ. առերևույթ նույն միտքն արտահայտող երկու հոմանիշ կառույցներ ունենում են գործառական տարբեր իրացումներ, նախադասության այս կամ այն անդամը շեշտադրելու առանձնակի հնարավորություններ: Այդ իսկ պատճառով իրավական տեքստում պետք է ուշադիր հաշվարկել նախադասության հոմանիշ տեսակների ընձեռած հնարավորությունները. հստակ ու դիպուկ նախադասությունները տեքստը միանշանակ ընկալելու երաշխիք են:

Դեռևս 2002 թ. ընդունված «Իրավական ակտերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը սահմանում էր՝ իրավական ակտերի լեզուն պետք է լինի **ճշգրիտ, հստակ և մատչելի**²: Հետագա տասնամյակում օրենքը տարբեր փոփոխությունների ենթարկվեց: 2018 թ. ընդունված և ներկայումս գործող «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքում նշված դրույթը դուրս է մնացել³: Անկախ այս հանգամանքից՝ իրավաբանական տեքստի համար **ճշգրտությունը, հստակությունն ու մատչելիությունը** միշտ

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Պառնապյան Ն.**, Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970:

² Տե՛ս «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 36-րդ հոդվածի 2-րդ մաս, ընդունվել է 2002 թ. ապրիլի 3-ին (էլ. հասցե՝ www.arlis.am/documentview.aspx?docID=90941):

³ Տե՛ս «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է 2018 թ. մարտի 21-ին (էլ. հասցե՝ www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150549):

էլ պարտադիր որակներ են: Հետևաբար իրավական գրագրության մեջ կարևոր են ոչ միայն հաղորդվող նյութի բովանդակությունը, փաստերն ու փաստարկումները, ձևավորումը, այլև շարադրելու մշակույթը, նախադասության տեսակի նպատակային ընտրությունը¹:

1. Դերբայական դարձվածով պարզ և բարդ ստորադասական նախադասություններ

Դերբայական դարձվածները հնարավորություն են տալիս մեկ նախադասության մեջ միաժամանակ մի քանի գործողություն նշելու: Թերևս այս պատճառով է, որ դրանք հաճախակի կիրառություն ունեն պաշտոնական գրագրության մեջ:

Պաշտոնական խոսքում դերբայական դարձվածով են արտահայտվում գերազանցապես գործողության՝

- **հիմունքը** (հիմունքի պարագան)՝ *հիմք ընդունելով դատարանի որոշումը...; ելնելով վերը նշվածից...; հաշվի առնելով այդ փաստը...;*
- **ձևը** (ձևի պարագան)՝ *բեռնափոխադրողը, հերքելով հայցվոր կողմի մեղադրանքը, նշել է...; ավտոմեքենան, վթարի վայրից տեղափոխելով, կայանել է ՄՊԸ տարածքում,*
- **հակառակ հիմունքը** (զիջման պարագան)՝ *չնայած կողմերի միջև եղած պայմանագրին...; փաստաթղթի բնօրինակը ներկայացնելու փոխարեն...;*
- **Ժամանակը** (Ժամանակի պարագան)՝ *փաստաթղթերը ներկայացնելիս չեն կցվել...; վթարի վայրում գտնվելիս չի նկատել...;*
- **նպատակը** (նպատակի պարագան)՝ *դատարանը հեռացավ՝ որոշում կայացնելու; կողմերը դիմում են ներկայացրել՝ պայմանագիրը ժամկետից շուտ լուծելու և այլն:*

Այսօրինակ կառույցները պաշտոնական խոսքի առանցքն են. խոսքին տալիս են որոշակի վերամբարձություն, պաշտոնականություն, նպատում են խոսքի հակիրճությանը, համատեղում են զուգընթաց գործողությունների նկարագրություններ, խոսքը դառնում է ավելի տարողունակ: Այս առումով, իհարկե, մեծ է դրանց դերը: Սակայն, պայմանավորված որոշ նկատառումներով, պետք է հրաժարվել դրանց հաճախակի գործածությունից կամ կուտակումից: Այսպես:

ա) Դերբայական դարձվածների հաճախակի գործածությունը կամ կուտակումը հատուկ չէ հայերենին. հանգեցնում է խոսքի արհեստականության, անհստակության: Եթե խոսքը տալիս է հնարավորություն, ապա երբեմն նպատակահարմար է դերբայական դարձվածները կամ դրանց մի մա-

¹ Իրավաբանական ենթառճի շարահյուսական առանձնահատկությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Եզեկյան Լ.**, Ոճագիտություն, Երևան, 2003, էջ 51-55, **Ավետիսյան Յու.**, Պաշտոնական ոճ, Երևան, 2011, էջ 55-72:

սը փոխարինել երկրորդական նախադասություններով: **Դիմավոր բայի առկայությունը խոսքին հաղորդում է հստակություն և դինամիզմ:** Օրինակ՝

Արձակուրդ գնալիս, երկարատև գործուղման մեկնելիս կամ այլ պատճառներով բացակայելիս աշխատողը պարտավոր է իր մոտ եղած փաստաթղթերը հանձնել իրեն փոխարինող անձին:

Նախադասության սկզբում «տեղադրված» մի քանի դերբայական դարձվածները թուլացնում են խոսքի տեմպը. նախընտրելի է, որ թավ տրված վերջին կապակցությունը (*իրեն փոխարինող*) ձևակերպվի առանձին նախադասությամբ: **Հմնտ.**՝

⇒ Արձակուրդ գնալիս, երկարատև գործուղման մեկնելիս կամ այլ պատճառներով բացակայելիս աշխատողը պարտավոր է իր մոտ եղած փաստաթղթերը հանձնել այն անձին, ով փոխարինելու է իրեն:

Կամ՝

Դատարանը, գտնելով, որ սույն գործով տրված կատարողական թերթի պարզաբանման անհրաժեշտություն չի եղել, ավելին, դատարանը, բողոքարկվող դատական ակտով պարզաբանելով կատարողական թերթի պահանջները, ըստ էության սահմանել է կատարման ենթակա նոր պահանջներ:

Առավել նպատակահարմար է միտքն արտահայտել առանց դերբայական դարձվածի՝ կոնկրետ ստորոգումով, նաև կարելի է որոշ բառեր փոխել, ինչպես՝

⇒ Դատարանի համոզմամբ՝ այս գործով տրված կատարողական թերթը պարզաբանելու անհրաժեշտություն չի եղել, ավելին՝ բողոքարկվող դատական ակտով դատարանը պարզաբանել է կատարողական թերթի պահանջները և սահմանել կատարման ենթակա նոր պահանջներ:

Ընդ որում, կատարված փոփոխությամբ՝ նախադասության ձևի պարագան (*Դատարանը, գտնելով, որ սույն գործով տրված...*) փոխվում է հիմունքի պարագայի: Խոսքը դառնում է առավել տրամաբանական ու համոզիչ:

բ) Եթե նպատակ կա բուն գործողությանը զուգահեռ ներկայացնելու զուգընթաց գործողություն(ներ), ապա դրա համար դերբայական դարձվածը հարմար, նույնիսկ անփոխարինելի միջոց է: Այդպիսով խոսքը դառնում է ավելի սեղմ, ասելիքը՝ ավելի պարփակ և ամբողջական: Երբեմն, սակայն, ինչ-ինչ նկատառումներով պայմանավորված, իրավակիրառողը դարձվածի միջոցով փորձում է որոշ գործողությունների ընկալումը թուլացնել կամ դրանց տալ ոչ էական նշանակություն: Իսկ երբ դրանք տրվում են առանց շաղկապի կամ հաջորդում են իրար, ապա ավելի է մեծանում ասելիքը բողոքարկելու հավանականությունը. անշաղկապ կառույցները արագ են ընթերցվում, և դարձված(ներ)ով արտահայտված գործողությունը մղվում է երկրորդ պլան: Օրինակ՝

Տարբերակ 1. *Մթության մեջ չկողմնորշվելով, արագ վարելով՝ վթարի էր ենթարկվել:*

Տարբերակ 2. *Մթության մեջ չկողմնորոշվելով և արագ վարելով՝ վթարի էր ենթարկվել:*

Տարբերակ 3. *Մթության մեջ չի կողմնորոշվել և արագ վարելով՝ վթարի է ենթարկվել:*

Տարբերակ 4. *Արագ է վարել և մթության մեջ չկողմնորոշվելով՝ վթարի է ենթարկվել:*

Այստեղ ունենք նույն մտքի ոճական-նրբիմաստային չորս տարբերակ. հմուտ իրավաբանը դրանցից յուրաքանչյուրը կգործածի ըստ հարկի և նշանակության:

Մյուս կողմից, սակայն, իրավաբանական ցանկացած տեքստ պետք է լինի **բաց, հստակ, միանշանակ**: Դրանցում խոսքային հնարներով միտքը քողարկելը չի արդարացվում, և ուստի բնավ հարկ չկա այդ միտումով դիմելու դերբայական դարձվածների:

զ) Միշտ չէ, որ կարելի է դերբայական դարձված գործածել: Դա հնարավոր է դառնում այն դեպքում, երբ գործողությունը, որն արտահայտվում է դերբայով և ստորոգյալով, իրականացնում է միննույն անձը (առարկան): Հակառակ դեպքում ստացվում է երկիմաստություն կամ պարզապես անիմաստություն: Օրինակ՝

Հեռագրերը մատյանով հանձնվում են համապատասխան ծառայությունների օգնական-ռեֆերենտին՝ նշելով ընդունման ամսաթիվը և ժամը:

Այս կառուցից ստացվում է՝ **հեռագրերն են նշում ամսաթիվը:**

Կամ՝ ***Հեռագրերի ընդունումը կատարվում է շրջանառության բաժնում՝ նշելով ամսաթիվը:***

Եվ կամ՝ ***Հաշվի առնելով 2017 թ. բյուջեի պակասուրդի անհամաչափ բնույթը՝ հրատապ է դառնում ծախսերի և եկամուտների համաչափության ապահովումը:***

Այս կարգի սխալներից խուսափելու համար կարելի է՝

➤ *դերբայական դարձվածը փոխարինել առանձին նախադասությամբ՝*

Հեռագրերի ընդունումը կատարվում է շրջանառության բաժնում. նշվում է ամսաթիվը:

➤ *փոխել գլխավոր կամ ամբողջ նախադասության կառուցվածքը՝*

Հեռագրերն ընդունում է շրջանառության բաժինը՝ նշելով ամսաթիվը:

Քանի որ 2017 թ. բյուջեի պակասուրդը անհամաչափ է, հրատապ է դառնում ծախսերի և եկամուտների համաչափության ապահովումը:

դ) Ծատ դեպքերում նախընտրելի է դերբայական դարձվածն արտահայտել համապատասխան ստորադասական նախադասությամբ: Այս կերպ բաղադրիչ նախադասությունների տրամաբանական կապն ու հարաբերությունը առավել ցայտուն են դրսևորվում: Օրինակ՝

Եռօրյա ժամկետում կարող էք հետ վերցնել նույն հողվածի 1-ին մասով նախատեսված՝ աշխատանքային պայմանագիրը աշխատողի նախաձեռ-

նույնապես լուծելու մասին առնվազն երեսուն օր առաջ գրավոր ձևով գործատուին ներկայացված ծանուցումը:

Դերբայական դարձվածների կուտակումը խճողում է միտքը, անհարկի ձգձգում ընկալումը: Խանգարում են նաև ոչ ճիշտ կետադրությունը և շարադասությունը: **Հմտ.**

⇒ **Համաձայն նույն հոդվածի 1-ին մասի՝ եռօրյա ժամկետում կարող էք հետ վերցնել աշխատանքային պայմանագիրը աշխատողի նախաձեռնությամբ լուծելու մասին ծանուցումը, որն առնվազն երեսուն օր առաջ գրավոր ներկայացվել է գործատուին:**

Այլ օրինակ՝

Հայցվորի՝ նախկինում զբաղեցրած պաշտոնն այլ անձի կողմից զբաղեցված լինելու հանգամանքն ինքնին որպես գործատուի և աշխատողի աշխատանքային հարաբերությունների վերականգնման անհնարինություն նրակվել չի կարող:

Նախադասությունը կարելի է շտկել երկու տարբերակով:

✓ Որոշիչ դերբայական դարձվածը վերածել ստորադասական նախադասության.

⇒ **Այն հանգամանքը, որ այլ անձ է զբաղեցրել հայցվորի նախկինում զբաղեցրած պաշտոնը, չի կարող դիտվել գործատուի և աշխատողի աշխատանքային հարաբերությունները վերականգնելու անհնարինություն:**

✓ Վերաձևակերպել նախադասության երկրորդ մասը՝ դերբայական ոչ այնքան հարթ կառույցը փոխարինելով ստորոգումով.

⇒ **Այն, որ հայցվորի նախկինում զբաղեցրած պաշտոնը զբաղեցրել է այլ անձ, չի նշանակում, որ այլևս հնարավոր չէ վերականգնել գործատուի և աշխատողի աշխատանքային հարաբերությունները:**

Գարծում ենք՝ երկրորդ տարբերակը առավել հաջողված է. հստակ է և ավելի հարազատ մեր լեզվամտածողությանը:

Կամ՝

Աշխատանքային պայմանագրի լուծման վերաբերյալ աշխատողի՝ պայմանագրի լուծման ժամկետի և այլ պայմանների վերաբերյալ տեղեկություններ չպարունակող գրավոր առաջարկը և աշխատանքային պայմանագրի լուծման վերաբերյալ գործատուի հրամանը միասին չեն կարող նույնացվել երկկողմանի համաձայնագրի հետ:

⇒ **Աշխատանքային պայմանագիրը լուծելու վերաբերյալ աշխատողի գրավոր առաջարկը, որը պայմանագիրը լուծելու ժամկետի և այլ պայմանների վերաբերյալ տեղեկություններ չի պարունակում, և աշխատանքային պայմանագրի լուծման վերաբերյալ գործատուի հրամանը միասին չեն կարող նույնացվել երկկողմանի համաձայնագրի հետ:**

Երբեմն դերբայական դարձվածների կուտակումները պարզապես ձախողում են խոսքը: Հակիրճ արտահայտվելու ձգտումը չի իրականանում: Օրինակ՝

Որևէ ապացույց չեն ներկայացրել նաև նշված հարցը ընդհանուր ժողովում քննարկված լինելու կամ այն քննարկման դնելու իրենց պահանջի մերժված լինելու մասին:

Կառույցում երկրորդական նախադասության «ներկայությունը» անխուսափելիորեն անհրաժեշտ է: **Հմմտ.**¹

⇒ Որևէ ապացույց չեն ներկայացրել նաև այն մասին, որ նշված հարցը քննարկվել է ընդհանուր ժողովում, կամ հարցը քննարկելու պահանջը մերժվել է:

Կարծիք կա, որ դերբայական դարձվածները նպաստում են պաշտոնական խոսքի վերամբարձությանն ու հանդիսավորությանը, և որ դրանց բացակայությունը կամ քիչ գործածությունը իրավական խոսքը դարձնում է պարզունակ ու առօրեական: Կարծիք կա նաև, որ ստորադասական նախադասություններն էլ իրենց հերթին ծանրացնում, ձգձգում են ասելիքը: Բերված օրինակներից երևում է, սակայն, որ **որևէ դեպքում մենք հատուկ նախապատվություն չենք տվել միայն մեկին կամ մյուսին:** Առավել հարմար և նպատակային ենք համարել այդ երկուսի համատեղ գործածությունը այն տրամաբանությամբ, որ դրանք ակնհայտորեն հարստացնում են խոսքը, դարձնում բազմազան ու հստակ, միաժամանակ նպաստում են խոսքի պաշտոնական որակների պահպանմանը: Թերևս ավելորդ չէ նշել նաև, որ իրավական փաստաթուղթը, ի տարբերություն, օրինակ, անձի բժշկական (առողջական) տեղեկագրի (հիվանդության պատմության) կամ հաշվապահական հաշվետվության, ուղղվում է ավելի մեծ և բազմաշերտ լսարանի: Այդ իսկ պատճառով հստակ և միանշանակ շարադրանքը պետք է նկատվի իրավական տեքստի անբեկանելի հատկանիշը:

Փաստաթուղթ կազմելիս տեղին կլինի թերևս հիշել հետևյալ խոսքերը. «Ջանացե՛ք, որ նախադասությունները միշտ լինեն կարճ, հասկանալի ու պարզ: Հիշե՛ք, որ Ձեր խնդիրն ամենևին այն չէ, որ լսարանին ցուցադրեք, թե ի վիճակի եք գործածելու դժվարարտասանելի բառեր ու շարահյուսական բարդ կառույցներ (եթե Ձեր նպատակը միայն սեփական կրթվածությունն ու խելքը ի ցույց դնելը չէ), այլ այն, որ Ձեր ունկնդիրները միանգամայն ճիշտ ըմբռնեն այն, ինչ Դուք ցանկանում եք նրանց ասել»¹:

2. Ներգործական և կրավորական նախադասություններ

Դրանց ոճական հնարավորությունները շատ որոշակի են ու հստակ:

ա) Ներգործական նախադասությունը ակտիվ խոսք է, կրավորականը՝ պասիվ: Երկրորդում սովորաբար ընդգծվում է ինքնին կատարման փաստը՝ անկախ այն բանից, թե ով է հատկապես կատարողը. ստեղծվում է մի տեսակ **չեզոք վերաբերմունք:** **Հմմտ.**¹

Վերաքննիչ դատարանը վերանայել է հայցը:

¹ Честара Дж., Деловой этикет (перевод: Бескова Л.), М., 2001, с. 98.

Հայցը վերանայվել է վերաքննիչ դատարանի կողմից:

բ) Կրավորական կառույցները երբեմն անհրաժեշտ են ներգործականների «հարուցած» միօրինակությունը մեղմելու համար, ինչպես՝

Իր ընկերներից X-ի խնդրանքով 24.01.2013 թ. Y-ի փոխարեն Z-ը ամբողջությամբ մարել է վերջինիս պարտավորությունները: ... Առանց որևէ շահունենալու մարել է պարտավորությունը, որպեսզի տունը չանցնի բանկին, իսկ վերջիններս պարտավորվել են մի քանի ամիսների ընթացքում վերադարձնել նրա վճարած գումարը: Հետագայում տունը կրկին ձևակերպվում է Y-ի անունով:

գ) Կրավորականը լեզվական հարմար միջոց է, եթե անհրաժեշտություն է առաջանում կարևորելու ոչ թե գործողություն կատարողին (ենթակային), այլ գործողությունը կամ դրան առնչվող հանգամանքները: **Հմնտ.**

Այդ արարքի համար օրենքը նախատեսում է հետևյալ պատիժը:

Այդ արարքի համար նախատեսվում է հետևյալ պատիժը:

Երկրորդով (կրավորական կառույցով) ընդգծվում է **պատիժ** բառը (այսինքն՝ կարևորվում է պատժի գաղափարը), իսկ առաջինի դեպքում խոսքի կենտրոնում ենթական է՝ **օրենք**-ը: Կամ՝

Տնօրենությունը երկու անգամ զգուշացրել էր աշխատակցին այդ մասին:

Աշխատակիցը երկու անգամ զգուշացվել էր այդ մասին (տնօրենության կողմից -ը պարտադիր չէ):

դ) Կրավորական կառույցները խոսքին տալիս են պաշտոնականության երանգներ և խիստ տարածված են որոշակի փաստաթղթերի լեզվում՝ հաշվետվություն, որոշում, արձանագրություն և այլն: Դատական ակտերում, սակայն, հավասարապես կարևոր են թե՛ կատարողը, թե՛ գործողությունը և թե՛ դրանց վերաբերող հանգամանքները: Կրավորական կազմությունները հասկանալի պատճառներով այդ «հավասարության» հնարավորությունը չեն տալիս: Այս դեպքում առաջին պլան են մղվում ներգործականները:

Ի վերջո, ավելորդ չենք համարում կրավորական կառույցների վերաբերյալ անել մի կարևոր դիտարկում. **կրավորական կառույցները բնորոշ չեն հայերեն լեզվամտածողությանը և գրական հայերենում առանձնապես գործուն չեն:** Եվ եթե փաստաթղթում հատուկ նպատակ չկա կրավորական կառույցի վերը նշված ոճական հնարավորությունները օգտագործելու, ապա նախընտրությունը պետք է տրվի ներգործական նախադասություններին:

Որքանո՞վ են նպատակահարմար, օրինակ, հետևյալ կազմությունները. *դատարանի կողմից որոշվեց նիստը հետաձգել; հայցվորի կողմից ներկայացված փաստաթուղթ; պատասխանողի կողմից մերժված առաջարկ; գործատուի կողմից լուծված պայմանագիր* և այլն: Ընդ որում, հանդիպում են նաև **օրենքի կողմից նախատեսվող...**, **օրենսգրքի կողմից սահմանվող...** սխալ կապակցությունները: **Կողմից** կապը գործածվում է անձ ցույց տվող կամ անձի առմամբ դրված գոյականների հետ (*դատավորի կողմից, ներկայացուցչի կողմից, դատարանի կողմից*): Մինչդեռ իր ցույց տվող գոյական-

ները ներգործող խնդրի պաշտոնում կիրառվում են առանց **կողմից** կապի. դրվում են բացառական կամ գործիական հոլովներով: Ճիշտ են՝ **օրենքով նախատեսվող...., օրենսգրքով սահմանվող....** կապակցությունները:

Տարիների ընթացքում այսպիսիք ավանդույթի ուժով մտել և ամրապնդվել են իրավաբանական գրագրության ու գրականության մեջ, դարձել են մասնագիտական լեզվամտածողության անբաժան տարրեր: Վստահաբար կարող ենք ասել՝ սա իրավաբանական գրագրության խոցելի կողմերից մեկն է: Թերևս ճիշտ կլինի իրավական փաստաթղթերը և ընդհանրապես իրավաբանական ենթառձր բեռնաթափել կրավորական նախադասությունների անհարկի բեռից:

Միտքը ներգործական կառույցներով արտահայտելը ավելի դյուրին է: Բացի այդ, պարտադրվող կապային կառույցները չեն ծանրաբեռնում խոսքը: Բերենք մի քանի օրինակ (ընդգծված են նաև բառերի անհարկի կամ ոչ ճիշտ գործածությունները):

Իր կողմից վճարված գումարի դիմաց անձը գնեց վիճելի բնակարանը:

⇒ *Իր վճարած գումարով անձը գնեց վիճելի բնակարանը:*

Դատարանի կողմից սույն քաղաքացիական գործով իրականացվել է ապացույցների բազմակողմանի և օբյեկտիվ գնահատում:

⇒ *Այս քաղաքացիական գործով դատարանը ապացույցները գնահատել է բազմակողմանի և օբյեկտիվ:*

Արտահայտվելու պարզ ու հստակ ոճը միշտ էլ նախընտրելի է: **Հմնտ.**՝

Դատարանի կողմից այդ գործարքը չի կարող կեղծ որակվել որպես կեղծ, քանի դեռ չի ապացուցվել գործարքը կնքած կողմերից մեկից ներկայացված բողոքի հիմնավոր լինելը:

⇒ *Դատարանը այդ գործարքը չի կարող կեղծ որակել, քանի որ դեռ չի ապացուցվել գործարքը կնքած կողմերից մեկի ներկայացրած բողոքի հիմնավոր լինելը:*

...պարզ է դառնում, որ Դատարանի կողմից որևէ կերպ դիմումատուի կողմից վկայակոչված և ներկայացված պահանջի հիմքում դրված իրավական նորմին, դրա կիրառելիությանը անդրադարձ չի եղել:

⇒ *...պարզ է դառնում, որ Դատարանը չի անդրադարձել դիմումատուի վկայակոչած և ներկայացրած պահանջի հիմքում դրված իրավական նորմին, դրա կիրառելիությանը:*

Առանձին դեպքերում կրավորական կառույցները պարզապես սխալ են ձևավորվում և տեղիք են տալիս տարընթերցումների: Դրանից խուսափելու համար ճիշտ կլինի հաշվի առնել մի քանի կարևոր հանգամանք.

- ✓ Ոչ բոլոր ներգործական բայերից է հնարավոր վ-ով կրավորական սեռի բայեր կազմել: Օրինակ՝ **ունենալ** - *ունեցվել* (նկատի է *ունեցվել*), **նախաձեռնել** - *նախաձեռնվել* (*նախաձեռնված* աշխատանքը), **պատգամել** - *պատգամվել* (իրեն *պատգամված* խոսքը...): Մրանք գրական հայերենի համար սովորական կազմություններ չեն:

- ✓ -Վ- ածանց ունեցող որոշ բայեր բազմիմաստ են: Օրինակ՝ **հայտնվել** նշանակում է *ի հայտ գալ, երևան գալ*: Այս բայը գրեթե չի գործածվում **տեղեկացնել, իրազեկել** բայերի կրավորական նշանակությամբ: Մինչդեռ դատական ակտերում երբեմն կիրառվում է հենց վերը նշված նշանակությամբ՝ հանգեցնելով տարընկալման: Օրինակ՝

...հարցը պարզ է դառնում ...կայացած դատական նիստում հենց հայցվորի կողմից Դատարանին հայտնված տեղեկություններից, որոնցով ըստ էության հաստատվել են...

Մի պահ թվում է, թե տեղեկություններն իրենք են եկել, հայտնվել դատարանում, մինչդեռ խոսքը հայցվորի **հայտնած** տեղեկության մասին է: Իմաստային այս շփոթից խուսափելու համար ճիշտ կլինի օգտագործել ներգործական նախադասություն: **Հմմտ.**՝

⇒ *...հարցը պարզ է դարձել ...կայացած դատական նիստում հենց հայցվորի՝ Դատարանին հայտնած տեղեկություններից, որոնցով հաստատվել են...*

Կամ՝ *Գործի մասնակիցներից որևէ մեկի ներկայացված չլինելու դեպքում վճռի օրինակը հրապարակման կամ հաջորդ օրը պատվիրված նամակով ուղարկվում է նրան:*

Կրավորական կառույցի ընտրությունը մի շարք նկատառումներով այս դեպքում նույնպես տեղին չէ: **Նախ**՝ պատճառահետևանքային հարաբերություններն առավել շեշտվում են երկրորդական նախադասությունների միջոցով, հստակ ստորոգումով: Ապա՝ տարբեր են **ներկայանալ** և **ներկայացված լինել** բայերի իմաստները: **Ներկայանալ**-ը ունի մի քանի իմաստ. առաջին իմաստով նշանակում է **պաշտոնական գործով, անհրաժեշտաբար որևէ տեղ գնալ**¹: Ցույց է տալիս ենթակայի ինքնին գործողություն: Այլ է **ներկայացված լինել** կապակցության իմաստը: Այն նշանակում է նաև **ինչ-որ մեկի կողմից ներկայացվել**: Հետևաբար ներգործական կառույցը, ինչպես նաև պայմանի պարագան երկրորդական նախադասությամբ արտահայտելը նպատակային ու տեղին կլինեն: **Հմմտ.**՝

⇒ *Եթե գործի մասնակիցներից որևէ մեկը չի ներկայացել, ապա վճռի օրինակը հրապարակման [օրը] կամ հաջորդ օրը պատվիրված նամակով ուղարկվում է նրան:*

Այսպիսով, ներգործական և կրավորական նախադասությունների միջև ընտրություն կատարելիս լավ կլինի հաշվի առնել վերը նշված հանգամանքները:

3. Պարզ և բարդ նախադասություններ

Հայտնի է, որ պաշտոնական լեզվում գերիշխում են բարդ ստորադասական նախադասությունները: Շաղկապներով և հարաբերյալ-հարաբերական-

¹ Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», Երևան, 1969:

ներով (*եթե...., ապա; քանի որ...., ուստի; ոչ միայն...., այլ; ոչ թե...., այլ; այն...., որ; այնպես...., ինչպես* և այլն) կապված կառույցները ձևավորում են խոսքային կուռ միջավայր, ստեղծում են տրամաբանական ամուր կապ, ընդգծում են տեքստի պատճառահետևանքային կառուցվածքը: Սա պաշտոնական ոճի առանձնահատկությունն է: Ավելին, նախադասության տեսակի, շաղկապի կամ ամփոփիչ մեկ բառի ճիշտ ընտրությունը ապահովում է պարբերությունների տրամաբանական կապը և սահուն անցումը: Հիշենք, որ **պարբերությունը** տեքստի այն հատվածն է, որն ունի իմաստային միասնություն և ինքնուրույնություն: Կազմված է առնվազն մեկ նախադասությունից: Բանավոր խոսքում պարբերությունների միջև եղած դադարը ավելի մեծ է, քան նախադասությունների: Գրավոր խոսքում սկսվում է նոր տողից: Պարբերության նախադասությունները բովանդակային, ռիթմահնչերանգային որոշակի կապի ու ներդաշնակության մեջ են: Բնորոշվում է կառուցվածքային, իմաստային ավարտվածությամբ, նաև մասերի համաչափությամբ, կապակցվող տարրերի միատեսակությամբ, բաղադրիչների արտասանական գրեթե նույն տևողությամբ, կառույցների կաղապարային մերձակցությամբ, հնչերանգային հստակ անցումներով և այլն¹:

Ասվածի հաջող օրինակ է հետևյալը.

Տվյալ դեպքում բողոքարեբը Դատարան ներկայացրած դիմումի իրավական հիմքում դրել է «Մնանկության մասին» ՀՀ օրենքի 95-րդ հոդվածի 2-րդ մասը: Դրա համաձայն, եթե ֆինանսական առողջացման ծրագիր հաստատված չէ, ապա պարտապան ֆիզիկական անձի վաճառքի ենթակա գույքի կազմում չի ներառվում այն գույքը, որը ձեռք է բերել վերջինիս սնանկ ճանաչելու մասին վճիռն օրինական ուժի մեջ մտնելուց հետո:

***Մինչդեռ** բողոքարկվող դատական ակտի պատճառաբանական մասի բովանդակության ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ Դատարանը չի անդրադարձել դիմումատուի վկայակոչած և ներկայացրած պահանջի հիմքում դրված իրավական նորմին, դրա կիրառելիությանը: Այդ մասով դատական ակտում եզրահանգումներ չկան: Դրա փոխարեն վկայակոչվել են ներկայացված դիմումին և դրա պահանջին չառնչվող նորմեր: Առանց համապատասխան վերլուծության Դատարանը եզրահանգել է **նրան, որ** միջնորդությունը ենթակա է մերժման: **Մինչդեռ** Դատարանի կիրառած հոդվածները հիմք չէին այս գործով ներկայացրած դիմումը մերժելու:*

Այս տեքստը հիմնականում կազմված է բարդ ստորադասական նախադասություններից: Տեղին ու ճիշտ են գործածված տարաբնույթ շաղկապական կառույցները: Ըստ հարկի՝ մեջընդմեջ գործածվել են նաև պարզ նախադասություններ, որոնք աննկատ թերթևացնում, մեղմում են խոսքի ձգձգվածությունը:

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Հ.**, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987, էջ 525:

Եվ որքան էլ տարօրինակ է, իրավաբանական գրագրության ամենից ճնշող թերությունը հենց ձգձգված, երկար և խրթին նախադասությունների կուտակումն է: Հիմնական պատճառներից մեկը թերևս այն է, որ հաճախ փորձ է արվում մեկ նախադասության մեջ ամբարելու հնարավորինս շատ տեղեկույթ (ինֆորմացիա): Գործողությունը, գործողության հիմունքը, հակառակ հիմունքը, պատճառը, տեղը, ձևը, օբյեկտը, սուբյեկտը հաճախ մեկտեղվում են մեկ նախադասության կազմում: Իրավական փաստաթղթերի խոսքային թերությունների մեծ մասը հենց այսպիսի կառույցների հետևանք է: Երկարուձիգ նախադասություններում շատ անգամ աննկատ են մնում քերականական սխալը, անհարկի բառօգտագործումը: Բերենք ընդամենը մեկ օրինակ:

ՀՀ աշխ. օր.-ի 110-րդ հոդվածի 1-ին մասը դրանում պարունակվող բաների և արտահայտությունների տառացի նշանակությամբ մեկնաբանելու արդյունքում ակնհայտ է, որ աշխատանքային պայմանագիրը կողմերի համաձայնությամբ լուծված կարող է համարվել բացառապես այն դեպքում, երբ այդ պայմանագրի լուծմանը հետամուտ կողմը մյուս կողմին ներկայացրել է պայմանագիրը լուծելու վերաբերյալ գրավոր առաջարկ, և մյուս կողմն էլ յօթնօրյա ժամկետում իր համաձայնության մասին ծանուցել է առաջարկ ներկայացրած կողմին, ընդ որում, այդ ծանուցումն էլ պետք է հաջորդի պայմանագրի լուծման՝ փոխադարձաբար համաձայնեցված ժամկետը և այլ պայմանները սահմանող երկկողմանի գրավոր համաձայնագրի կնքումը, ինչը նշանակում է, որ աշխատանքային պայմանագիրը կողմերի համաձայնությամբ լուծելու գործընթացի շրջանակներում համապատասխան գրավոր առաջարկ ստացած գործատուի կողմից այդ առաջարկն ստանալու օրվան հաջորդող յոթնօրյա ժամկետի ընթացքում աշխատանքային պայմանագիրը լուծելու (աշխատողին աշխատանքից ազատելու) մասին անհատական իրավական ակտ կայացվել չի կարող, քանի դեռ աշխատողը ծանուցված չէ գործատուի համաձայնության մասին, և քանի դեռ կնքված չէ աշխատանքային պայմանագրի լուծման վերաբերյալ երկկողմանի գրավոր համաձայնագիր (այլ կերպ ասած՝ աշխատանքային պայմանագրի լուծման վերաբերյալ աշխատողի՝ պայմանագրի լուծման ժամկետի և այլ պայմանների վերաբերյալ տեղեկություններ չպարունակող գրավոր առաջարկը և աշխատանքային պայմանագրի լուծման վերաբերյալ գործատուի հրամանը միասին չեն կարող նույնացվել երկկողմանի համաձայնագրի հետ, քանի որ կողմերի համաձայնությամբ աշխատանքային պայմանագիրը լուծելու մասին հրաման կարող է արձակվել միայն աշխատողի և գործատուի երկկողմանի համաձայնագրի հիման վրա՝ դրանով պայմանագրի լուծման բոլոր պայմաններն արդեն իսկ փոխադարձաբար համաձայնեցված լինելու պայմաններում):

Գրեթե մեկ էջ ձգվող մեկ նախադասություն: Սա այն նմուշ-օրինակներից է, որը ցույց է տալիս, թե **ինչպես չի կարելի գրել**: Թերևս բացառվում է, որ հմուտ իրավաբանն անգամ միանգամից ընկալի այսպիսի տեքստը: Եթե

նույնիսկ մի կողմ թողնենք խմբագրելու ենթակա լեզվական որոշ անճշտություններ, ապա գոնե կարելի էր բազմաբաղադրիչ նախադասությունները միմյանցից տրոհել վերջակետերով: **Հմտ.**՝

⇒ **ՀՀ աշխ. օր.-ի 110-րդ հոդվածի 1-ին մասի մեկնաբանությամբ՝ ակնհայտ է, որ աշխատանքային պայմանագիրը կողմերի համաձայնությամբ կարող է լուծված համարվել բացառապես այն դեպքում, երբ այդ պայմանագիրը լուծել ցանկացող կողմը մյուս կողմին ներկայացրել է պայմանագիրը լուծելու վերաբերյալ գրավոր առաջարկ: Մյուս կողմն իր հերթին յոթնօրյա ժամկետում իր համաձայնության մասին ծանուցել է առաջարկ ներկայացրած կողմին: **Ընդ որում, այդ ծանուցմանը պետք է հաջորդի երկկողմանի գրավոր համաձայնագրի կնքումը, որը, փոխադարձաբար համաձայնեցված, սահմանում է ժամկետը և այլ պայմաններ: Սա նշանակում է, որ աշխատանքային պայմանագիրը կողմերի համաձայնությամբ լուծելու գործընթացի շրջանակներում համապատասխան գրավոր առաջարկ ստացած գործատուն այդ առաջարկը ստանալու օրվան հաջորդող յոթնօրյա ժամկետի ընթացքում աշխատանքային պայմանագիրը լուծելու (աշխատողին ազատելու) մասին անհատական իրավական ակտ չի կարող կայացնել, քանի դեռ աշխատողը ծանուցված չէ գործատուի համաձայնության մասին, և քանի դեռ կնքված չէ աշխատանքային պայմանագրի լուծման վերաբերյալ երկկողմանի գրավոր համաձայնագիր: (Սյլ կերպ ասած՝ աշխատանքային պայմանագրի լուծման վերաբերյալ աշխատողի գրավոր առաջարկը, որը պայմանագիրը լուծելու ժամկետի և այլ պայմանների վերաբերյալ տեղեկություններ չի պարունակում, և աշխատանքային պայմանագրի լուծման վերաբերյալ գործատուի հրամանը միասին չեն կարող նույնացվել երկկողմանի համաձայնագրի հետ, քանի որ կողմերի համաձայնությամբ աշխատանքային պայմանագիրը լուծելու մասին հրաման կարող է արձակվել միայն աշխատողի և գործատուի երկկողմանի համաձայնագրի հիման վրա: **Ընդ որում, հրամանն արձակվում է, եթե պայմանագրի լուծման բոլոր պայմաններն արդեն իսկ փոխադարձաբար համաձայնեցված են):******

Այստեղ թերևս տեղին է հիշել ՀՀ Կառավարության՝ 2012 թ. ապրիլի 5-ի արձանագրային որոշումը, որում հավելվածով տրված են իրավական ակտերի նախագծեր կազմելու մեթոդական ցուցումները¹: Նշվում է.

- Մեկ նախադասությունը պետք է մեկ միտք արտահայտի: Մեկ գլխավոր ու մի քանի երկրորդական նախադասություններից բաղկացած երկար նախադասությունները ճիշտ կլինի բաժանել մի քանի պարզ նախադասությունների:
- Քանի որ երկար պարբերությունները դժվարընթեռնելի և դժվարընկալելի են, հոդվածի բովանդակությունը պետք է բաժանվի համապա-

¹ Տե՛ս www.e-gov.am/protocols/item/159/

տասխան մասերի (կետերի, ենթակետերի)՝ մտքի տրամաբանական զարգացմանը համապատասխան: Սակայն դա չի նշանակում, որ նախադասությունները պետք է արհեստականորեն և անհարկի մասնատվեն:

- Նախադասության տարբեր մասերի միջև քերականական կապը պետք է հստակ լինի: Պետք է պարզ լինի՝ ենթական վերաբերում է գլխավոր, թե՞ երկրորդական նախադասության ստորոգյալին:
- Նախադասությունների կառուցվածքին վերաբերող վերոհիշյալ կանոնների պահպանումը անհրաժեշտ է պարզ կառուցվածքով հոդվածներ ունենալու և դրանց կիրառումը, ինչպես նաև հոդվածում հետագա փոփոխություններ և լրացումներ կատարելը հեշտացնելու համար¹:

Եթե անգամ մեթոդական այս ցուցումները ներկայումս օրենքի ուժ չունեն, միևնույն է, տեղին և առաջնային պահանջներ են բոլոր դեպքերում:

Կամ՝

Հայտնել են, որ Դատարանը երկու տարակարծությունների դեպքում ընդունել է «X» ՄՊ ընկերության դիրքորոշումը, այլ ոչ թե «Y» ԻԱՄ-ի կողմից նշանակված փորձաքննության արդյունքների շուրջ Դատարանում որպես վկա հարցաքննված փորձագետ X-ի դիրքորոշումն այն մասին, որ, ուսումնասիրելով շուկան, պարզել է, որ 2016 թվականին նման մեքենան արժե 2.456.000 ՀՀ դրամ գումար, որը 560.000 ՀՀ դրամի տարբերությամբ է, չի փորձել հստակեցնել դրանց խոշոր չափի տարբերությունը, ինչպես նաև 4 ամիս ավտոմեքենան շահագործելու ընթացքում մաշվածության գնային արժեքը և կայացրել է չհիմնավորված դատական ակտ:

Մի կողմից՝ դատարանի դիրքորոշում, **մյուս կողմից՝** հարցաքննված փորձագետի դիրքորոշում, **մի երրորդ կողմից՝** մեքենայի արժեք և այլ տեղեկություններ, **ապա՝** չհիմնավորված դատական ակտ: Եվ սրանք բոլորը վերաբերում են ընդամենը մեկ խնդրի: Բացի այդ՝ ծագում է երկու կարևոր հարց՝ **ա)** ո՞րն է մեքենայի արժեքի տարբերությունը, արժեքը պակաս է ներկայացված, թե՞ ավել, **բ)** ո՞րն է նախադասության ենթական՝ դատարանը, թե՞ «X» ՄՊԸ-ն: Երկրորդ հարցի պատասխանը թերևս հնարավոր է ճշտել վերջին մտքով՝ **կայացրել է չհիմնավորված դատական ակտ.** ենթադրվում է՝ խոսքը դատարանի մասին է: Բայց առաջինի պատասխանը անհնար է պեղել: Քանի որ մտքերը խճճված են, կան նաև բացթողումներ ու անորոշ ձևակերպումներ, տեքստի բովանդակությունը չի ընկալվում կամ գոնե դյուրությամբ չի ընկալվում: Այս ամենը ստվերում, նաև կասկածի տակ է դնում տեքստի բովանդակության հավաստիությունը: Դրանից կարելի է խուսափել՝ ներկայացվող հարցի կողմերն իրարից առանձնացնելով: Իսկ դա

¹ Տե՛ս www.e-gov.am/u_files/file/decrees/arc_voroshum/2012/04/qax13-2_1.pdf

կարելի է անել պարզ և բարդ նախադասությունների համատեղ և փոխնիփոխ գործածությամբ, իհարկե, կատարելով նաև խմբագրական որոշ ճշգրտումներ: **Հմմտ.**՝

⇒ Հայտնել են, որ Դատարանը տարակարծությունների դեպքում ընդունել է «X» ՄՊԸ դիրքորոշումը: Դատարանը չի ընդունել «Y» ԻԱՄ-ի նշանակած և որպես վկա հարցաքննված փորձագետ X-ի դիրքորոշումը: Վերջինս, ուսումնասիրելով շուկան, պարզել է, որ 2016 թ. այդպիսի մեքենան արժեք 2.456.000 ՀՀ դրամ, որը 560.000 ՀՀ դրամով ավել է (կամ պակաս): Դատարանը չի փորձել հստակեցնել նաև այս հանգամանքը՝ ավտոմեքենայի արժեքի խոշոր տարբերության չափը, ինչպես նաև չի ճշտել 4 ամիս շահագործված ավտոմեքենայի մաշվածության արժեքը: Ուստի կայացրած դատական ակտը հիմնավորված չէ:

Ի դեպ, նկատելի է, որ նման ձևակերպումներում տեքստի հեղինակը, փորձելով առավել հստակ ներկայացնել ասելիքը, հաճախ գործածում է հավելյալ լեզվական միջոցներ (այլ կերպ ասած, այսինքն, ըստ էության և այլն) կամ օգտվում է ներդրյալ նախադասություններից: Օրինակ՝

Հայցադիմումը վարույթ ընդունելիս Դատարանը ստուգում և պարզում է հայցվորի՝ հայց հարուցելու իրավունքի առկայությունը, այսինքն՝ հայց հարուցելու իրավունքի նախադրյալների առկայությունը, ինչպես նաև՝ արդյոք հայցվորը պահպանել է այն հարուցելու (դատարան դիմելու) օրենքով սահմանված կարգը, այլ կերպ ասած՝ պահպանվել են հայցադիմումի գրավոր ձևին և բովանդակությանը ներկայացվող պահանջները, որոնց չպահպանումը հիմք է հայցադիմումը վերադարձնելու համար (հայցադիմումի ներկայացման պահին գործող 17.06.1998 թվականի ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք, հոդված 92):

Հմմտ.՝

⇒ Հայցադիմումը վարույթ ընդունելիս Դատարանը ստուգում է ինչպես հայց հարուցելու իրավունքի նախադրյալների առկայությունը, այնպես էլ այն հանգամանքները, թե պահպանվել են արդյոք հայցադիմումի գրավոր ձևին և բովանդակությանը ներկայացվող օրենքով սահմանված պահանջները: Դրանք չպահպանելը հայցադիմումը վերադարձնելու հիմք է (հայցադիմումը ներկայացնելու պահին գործող 17.06.1998 թվականի ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք, հոդված 92):

Այլ օրինակ՝

Այնուհետև բազմիցս հեռախոսակապ է հաստատվել Դատարանի որոշմամբ փորձաքննությանը մասնակից դարձված պատասխանողի ներկայացուցիչ X-ի հետ՝ փորձաքննությանն անհրաժեշտ լրացուցիչ էլակետային տվյալներ, ինչպես նաև հետազոտման առարկա հանդիսացող բնակարանը փորձաքննությանը տրամադրելու համար, սակայն վերջինս հայտնեց, որ պատասխանող կողմը գտնվում է հանրապետությունից դուրս և չի կարող

տրամադրել բնակարանը, հիմք՝ «Y» ՊՈԱԿ-ի 04.02.2016 թվականի թիվ 29521507 եզրակացությունը:

⇒ Սյնուհետև բազմիցս հեռախոսակապ է հաստատվել պատասխանողի ներկայացուցիչ X-ի հետ, որը, Դատարանի որոշմամբ, մասնակից է դարձել փորձաքննությանը: Վերջինիս դիմել են, որպեսզի փորձաքննությանը տրամադրի անհրաժեշտ և էականային լրացուցիչ տվյալներ, ինչպես նաև հետազոտման առարկա բնակարանը: Մակայն նա հայտնել է, որ պատասխանող կողմը հանրապետությունում չէ, ուստի չի կարող բնակարանը տրամադրել հետազոտության համար (հիմք՝ «Y» ՊՈԱԿ-ի 04.02.2016 թվականի թիվ 29521507 եզրակացությունը):

Այսպիսով, շարահյուսական հումանիշ կառույցների ճիշտ ընտրությունը և գործածությունը խիստ կարևոր նախապայմաններ են իրավական փաստաթուղթը հստակ, ճշգրիտ և մատչելի կազմելու համար: Բերված օրինակներից նկատելի է, որ միշտ էլ հնարավոր է ի սկզբանե ընտրել նախադասությունների այնպիսի կառուցվածք, լեզվական այնպիսի միջավայր, որ ասելիքը հավելյալ ճշգրտումների կարիք չունենա: Հիշենք՝ որքան կարճ են նախադասությունները, այնքան քիչ է սխալվելու հավանականությունը:

Юрий Аветисян, Лиана Саркисян, Арсен Мкртчян – Язык правовых документов: выбор синонимических синтаксических конструкций

В статье рассматриваются особенности выбора и употребления синтаксических синонимов в правовых документах. Синонимические отношения подобны различным типам предложения: полные и неполные, активные и пассивные, простые и сложные и т.д. Две синонимические конструкции, выражающие почти одно и то же, имеют разные реализации и обладают особыми возможностями акцентирования того или иного члена предложения. Именно поэтому в правовом тексте важное значение приобретает выбор синонимичного предложения: точные и ясные предложения являются залогом однозначного восприятия текста.

Yuri Avetisyan, Liana Sargsyan, Arsen Mkrтчyan – The Language of Legal Documents: the Choice of Syntactic Synonymous Structures

The article examines the peculiarities of the choice and usage of syntactic synonymous structures in legal documents. Different types of sentence have synonymic relationships: complete and incomplete, passive and active, simple and complex, etc. Two synonymous structures expressing apparently the same idea may have different actualisation and special features to emphasize this or that member of the sentence. For this reason, in legal texts the choice of synonymous types is of great importance: clear and concise sentences are a guarantee of unequivocal perception of the text.

Ներկայացվել է 06.02.2019

Գրախոսվել է 18.02.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԱ ԱԶԱՏԱՆ

«ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՈՄՈՒՆԻԶՄԻ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանալի բառեր – Հայաստանի խորհրդայնացում, Հայիեղկում, բոլշևիկներ, ռազմական կոմունիզմ, բռնագրավումների քաղաքականություն, քաղաքացիական պատերազմ, պատմագրություն

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով իշխանությունը խաղաղ կերպով շֆ-ից անցավ բոլշևիկներին, սակայն երկրի գլուխ անցած Հայիեղկումը ամենևին հավատարիմ չմնաց կնքված համաձայնագրի կետերին: Վերջինս ամբողջ երկրով մեկ սկսեց իրականացնել հետապնդումներ և անտեղի ձերբակալություններ նախկին կառավարության ու կուսակցությունների անդամների, հայկական բանակի նախկին զորահրամանատարների, ինչպես նաև շարքային քաղաքացիների նկատմամբ: Քաղաքական այս հետապնդումների հետ միաժամանակ Հեղկումը բռնագրավում էր նրանց ունեցվածքը: Փաստորեն, հայ բոլշևիկները կրկնում էին Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի տարիներին (1918-1920) որդեգրված «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանում, ինչը խոր դժգոհություն առաջացրեց ժողովրդի շրջանում և պատճառ դարձավ փետրվարյան ապստամբության: Չնայած Խորհրդային Ռուսաստանում կիրառված «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը չէր արդարացրել իրեն, Հայիեղկումի անդամները, այդուհանդերձ, ամենևին դասեր չքաղեցին դրանից և Խորհրդային Հայաստանում կրկնեցին դա՝ չգիտակցելով դրա վնասակար հետևանքները:

1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին Հայիեղկումը արձակեց «Պարենավորման մթերքների և այլ նյութերի հայտնաբերման մասին» հրամանը¹, որով, փաստորեն, սկիզբ դրվեց բռնագրավումներին:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ այս խնդրի ուսումնասիրությանն անդրադարձել են Բ. Բորյանը, Ա. Հակոբյանը, Հ. Էլչիբեկյանը, Վ. Ներկարարյանը, Ս. Խարմանդարյանը, Բ. Օհանջանյանը, Գ. Ղարիբջանյանը, Ս. Սահ-

¹ Տե՛ս Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ I, Էջմիածին, 1921, էջ 8:

րադյանը, Ս. Ալիխանյանը, Ի. Թախիրյանը, Վլ. Ղազախեցյանը, Գ. Գեղամյանը, Կ. Սարգսյանը, Յու. Հովսեփյանը և այլք:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ բուռն քննարկման առարկա դարձած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությանն առաջինն անդրադարձել է բոլշևիկ պատմաբան Բ. Բորյանը, և հարկ է փաստել, որ նրա դիրքորոշումն ամենևին դրական չի եղել: Նա մեկ առ մեկ ներկայացրել է դրա բոլոր բացասական հետևանքները. «Հեղկոմը Հայաստանում իրականացրեց անխնա բռնագրավումներ, առանց դասակարգային սկզբունքը հաշվի առնելու, առանց նկատի ունենալու գյուղացիության ընդհանուր տնտեսական դրությունը և նրա հոգեբանական վիճակը: Դրա հետ մեկտեղ բռնագրավումները տեղի էին ունենում անկազմակերպ, առանց ծրագրի, առանց դասակարգային բնույթի և ուղեկցվում էին անհարկի բռնությունների կիրառմամբ»¹: Հեղինակը նշում է, որ Հեղկոմը կոչ է արել բռնագրավել բնակչության պարենը, և դա համատարած բնույթ է կրել: Բ. Բորյանը այս բռնագրավումները չի համարում դասակարգային բնույթի միջոցառումներ, այլ դիտում է իբրև խորհրդային քաղաքականությունը և բոլշևիկյան դասակարգային գաղափարախոսությունը ճիշտ չըմբռնելու հետևանք: Պատժամիջոցներով ուղեկցվող այս միջոցառումները նա իրավացիորեն համարում է փետրվարյան ապստամբության հիմնական պատճառը²: Հարկ է նշել, որ Բ. Բորյանը ժամանակի համարձակ պատմաբաններից էր և իր տեսակետներով հիմնովին տարբերվում էր խորհրդահայ մյուս պատմաբաններից:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ տարածված էր այն տեսակետը, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը Հայաստանի համար անհրաժեշտություն էր: Այսպես, Վ. Ներկարարյանը կարծում էր, որ հանրապետության առջև ծառայած խնդիրների լուծման համար աշխատավորական զանգվածներին մոբիլիզացնելու նպատակով պարզապես անհրաժեշտ էր պարենավորման դիկտատուրայի հաստատումը³: Նրա կարծիքով՝ Կոմկուսը և Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ստիպված էին դիմել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությանը⁴: Ծ. Աղայանը գրում է, որ աղքատությունը և երկրի քայքայվածությունը չտեսնված չափերի էին հասել. երկրում զգացվում էր հացի և բոլոր տեսակի մթերքների պակաս, ուստի նման պայմաններում Հեղկոմը մթերքներ ձեռք բերելու համար ստիպված դիմել է արտակարգ միջոցների⁵: Ի. Թախիրյանը, ներկայացնելով հանրապե-

¹ **Борян Б.**, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. 2, М.-Л., 1929, с. 126.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս **Ներկարարյան Վ.**, Հայաստանի կոմունիստական պարտիան ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921-1925), Երևան, 1956, էջ 43:

⁴ Տե՛ս **Неркарарян В.**, О некоторых закономерностях и особенностях строительства социализма в Армении, Ереван, 1967, с. 10.

⁵ Տե՛ս **Աղայան Ծ.**, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Երևան, 1957, էջ 337:

տությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը, փորձում է հիմնավորել, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ստիպված էին դիմել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությանը¹: Վլ. Ղազախեցյանը խորհրդային տարիներին հրատարակած աշխատություններից մեկում թեև գրում է, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն իրականացնելու ժամանակ թույլ տրվեցին կոպիտ սխալներ և աղավաղումներ, բայց, այնուամենայնիվ, կարծում է, որ խորհրդային իշխանությունը ստիպված էր իր գոյության առաջին օրերին Հայաստանում դիմել նման քայլի²: Կ. Սարդարյանը նշում է, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունից բխող բռնագրավումները լինելու էին մասնակի, ինչը, հեղինակի խորին համոզմամբ, ստեղծված պայմաններում «անխուսափելի անհրաժեշտություն» էր³: Թեև նա նշում է, որ շուտով պարզվել է, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը լի էր բազմաթիվ վտանգներով և ի վիճակի չէր մեղմելու հանրապետության տնտեսական ճգնաժամը: Սրա պատճառը հեղինակը համարում է այն, որ այդ քաղաքականությունը Հայաստանում կիրառվեց հապճեպ և զգալի շեղումներով⁴:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ մինչև 1970-ական թվականները հրատարակված գրեթե բոլոր աշխատություններում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումը դիտվում էր անհրաժեշտություն: Վիճակը փոխվեց 1970-ական թվականների վերջերին, երբ վերանայվեց նախկին տեսակետը, և մի շարք պատմաբաններ հանգեցին այն եզրակացության, որ Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության իրականացման անհրաժեշտություն ամենեին չկար:

Այսպես, Ն. Էլչիբեկյանը 1978 թ. համարձակորեն նշում է, որ «ռազմական կոմունիզմը» պարտադիր փուլ չէր, որի միջով պետք է անցնեին Հայաստանը⁵: Գ. Գեղամյանը փաստում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Հեղկոմը Ռուսաստանի օրինակով շտապեց կիրառել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը՝ հույս ունենալով կուտակել անհրաժեշտ քանակի պարենամթերք: Այդուհանդերձ նա գտնում է, որ ավերված ու քայքայված Հայաստանում կարելի էր խուսափել լայնածավալ գործողություններից՝ բավարարվելով սոսկ առանձին բռնագրավումներով⁶: Բ. Օհանջանյանը, Հա-

¹ Տե՛ս **Таирян И.**, Красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении, Ереван, 1971, с. 195-196:

² Տե՛ս **Ղազախեցյան Վլ.**, Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը (1920-1929), Երևան, 1975, էջ 67-68:

³ Տե՛ս Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922), Երևան, 1987, էջ 11:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

⁵ Տե՛ս **Эльчибекян А.**, От ревкомов к Советам, Ереван, 1978, с. 27:

⁶ Տե՛ս **Գեղամյան Գ.**, Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նեպի տարիներին (1921-1936), Երևան, 1978, էջ 29, 36:

յաստանում «ռազմական կոմունիզմ» իրականացնելու հարցը կասկածի տակ դնելով, գտնում է, որ այդ քաղաքականությունը ոչ թե ռազմական կոմունիզմ էր, ինչպես Ռուսաստանում, այլ պարզապես սննդամթերքի բռնագրավումներ¹: Հեղինակը այս առիթով գրում է. «Կյանքը ցույց տվեց, որ բռնագրավումների քաղաքականությունը, որը պատմագիտական գրականության մեջ սխալմամբ համարվել է «ռազմական կոմունիզմ», Հայաստանում չպետք է կիրառվեր»²:

Խորհրդահայ որոշ պատմաբաններ կարծում էին, որ «ռազմական կոմունիզմի» իրականացման պատճառները միննույնն էին թե՛ Խորհրդային Ռուսաստանի և թե՛ Խորհրդային Հայաստանի համար: Ա. Հակոբյանը և Հ. Էլչիբեկյանը գրում են. «Հայաստանի սովետական իշխանությունը, հետևելով Սովետական Ռուսաստանի օրինակին և օգտագործելով նրա ավելի քան երեք տարվա փորձը, իր գոյության առաջին շրջանում, 1920 թ. դեկտեմբերից սկսած մինչև 1921 թ. գարունը կիրառեց ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը»³: Ս. Սահրադյանը նշում է, որ Հայհեղկոմը, ընդօրինակելով Խորհրդային Ռուսաստանին, որդեգրեց պարենամասնատրման համակարգ՝ նպատակ ունենալով երկիրը դուրս բերել պարենային ճգնաժամից⁴:

Ճիշտ է, Հայհեղկոմն այդ հարցում նմանակեց Խորհրդային Ռուսաստանին, բայց դրա պատճառները երկու երկրների պարագայում ամեննին նույնը չէին: Այն ժամանակ, երբ Խորհրդային Ռուսաստանում սկսվեց կիրառվել «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, երկիրը գտնվում էր քաղաքացիական պատերազմի բովում, ռազմական շրջափակման մեջ, ուստի անհրաժեշտ էր պարեն հայթայթել թիկունքի և ճակատի համար: Մինչդեռ նոր խորհրդայնացած Հայաստանը ո՛չ քաղաքացիական պատերազմում էր, ո՛չ էլ ռազմական շրջափակման մեջ. այլ բան է, որ երկիրը տնտեսական ծանր վիճակում էր գտնվում, որի պարագայում, կարծում ենք, անիմաստ էր «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումը: Առանց այդ էլ տնտեսությունը քայքայված էր: Այդ քաղաքականության հետևանքով երկիրը նաև պառակտվեց, իսկ հակամարտությունը խորացավ:

Խորհրդահայ որոշ պատմաբաններ, արդարացնելով «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, կարծում էին, որ դրա կիրառումը նպաստեց Հայաստանում խորհրդային իշխանության ամրապնդմանը և հետագա զար-

¹ Տե՛ս **Օհանջանյան Բ.**, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Երևան, 1982, էջ 56:

² Նույն տեղում, էջ 61:

³ **Էլչիբեկյան Հ., Հակոբյան Ա.**, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, պրակ Ա, Երևան, 1954, էջ 71:

⁴ Տե՛ս **Սահրադյան Ս.**, Ռազմա-ռևոլյուցիոն կոմիտեները Հայաստանում (1917-1922), Երևան, 1961, էջ 86:

գացմանը¹: Թեև խորհրդային տարիներին կային հեղինակներ, որոնք քննադատում էին այս հեղինակների տեսակետը և կարծում, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը զգալիորեն թուլացրեց խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում²: Մենք ևս հակված ենք այն տեսակետին, որ «ռազմական կոմունիզմը» խարխլեց Խորհրդային Հայաստանի հիմքերը:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ չկա միասնական կարծիք «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության ժամկետի վերաբերյալ: Թեև այս հարցը դուրս է մեր քննության շրջանակներից, բայց ցանկանում ենք նշել, որ դեռևս խորհրդային տարիներին պատմաբան Յու. Հովսեփյանը, վերլուծելով առկա տեսակետները, հանգել է այն եզրակացության, որ Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն իրականացվել է 1920 թ. դեկտեմբերից մինչև 1921 թ. ապրիլի կեսերն ընկած ժամանակահատվածում. այնուհետև սկսվել է նահանջն այդ քաղաքականությունից³:

«Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառման ժամանակ թույլ տրված մի շարք կոպիտ սխալները փաստում են նաև խորհրդահայ պատմաբաններ, սակայն ոմանք պնդում են, որ բռնագրավումները համատարած չեն եղել, այլ տարածվել են միայն կուլակների վրա, իսկ ոմանք փորձում են հիմնավորել պարենմասնատրման անհրաժեշտությունը: Այսպես, օրինակ՝ «Հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատորյակում նշվում է, որ խորհրդային իշխանությունը պարենային ճգնաժամը մեղմելու նպատակով 1920-1921 թթ. ձմռանը ստիպված է դիմում ունևոր գյուղացիների հացի պաշարների մասնակի բռնագրավումների և սահմանում հացի առևտրի պետական մենաշնորհ⁴: Յու. Հովսեփյանի կարծիքով՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ստիպված էր կիրառել պարենմասնատրում, քանի որ դաշնակցական կառավարությունից ժառանգել էր քայքայված, սովի, համաճարակի ու մահվան դատապարտված երկիր: «Մանդամթերքը և առաջին անհրաժեշտության ապրանքները կենտրոնացնելով իր ձեռքում,– գրում է նա,– Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն էր ստանում այն

¹ Տե՛ս **Хармандарян С.**, Армянская ССР в первый год Новой экономической политики (1921-1922), Ереван, 1955, с. 73, **Հակոբյան Ա.**, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Երևան, 1955, էջ 59, **Ներկարարյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 46, **Սահրադյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 87-88:

² Տե՛ս **Օհանջանյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

³ Տե՛ս **Հովսեփյան Յու.**, Սովետահայ պատմագրությունը Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործման մասին // Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր. 1920-1922 թթ., Երևան, 1987, էջ 35-38:

⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Երևան 1967, էջ 127:

բաժանել ազգաբնակչությանը՝ նրան փրկելով սովամահ լինելուց»¹: Նրա տեսակետը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Հեղկոմի քաղաքականությունը ամենին ժողովրդին սովամահությունից փրկելու նպատակ չէր հետապնդում, այլ, ընդհակառակը, ավելի խորացրեց հայ ժողովրդի՝ առանց այն էլ ծանր վիճակը: Ս. Սահրադյանի կարծիքով՝ հեղկոմները բռնագրավում էին կուլակների ու սպեկուլյանտների հացի ու պարենամթերքի ավելցուկները²: Այս տեսակետը ևս չի համապատասխանում իրականությանը, քանզի բռնագրավումների մասին բազմաթիվ հրամաններ էին ընդունվել, այդ թվում՝ պետք է բռնագրավվեին և պետականացվեին գործարանները, եկեղեցու կալվածքները, հանքերը, անտառները, ջրերը և այլն³:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ շրջանառվում էր նաև այն տեսակետը, թե ՀՅԴ-ն, օգտվելով երկրում տիրող դժգոհությունից, որն առաջացել էր «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության հետևանքով, 1921 թ. Փետրվարին խռովություն բարձրացնելով, փորձեց իշխանությունը վերցնել իր ձեռքը: Բոլշևիկներն անգամ բռնագրավումների քաղաքականությունն էին վերագրում դաշնակցականներին՝ նշելով, թե վերջիններս «ինքնագլուխ գործունեությամբ ի չիք են դարձնում խորհրդային իշխանությունը»⁴, ինչը չէր համապատասխանում իրականությանը, քանզի այդ բռնագրավումները իրականացվում էին Հայհեղկոմի հրամանների հիման վրա:

Միյուրքահայ պատմագրությունն այս հիմնահարցի վերաբերյալ բոլորովին այլ տեսակետներ է զարգացրել: Դաշնակցական հեղինակ Հ. Իրազեկը նշում է, որ այդ քաղաքականության իրականացման հենց առաջին օրերից սկսվեցին ու շուտով սովորական երևույթների շարքն անցան հաճախակի բռնագրավումները⁵: Նա փաստում է, որ բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում ազգաբնակչության ունեցվածքի և հարստության նկատմամբ իրականացվում էր պետական թալան, ուստի «բռնագրավում» կոչված կառավարական այդ ձեռնարկը վերածվեց համատարած կողոպուտի և դարձավ իսկական աղետ ամբողջ երկրի համար⁶: Հեղինակի կարծիքով՝ բռնագրավումները պարբերաբար ու համատարած էին և իրականացվում էին վայրագ ձևով. «Ոչ ոք վստահ չէր, որ իր ունեցած մի կտոր հացը, մի պարկ ալիւրը, բրինձը, մի սենեակը, մի կովը, հորթը, վաղը չեն գայ ու խլի իրենից «յանուն օրէնքի»:

¹ **Հովսեփյան Յու.**, 1921 թ. փետրվարյան խռովության առաջացման պատճառների նենգափոխումը հայ բուրժուական պատմագիտության մեջ // «Լրաբեր հասարակական գիտություններին», 1987, թիվ 4, էջ 52:

² Տե՛ս **Սահրադյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 87:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1253, ց. 1, գ. 4, թ. 1-3, 9:

⁴ «Կոմունիստ», 1921, 12 փետրվարի:

⁵ Տե՛ս **Իրազեկ Յ.**, Փետրուար 18, Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան (1890-1950), Բոստոն, 1950, էջ 307:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 308:

Կ. Սասունին մանրամասն ներկայացնում է բոլշևիկների իրականացրած թալանը և բռնագրավումները¹: Նրանց դաժանությունների մասին նա հետևյալն է գրում. «Գիւղական աշխատավորութեան եւ քաղաքի օրավարձով ապրող բանուորների նուագագոյն ապրուստը անասելի բռնութիւններով բոլշևիկները գրաման ենթարկեցին եւ այդ գործողութիւնների անունը դրին «բուրժուազիային սեփականագրկել իր ունեցվածքից»²: Ս. Վրացյանը ևս, անդրադառնալով այս խնդրին, նշում է, որ բոլշևիկները բռնագրավում էին ամեն ինչ՝ բնակարան, հագուստ, ուտելիք, կառք, գրաստ, վառելիք, անգամ երաժշտական գործիք, լվացքի օճառ, թել-ասեղ³:

Սփյուռքահայ պատմագրոյթյան մեջ շրջանառվում էր այն տեսակետը, թէ իբր ժողովրդից խլված այս մթերքները ուղարկում էին Ռուսաստան: Օրինակ՝ Կ. Սասունին գրում է. «Հայաստանում եղած պետական խղճուկ պահեստները հետզհետէ դատարկուեցին եւ գիշերանց, բեռնատար կառքերով փոխադրուեցին Ղազախի վրայով դէպի Ադրբեյջան եւ Ռուսաստան»⁴: Ս. Վրացյանը ևս փաստում է, որ պետական պահեստներից և ժողովրդից բռնագրավված պաշարը Հայաստանից բեռնակիր ինքնաշարժերով նվեր էր ուղարկվում Ռուսաստան՝ «ընկեր Լենինին» կամ «կարմիր բանակին»⁵: Նա իր հուշերում գրում է բռնագրավումների զանազանութեան մասին, հիշատակում «Պարենի շաբաթի» կամ «Թալշաբաթի» մասին, ըստ որի՝ Հայաստանում ևս պետք է պետական դառնար ազգաբնակչութեան մասնավոր ունեցվածքը: Որոշված էր առաջին հերթին խլել պարենը, ապա՝ սպիտակեղենը, այնուհետև՝ ոսկին, արծաթը և այդպէս մինչև վերջ⁶: Հեղինակը նշում է, որ բոլշևիկներն այնքան էին ոգևորվել «Թալշաբաթի» հաջողություններով, որ սկսեցին ակտիվորեն պատրաստվել «Սպիտակեղենի շաբաթին», որին պիտի հաջորդէր «Ոսկու շաբաթը»⁷:

Բոլշևիկյան բռնագրավումներին իր հուշերում անդրադարձել է նաև Ա. Սևանը՝ դրանք անվանելով «չտեսնած, չլսած բռնութիւն»: Նա նշում է, որ հալածանքները միայն հարուստների դէմ չէին, այլ անխտիր բոլորի, անգամ ամենահետին ջրավորից էին խլում չարքաշ աշխատանքի գնով ձեռք բերված հացահատիկի և մթերքի պաշարները⁸: Հ. Քաջագունին Հեղկումի այս քաղա-

¹ Տե՛ս **Սասունի Կ.**, Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր, էջ 98-100:

² Նույն տեղում, էջ 100:

³ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 546, *նույնի՛* Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Պէրյուք, 1953, էջ 144:

⁴ **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 99:

⁵ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 144:

⁶ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 111:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 113:

⁸ Տե՛ս **Սևան Ա.**, Փետրուարի 18-ի յեղափոխութիւնը // «Վեմ», 1936, թիվ 1, յունարփետրուար, էջ 93:

քականությունը անվանում է «սանձարձակ ու վայրագ բռնություն»: Բոլշևիկյան բռնությունները նա իրավացիորեն համարում է անիմաստ, ավելորդ ու աննպատակ¹: Անշուշտ, դաշնակցական պատմագրությունը, ներկայացնելով բոլշևիկների բռնագրավումները, փորձում է ցույց տալ, որ հենց այս թալանը դարձավ փետրվարյան ապստամբության հիմնական պատճառը:

Հարկ է նշել, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը քննադատել են նաև սփյուռքի ոչ դաշնակցական հեղինակները, թեև ոմանք դա արդարացնում էին: Օրինակ, սփյուռքահայ հեղինակ, նախկին դաշնակցական Ա. Ղազարյանը գտնում է, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը ոչ միայն աննպատակ և վնասակար չէր, այլև մարտավարական տեսակետից անհրաժեշտություն էր, որի նպատակն էր ամրապնդել հեղափոխությունը²: Մեկ այլ հեղինակ՝ Ս. Բաղդասարյանը, նույնպես իրավացիորեն նկատում է, որ փետրվարյան ապստամբությունը Հեղկոմի սխալ քաղաքականության արդյունք էր: Նրա համոզմամբ՝ Հայհեղկոմը հաշվի չառավ Հայաստանի առանձնահատկությունները և նման գործելակերպով ժողովրդին կանգնեցրեց փետրվարյան ապստամբության առջև³:

«Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն իրավացիորեն քննադատվել է նաև հետխորհրդահայ պատմագրության մեջ: Վլ. Ղազախեցյանը իր հոդվածներից մեկում նշում է, որ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներն ամեն ինչում հետևում էին Խորհրդային Ռուսաստանի փորձին, ուստի բացառություն չէր նաև «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, չնայած այն հանգամանքին, որ Ռուսաստանում արդեն մտածում էին դրանից հրաժարվելու և նոր քաղաքականություն մշակելու մասին⁴: Նա նշում է, որ թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Հայաստանում այդ քաղաքականությունը ոչ միայն իրեն չարդարացրեց, այլև առաջ բերեց ժողովրդական լայն զանգվածների դժգոհությունը և ապստամբական ելույթներ⁵:

Ա. Հակոբյանի կարծիքով՝ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն ավելի սրեց պարենային ճգնաժամը և խորացրեց տնտեսության քայքայումը: Նա տեղին է նկատել, որ «ռազմական կոմունիզմի» կիրառումը Հայաստանում ավելի շատ վնաս է տվել, քան օգուտ: Հեղինակի համոզմամբ՝ այդ քաղաքականությունը քաղցի, թշվառության և ավերակ երկիր Հայաստանում ավելի վարկաբեկեց ու խարխլեց սոցիալիզմի գաղափարը և խորհրդային

¹ Տե՛ս **Քաջազունի Հ.**, Շ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, էջ 46:

² Տե՛ս **Ղազարեան Ա.**, Ազատութեան ուղին եւ հայի քաղաքական վարքագիծը, Թեհրան, 1924, էջ 29-30:

³ Տե՛ս **Բաղդասարյան Ս.**, Խորհրդային Հայաստան, պրակ առաջին, Թեհրան, 1927, էջ 13:

⁴ Տե՛ս **Ղազախեցյան Վլ.**, Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 48:

⁵ Տե՛ս **Ղազախեցյան Վլ.**, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 30:

իշխանության հիմքերը¹: Հետխորհրդահայ մեկ այլ պատմաբան՝ Խ. Ստեփանյանը, «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության գործադրումը տնտեսապես քայքայված Հայաստանում համարում է անմտություն²:

Վերջում նշենք, որ տողերիս հեղինակը կհսում է այն պատմաբանների տեսակետը, որ Հայհեղկոմի կիրառած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունն ավելի խորացրեց տնտեսության քայքայումը, սրեց հայ ժողովրդի առանց այն էլ ծանր վիճակը և դարձավ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը:

Արա Ազատյան – Оценка политики «Военного коммунизма» в армянской историографии

Сразу после советизации Армении пришедший к власти Ревком по примеру Советской России осуществил в Армении политику «военного коммунизма», что и вызвало глубокое недовольство среди армянского народа. В армянской историографии, особенно в историографии Советской Армении, довольно часто возвращались к вопросу политики «военного коммунизма». Но в существующей литературе так и не было сформировано единого мнения по этому вопросу. Политика, проводимая Ревкомом, была оценена по-разному в армянской историографии, и поэтому нашей целью было представить и проанализировать противоречивые взгляды на эту политику.

Ara Azatyan – Evaluation of the “Military Communism” Policy in Armenian Historiography

After the sovietization of Armenia the Revolutionary Committee which came to power implemented the “Military Communism” policy in Armenia following the example of Soviet Russia. The latter caused a deep dissatisfaction among the Armenian people. In Armenian historiography, especially in Soviet Armenian historiography the “Military Communism” policy was quite quoted. In spite of this fact there is no unanimous opinion on this issue in the existing literature. The policy of Revolutionary Committee has been rated differently in Armenian historiography. Hence, our aim was to present and analyze the contradictory views on this policy.

Ներկայացվել է 11.02.2019

Գրախոսվել է 21.02.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

¹ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, ՀԽՍՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 2014, էջ 194-195, *նույնի* «Ռազմական կոմունիզմ»-ից Նեպին անցման հարցերի լուսաբանումը հայ պատմագրության մեջ // «Հայկազեան հայագիտական հանդես», 2013, էջ 108:

² Տե՛ս **Ստեփանյան Խ.**, Խորհրդային Հայաստանում կիրառված «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.) // «ԼՀԳ», 2015, թիվ 2, էջ 145:

Վահան Թեքեյան. ազնվական քերթողը, կազմող, նախաբանի և հող-վածների հեղինակ՝ Արծրուն Ավագյան, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2018, 215 էջ

Միանգամայն համոզիչ ու աներկբայելի են ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի դեկան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արծրուն Ավագյանի խոսքերը. «Նա՝ հոգին խռովյալ ու դեմքը միշտ տխուր մարդը, հայ գրականության հավերժական ուղեկից Վահան Թեքեյանը, ում կյանքն ու գործը, թերևս, կարելի է բնութագրել հետևյալ բառերով՝ պայքար, անկում և սլացում: Ո՛չ կյանք, ո՛չ սեր, ո՛չ երջանկություն. այդ հենց նրա համար էր ասված: Եվ, այնուամենայնիվ, Թեքեյանը երջանիկ եղավ, երջանիկ, որ բանաստեղծ էր, ավելի ճիշտ՝ նա բանաստեղծ էր և հենց դրա համար երջանիկ եղավ» (էջ 59):

Հայ մշակույթի այս հսկան եղավ և մնաց հայոց պետականության ստեղծման ու պահպանման ամենամեծ ջատագովներից մեկը: Վկան՝ նրա ամբողջ կյանքն ու ստեղծագործությունը, ինչպես նաև խոստովանությունը.

«Դժոխք մեր կյանքը ըրինք՝ որ դուն դրախտ մը ըլլաս

Ով հայրենիք, անդունդին և երկնքին մեջ առկախ» (էջ 45):

Ա. Ավագյանի ուսումնասիրությունը մի շարք կողմերով նոր է ու շահեկանորեն տարբեր մինչ այժմ մեզ ծանոթ նմանատիպ աշխատանքներից: Նկատի ունեմ ամենից առաջ կառուցվածքը: Նա ընտրել է միանգամայն նոր, ըստ իս՝ առավել արդյունավետ և ազդեցիկ ճանապարհ՝ գիտականորեն բացահայտել ու հիմնավորել Թեքեյանի կյանքին ու ստեղծագործությանը վերաբերող յուրաքանչյուր փաստ՝ դրանք դիտելով իրենց մասնավոր դրսևորման և ազգային-հասարակական ու գրական-մշակութային համապատկերի մեջ:

Ա. Ավագյանը «Նախաբանի փոխաբեն» բաժնում նախ հիմնավորում է գրքի անհրաժեշտության գաղափարը այն անվիճարկելի փաստարկմամբ, ըստ որի՝ «Թեքեյանի մահվանից հետո թե՛ սփյուռքում և թե՛ մայր հայրենիքում տարբեր տարիներին տպագրվել են նրա մի շարք ժողովածուներ, ինչպես անտիպ, այնպես էլ տպագրված գործերից կազմվել գրքեր, որոնց մեջ հատկապես առանձնանում են «Գահիրեի Թեքեյան ֆոնտի յանձնախմբի» հրատարակած «Ամբողջական երկերի» վեցհատորյակը (նախատեսվում էր տասնհինգ հատոր): Վերջին տարիներին Ստամբուլում տպագրվեցին Թեքեյանի «Կեսարիա» (2016 թ.) և «Երկու դրախտները. ցանուցիր էջեր» (2017

թ.) վերնագրերով գրքերը: Այդուհանդերձ, եթե բացառենք 2012 թ. Երվանդ Ազատյանի կազմած «Վահան Թեքեան. Բանաստեղծություններու հատընտիր» ժողովածուն, վերջին տասնամյակներում ոչ միայն Թեքեյանի արձակից, այլև պոեզիայից որևէ գիրք չի տպագրվել մայր հայրենիքում» (էջ 10-11): Այս ծավալուն մեջբերումը ոչ միայն փաստում է, որ «ներկայացվող հատընտիրը սիրո ու գնահատանքի մի տուրք է մեծ բանաստեղծի ապրած կյանքին ու կատարած գործին՝ նրա ծննդյան 140-ամյակի առիթով» (էջ 11), այլև վկայում, որ վաղուց ժամանակն է նորովի և նոր ձևաչափով ներկայացնել հայ ընթերցողին «վսեմափայլ մարդուն ու ազնվական քերթողին» (էջ 12), ինչը, անտարակույս, հաջողվել է հմուտ գրականագետին:

Գրքին կցված ծավալուն հետազոտությունը, որ հեղինակը համեստորեն համարում է «Երեք հոդված», ուղղորդում է ընթերցողին ճշմարիտ, Վ. Թեքեյանին արժանի գեղագիտական մոտեցում դրսևորելու՝ նրա գեղարվեստին առնչվելիս: Ուզում եմ ասել, որ «Նախաբանի փոխարեն» հատվածում համառոտ, բայց սպառիչ ներկայացնելով Վ. Թեքեյանի ժառանգության՝ մինչ այժմ հրատարակման պատմությունը և փաստելով նոր հատընտիրի անհրաժեշտությունը՝ կազմողը նույնքան սպառիչ ու բազմակողմանիորեն բացահայտում է գրողի ստեղծագործության՝ նրա կյանքի վրա վճռական ազդեցություն ունեցած քիչ ծանոթ կամ գրեթե անծանոթ մի շարք դրվագներ ու մեկնաբանում դրանք:

Ա. Ավագյանը ընթերցողին համոզում է նաև այն անվիճարկելի ճշմարտությամբ, «որ մեծերը անսպառ են և միշտ էլ հնարավորություն են ընձեռում ուսումնասիրողներին՝ լրացումներ ու ընդլայնումներ կատարելու իրենց գործերի վերաբերյալ: Թեքեյանի պարագայում կա և այն իրողությունը, որ նրա կյանքն ու ստեղծագործությունները անչափ բազմաշերտ են, տարողունակ, անգամ՝ անընդգրկելի» (էջ 14): Այս փաստարկմամբ հասկանալի է դառնում և հիմնավորված «Կյանքի ուղիներում» ուսումնասիրության գետեղումը գրքի սկզբում: Թեքեյանի կյանքը ներկայացնելիս գրականագետը չի բավարարվել արդեն հայտնի ձևաչափի կանոնիկայով: Նրան ավելի շատ հետաքրքրել են գրողի՝ իբրև մարդու, հասարակական գործչի և գեղագետի ներաշխարհի բացահայտումները մի կողմից, մյուս կողմից՝ գրողի և միջավայրի մարդկանց միջև ձևավորված փոխհարաբերությունները՝ հակադրությունների և համադրությունների իրենց ամբողջ ծավալով:

Այս նպատակադրմամբ լիովին հասկանալի է դառնում այն մոտեցումը, որով Ա. Ավագյանը ներկայացնում է գրողի կյանքը, այն բաժանում երկու մեծ շրջափուլերի՝ «Պոլսից Պոլիս՝ 1878-1922» և «Կահիրեից Կահիրե՝ 1922-1945», որը լիովին արդարացված է: Հասկանալի են դառնում այն բեկումնային հանգուցակետերը, որոնք վճռական ազդեցություն են ունեցել գրողի ձևավորման գործում: Եվ, իսկապես, գլխապտույտ է առաջացնում Թեքեյանի թափառական կյանքի կարճ հանգրվանների պարզ ու ոչ ամբողջական թվարկումն անգամ՝ Պոլիս, Իզմիր, Լիվերպուլ, Մարսել, Կահիրե, Համբուրգ, Ալեքսանդ-

րիա, Թիֆլիս, Երևան, Էջմիածին, Երուսաղեմ, Նիկոզիա: Խոստովանենք՝ հեշտ գործ չէ այս անվերջանալի թվացող ցանկում գտնել և առանձնացնել այն հիմնական միջավայրերը, որոնք շրջադարձային են եղել գրողի կյանքում թե՛ ընկերային և թե՛ մանավանդ հոգեբանական առումներով:

Որդեգրած այս սկզբունքը Ա. Ավագյանին ոչ միայն հնարավորություն է ընձեռել ամբողջական և սպառիչ ներկայացնել Թեքեյան-երևույթի ձևավորման և կայացման ընթացքը, այլև արժևորել այն և ամրակայել այն տեղն ու դերը, որ իրավամբ պատկանում է նրան հայ գրականության անդաստանում: Ա. Ավագյանի հետազոտության կարևոր բաժիններից մեկը «Հայրենի եզերքի հայտնաբերման ուղիներում» հոդվածն է՝ նվիրված Թեքեյանի «Կեսարիա» օրագրությանը: Նա վստահ է, որ «Թեքեյանի «Կեսարիան» գեղարվեստական առումով չի գերազանցում գրողի մյուս արձակ գործերը», բայց նաև համոզված է, որ «հարյուր էջից մի փոքր ավելի այս գործում ականատեսի հավաստի վկայություններ են ներկայացվում ժամանակաշրջանի կեսարահայության կյանքի ճանաչողության առումով, որոշակի բացահայտումներ գրողի կենսագրության մանրամասներ և, շնորհիվ հեղինակի գրավիչ լեզվի, պատկերվող դեպքերի ու երևույթների ուշագրավության՝ այն կարդացվում է հետաքրքրությամբ» (էջ 63): Այս առումով համաձայն չեմ Ա. Ավագյանի այն պնդման հետ, թե Թեքեյանի «Կեսարիան» «բնականաբար հեռու է հայ դասական հուշագրության Եր. Օտյանի «Տասներկու տարի Պոլսեն դուրս», Կ. Չարյանի «Անցորդը եւ իր ճամբան», Վ. Շուշանյանի ու այլ հեղինակների ստեղծած համանման գրական արժեքներից» (էջ 63): Ավելին, համոզված եմ, որ Թեքեյանի այս գործը ամբողջականացնում է հայ օրագրական-հուշագրական գրականությունը, քանի որ հենց իր՝ Ա. Ավագյանի իրավացի գնահատանքով «Թեքեյանի այս գործը ամենից առաջ մի **վկայություն է**: Վկայություն հայության կյանքի բարդ մի շրջանի ու այն մարդկանց մասին, ովքեր եղեռնի հետևանքով այլևս անցյալ էին դարձել: ...Եվ հենց սա է, որ բարձրացնում է նրա արժեքը ու կարևոր է դարձնում մեզ համար ևս» (էջ 74):

Ես կարծում եմ, թե Ա. Ավագյանի հետազոտության առավել նորարարական հատվածը թե՛ քննաբանության և թե՛ Թեքեյան-մարդու բացահայտման նշանակությամբ «Վահան Թեքեյան – Լևոն Չավեն Սյուրմեյան. սերտ բարեկամություն և անդարձ բաժանում» հատվածն է, որը բացահայտում է Թեքեյանի՝ իբրև անխարդախ մարդու և նվիրյալի կերպարը մի կողմից՝ միաժամանակ ներկայացնելով նրա՝ արդեն «կես մը մանուկի և կես մը ծերի վիճակով» ապրող մարդու անհատնում թախծության պատճառներից ևս մեկը՝ հարազատ մարդուն կորցնելու դառնությունը: Մյուս կողմից՝ լույս է սփռում Թեքեյան-Սյուրմեյան՝ միշտ մշուշոտ և կեսբերան մեկնաբանված հարաբերությունների վրա, որոնք իրենց պարզության մեջ այնքան զարմանալիորեն շքեղ ու մարդկայնորեն ողբերգական են եղել, որ տեղիք են տվել նաև տգեղ ու գաղջ

բամբասանքների, ի մասնավորի՝ ոչ գրական կամ մերձգրական մարդկանց շրջանակներում:

Սյուրմեյանը մեր սփյուռքահայ գրականության վերջին և ազդեցիկ դասականներից է: Դասականը մեծություն է, բայց այլևս գաղտնիք չէ, որ նա առնվազն երախտագետ չգտնվեց Թեքեյանի հանդեպ, որը նրանց նամակագրության մեջ առկա բազմաթիվ վկայագրություններով փաստում է Ա. Ավագյանը: Հայտնի է, որ նրանց առաջին հանդիպումը տեղի է ունեցել 1919 թ., երբ Սյուրմեյանն ընդամենը 16 տարեկան էր, իսկ Թեքեյանն արդեն ծանրակշիռ ճանապարհ անցած, կյանքի դառնությունները ճաշակած, ընտանիք և զավակ չունեցող, բայց ունենալու անհագուրդ ցանկությունը սրտում ամբարած 43-ամյա տղամարդ: Տասներեք տարեկանում Եդեռնի գեհեռում ծնողներին կորցրած Սյուրմեյանը ևս ամբողջ խորքով ճաշակել էր որբության դառնությունը, և նրա մեջ առկա գրական հետաքրքրություններում որոշիչ էր նաև նրան վիճակված տխուր մանկության դերը: Դժվար է չհամաձայնել Ա. Ավագյանի հետ, թե՛ «այդ տխուր մանկությունը «ոչ այլևս» վերստին ապրելու բաղձանքը Սյուրմեյանի առաջին բանաստեղծություններում արտահայտվում է որպես վիճակ ու մտածում, իսկ Թեքեյանի պոեզիայում՝ որպես ընդհանրացնող ասելիք ու բողոք» (էջ 79): Հայտնի է նաև, որ Սյուրմեյանը իրեն բանաստեղծ չի համարել, չնայած «իրականում Սյուրմեյանը իրոք օժտված էր բանաստեղծական շնորհով, բանաստեղծ էր իր էությամբ ու տաղանդով, բայց բանաստեղծ չէր իր նախասիրություններով ու նպատակներով» (էջ 81): Թեքեյանի և Սյուրմեյանի շփումները կարճ տևեցին: 1922 թ. օգոստոսից Սյուրմեյանն արդեն Ամերիկայում էր՝ երկրագործի մասնագիտություն ստանալու և Հայաստանին ծառայելու իր նպատակների համար, բայց «գուտ ուժի եւ տգեղ ուժի երկաթե ու քարե զանգուած» այդ երկրում (Սյուրմեյանի բնութագիրն է) նա աստիճանաբար կորցնում է և՛ սրտի ջերմությունը, և՛ երախտագիտությունը, և՛ անգամ լեզուն: Հետևաբար, զարմանալի չի թվում, որ անտարբեր է դառնում նաև Թեքեյանի հանդեպ: Մինչդեռ Թեքեյանը Սյուրմեյանի համար դեռ նրա՝ Ամերիկա մեկնումի առաջին ամիսներին էր բացահայտել իր համակրանքի և սիրո դրդապատճառները, թե ցանկալի է՝ «օգտակար ըլլալ քեզի, քու մանկութիւնդ պաշտպանել, քու որբութիւնդ մեղմել, քու զրկանքդ ամոքել» (էջ 83): Ընդամենը սա է եղել այն ջերմության և նվիրումի ակունքը, որով Թեքեյանը վերաբերվել է Սյուրմեյանին իր կյանքի ամբողջ ընթացքում, երբ արդեն դադարել էր նրանց միջև ամեն տեսակի շփում, անգամ նամակագրություն: Այս հարաբերություններում Թեքեյանը այնքան բուռն է եղել ու ջերմ, որ շատերը նրա և Սյուրմեյանի միջև նկատել են անգամ արտաքին նմանություններ, այնքան, որ նույնիսկ արյունակից հայր և որդի են համարել, մանավանդ որ Սյուրմեյանն իր նամակները մակագրում էր «Հորս՝ Վահան Թեքեյանին» վերտառությամբ: Թեքեյանն ինքն է խոստովանում, որ Սյուրմեյանի արտաբերած «զավակդ» բառով «կարօտով տուայտեր եւ օրօրուել եմ միշտ, գիտնալով, որ

գրկաբաց կրնդունուիս՝ այն պատճառաւ, որ **չափազանց կը նմանիս սրտով, մտքով** ու կը խորհիմ հիմա – **կերպարանքով ա՛լ անո՛ր, իմ երազիս զաւակին»** (էջ 84):

Սյուրմեյան-Թեքեյան հարաբերություններին կամ դրանց ընդհատման պատճառներին ամենայն մանրամասնությամբ և սպառիչ մեկնաբանություններով անդրադարձել է Ա. Ավագյանը: Նշեմ միայն, որ նա շեշտում է, թե չի «կամեցել հետին թվով, տարիների հեռավորությունից ստանձնել դատավորի դեր և արդարացնել կամ մեղադրել ներկայացված կողմերից որևէ մեկին» (էջ 108): Համաձայնենք՝ դատավոր լինել հարկավոր չէ, բայց մի թե ավելորդ է հասկանալ պատճառներն ու, ինչո՞ւ ոչ, նաև բաժանման առթողին:

Պատճառները փորձել է վեր հանել Ա. Ավագյանը: Դրանցից մեկը նա համարում է Սյուրմեյանի ապրած դառը կյանքը և Ամերիկայում կրած գրկանքները, դրանցից ծնված սառնությունը, որ «կարող էր մղել ոչ միայն գրականության նկատմամբ աճող անտարբերության, ... այլև առհասարակ գրելու, այդ թվում նաև նամակներ գրելու ցանկության պակասի» (էջ 92): Սյուս պատճառը նա համարում է Խորհրդային Հայաստանում «քաղաքական ու ազգային սահմանափակումների» առկայությունը և նրանց՝ Հայաստան այցելելու անհնարինությունը, մանավանդ որ «Հայաստանը չէր կարող Թեքեյանի և մանավանդ Սյուրմեյանի իղեալը լինել» (էջ 92):

Երրորդ պատճառ կարող էր լինել Սյուրմեյանի ամերիկյան դաստիարակությունը, նրա «միստր»-ացումը, կամ, ասենք, Հայ կրթական հիմնադրամի կողմից կրթաթոշակի դադարեցումը: Այս և մյուս բոլոր փաստերը կարող էին պատճառ լինել: Բայց արդյոք Թեքեյանն ավելի լավ վիճակում է եղել թե՛ հոգեբանական և թե՛ մանավանդ սոցիալական առումով, քան Սյուրմեյանը: Հաստատ՝ ո՛չ (և սա այն դեպքում, որ Թեքեյանը չի զլացել դրամական օգնություն ցուցաբերել Սյուրմեյանին): Խնդիրը զուտ մարդկային նկարագրի մեջ է: Սյուրմեյանը խոստովանել է, որ Թեքեյանին իր գրած նոր բանաստեղծություններից է ուղարկել **«պարզապես զինք հաճոյացնելու համար»** (էջ 94): Կարծում եմ՝ Սյուրմեյանը դեռ չէր ըմբռնել Թեքեյանի մեծության չափը և մարդկային նկարագրով զիջում էր նրան: Դժվար ու դառն է խոստովանելը, բայց նաև փաստենք, որ սա է բուն իրականությունը: Այս դեպքում դժվար է չհամաձայնել Ա. Ավագյանի հետ, թե՛ «Թեքեյանին մնացին նաև Սյուրմեյանի հասցրած **բաժանման ցավն ու վիրավորանքը**: Սա է բուն ճշմարտությունը: Ճշմարտություն, որը շատ տխուր է» (էջ 107):

Ա. Ավագյանը գրքի «Հատընտիր» բաժնում ընդգրկել է Թեքեյանի վաթսուներեք բանաստեղծություն՝ առաջնորդվելով 1933 թ. նրա գրական գործունեության փարիզյան հանձնախմբի որդեգրած սկզբունքով: Այն ժամանակ հանձնախումբը գրքում ընդգրկել է 33 բանաստեղծություն՝ նկատի ունենալով տպագրության տարեթիվը: Ա. Ավագյանը նույնպես պատճառաբանում է իր նախընտրած թիվը. «Առաջարկվող գրքում մենք ընթերցողին ենք ներկայացնում նախորդից կրկնակի թվով ավելի բանաստեղծություններ (որոնց

ավելացնելով ևս մեկը՝ այն հավասարեցրել ենք Թեքեյանի ապրած տարիներին՝ 67), որոնք շատ ավելի ընդգրկուն են արտահայտում բանաստեղծական այն թևածումները, որոնք բնութագրական են Թեքեյան արվեստագետին ու մարդուն» (էջ 10): Ավելացնենք՝ տպագրված բանաստեղծությունները նաև տեսանելի են դարձնում Ա. Ավագյանի հետազոտական խոսքի հիմնավորվածությունը, այն առավել տպավորիչ դարձնում: Նա միանգամայն ճիշտ է վարվել, երբ գիրքն ամբողջացրել է «Բնութագիր և գնահատանք» բաժնով: Թեքեյանի ժամանակակիցների և հետնորդների կարծիք-բնութագրերը ոչ միայն լիարժեք պատկերացում են տալիս մեր մշակույթի պատմության մեջ նրա գրական ժառանգության տեղի և դերի մասին, այլև առավել ամբողջական են դարձնում մեզ առաջարկվող գիրքը, որ, հիրավի, արժեքավոր ներդրում է թեքեյանագիտության մեջ:

Ամփոփելով՝ նշեմ, որ ինչպես ամեն գործում, որ գրված է անկեղծ, «սրտի յուրաքանչյուր նյարդով», այստեղ ևս առկա են մի քանի անհաջող ձևակերպումներ: Այսպես, ինչպես նշում է Ա. Ավագյանը՝ «Միամանթոյի, Վարուժանի, Ռ. Սևակի և արևմտահայ այլ բանաստեղծների գործերը մայր հայրենիքում իրավացիորեն տպագրվել են արևմտահայերենով, մինչդեռ Թեքեյանինը՝ հաճախ արևելահայերենով» (էջ 12): Կարծում եմ, որ այստեղ նկատի է առնվում ոչ թե լեզվաճյուղը, այլ ուղղագրությունը: Կամ՝ «գրելու համար չունենալով տարրական պայմաններ՝ ապրելու հոգսը նրան շատ հաճախ է այլ աշխատանքների տարել» (էջ 44). միտքը խճողված է, և թվում է, թե «ապրելու հոգսն» է ենթական:

Բարեբախտաբար նման ձևակերպումները չափազանց քիչ են և չեն ստվերում գիրքը, որը, հիրավի, ճանաչողական մեծ արժեք ունի՝ լույս ընծայված ճիշտ ժամանակին և ճիշտ տեղում՝ մայր հայրենիքում: Այն արժանի տուրք է Ազնվական քերթողին:

ՄԵՐԺԻԿ ՄՐԱՊԻՈՆՅԱՆ

Ներկայացվել է 06.12.2018

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

Գեղամ Պետրոսյան, Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձանուտում. հայոց անկախ պետականության կերտումը (1917 թ. փետրվար – 1918 թ. հունիս), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2018, 265 էջ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի եզրափակիչ փուլում հայությունը իր մեջ ուժ գտավ կերտելու իր նորոգ պետությունը՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը, որը հետագայում հիմք դարձավ ժամանակակից հայկական պետականության ստեղծման համար: Հետևաբար, բնավ պատահական չէ, որ անցած մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Հայաստանի առաջին Հանրապետության բազմաբովանդակ ու տարողունակ պատմությունը եղել է միմյանց հաջորդած սերունդների սևեռուն ուշադրության կենտրոնում և դեռևս կարիք ունի առանձին վիճահարույց խնդիրների ճշգրտումների և նոր մոտեցումների: Դրա անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նաև այն բանով, որ տարբեր արխիվներում և պահոցներում դեռևս կան շրջանառության մեջ չընդգրկված փաստաթղթեր:

ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի դեկան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գեղամ Պետրոսյանը հեղինակել է մի շարք ուշագրավ ու բարձրարժեք աշխատություններ՝ նվիրված Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքակա-նության և դիվանագիտության հիմնահարցերին: Այժմ նա հրատարակել է մի ուշագրավ ու արժեքավոր մենագրություն, որն ընդգրկում է պատմական այն իրադարձությունների խորը և անաչառ քննությունը, որոնք հանգեցրին Հայաստանի առաջին Հանրապետության ծնունդին:

Մենագրությունը բաղկացած է չորս ծավալուն գլուխներից: Հեղինակն օգտագործել է մեծ քանակությամբ արխիվային նորահայտ վավերագրեր և տպագիր սկզբնաղբյուրներ՝ փաստաթղթերի ժողովածուներ, ժամա-նակակիցների հուշագրություններ, մամուլի հրապարակումներ, ինչպես նաև հայերեն և օտարալեզու հարուստ գիտական գրականություն: Նա իր առջև խնդիր է դրել համապարփակ և նորովի ներկայացնել Հայաստանը ռազմական ու դիվանագիտական բանակցային գործընթացներում ներքաշելու և Հայաստանին անկախություն «շնորհելու» Օսմանյան կայսրության շարժառիթներն ու դրանցից բխող հարցերը: Կարծում ենք, որ նման մոտեցմամբ հիմնախնդրի քննարկումն ու վերհանումը ոչ միայն արդարացված են, այլև ունեն արդիական հնչեղություն:

Գ. Պետրոսյանին հաջողվել է համոզիչ փաստերով ցույց տալ, որ Ռուսաստանում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության և հոկտեմբերյան բոլշևիկյան հեղաշրջման հետևանքով Կովկասը, մասնավորապես Անդրկով-

կաար, վերածվել էին ազգամիջյան հակամարտությունների խառնարանի, որտեղ հեղափոխության և համամարդկային իդեալների անվան տակ մղվում էր անզիջում ու թեժ ազգային պայքար: Ռուսաստանի կողմից լքված լինելու զգացումը միաժամանակ հարկադրում էր Անդրկովկասի ժողովուրդներին ինքնակազմակերպվել, ստեղծել սեփական պետա-կանություն երկրամասում տիրող ճգնաժամն ու քառսը հաղթահարելու համար: Հայոց ազգային ժողովը և ազգային խորհուրդը ևս կոչված էին լուծում տալու հայության առջև ծառայած բազում մարտահրավերներին:

Հանգամանորեն վերլուծելով Անդրկովկասի ներքին և արտաքին քաղաքական բարդ ու խճողված իրադրությունը, որը առաջ էր եկել գլխավոր-բապես ռուսաստանյան իրադարձությունների հետևանքով, հեղինակը համոզիչ փաստերով ցույց է տալիս, որ անդրկովկասյան երեք ժողովուրդ-ների՝ հայերի, վրացիների և ազերիների միջև, որոնց այդ ժամանակ անվա-նում էին կովկասյան թաթարներ, ծնունդ առած հակամարտությունների գլխավոր պատճառը ոչ թե ազգային, կրոնական կամ սոցիալական ներհակություններն էին, նրանց քաղաքական տարբեր կողմնորոշումները և հատկապես տարածքային խնդիրները: Նման մոտեցումը նպաստում է ճշմարտացի պատկերացում կազմելու կովկասյան իրողությունների վերա-բերյալ և ամենակարևորը խուսափել ազգայնական բնույթի խոտորումներից, որոնց հատկապես տուրք են տալիս մերօրյա ազերի ուսումնասիրողները:

Գ. Պետրոսյանը իրավամբ նշում է, որ Անդրկովկասում ստեղծված անորոշ և անկայուն իրավիճակն ավելի էր խորանում Օսմանյան կայսրու-թյան արտաքին ճնշման ու զավթողական քաղաքականության հետևանքով: Օգտվելով Արևմտյան Հայաստանից ռուսական բանակի դասալքումից և ռազմաճակատի քայքայումից՝ օսմանյան բանակը, խախտելով Էրզինջանի զինադադարը, սողոսկում էր դեպի Անդրկովկաս: Ընդ որում, նաև Վրաստանին առնչվող այդ վտանգը նրա համար մահվան ու կյանքի խնդիր չէր, քան-զի Վրաստանը, ըստ Լևոն Շանթի՝ զերծ էր մնացել երիտթուրքերի «մուլեզնոտ գազանություններից» և համատարած ոչնչացման քաղաքակա-նությունից: Իսկ ովկասյան թաթարները ոչ միայն ցանկություն չունեին կովելու օսման-ցիների դեմ, այլև անհամբեր ու անձկությամբ սպասում էին դավանակից ու ցեղակից թուրքական բանակի ժամանմանն Անդրկովկաս: Համոզիչ փաստե-րով ցույց է տրվում, որ թուրք-անդրկովկասյան պատերազ-մի հիմնական ծանրությունն ընկել էր հայկական ուժերի վրա, և ըստ էության օսմանյան կանոնավոր բանակի դեմ հայերը մնացել էին մեն-մենակ, հայրենի հողը պաշտպանելու համար ունենալով մի ընդարձակ ճակատ: Փաստորեն, թուրք-անդրկովկասյան հակամարտությունը վերած-վել էր թուրք-հայկա-կան պատերազմի:

Ճշմարտացիորեն ներկայացնելով Անդրկովկասում ծավալվող իրադար-ձությունները և դրանցում հարձակողական ռևանշիզմի ոգով առաջնորդվող օսմանցիների դերակատարությունը՝ հեղինակը կատարում է նրբին դիտար-

կում՝ նշելով, որ իրենց ռազմատենչ ու նվաճողական քաղաքականությունն իրագործելիս իթթիհատականները որդեգրել էին դիվանագիտական բանակցությունները ռազմական հաջողություններով ամրապնդելու մարտավարությունը:

Գ. Պետրոսյանը հանգամանորեն, նոր սկզբնաղբյուրների հիման վրա լուսաբանում է Անդրկովկասյան սեյմի պատվիրակության բանակցությունները Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովում (1918 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին): Ընդ որում, նա մանրամասն քննական վերլուծության է ենթարկում խորհրդաժողովի ընթացքում առաջին անգամ թուրքական պատվիրակության առաջ քաշած «Անկախ Կովկասի» գաղափարը: Համա-կողմանիորեն բացահայտելով դրա ներքին դրդապատճառները, շարժա-ռիթմերն ու նպատակները՝ նա հանգում է այն ճշմարտացի եզրակացության, որ Թուրքիայի ակնհայտ նպատակն էր Անդրկովկասն անկախ հռչակելով այն վերջնականապես փաստացի և իրավականորեն կտրել Ռուսաստանից, զավթել այդ երկրամասը, այն ներառել իր ազդեցության ոլորտում և դրանով իսկ ապահովել թուրքական պետության անվտանգությունը Ստամբուլի կողմից «հավերժ թշնամի» հորջորջված Ռուսաստանից: Թուրքերը ձգտում էին Անդրկովկասն ընդմիջտ դուրս բերել Ռուսաստանի ազդեցության շրջանակներից, այն դարձնել բուֆեր ռուսական վտանգի դեմ, որպեսզի Թուրքիան երբեք իր հյուսիսային ախյանի հետ չունենար ընդհանուր սահման: Անկասկած, այդ մտահղացման մյուս կարևոր դրդապատճառը Հայկական հարցից մեկընդմիջտ ձերբազատվել էր, որն էնվերը բնութագրել էր որպես «Օսմանյան կայսրության գլխին կախված մղձավանջ» (էջ 223):

Ավելորդ չէ նշել, որ «Կովկասյան ընդհանուր տան» գաղափարը Անկարան վերստին առաջադրեց Խորհրդային Միության փլուզման ժամանակաշրջանում, երբ Թուրքիայի հանրապետության ղեկավարությունը մի պահ թվացել էր, թե Կովկասում ստեղծվել է մի հսկայական վակուում, որը լցնելու իրավունքը պատկանում էր Թուրքիային:

Հեղինակը լայն անդրադարձ է կատարում այն հարցին, թե ինչ ազդեցություն ունեցավ 1918 թ. մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը Անդրկովկասի քաղաքական զարգացումների վրա: Համարելով այն աղետ հայ ժողովրդի համար՝ նա միաժամանակ նշում է, որ այն սկիզբ դարձավ Թուրքիայի՝ դեպի Արևելք ընդհանուր հարձակման համար: Այդ դաշնագրով, ինչպես նա նշում է, «Խորհրդային Ռուսաստանը, առանց Անդրկովկասի մասնակցության ու համաձայնության, Թուրքիային էր հանձնում ոչ միայն ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, այլև Անդրկովկասի գրեթե կեսը» (էջ 112):

Գ. Պետրոսյանը ամենայն մանրամասնությամբ քննության է ենթարկում Բաթումում Թուրքիայի և անկախ Անդրկովկասյան հանրապետության, իսկ այնուհետև երեք անկախ հանրապետությունների ստեղծումից հետո նրանց ներկայացուցիչների դիվանագիտական բանակցությունները, ցույց է տալիս, որ օսմանյան պատվիրակությունը, տուրք տալով իր սանձարձակ ծավալա-

պաշտական նկրտումներին, Բաթումում ծանր պահանջներ է ներկայացրել Անդրկովկասին ընդհանրապես և Հայաստանին մասնավորապես: Ի դեպ, ընթերցողը կարող է տեղեկա-նալ Բաթումի բանակցությունների ընթացքին վերաբերվող մի շարք ուշա-գրավ ու գնահատելի նորոյթների:

Անդրադառնալով Հայաստանի անկախությունը հռչակելու խնդրին՝ Գ. Պետրոսյանը նշում է, որ այն բանից հետո, երբ, ապահովելով գերմա-նական հովանավորությունը, վրացիները հայտարարեցին իրենց անկախու-թյան մասին, իսկ կովկասյան թաթարները Թուրքիայի անվերապահ աջակ-ցու-թյամբ հռչակեցին «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետու-թյան» անկախությունը, որը հենց այդ ժամանակ թուրքերն անվանեցին «Ադրբեջան», հայ առաջնորդներին այլևս ոչինչ չէր մնում, քան դիմել միևնույն քայլին: 1918 թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարեց հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանու-թյուն, որով հիմք դրվեց հայոց ազգային անկախ պետականությանը:

Անկախության հռչակման կապակցությամբ հեղինակը կատարում է մի խիստ կարևոր դիտարկում, այն է՝ մինչև 1919 թ. առաջին ամիսները Երևա-նում «նպատակահարմար չգտան պաշտոնապես Հայաստանը անկախ ճա-նաչել» (էջ 196-197): Պարզաբանելով դրա դրդապատճառները՝ նա նկատում է. «Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակագրի ձգձգումը պայմանավորված էր երկրում ստեղծված ներքին և արտաքին քաղաքական բարդ դրությամբ: Բանն այն է, որ հուսալքության ու անելանե-լիության զգացումով էր համակվել նաև հանրապետության ղեկավարու-թյունը: Դեռ որոշված չէին Հայաստանի սահմանները» (էջ 197): Նա առաջա-դրում է այն գաղափարը, որ նախ Հայաստանի Հանրապետու-թյան ճակա-տագիրը շատ հաճախ կախված է եղել արտաքին գործոններից, իսկ այնու-հետև, ինչն ամենակարևորն է, Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարա-քիլիսայի 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը կարևորագույն կովան են դար-ձել թուրքերի զիջումների հարցում:

Չարկ է նշել, որ Բաթումում 1918 թ. հունիսի 4-ին կնքված հայ-թուրքա-կան պայմանագրով Թուրքիայի կողմից հայոց անկախ պետության ճանա-չումը թուրք պատմաբանները և քաղաքական գործիչները մեկնաբա-նում են որպես հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական պետության բարեկա-մական վերաբերմունքի շեշտված ժեստ, թուրք-հայկական հաշտեցման ուղղու-թյամբ կարևորագույն քայլ և այլն: Ավելին, խնդիրը ներկայացվում է այնպես, որ իբր հայոց պետականությունը ստեղծել է Թուրքիան: Անդրա-դառնալով Թուրքիայի կողմից հայոց անկախ պետության ճանաչման շարժառիթներին՝ Գ. Պետրոսյանը իրավացիորեն գտնում է, որ նախ «Սար-դարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսկան ճակատամար-տերը ազդել են Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքի վրա, և օսմա-նյան կառավարությունը հարկադրված էր տարածքային և սահմանային որոշ «զիջումներ» կատարել: Իսկ ամենակարևորը տվյալ պահին անկախ

հայկական պետության ստեղծումը բխում էր թուրքերի շահերից, ի վնաս հայ ժողովրդի... Հայաստանի ստեղծումով Թուրքիան ուզում էր մոռացության տալ Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը» (էջ 222): Ջարգացնելով այս տեսակետը՝ նա գրում է, որ թուրքական զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսամարտերը «պարտադրեցին Օսմանյան կայսրությանը համաձայնվել ճանաչելու հայկական պետության գոյությունը», որ «հայոց անկախ պետության ընդունումը և ճանաչումը ոչ թե Օսմանյան Թուրքիայի «գթասրտության» դրսևորումն էր հայերի նկատմամբ, այլ ընդամենը պայմանավորված էր նրա շահերից բխող բազմազան ու բազմա-բնույթ շարժառիթներով և հետահար նպատակներով» (էջ 223-225):

Գ. Պետրոսյանի մենագրությունը թե՛ գիտական և թե՛ գործնական առումներով անկասկած ունի արդիական հնչեղություն, շարադրված է գիտական և տեսական պատշաճ մակարդակով: Թեման պատմաքննական վերլուծության ենթարկելիս նա բնավ տուրք չի տալիս ազգային նեղմտության սինդրոմին, հավուր պատշաճի գնահատում է իր նախորդների կատարած աշխատանքը սույն թեմայի ուսումնաիրության ասպարեզում: Ի դեպ, անդրադառնալով Հայաստանի առաջին Հանրապետության գործիչների պետականակերտ և հայրենանվեր գործունեությանը, նա միաժամանակ չի խորշում ներկայացնել նրանց սխալներն ու վրիպումները:

Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը վերաբերող հարցերը Գ. Պետրոսյանը քննարկում է տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական զարգացումների, անհաշտ և սուր հակասությունների, ռազմաքաղաքական ու տնտեսական շահերի բախման պայմանների համատեքստում, ինչպես նաև միջազգային հարաբերությունների հարթության վրա: Անկասկած, սույն մենագրությունը պատմագիտական անվիճելի նորույթ պարունակող և հարցադրումների թարմությամբ ու համոզիչ փաստարկումներով աչքի ընկնող ուսումնասիրություն է: Կարծում ենք, որ այն արձանագրում է լուրջ առաջընթաց Հայաստանի առաջին Հանրապետության բարդ ու խճողված հարցերի, բայց և հմայիչ ու հիշարժան պատմության պարզաբանման ասպարեզում: Համոզված ենք, որ հեղինակի երկար տարիների անխոնջ ու տքնաջան աշխատանքի արգասիքը հանդիսացող այս մենագրությունը իր արժանի տեղը կգրավի հայրենական պատմագիտության մեջ:

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐՅԱՆ

Ներկայացվել է 26.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

Д. Е. Еремеев, История Турецкой Республики с 1918 года до наших дней, Москва, «Квадрига», 2017, 376 с.

Ճ. Ե. Երեմևն, Թուրքիայի Հանրապետության պատմությունը 1918 թ. սինչև սեր օրերը, Սուկիշ, «Շիպորիզա», 2017, 376 էջ

Последнее столетие турецкой истории – кемалистское движение, установление республиканского строя на руинах Османской империи и дальнейшее общественно-политическое развитие страны – неоднократно становилось предметом исследования советских и российских тюркологов¹. Эти книги во многом способствовали ознакомлению русскоязычного читателя с Турцией и изучению самых различных аспектов турецкой жизни. Дополнить ряд исследований об истории Турции этого периода призвана рецензируемая нами монография одного из корифеев советской и российской тюркологии Д. Е. Еремеева, которая, как и предыдущие его работы, написана в легком, научно-популярном стиле. Автор делает акцент на изложении исторических фактов, не отводя много места анализу и оценке событий. Список использованной литературы включает монографии, статьи и источники на русском и турецком языках, большинство которых опубликовано до 2000 года. Поэтому неудивительно, что современному периоду в книге отведено не так много места. И, наоборот, большая половина книги посвящена кемалистскому движению, реформам первых двух десятилетий существования республики и единоличному правлению Народно-Республиканской партии². Немаловажны и интересные факты из жизни таких государственных деятелей, как Бекир Сами Кундух (1867-1933), Рефет-паша (1877-1963), Хусейн Рауф (1881-1964) и др., которых Д. Е. Еремеев представляет на протяжении всей книги (с. 71, 90 и т. д.).

Как и следует из названия, повествование начинается с военного поражения Османской империи в Первой мировой войне. Автор также проводит краткий экскурс в положение страны в период до и во время войны, представляет основные особенности и подробности политики младотурков, без которых невозможно понять логику дальнейшего развития событий в стране.

Описывая период правления младотурок, Д. Е. Еремеев отмечает, что главную роль в правящем триумвирате Талеат-Энвер-Джемаль играл генерал Энвер (с. 8), от имени которого в тот период немцы – союзники Турции – даже

¹ См. например: Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А., Очерки истории Турции, М., 1983, Киреев Н. Г., История Турции. XX век, М., 2007 и т.д.

² Народно-Республиканская партия (Cumhuriyet Halk partisi), основанная Мустафой Кемалем в 1923 г., после фактического запрета других партий и установления однопартийной системы в стране в 1925 г. и вплоть до введения многопартийных выборов Исметом Иненю в 1946 г., была во главе Турции. Подробнее см.: Մաֆրաստյան Ռ., Մերոնյան Ռ., Դումանյան Ա. և ուրիշներ, Թուրքիայի պատմության բուհական դասագիրք, Երևան, 2014.

называли страну «Энверляндом» (с. 10). Возможно, причиной такого восприятия со стороны немцев стал крайне прогерманский курс Энвера, в отличие, например, от франкофила Джемаль-паши. Вместе с тем следует отметить, что традиционно министр внутренних дел Талеат-паша считается мозговым центром всех решений иттихадистов.

В контексте истории конца 1910-х и начала 1920-х годов весьма знаменателен тот факт, что автор обращается к теме насильственных действий властей по отношению к христианским меньшинствам империи, в первую очередь к грекам и армянам: «По отношению к местному христианскому населению турецкое командование (кемалисты – *Н. П.*) проводило младотурецкую политику уничтожения «гяуров» (немусульман). Особо подверглось кровавым репрессиям армянское население, как бы в продолжение геноцида армян в 1915 г., когда иттихадисты истребили около 1 млн. османских подданных армянской национальности Западной Армении, входившей в состав Турции» (с. 16). В качестве примера такой политики Д. Е. Еремеев представляет действия турецких военных в Александрополе в 1918 г.: «В Александрополе турки расстреляли видных общественных деятелей-армян и учинили массовую резню горожан. Куда бы ни вступили турецкие власти, пополненные добровольцами из местных мусульман, они грабили население, расправлялись с немусульманами, уничтожали культурно-исторические памятники. Захватив населенный пункт Кеда в Батумской области, турецкие солдаты разгромили хранилище старинных грузинских рукописей, а их кожаные переплеты употребили нас как подметки для своей обуви» (с. 16).

Он отмечает, что все это заставило бежавших в начале войны из Турции и спасшихся от геноцида 1915 г. армян снова разделить участь беженцев и потянуться на север, в глубь Закавказья. Автор подчеркивает, что вместе с армянами были вынуждены бежать и осевшие здесь русские, греки, курды-немусульмане или езиды (с. 16). Такая политика турок противопоставляется автором политике большевиков, которые, наоборот, выступают в качестве защитников бедного, угнетенного населения вне зависимости от их религии. Вместе с тем не всегда оценки автора однозначны. Например, героическая самооборона Вана¹ представлена в книге как захват города вооруженными армянскими отрядами при содействии русских войск (с. 10), что, мягко говоря, не соответствует действительности. В контексте окончания войны и побега младотурок из страны Д. Е. Еремеев вскользь упоминает, что Джемаль и Талеат были убиты армянскими мстителями (с. 52)².

Достаточно подробно в книге представлена армяно-турецкая война 1920 г. Многократно отмечая антиармянские взгляды предводителя 15-ой турецкой армии Кязыма Карабекира, Д. Е. Еремеев пишет, что тот мечтал захватить Армению и Грузию. Естественно, что советские силы в этом контексте выступают

¹ Подробнее о самообороне Вана см.: Պարսափյան Ս., Վանի ինքնապաշտպանություն – 100 // «Արշիվ», 12.05.2015 // <https://www.aravot.am/2015/05/12/570812/> (дата обращения: 20.12.18).

² Подробнее об операции «Немесис» см.: официальный сайт // <http://www.operationnemesis.com/> (дата обращения: 21.12.2018).

в роли спасителей Армении. Более того, автор даже обвиняет дашнаков в подстрекании войны 1920 г., а тесное сотрудничество дашнацкого правительства первой Республики Армения с англичанами расценивается как роковая ошибка, которая и привела к поражению: «Советизация спасла Армению от участи быть протекторатом Турции... большая часть Армении была потеряна, включая Карс, Олту, Сарыкамыш, Игдыр, освобожденный русской армией от османского владычества еще в 1877-1878 гг. Такова была цена недалководной политики дашнаков» (с. 75)¹.

Еще одним важным обстоятельством, на котором Д. Е. Еремеев акцентирует внимание, является проблема обсуждения вопроса возможного возврата армянских и грузинских территорий. «В ходе конференции (Потсдамской, состоявшейся 17 июля-2 августа 1945 г. – *Н. П.*) советские руководители заявили также о сделанном Анкаре предложении восстановить справедливость и вернуть Армении и Грузии отторгнутые у них в 1921 г. территории» (с. 205). Желая показать степень отрицания этой возможности с турецкой стороны, Д. Е. Еремеев приводит слова, сказанные 20 декабря 1945 г. в меджлисе генералом Кязымом Карабекиром, в то время депутатом от Стамбула. «Проливы – это поистине дыхательное горло нашей нации (он обыграл при этом двойкий смысл турецкого слова «богаз», которое означает «пролив» и «горло»), мы не позволим протянуть к нему чужие руки. А долина Карса – наш становой хребет, позволив его сломать, мы погибнем» (с. 208).

Центральное место в книге занимает вопрос антагонизма Советской России и держав Антанты, в контексте которого и рассматриваются внешнеполитические векторы Турции. В треугольнике Антанта-Советская Россия-Турция Д. Е. Еремеев отмечает антисоветскую направленность Мудросского перемирия (с. 23), заключенного 30 октября 1918 г. между Турцией и Антантой на крейсере «Агамемнон». Антисоветским шагом автор считает и вход англичан, французов и греков в Измир в мае 1919 г. В этом контексте он отмечает также империалистический дух великих держав, представители которых грабили народ не меньше других. Автор пишет, что армянская и греческая буржуазия, которая поначалу встретила греков с распростертыми объятиями, пострадала от рук оккупантов не меньше, чем от турок (с. 27). В качестве наиболее яркого примера автор приводит историю Аристотеля Онассиса, который «основы своего первоначального капитала заложил в Измире, он присвоил драгоценности, которые давали ему под залог за наличные жители этого города, и скрылся» (с. 30-31). Желая подчеркнуть так называемое «неуважение» к другим народам со стороны англичан, французов и греков, Д. Е. Еремеев пишет, что ступени лестницы особняка градоначальника, в котором разместился штаб Мустафы Кемаля после входа в Измир турецких войск 9 сентября 1922 г., были покрыты турецким национальным знаменем, чтобы входящие и выходящие, попирая его ногами, выражали таким образом презрение к туркам (с. 96).

¹ На самом деле уже в июне-июле 1919 г. турки накапливали войско по всей линии границы с Арменией и 23 сентября перешли в наступление. Меньше чем за три месяца была оккупирована большая часть территории Армении. Подробнее см.: Հայ-թուրքական պատերազմն ու բռնկվելները // <https://www.yerkir.am/news/view/141172.html>.

Отмечая, что «Кемалю предложили покрыть лестницу греческим флагом, но он резко возразил, сказав, что символ нации нельзя оскорблять», автор как будто указывает на «толерантность» кемалистов ко всем народам. Более того, в книге не нашлось места для описания пожара в Измире и кровавой резни армян и греков после входа в город турецких войск, жертвами которой стали около ста тысяч мирных жителей, были также уничтожены десятки церквей, школ, домов¹.

Д. Е. Еремеев особо отмечает установление дипломатических отношений с советскими властями. Заканчивая повествование, он заключает, что установление связей с Москвой было прорывом дипломатической изоляции кемалистов, а безвозмездная помощь советских властей стала спасением от неминуемого военного погрома (с. 69).

Останавливаясь на реформах кемалистов, Д. Е. Еремеев представляет по отдельности практически каждую из них. В частности, он пишет, что Мустафа Кемаль перенял законодательные кодексы различных европейских стран, отмечает, что в турецкий уголовный кодекс из итальянского первоисточника перекочевали положения об уголовном преследовании коммунистов (с. 127). Очень подробно останавливаясь на языковой реформе, на фонетическом, лексическом разборе слов, Д. Е. Еремеев не упоминает деятельность Акопа Дилачара, который получил свою фамилию лично от Ататюрка за значительный вклад в языковую реформу (с. 133-139). Что касается создания Турецкой исторической организацией новой версии турецкой истории², то тут ответ автора однозначен: «Турецкие историки явно перестарались» (с. 165-166).

В контексте развития страны после прихода к власти Демократической партии в 1950 г., а затем и чередующихся друг за другом политических переворотов Д. Е. Еремеев в общих чертах представляет внешнюю и внутреннюю политику страны. Во внешней политике основной упор он делает на антироссийские настроения (с. 243), а во внутренней политике – на постепенный возврат к исламу.

Бесспорно, рецензируемая книга интересна и познавательна, она может быть также полезна студентам-востоковедам, историкам и международникам начальных курсов для получения информации по истории Турции, а также для всех, кому необходимы обобщенные знания о Турции.

НАИРА ПОГОСЯН

Ներկայացվել է 22.12.2018

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

¹ Подробнее см.: **Kirsch A.**, The Ruined City of Smyrna: Giles Milton's 'Paradise Lost', 16.07.2008 // <https://www.nysun.com/arts/the-ruined-city-of-smyrna-giles-miltons-paradise/81963/> (дата обращения: 22.12.2018).

² По официальной версии турецких историков того периода все языки и народы произошли от единого тюркского пранарода.

Эдвард Эрикссон, Армяне и турки. Исследование борьбы с повстанцами, Москва, Политическая энциклопедия, 2018, 376 с.

Особенностью политисторической фальсификации проблем истории Армении и армянского народа в Турции и Азербайджане является развитие мифотворческой истории вширь и вглубь, когда антиармянские настроения навязываются представителями других народов. Их суть – «деяния армян против» турок или азербайджанцев¹. В этом контексте определенный интерес представляет рецензируемая нами книга американского военного историка Эдварда Эриксона, оригинал которой издан в США в 2013 г.² Автор – специалист по истории Ближнего Востока конца XIX в. – начала XX в.³

Презентация рецензируемой книги в Москве была назначена на 31 мая 2018 г. Сочинитель опуса прибыл на презентацию. В интервью без обиняков было заявлено намерение опровергнуть социальные, политические и экономические составляющие Геноцида армян: «Большинство историков до сих пор руководствовались тем подходом, что армянское население Османской империи переселяли, во-первых, с намерением их всех казнить, во-вторых, потому что турки якобы ненавидели христиан, в-третьих, потому что армяне составляли экономическую конкуренцию туркам, забирали вместе с евреями турецкие деньги, потому что лучше умели вести бизнес».

Вместо этого предлагается рассмотреть лишь военный фактор с турецкой стороны: «Турки тоже имеют свое четкое мнение, что это был не геноцид, что армяне восставали с мятежами, и из-за революционеров пострадали другие представители армянского народа». Представляется стремление возвыситься над политнациональной трактовкой Геноцида армян: «Факты, которые собрал я, – те же самые, о которых говорят и армяне, и турки, однако одни и те же факты можно интерпретировать по-разному, что ведет к появлению новых объяснений

¹ Книги, презентация которых состоялась в Бишкеке, переданы Национальной библиотеке Кыргызстана. - <https://azertag.az/ru/xeber>; **Нифталиев И.**, Азербайджан в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010.- <http://elibrary.bsu.az/yenii/ebookspdf/qskgwrct.pdf>, **Махмудов Я.**, Реальная история и миф о «Великой Армении». - <http://www.preslibaz.ru/news9eHS.php>, Осенью в Баку будут доставлены личные вещи Иреванских ханов.- <https://az.sputniknews.ru/karabakh/20180628/415975304>

² **Erickson E. J.**, *Ottomans and Armenians. A Study in Counter-Insurgency*, New York, 2013.

³ Наиболее значимые его работы: **Erickson E. J.**, *The Euphrates Triangle: Security Implications of the Southeast Anatolia Project* (co-author with F.M. Lorenz), Natl Defense University Press, 1999, *его же*: *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, 2000, *его же*: *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk* (co-author with Mesut Uyar), Westport, Connecticut, 2009.

для людей, которые еще не решили, что действительно могло произойти, а что нет»¹.

Автор высоко котируется в официальной Турции за свои антиармянские позиции. Он удостоен знаковых наград: премий «Ассамблеи турецких американских ассоциаций» и «Ассамблеи ассоциаций американо-турецкой дружбы» и ордена Турции «За заслуги». Нескрываемая ангажированность работы Э. Эриксона, под давлением армянской общины России – «Союза армян России», обусловила её официальную отмену. Государственная Дума Российской Федерации в 1995 г. приняла закон «О Геноциде армян в 1915-1922 гг.» и признала 24 апреля Днем памяти жертв Геноцида армян². 24 апреля 2015 г. последовало Заявление к 100-летней годовщине Геноцида армян. Поэтому протест «Союза армян» в Генпрокуратуру и Следственный комитет Российской Федерации получил удовлетворение³.

Тем не менее, скомканную презентацию представителям азербайджанской диаспоры удалось частично осуществить путем выхода в интернет. По мнению азерпропа, противодействие армянской стороны презентации ангажированной работы Э. Эриксона является следствием односторонней позиции: «Если бы армяне не боялись своей истории и говорили о ней честно, не было бы их ошибок, совершенных в наше время. Они закрыли свои архивы для зарубежных историков и отказываются создать совместную турецко-армянскую комиссию ученых для подведения черты под общей историей. Армяне пытаются писать новую историю, подогнанную под сегодняшние политические интересы. Это могло быть возможным, если бы в мире не было других архивов и других ученых»⁴.

Интерпретация армянской Голгофы Э. Эриксоном заключается в ее односторонности, избирательном подходе определенных событий, умалчивании реальной истории. Связь между политическими позициями и антиповстанческими действиями руководства Османской империи представлена в следующих положениях.

Таблица № 1

Тезисы	Обоснования
1. Появление тайных комитетов в Анатолии после 1878 г.	1. Причина: «Развитое население и урбанизация».
2. «Хорошо вооруженные комитеты».	2. Цель – самоопределение (с. 7).
3. Организация «Защитники Отечества» в Эрзеруме – начало 1880-х годов.	3. Переход от разбоя к революционной деятельности (с. 19).
4. Создание «Молодой Армении» к 1888 г.	4. Взаимосвязь с правительственной реакцией» (с. 11).

¹ Эриксон Э., «События 1915 года в Турции спровоцировали армянские революционеры» 31 мая /2018/. - vestikavkaza.ru/interview/Edvard-Erikson

² Гарегинян А., Просто он работает...обманщиком. - <http://www.yerkramas.org/article/138036/prosto-on-rabotaet%E2%80%A6-obmanshnikom>

³ Американский историк отрицал Геноцид армян в США и Турции, но «споткнулся» в Москве. - <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20180531/12369973/American-historian-denied-genocide-Armenians-us-Turkey.html>

⁴ Если бояться книги, значит опасаются разоблачения. - <https://amp.kavkaz-uzel.eu/blogs/83772/posts/33253>

5. Повстанческое движение в 1890-1915 гг.	5. Использование оружия и военная подготовка (с. 19).
6. Ликвидация мятежей к 1908 г., без разгрома комитетов.	6. Подавление в центральной части страны (с. 8).
7. Что представляют собой Аданские события 1909 г.?	7. «Почти невозможно устануть» (с. 52).
8. Активность армянских комитетов в политической жизни.	8. АРФ – «вопрос о самообороне» сентябрь 1912 г. (с. 138).
9. План реформ армян 1913 г. по замене неэффективных статей Берлинского конгресса.	9. «Дипломатическая и военная слабость османов» после Балканских войн (с. 144).
10. «Тешкилят-и-Махсусе» в 1914 г. (с. 162).	10. Действия турок и армян летом 1914 г. (с. 165).

Исходная посылка Э. Эриксона – это появление после 1878 г. тайных революционных комитетов в провинциях Балканского полуострова и Анатолии. Что за дата 1878 г. и почему на асимметричных территориях османской державы – читателю остается только гадать. Подход избран сознательный, чтобы избежать объяснения значения Берлинского конгресса 1878 г. для христианских подданных султана Абдул-Гамида II, причин появления повстанческой деятельности и Армянского вопроса как проблемы международной дипломатии. Тем самым осуществляется нивелировка освободительных процессов народов, распада Османской империи и развития процесса создания национальных структур.

Между тем, 61 статья трактата Берлинского конгресса 1878 г. оформила Армянский вопрос – проведение реформ для армянских территорий под контролем шести великих держав Европы (Англии, России, Франции, Италии, Германии, Австро-Венгрии), призванных обеспечить безопасность западно-армянского населения от турок и курдов. Высокая Порта обязывалась периодически сообщать державам о принимаемых мерах в этом направлении, а державы обязывались контролировать их выполнение¹.

Возник треугольник конфликта интересов: великих держав – режима султана Абдул-Гамида II – армян. Первые периодически стали использовать Армянский вопрос для получения политэкономических профанаций, турецкий режим перешел к угрозам и террору в отношении подданных армян, а Константинопольский патриарх Нерсес Варжапетян был сторонником мирного и дипломатического подхода в достижении обещанных реформ. Пиком этого процесса явился указ Абдул-Гамида II от 29 мая 1880 г. о создании комиссии по разработке реформ для Азиатской Турции и Восточной Румелии. 7 сентября 1880 г. европейские державы – Англия, Россия, Франция, Италия, Германия, Австро-Венгрия – представили ноту султанскому режиму о необходимости реформ в Армении. 16 августа 1886 г. Англия вручила ноту Высокой Порте по Армянскому вопросу, продолжая политику давления на султана для новых уступок. В этих

¹ Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политике, сост.: Дж. С. Киракосян, Р. Г. Саакян, Ереван, 1972, с. 128 (на арм. яз.).

условиях Абдул-Гамид II заявил: «Я умру, но не допущу претворить 61-ю статью»¹.

В 1890 г. политическое движение армян усилилось в Малой Азии, что проявилось в Эрзеруме, Самсуне и Трапезунде. Состоялась Гум-Гапинская демонстрация представителей партии «Гнчак»². Демонстрация была разогнана. Возрос уровень насилия турецких силовых структур. Ответный радикализм являлся лишь элементом политической борьбы³. Об этом приставу третьего участка Эчмиадзинского уезда из Тифлисского жандармского управления было сообщено в январе 1890 г.: «Из полученных в Министерстве внутренних дел указаний об Армянском движении усматривается, что существующие в Империи и за границей отдельные кружки для более успешной деятельности соединились будто бы в одну организацию, причем сравнительно более живое участие к движению обнаруживается среди простого класса армянского населения»⁴.

Вопреки мнению Э. Эриксона, революционная борьба вспыхивает уже в 1891 г. из-за «новых зверств в Турции», к которой активно относятся закавказские армяне⁵. Итогом формирования геноцидального общества стала «гамидовская резня» 1894-1896 гг., когда были применены массовые погромы против «бунтующего народа»⁶. Число погибших армян составило более 300 тысяч человек⁷.

Суть происходящего отражают частично сохранившиеся такриры (памятные записки) Константинопольского патриархата за 1890-1895 г., число которых составляет 38. Их динамика имеет следующий состав: 1890 - 7, 1891 - 4, 1892 - 9, 1893 - 12, 1894 - 6 и 1895 г. - 3. Пик подачи такриров приходится на 1893 г., когда Высокая Порта еще уделяла им внимание, после чего следует спад. Причем такриры, поданные в 1895 г., охватывают начало года – 26 января, 2 и 4 февраля. В них представлены случаи насилия, злодеяния, смена веры, надругательства, репрессивные меры и массовые погромы. Наиболее значимое погодное содержание такриров имеет следующий вид.

¹ **Танер А.**, Турецкое национальное «Я» и Армянский вопрос // «Литературная Армения», 1995, № 4-6, с. 96.

² **Констандян Э.**, Арменоведческие исследования, Ереван, 2013, с. 8-12 (на арм. яз.).

³ Национальный архив Армении, ф. 102, оп. 2, д. 51, л. 9.

⁴ Там же, л. 7.

⁵ Там же, ф. 1263, оп. 2, д. 51, л. 1 об.

⁶ «Армения. Забытый геноцид» - статья итальянского публициста о Геноциде армян.- <http://www.tert.am/ru/news/2015/01/30/cassano/1573762>

⁷ Геноцид армян. Краткая библиография книг на английском языке.- <http://www.ararat-heritage.org.uk/PDF/ArmenianGenocideBibliography-Rus.pdf>

Таблица № 2

Погодовые такриры всего		Содержание
1890 г.	7	№ 174 – о запрещении армянских благотворительных обществ; № 177 – резня над армянами Эрзерума; № 179 – недовольство армян азиатских провинций.
1891 г.	4	№ 182 – “злодеяния” над населением округа Хнус в Эрзеруме; № 183 и № 184 – то же в Ване и Муше.
1892 г.	9	№ 185 – расправа с жителями пяти селений округа Дерсим; № 187 – аресты армянских духовных лиц.
1893 г.	12	№ 192 и № 196 – насилия над армянами округа Буланик, Алашкерт и санджака Муш, вилайета Ван, округа Сасун.
1894 г.	6	№ 206 и № 208 – действия цензуры, притеснения в санджаках Самсун, Кара-Хисар и Баязете.
1895 г.	3	№ 299, № 210 и № 211 – расследование и резня в Сасуне, злоупотребления в Битлисе ¹ .

У Э. Эриксона нет представления о провале модернизации Османской империи при режиме султана Абдул-Гамида II. Младотуркизм, стремящийся трансформировать Османскую империю в национальное государство, перенял почерк гамидовского решения Армянского вопроса путем истребления армян – Аданские события 1909 г. Между тем их причина остается для Э. Эриксона загадкой (с. 52), хотя они являлись составной частью разгрома армян Анатолии. Решалась задача сохранения территориальной целостности империи, централизации управления гомогенной этносредой и недопущения автономии для национальных меньшинств.

Для младотурок стало аксиомой, что либерализация режима ведет к повышению требований национальных меньшинств и создает угрозу для гегемонии турок. 6 августа 1910 г. конгресс партии «Единение и прогресс» в Салониках принял постановление об ассимиляции немусульманских народов. 10 августа 1910 г. съезд принял программу деятельности «Десять инструкций» по решению Армянского вопроса путем геноцида и депортации, подавления возможной армянской политической активности под обвинением в шпионаже.

31 октября 1910 г. Салоникский конгресс принял секретную резолюцию по Армянскому вопросу, которая содержала стратегическую «программу уничтожения армян и создания однородной Анатолии» из шести пунктов. Предусматривалось покончить с Армянским вопросом и вмешательством Европы во внутренние дела Османской империи. Намечалось истребить армянское население, сделать имущество достоянием османской державы и создать этнически однородную Анатолию. Тем самым был обоснован внешнеполитический аспект Геноцида армян в формате решения Армянского вопроса².

¹ Нерсисян М.Г., Освободительная борьба народа против турецкого деспотизма 1850-1870 гг., Ереван, 1955, приложение № 72, с. 489-499 (на арм. яз.).

² Тунян В., Младотурки: причины Геноцида армян и способ осуществления (1908-1915), с. 31, 32, 35. - <http://genhist.asj-oa.am/179/1/29-40.pdf>

26 января 1914 г. состоялось подписание турецко-русского соглашения об армянских реформах в двух секторах – «Западной Армении» (Эрзерум, Трапизонд, Сивас) и «Юго-Восточной Армении» (Ван, Битлис, Харберд, Диарбекир)¹. В начале февраля 1914 г. имело место совещание правительственных сановников и руководства партии «Иттихад» по реализации реформ. В итоге 14 февраля 1914 г. председатель партии «Единение и прогресс», Министр внутренних дел Талаат, члены Центрального комитета «Иттихад» Бехаэддин Шакир и доктор Назим подписали программу решения Армянского вопроса путем геноцида².

Э. Эриксон игнорирует наличие подготовки турками истребления армян. Готовясь к вступлению в Первую мировую войну, младотурки осенью 1914 г. приступили к упразднению Армянского вопроса путем создания механизма Геноцида армян: центральное правительство («Особая организация», 2 августа 1914 г.) – «Исполнительный комитет» – «Особая организация» («Тешкилят-имахусе») – ресурсы поддержки – депортация – уничтожение. Кристаллизировалось преступное сообщество партии «Иттихад» и правительства Османской Турции по уничтожению армянского народа. Запущен маховик Геноцида армян. В начале января 1915 г. неофициальный центр партии «Иттихад» подтвердил «Десять инструкций» для подавления возможной армянской политической активности.

Общий мегамиф Э. Эриксона – геноцида армян не было, имело место лишь переселение, связанное с борьбой против «армянских мятежей» (с. 312). Указывается якобы на отсутствие подлинных документов истребительной политики армян и предписаний к геноциду и переселению (с. 309).

Привлекает внимание отказ Э. Эриксона от понятия депортация – насильственное выселение – и асимметричное использование понятия «техчир» – переселение (перекочевка), что соответствует официальным турецким взглядам. Между тем имеется существенная разница. Понятие депортация попадает полностью под воздействие мирового права со всей ответственностью за содеянное. Второе понятие – выселение как внутренний акт державы. По мнению турецкого дипломата К. Гюрюна, «техчир» (депортация) был использован для сохранения безопасности империи и мусульманского населения. Последнее явилось выбором властей Османской империи, чего удалось бы избежать при нейтралитете.

Э. Эриксон использует положения К. Гюрюна о «техчире» и выселении всего 300-400 тысяч армян в сирийские пустыни. При этом турецкий дипломат находит, что депортация имела место вначале без законодательного обоснования и строилась на отдельных распоряжениях³:

Между тем 27 мая 1915 г. был принят закон о наказании за антигосударственную деятельность, а 30 мая последовало решение правительства о переселении, опубликованное в официозе «Такими Векаи» 1 июня 1915⁴. Там же было помещено постановление «О мерах военного командования за противодействие

¹ Тунян В., Младотурки и Армянский вопрос, ч. 2: 1912-1914, Ереван, 2005, с. 357-360.

² Тунян В. Г., Младотурки: причины Геноцида армян и способ осуществления (1908-1915), с. 35.

³ Гюрюн К., Армянское досье, Баку, 1993, с. 138 // ebooks.preslib.az/pdfbooks/ubooks/armdosye.pdf, с.133-134.

⁴ Там же, с. 134.

правительственным действиям в ходе войны»¹. Из этого следует, что депортация (а не «техчир») являлась следствием политического решения властей Османской империи, а законодательная база продумана позже. Более того, в постановлении османского правительства от 30 мая 1915 г. говорится о цели депортации армян: «Полностью уничтожить и ликвидировать»². Результатом политики османского и младотурецкого режима стал Геноцид армян.

Книга Э. Эриксона – очередная попытка обелить националистические режимы, османский и турецкий, в вопросе Геноцида армян. И сегодня в политике отрицания Геноцида армян руководства Турции звучит мифотворческие и искаженные истины. 24 апреля 2018 г. президент Турции Р.Т. Эрдоган выразил соболезнование армянским жертвам Османской Турции с позиции мифа «общей боли», за погибших армян и турок в 1915 г. при отрицании реального чувства вины и сострадания³: «Вы собрались сегодня под крышей Армянской патриархии в Стамбуле, чтобы вспомнить об армянах Османской империи, погибших в суровых условиях Первой мировой войны. Еще раз с уважением вспоминаю погибших османских армян и выражаю искренние соболезнования их потомкам».

Упор был сделан на продолжение творчества османских ценностей: «Сохраняя это наследие, мы разделяем боль, которую пережили наши сограждане из числа этнических армян. Этого требуют совесть и нравственные устои турецкого народа». Потребовано проявление лояльности и не стыковаться с противниками Турции», прибегать к ненависти, злобе и враждебности, искажая общую историю»⁴.

При всей обширности труда Э. Эриксона, состоящего из десяти глав, военная составляющая действий османских властей против так называемых армянских повстанцев по уровню и качеству намного уступает описанию антиповстанческих кампаний в Йемене и Албании, итало-турецкой войны и пр., которые занимают значительное место (с. 92-106). Точно так же раздутый характер носит картина уничтожения повстанцев на Кубе, Филиппинах, бурская война, Балканские войны, что носит отпечаток привязанности к армянской тематике (с. 11-135, 140-141).

Книга Э. Эриксона – очередной продукт антиармянской системной пропаганды, преследующий цель упразднения значимости Армянского вопроса и Геноцида армян в межнациональных и международных отношениях.

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Ներկայացվել է 15.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

¹ Документы исторического архива Министерства иностранных дел Италии по Армянскому вопросу 1913- 1923 гг., сост. А. Балоян, Ереван, 2008, т. 1, 1913-1917, № 203, с. 171, 172 (на арм. яз.).

² Մաքրաստյան Ռ., Օսմանյան կառավարության որոշումը հայերի տեղահանության մասին (1915 թ. մայիսի 30) (հավելված թիվ 1) // «ՀՀ», 2014, թիվ 1, էջ 14, 15:

³ Там же, с. 16.

⁴ Эрдоган выразил соболезнование потомкам армян, погибших в 1915 году.- <https://rus.azatutyun.am/a/29190017.html>

Hagop Babigian, The Adana Massacres: An Eyewitness Account, Translated and Annotated by Dr. A. B. Gureghian, Foreword (and Overview) by Dr. A. B. Gureghian, Beirut, Haigazian University Press, 2018, 114 pages

Յակոբ Պապիկեան, Ատանայի Կոտորածները. Ականատեսի Վկայություն, թրգմ. եւ ծանօթ., ներած. Դոկտ. Ա. Պ. Կիրեղեան, Պէյրութ, Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատուն, 2018, 114 էջ

Գիրքը կը բովանդակէ ներածական մը, 21-էջանի տեղեկագիրը, եւ 9 յաւելումներ՝ Պապիկեանի՝ վարչապետին ուղղած երեք հեռագրերը, մամլոյ երկու հարցազրոյցները, Ատանայի զինուորական ատեանի վճիռներուն վերլուծութիւնը, արեւմտեան մամուլի լրատուութիւնը, բնակչութեան եւ զոհերու վիճակագրութիւնը՝ ըստ թրքական եւ ըստ հայկական աղբիւրներու, Կիլիկիոյ մէջ աղիտեալ հայերու մօտաւոր ցանկը եւ ունեցուածքի վնասներուն վերլուծութիւնը, քննարկում մը թէ այս կոտորածները ծրագրուած թէ՞ տարերային բնոյթ ունէին: Իսկ վերջին երեք յաւելումները կիլիկեան աղէտը իրաւական ուղիներով կը կամրջեն մեր օրերուն՝ Թուրքիոյ տիրապետչակ թիւ 301 պատժական օրինագիծ, Թուրքիոյ մարդկային իրաւանց, ազատութիւններու եւ անոնց դրական թէ՛ ժխտական դրսեւորումներուն մասին Եւրոպական Միութեան եւ Եւրոպական Մարդկային Իրաւանց Ատեանին զեկոյցներ ու յանձնարարականներ, հուսկ՝ ՄԱԿի 1968ին որդեգրած հռչակագիր՝ պատերազմական ռճիրներու եւ մարդկութեան դէմ գործուած ռճիրներու անժամանցելիութեան մասին: Յաւելումները, ներածականը, թարգմանութիւնը, ինչպէս նաեւ յաւելեալ ընթերցումի համար ներկայացուած գրականութեան թէ՛ յատուկ անուններու ցանկերը պատրաստուած ու կատարուած են Դոկտ. Կիրեղեանի կողմէ:

Կիլիկեան կոտորածները ունեցան երկու հանգրուան. 1-3 Ապրիլ եւ խաղաղարար բանակին ժամանման (Կիրակի, 12 Ապրիլ) եւ յաջորդող երկու օրերը: Տարի մը չէր եղած տակաւին եղբայրութիւն, ազատութիւն հաւասարութիւն մարտակոչերով սուլթանական բռնատիրութիւնը սահմանափակող յեղափոխութեան. կայսրութեան լուսամիտ եւ յառաջադէմ իսաւ մը կը հաւատար որ յեղափոխութեամբ կ'աւարտէր սուլթանական մտայնութիւնը եւ 20րդ դարու առաջին իսկ տասնամեակին կայսրութիւնը կը մտնէր ընկերաքաղաքական նոր հանգրուան՝ օսմանականութեան: Ասիկա վերնագրային հասկացութիւն մըն էր, որուն մանրամասնութիւնները դեռեւս կը մնային անորոշ, մանաւանդ որ օսմանականութիւնը կ'ենթադրէր կայսրութեան **բոլոր** բաղադրատարրերուն մասնակցութիւնը իշխանութեան: Հարցերը շատ էին՝ իւրաքանչիւր *միլլէթի* քաղաքական իրաւունքի, ներկայացուածու-

թեան, մշակութային թէ այլ իրաւասութիւններու, արդարութեան եւ ընդհանուր համախոհութեան խնդիրները եւ անշուշտ շուրջ չորսհարիւր տարիներու ընթացքին կերտուած գերակայ սիւննի թրքութեան հաւասարեցում-հաշտեցումը՝ կայսրութեան միւս ժողովուրդներուն եւ կրօններուն հետ: Քարացած մտայնութիւններ վերաձեւելը կը վտանգէր կրօնական, տնտեսական, ընկերային, զինուորական եւ կայսրութեան բոլոր միւս ասպարէզներուն վրայ գերիշխող այս կամ այն խմբակցութեան կենսական շահերը:

Այս մթնոլորտին մէջ ահա Ապրիլի սկիզբը ծայր առած կիլիկեան կոտորածները կու գային ցնցելու երագներ հիւսող անհատներ, խմբաւորումներ եւ կայսրութեան էթնիք թէ կրօնական հաւաքականութիւններ: Երեւոյթները փրկելու եւ այլեւայլ ճնշումներու տեղի տալով օսմանեան կառավարութիւնը երկու *մէպուսներով*՝ Յակոբ Պապիկեան եւ Եուսուֆ Քեմալ պէյ, Ֆայիք պէյով (նախադատ ատեանի նախագահ), Մանասթիրի Վիլայէթի դատական քննիչ Յարութիւն Մոստիչեանով քառանդամ յանձնախումբ մը կը դրկէ Կիլիկիա: Յանձնախումբը Պոլիսը կը ձգէ Մայիս 12ին եւ Ատանա կը հասնի Մայիս 16ին, յանձնարարութիւն ունենալով «քննելու բնոյթն ու պատճառները Ատանա քաղաքն ու շրջակայքը պարտրած արիւնոտ դէպքերուն եւ ճշմարտութիւնը յայտնաբերելու»:

Պապիկեան կը խոստովանի որ կ'ենթադրէր թէ լսուածները մեծ չափագանցութիւններ էին, մանաւանդ որ համիտեան կոտորածներէն ետք – եւ յեղափոխութեան մղումով – իսլամ կրօնական եւ աշխարհիկ ղեկավարութիւն մը եւ ժողովուրդ այցելած էին համիտեան հայ նահատակներու գերեզմաններ եւ ցաւակցած, որով եւ «ջնջած էին պատմութեան եւ քաղաքակրթութեան ամօթալի էջ մը»: Սակայն, տեղեկագրին 19րդ տողին իսկ կը գրէ. «Դժբախտաբար, ստիպուած եմ հրապարակաւ յայտարարելու թէ անձամբ իմ գտածներս լրիւ հիասթափեցուցին զիս» եւ կը հաւաստէ որ «նման դէպքերու կրկնումը արգիլելու միակ արդիւնաւէտ ձեւը ճշմարտութիւնը իր մերկութեամբ բացայայտելն է, առանց որեւէ վերապահութեան»:

Պապիկեան նախանձախնդիր էր որ օսմանականութեան գաղափարախօսութիւնը յաջողի. ատոր համար նախապայման էր ճշմարտութիւնը՝ ի հեճուկս երիտօրոք գործընկերներու կամ այլ իշխանաւորներու եւ ինչու չէ՝ կիլիկեան անմեղ արեան տերերուն: Պապիկեանի կեանքի փորձառութիւնները զինք վերածած էին ժողովուրդներու գործակցութեան, իրաւունքներու փոխադարձ յարգանքի հաւատացող անձի մը. ան ականատես եղած էր պուլկարական ըմբոստութեան արիւնահեղ լուծարքին, Պոսնիոյ մէջ քաղաքացիական պատերազմին եւ ասոնց արձագանգներուն՝ Պոլսոյ մէջ: Պապիկեան կիլիկեան կոտորածներուն գլխաւոր թիրախը կը տեսնէր նորահոշակ սահմանադրութիւնը:

Յանձնախումբը Միսիս-Համիտիէ-Պաղչէ-Օսմանիէ-Մերսին-Տարսոն կատարած դաշտային, քննչական, հետազօտական այլեւայլ աշխատանքներով, այցելութիւններով, վկայութիւններ հաւաքելով, Պապիկեանի գլխաւորու-

թեամբ կը կազմէ իր տեղեկագիրը: Վկայութիւններ կը հաւաքուին հայ, թուրք, եւրոպացի՝ ամերիկացի, գերման, ֆրանսացի, անետարանական թէ կաթողիկէ ականատեսներէ: Պապիկեան կը մատնանշէ որ նիւթերը շատ են, եւ ինք պիտի ներկայացնէ ականատես, զոհ, կամ մասնակից միայն 17 հոգիի պարագան:

Պապիկեան կը խօսի զոհերու թիւերուն մասին եւ ինչ հեզնանք, պետական առաջին յայտարարութիւններով, 1500 ոչ-իսլամ ու 1900 իսլամ սպաննուած էին: Ապա թիւերը կը փոխուին ու կ'աւելնան, հասնելով 6000ի, մինչեւ 25000ի, բայց վերջնական յստակացում մը կարելի չ'ըլլար, որովհետեւ զոհերուն մէջ կան մեծաթիւ ոչ-տեղաբնակներ (ուստի եւ չգրանցուածներ). ան կուտայ օրինակը Հաճընի եւ Տէօրթ Եոլի, ուր ջարդեր տեղի չեն ունենար, բայց կը խօսի 3000 պանդուխտ հաճընցիներու սպանութեան մասին, որոնք իջած էին Ատանայի դաշտը աշխատանքի այդ եղանակին: Պապիկեան հաճընցիներու այս պարագան կ'ընդհանրացնէ, մատնանշելով որ պանդուխտները միայն հայեր չէին, կային եւ ուրիշներ, որոնք կու գային մինչեւ իսկ Մուսուլէն, թերեւս շուրջ «40-50,000»:

Պապիկեան կը խօսի նաեւ ջարդերու ընդհանուր նախապատրաստուածութեան մասին, պաշտօնատարներու ստացած ճշմարիտ տեղեկագրերու խեղաթիւրուած խմբագրումով առաքումը Պոլիս, Ատանայի *Իթիսալ* թերթին, իսլամ շարք մը կրօնաւորներու հակահայ ատելութեան, գրգռութիւններու, ստապատիւ լուրերու տարածայնումին մասին: Պապիկեան, կը հերքէ, սուտ կը հանէ, կը ջրէ Ատանայի եւ մօտակայ այլ շրջաններու հակահայ սուտ տուեալները: Օրինակ, կը մատնանշէ հայկական թաղամասի մօտ գտնուող հայաբնակ շրջանի մէկ տունէն կրակ բացուիլը խաղաղարար բանակին վրայ: Ապա կը լուսաբանէ թէ ջարդերուն առաջին իսկ հանգրուանին հայաբնակ այդ շրջանը դատարկուած էր, իսկ մատնանշուած եւ մեղադրեալ այդ տունը բնակեցուած էր թուրքերով:

Պապիկեան ամբողջական իրաւունք կու տայ ինքնապաշտպանութեան եւ կը հակաճառէ որ բոլոր թուրք սպանեալները ինկած էին հայկական թաղամասերու մուտքերուն ինչ որ կը հաւաստէ հայոց ինքնապաշտպանութենէն բացի այլ նկրտումներ չունենալը: Ու կը զգուշացնէ. «Եթէ մէկը փորձէ նուազագոյն յանցանք բարդել անմեղ զոհերուն վրայ, ասիկա, ըստ իս, ճամփայ մը պիտի ըլլայ նման դէպքերու կրկնութեան»:

Անդրադառնալով զինուորական ատեանի վճիռներուն, Պապիկեան ամենայն քաղաքավարութեամբ հարցականի տակ կը դնէ անոնց արհեստավարժութիւնը, հակաճառելով որ անոնք հակադիր հարցաքննութիւններ պէտք էր կատարէին եւ կը զարմանայ որ ատեանին ղեկավարութիւնը կը կազմեր նահատակեալ Ատանա բնակող եւ դէպքերու օրերուն իշխանութեան վրայ գտնուող պաշտօնատարներէ:

Պապիկեանի տեղեկագրին բովանդակութիւնը ծանուցուած էր Պոլիս իր ժամանումէն առաջ իսկ հրատարակուած մամլոյ հարցազրոյցներով: Ան

Յունիս 20ի ատենները վերադարձած էր Պոլիս, ու յականէ յանուանէ կը մեղադրէր Երիտթուրքերու կիլիկեան շարք մը ղեկավար պաշտօնատարներ եւ մարտահրաւեր կը կարդար կուսակցութիւնը մաքրագտելու նման տարրերէ, ինչպէս Ատանայի վալին, Ճեպէլ Պերեքէթ Սանճաքի կառավարիչը: Յունիս 20-21ի խորհրդանարանական ժողովին իր տեղեկագիրը կարդալու պատրաստուող Պապիկեան Յունիս 20ի առաւօտեան իր աչքերը չի բանար: Տեղեկագիրը կը յայտնաբերէ Մուրատ Նամբարձում Պոյաճեան, որ Պապիկեանի այրիին քով կը լուսանկարէ տեղեկագիրը, որ յետոյ կը փոխանցուի Պատրիարքարան եւ աւելի ետք կը հրատարակուի:

Կ'եզրափակեմ միքանի մտածումներով. տեղեկագիրը 21 էջ էր. Պապիկեան ինք ալ կը նշէ որ բազմաթիւ փաստերէն եւ վկայութիւններէն միայն փոքր խումբ մը ընդգրկած է իր տեղեկագրին մէջ: Ի՞նչ ճակատագիր վիճակուեցաւ արդէօք Պապիկեանի տեղեկագրին հումքին: Ու՞ր է ան:

Չհիմնաւորուած հարցադրում մը կայ թէ քննիչ յանձնախումբի անդամ՝ Եուսուֆ Քեմալ պէյ տարակարծիք էր Պապիկեանի եզրակացութիւններուն: Ատիկա ճիշտ չէ, որովհետեւ Պապիկեան իր տեղեկագրին մէջ աւելի քան անգամ մը կը յիշատակէ իր գործընկերոջ համակարծիք ըլլալը: Այդուհանդերձ, շահեկան պիտի ըլլար Քեմալ պէյի տեղեկագիրն ալ հրապարակել, եթէ ան ընդհանրապէս գոյութիւն ունի: Պապիկեանի տեղեկագիրը դատախրաւական շատ ամուր եւ խորունկ թղթածրար մըն է կիլիկեան կոտորածներուն մասին, գոր երիտթուրքերը անտեսեցին, ինչպէս յետեղեռնեան տասնամեակներէն մինչեւ այսօր Թուրքիոյ իշխանութիւնները կ'անտեսեն եւ կը խեղաթիւրեն ցեղասպանութեան իրողութիւնները:

Գիրքին առաւելութիւններէն է այն որ առաջին անգամ է որ Պապիկեանի տեղեկագիրը կ'արժանանայ անգլերէն ամբողջական թարգմանութեան: Յատկանշական է նաեւ դէպքերը մեր օրերուն կապող եւ մերօրեայ աչքերով հարցերը գնահատելու մղող նիւթերու առկայութիւնը: Այս առումով, խիստ շահեկան է Դոկտ. Կիւրեղեանի քննարկումը կիլիկեան կոտորածներուն նիւթական վնասներուն եւ անոնց այժմեական արժեւորումը:

Դոկտ. Կիւրեղեան Պապիկեանի տեղեկագիրը կը դնէ իր բնական միջավայրին մէջ. արդարեւ, գիրքին յաւելումները, ներածականը, ծանօթագրութիւնները կը յառաջացնեն այն անմիջական, էական եւ լուսաբանական շրջանակը, որով նահատակ Պապիկեանի տեղեկագիրը կը դառնայ ժամանակաշրջանի մը եւ մտայնութեան մը իւրօրինակ հակադարձութիւնը: Գիրքին ոչ-պապիկեանական հատուածները աւելի ամբողջական կը դարձնեն տեղեկագիրը եւ զայն կը կապեն այսօրուան, տալով նաեւ այլատեսակ այժմեականութիւն մը 110 տարիներ առաջ պատահած անմարդկային կոտորածներուն:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

Ներկայացվել է 07.02.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

*Посвящается 295-летию великого
туркменского поэта
Махтумкули Фраги*

*АРАМ СИМОНЯН,
АЛЕКСАНДР САФАРЯН*

**ОБ АРМЯНО-ТУРКМЕНСКИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ И
НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ
МЕЖДУ АРМЕНИЕЙ И ТУРКМЕНИСТАНОМ**

Армяно-туркменские исторические, культурные и языковые связи насчитывают много столетий. Путевые заметки Марко Поло и Клавио подтверждают, что, несмотря на то что армяне имели контакты с туркменами намного раньше, их знания о туркменах расширились и стали достовернее особенно в XV веке, уже после возникновения двух могучих туркменских государственных образований – сначала Кара-Коюнлу, а затем – Ак-Коюнлу, границы которых, постепенно расширяясь, вобрали в себя почти всю территорию исторической Армении¹. Ценные сведения по средневековой истории туркмен содержатся в хронике Степаноса и Нерсеса Мецопеци, рукопись которой хранится в Ереване, в Институте древних рукописей Матенадаране имени Месропа Маштоца (№ 9832). Авторы, в частности, описывают поражение, нанесенное Тимурленгу основателем династии Кара-Коюнлу, ханом Кара-Мухаммедом, и упоминают о победе другого туркменского военачальника – Пир-Хасана, сломившего в битве при городе Муше силы Тимура².

Исследованием армянских, а также других источников по средневековой истории туркмен занимались выдающиеся армянские медиевисты – ректор ЕГУ, академик АН СССР и АН АрмССР Акоп Манандян, директор Матенадарана, академик АН АрмССР Левон Хачикян, профессор Акоп Папазян, доктор исторических наук Вардан Григорян и другие³.

¹ См. Армянские первоисточники о туркменских государствах Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, составление, вступительная статья и комментарии Вардана Григоряна, под ред. Сена Аревшатяна и Аннакурбана Аширова, Ашхабад, 1998, с. 9.

² См. подробнее там же, с. 10-14.

³ См. **Симонян А.**, Армянские средневековые источники – об истории туркменских государств Ак-Коюнлу и Кара-Коюнлу // Рукописи – первичный источник изучения национального наследия. Материалы международной научной конференции, 13-14 марта 2013 г., Ашгабад, с. 344-345.

В селе Аргаванд Эчмиадзинского района сохранилась построенная в 1413 г. гробница семьи Саадов. Это хорошо сохранившееся 12-метровое строение, которое, в отличие от других мусульманских памятников, существовавших на территории Армении, построено не из кирпича, а из хорошо обработанного туфа. Работы были выполнены армянскими мастерами, оставившими, согласно традиции тех времен, свои инициалы на обтесанных камнях. В верхней части гробницы, под карнизом, широкий пояс фриза покрыт арабской надписью 1413 г., которую издал профессор А. Д. Папазян¹.

Видный исследователь многовековых армяно-туркменских исторических и культурных связей Вардан Григорян, в частности, подчеркнул: «С особой теплотой армянские источники упоминают Кара-Коюнлу Джаханшаха (1432-1467). Дело в том, что при нем и при его активном вмешательстве в жизни армянской церкви в 1441 г. произошло значительное событие: престол армянского католикоса, который со дня принятия Арменией христианства в 301 году находился в Эчмиадзине, был переведен в Киликийскую Армению, город Сис, но затем опять возвратился в Эчмиадзин. Событие это имело колоссальное значение как для политической, так и для духовной и культурной жизни армян. Эчмиадзин... своим существованием во многом способствовал сплочению армян»².

Надо признать, что, хотя в советский период наука и искусство и находились под жестким идеологическим контролем, культурные контакты между союзными республиками всячески поощрялись, благодаря чему был накоплен немалый опыт сотрудничества. Были также созданы уникальные феномены культуры, среди них такие шедевры, как «Туркменская серия» – полотна Мартироса Сарьяна (1880-1972), написанные во время его пребывания в Туркменистане и хранящиеся ныне в картинной галерее Ашгабада. Специалистам хорошо известны факты творческой командировки великого армянского живописца в Туркменистан в 1930-е годы, его долголетней дружбы и сотрудничества с А. П. Поцелуевским (1894-1948) – впоследствии классиком советской тюркологии и видным исследователем туркменского языка и его диалектов, туркменской литературы и фольклора. Менее известны графические работы Мастера, посвященные туркменской тематике, две из которых впервые публикуются нами (см. рисунки № 1 и № 2)³.

Широкую известность получила детская «Туркменская песня» всемирно известного армянского композитора Арама Хачатуряна (слова песни – народные)⁴.

Произведения одного из великих поэтов Востока – Махтумкули Фраги, переведенные на многие языки мира отдельными сборниками, также дважды

¹ См. Папазян А. Д., Арабская надпись на гробнице туркменских эмиров в селе Аргаванд // «Ближний и Средний Восток», сборник памяти Ж.Н. Заходера, М., 1961, с. 72.

² См. Армянские первоисточники о туркменских государствах Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, с. 24-25.

³ Соавторы данной публикации выражают глубокую благодарность директору Дома-музея М.С. Сарьяна в Ереване Рузан Сарьян и доктору филологических наук, профессору Авику Исаакяну за предоставление права на публикацию этих графических работ.

⁴ Соавторы данной публикации выражают глубокую благодарность директору Дома-музея А.И. Хачатуряна Армине Григорян за предоставление копии издания песни (М., 1931). См. рисунок № 3 (титульный лист) и рисунок № 4 (ноты и слова на туркменском и русском языках).

издавались на армянском языке¹, в переводах наших поэтов-переводчиков разных поколений – С. Умаряна, В. Овакимяна, Н. Микаеляна, Г. Оганяна, А. Тарян, В. Каренца, М. Арутюняна, В. Арутюняна, Г. Бандуряна. Ранее же армянскому читателю (как и истинным ценителям поэзии на всем пространстве бывшего СССР) творчество классика туркменской литературы стало знакомо и духовно близко благодаря классическим переводам на русский язык А. Тарковского, Н. Гребнева, Н. Тихонова и других мастеров высокого искусства поэтического перевода. Специалисты разных поколений помнят, что выдающийся тюрколог, академик В. В. Бартольд неоднократно подчеркивал уникальную роль Махтумкули в истории туркмен и литературе тюркоязычных народов².

В советский период были переведены на армянский язык стихи современных туркменских авторов Берды Кербабая, Кары Сейтлиева, Керима Курбаннепесова, Аллаберды Хаидова, Ягмура Пиркулиева, Шехера Борджакова, Мамеда Сеидова, Нуры Байрамова, Халила Кулиева, Байрама Джуджиева, Аннаберды Агабаева, Курбаназара Эзизова, Бердыназара Худайназарова, Тоушан Эсеновой, Ата Атаджанова, Дурды Халдурды, стихи были включены в антологию «Туркменские поэты»³. Нескольким поколениям армянских детей полностью была туркменская сказка «Добрый Умар», изданная многотысячным тиражом⁴.

Провозглашение суверенитета Туркменистана и Армении, визиты и постоянные контакты глав двух государств, открытие посольства Туркменистана в Армении и посольства Армении в Туркменистане придали новый мощный импульс развитию двусторонних культурных связей. Армянские и туркменские деятели науки и культуры, традиционно тесно сотрудничающие в самых разных областях, получили новые возможности для взаимодействия. Изучение творческого наследия Махтумкули Фраги и других классиков туркменской литературы было включено в программу по подготовке тюркологов в ЕГУ. По инициативе профессоров нашего университета было осуществлено третье издание «Избранных стихов» великого Махтумкули Фраги с предисловием уважаемого Президента Туркменистана, Почетного доктора ЕГУ Гурбангулы Бердымухамедова. Послесловие к этому изданию написал известный туркменский медиевист, директор Национального Института древних рукописей АН Туркменистана, член-корреспондент АН Туркменистана Анакурбан Аширов. В «Избранные стихи» были включены как старые, наиболее удачные переводы произведений Махтумкули, так и новые, переведенные знаменитым современным поэтом Варужаном Хастуром⁵, который получил признание в Армении и армянской диаспоре благодаря своим переводам восточной поэзии (в частности – рубаи Омара Хайяма). Воистину: «Перевод сборника стихотворений выдающегося поэта-классика

¹ **Махтум-Кули (Фраги)**, Стихи, Ереван, 1959 (131 с.), *его же*: Избранные стихи, Ереван, 1983 (104 с.).

² См. **Бартольд В. В.**, Сочинения, т. 5 (Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов), М., 1968, с. 187, 227, 465, 574.

³ Туркменские поэты (переводчики: Овсепян В., Ованес Д., Сарибекян Д., Каренц В.), Ереван, 1974 (90 с.).

⁴ См. Жемчужины. Сказки народов СССР (ред. и сост.: Грачян Х.), Ереван, 1952, с. 253-260 (на арм. яз.).

⁵ См. **Махтумкули Фраги**, Избранные стихи (ред. и сост.: Хастур В., Сафарян А., примечания – Сафарян А. и Петросян А.), Ереван, 2014 (192 с.).

Махтумкули Фраги на языки десятков народов мира дает им прекрасную возможность ознакомиться с культурой, высокими духовно-нравственными и морально-этическими принципами туркменского народа»¹.

В 2014 г. в ЕГУ была организована международная научная конференция, посвященная 290-летию Махтумкули Фраги, в которой приняла участие представительная делегация деятелей науки, литературы и искусства Туркменистана. Конференция, широко освещенная армянскими и туркменскими СМИ, была охарактеризована туркменскими собратьями по перу как «Праздник поэзии, дружбы и братства на армянской земле»².

В том же году делегация армянских деятелей науки и искусства приняла участие в юбилейных торжествах и научной конференции, посвященных 290-летию Махтумкули Фраги в Ашгабаде³. В фундаментальный юбилейный сборник произведений Махтумкули, изданный в Ашгабаде и вобравший в себя лучшие переводы на разные языки мира произведений великого туркменского поэта и мыслителя, был включен также перевод Варужана Хастура на армянский язык⁴ стихотворения «Türkmenîň» (в русск. пер. А. Тарковского – «Будущее Туркмении»⁵). Экземпляры армянского юбилейного издания «Стихов» Махтумкули были подарены Национальным и университетским библиотекам Армении, Туркменистана и других стран (в том числе Казахстана – на Международном литературном биеннале, в рамках цикла культурных мероприятий, посвященных ЭКСПО – 2017)⁶.

В Армении, Туркменистане, Канаде, США, Нидерландах, Иране, Казахстане, Российской Федерации и других странах армянские специалисты опубликовали на разных языках научные и методические работы, посвященные Неджметину Кубра, Молланепесу, Азади, Махтумкули Фраги и другим классикам литературы Туркменистана и других тюркоязычных народов, самобытности истории культуры различных тюркоязычных народов, истории европейского, русского и советского востоковедения. С благодарностью отметим, что туркменскими коллегами была предоставлена армянским востоковедам и другим специалистам постоянная возможность участия во многих авторитетных международных конференциях по туркменоведению, источниковедению, медиевистике и литературоведению, организованных в Туркменистане за годы Независимости. Организаторы на высоком полиграфическом уровне издали материалы и тезисы докладов всех вышеназванных конференций на туркменском, английском и

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow, Поздравление народу Туркменистана с Днем возрождения, единства и поэзии Махтумкули Фраги (18.05.2011), см. также: Ynsan kalbynyň öçmejek nury (Неугасимый светоч в венце души), Aşgabat, 2014, s. 181.

² См. Праздник добрососедства и дружбы, <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=2849>, Праздник поэзии, дружбы и братства на армянской земле, <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=6204>. В Ереване прошли праздничные торжества, посвященные 290-летию со дня рождения Махтумкули Фраги, <http://wap.mts.tm/news.php?t=1&n=15001>, а также <http://uaport.net/news/am/t/1403/24/4570468> <https://armenpress.am/rus/news/755051/>.

³ См. <http://archive.ec/Dn7Df>.

⁴ См. и ср. Magtymguly, Goşgular, Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014, s. 486-487.

⁵ См. и ср. Махтумкули Фраги, Избранное (стихи, перевод с туркменского), М., 2008, с. 4-5.

⁶ См., в частности, <http://sozvuchie.by/home/novosti/item/807-biennale-v-almaty.html>.

русском языках¹. Также научными сотрудниками Института арменоведческих исследований и преподавателями кафедры тюркологии ЕГУ были изданы обобщающие – обзорные статьи, посвященные широкому спектру направлений сотрудничества армянских востоковедов с коллегами из разных стран постсоветского пространства, в том числе из Туркменского государственного университета имени Махтумкули (ТГУ), Института рукописей АН Туркменистана и других ведущих научных центров Туркменистана². С туркменскими коллегами тесно сотрудничают также преподаватели других армянских вузов (Национального университета архитектуры и строительства Армении, Армянского государственного института физической культуры), научные сотрудники Матенадарана, Института востоковедения и других институтов НАН РА, представители творческих союзов Армении.

Изучая творческое наследие восточно-христианских мистиков и арабоязычных, персоязычных и тюркоязычных поэтов-суфиев, при издании и переиздании средневековых текстов и в соответствующих историко-филологических

¹ См., в частности, **Safaryan A.**, On the History of Turkish Feminism // “Iran and the Caucasus”, vol. 11.1, Brill, Leiden-Boston, 2007, p. 141-152, **Safaryan A.**, **Melkonyan R.**, Investigations of Prominent Turkmen Thinker – Sufi Nejmeddin Kubra in Armenia // Nejmeddin Kubra and Spiritual – Cultural World of Orient, Ashgabat-Dashoguz, 2008, p. 184-185, **Сафарян А.**, А. Рашони – об истории и культуре периода правления Сельджуков // Литература и культура эпохи Сельджуков. Материалы международной научной конференции, 11-13 марта 2009 г., Ашхабад, 2009, с. 355-356, *его же*: А. Рашони – исследователь средневековой туркменской культуры // Туркменистан в представлениях иностранных путешественников. Материалы международной научной конференции, 28-30 апреля 2009 г., Ашхабад, 2009, с. 302-303, **Сафарян А.**, **Согомонян А.**, О литературном наследии Молланепеса и его переводах на армянский язык // Молланепес и жизнь туркмен XIX века. Материалы международной научной конференции, Мары, 2010, с. 334, **Сафарян Ал.**, **Сафарян Ар.**, О духовных ценностях и культурно-гуманитарном пространстве, объединяющих народы стран ЕАЭС // Армения в ЕАЭС. Евразийская экономическая интеграция в действии (сборник статей), глав. ред. проф. А. А. Тавадян, Ереван, 2018, с. 83-95.

² См., в частности, **Сафарян А.**, **Мелконян Р.**, **Погосян Н.**, О преподавании турецкого языка в Ереванском государственном университете // Язык и культура в эпоху интеграции научного знания и профессионализации образования. Материалы международной научно-практической конференции, Пятигорск, 2017, с. 294-298, **Сафарян Ал.**, **Саргсян А.**, Об изучении армянографических тюркоязычных литературных памятников // Азия и Африка: наследие и современность, XXIX Международный конгресс по историковедению и историографии стран Азии и Африки, 21-23 июня 2017 г., СПб., 2017, с. 295-296, **Сафарян А.**, **Әділбаев Ж.**, ТМД елдерінің түркітану орталықтары ынтымақтастығының келешегі туралы, Түркі әлемі және халықаралық байланыстар: тарих, тұлға, келешек, 26-27 мамыр 2017 жыл, Астана 2017, б. 259-262, **Сафарян Ал.**, **Адилбаев Ж.**, **Восканян В.**, О преподавании восточных языков в Ереванском государственном университете // Тюркский мир и исламская цивилизация: проблемы языка, литературы, истории и религии, IX международная тюркологическая конференция 13-14 апреля 2018, Казань, 2018, с. 422-425, **Сафарян Ал.**, **Адилбаев Ж.**, **Погосян Н.**, Незабываемые страницы истории изучения и популяризации творческого наследия великого узбекского поэта и гуманиста Алишера Навои в Армении и в Казахстане // Творческое наследие Алишера Навои и современность, Сборник докладов международной научной конференции, МГУ им. М.В. Ломоносова, 11-13 февраля, М., 2018 г., с. 8-11, **Сафарян Ал.**, **Сафарян Ар.**, Еще раз об армяно-казахском научно-культурном сотрудничестве и вопросах лингвистического изучения армяно-кипчакских рукописей // Материалы II научной конференции средневековой истории Дешт-и-Кыпчака, Астана, 2018, с. 150-156, **Симонян А.**, **Сафарян А.**, О сотрудничестве Ереванского государственного университета с ведущими тюркологическими центрами Туркменистана // Образование и спорт в эпоху могущества и счастья. Материалы международной научной конференции, 13-14 ноября 2018 года, Ашгабад, 2018, с. 66-68.

комментариях армянские медиевисты-востоковеды стараются пересмотреть идеологические клише советского атеистического периода, не «модернизировать» грубо авторов средневековья, учитывать «информационный парадокс» «каноничности» или же элементы «неканоничности» и подлинное новаторство их творчества, понимая самобытность именно как многослойность мистического и «земного» восприятия, модус «адаптации» традиционных образов¹.

Научные сотрудники Института арменоведческих исследований и преподаватели кафедры тюркологии ЕГУ в сотрудничестве с туркменскими коллегами планируют издание критического текста рукописи № 7318 Матенадарана, содержащей версию эпоса «Героглы – Кер-оглы» (тюркоязычный текст, армянская графика) на армянском, туркменском и русском языках с предисловием и подробными историко-филологическими примечаниями².

Армянские востоковеды получили возможность представить туркменским и иностранным специалистам научный доклад, посвященный эпосу «Героглы – Кер-оглы» (его туркменской и армянской версиям)³. Как известно, версии широко распространенного в Средней Азии и на Ближнем Востоке фольклорно-эпического памятника «Героглы – Кер-оглы – Кероглу» исследователи традиционно и условно делят на восточную (туркменская, узбекская, казахская, таджикская) и западную (азербайджанская, турецкая, армянская, грузинская, курдская)⁴. Б. А. Каррыев, рассматривая вопрос об эпосе «Кер-оглы» в фольклоре азербайджанцев, турок, туркмен, узбеков, казахов и тобольских татар, проследил национальное своеобразие эпической традиции у каждого из этих народов, сопоставил содержание эпоса с историей, сравнил тюркские версии с кав-

¹ См., в частности, **Safaryan A., Melikyan G.**, Apology of Sufism in Divan by Yunus Emre // XXVIth International Congress of Asian and North African Studies, Book of Abstracts of ICANAS – 2000, Montreal, Canada, 2000, p. 60, **Safaryan A., Sahakyan L.**, On “Adaptation” of Traditional Images in the Works of Eastern Christian and Islamic Poets // Abstracts of the World Philosophy Day Congress, Tehran, Iran, 2010, p. 24, **Сафарян А., Мелконян Р.**, Об «адаптации» традиционных образов в произведениях восточно-христианских мистиков и суфиев // Формирование туркменского народа и история мировой культуры. Материалы международной научной конференции, Ашхабад, 2011, с. 524, **Сафарян А., Саргсян А.**, Образ Махмуда Газнави в “Маснави и Маанави” Мевляны Джелаледина Руми // Туркменская литература эпохи Газнавидов и духовная культура мира, Тезисы международной научной конференции, Ашхабад, 2013, с. 428-429, **Симонян А., Сафарян А.**, Об изучении вопросов тюркской филологии в Армении // Актуальные вопросы отечественной и зарубежной иранистики, Казань, 2015, с. 245-249.

² См. **Сафарян А., Саргсян А.**, О перспективных направлениях сотрудничества туркменских и армянских медиевистов и востоковедов // Образование и спорт в эпоху могущества и счастья, Ашгабад, 2015, с. 377-378. Примечательно, что при составлении новых каталогов Матенадарана было выявлено более ста ранее не исследованных тюркоязычных манускриптов (арабская графика), всестороннее историко-филологическое изучение и критическое издание которых может быть осуществлено благодаря тесному сотрудничеству между Институтом арменоведческих исследований ЕГУ, ТГУ, Национальным институтом древних рукописей АН Туркменистана, Казанским (Приволжским) федеральным университетом (Российская Федерация), Евразийским национальным университетом им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан) и другими ведущими тюркологическими центрами.

³ См. **Сафарян А., Согомонян А.**, Об эпосе “Героглы – Кер-оглы” и его армянских версиях // Сюжет Героглы и литература Востока. Материалы международной научной конференции, Дашогуз, 2009, с. 360-361.

⁴ Краткая литературная энциклопедия (гл. ред. Сурков А. А.), т. 3, М., 1966, с. 498-499.

казскими и таджикскими, проанализировал некоторые литературные обработки эпоса¹.

Армянский историограф XVII века Аракел Даврижеци (Тавризский), описывая восстания против Шах-Аббаса, пишет и о Кероглы. Основатель московской школы османистов-тюркологов академик В. А. Гордлевский (1876-1956) писал об исполнении песен о Кероглу и Коркуд-деде армянскими гусанами-ашугами, которые сочиняли песни «одинаково легко как на армянском, так и на османском языках, т.е. и для христиан, и для мусульман»². В армянском фольклоре известны сказания о Кероглы на диалектах Вана, Мокса и др. В 1942 г. с предисловием профессора Х. Самуеляна в Ереване было издано сказание о Кероглы, записанное в 1912 г. собирателем устного народного творчества Верди. В армянских сказаниях Кероглы также выступает как защитник бедняков, смелый воин, который борется с поработителями народа. Он и импровизатор, который неразлучен со своим сазом и восхваляет боевых соратников, любимую женщину – Нигяр и коня Кырата. В 1953 г. в Ереване были изданы и курдские сказания эпоса «Кероглы». Литературно-художественными обработками «Кероглы» являются одноименная незаконченная поэма Рафаела Патканяна (1830-1892), «Кероглы-мельник», «Кероглы-узник», «Меч Кероглы» Газароса Агаяна (1840-1911), «Сказка Кероглу» ашуга Джамали (Мкртича Таляна, 1848-1922) и др. Известны обработки песни «Ай Кероглы, джан, Кероглы» армянских композиторов С. Бархударяна и М. Мазманяна, армянские сказания о Кероглы – в основе одноименной незавершенной оперы А. Тиграняна (1936) и «Кероглы – в плену» К. Кушнаряна (для хорового исполнения)³.

Инициатором развития тюркской филологии в Советской Армении был выдающийся востоковед, арменист и лингвист академик Рачия Ачарян (1876-1953). С 1943 г. в ЕГУ преподается турецкий язык⁴, сейчас на кафедре тюркологии ЕГУ преподаются также османский⁵, азербайджанский, казахский языки. В целях подготовки преподавателя туркменского языка и литературы в ТГУ была командирована Амалия Петросян – целевая аспирантка из ЕГУ, которая победила на конкурсе научных работ, проведенном среди молодежи Туркменистана в 2016 г. и была награждена дипломом Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова. Примечательно, что впервые с туркменского языка на армянский было переведено стихотворение Чары Ашырова “Ermeni gyzy”

¹ См. **Каррыев Б. А.**, Эпические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов, М., 1968.

² См. **Гордлевский В. А.**, Избранные сочинения, т. III. История и культура, М., 1962, с. 264-265. Ср. также **Меликян Г., Сафарян А.**, Академик Гордлевский – о проблемах арменистики // “Вопросы востоковедения”, т. VII, Ереван, 2012, с. 148-165 (на арм. яз.).

³ См. подробнее: **Сафарян А., Согомонян А.**, указ. соч., с. 360-361.

⁴ См. подробнее: **Сафарян А., Галшоян С.**, О некоторых особенностях преподавания турецкого языка армянским студентам // “Вопросы востоковедения” (периодический сборник научных статей), № 13, Ереван, 2017, с. 416-435 (на арм. яз.).

⁵ Об опыте преподавания османского языка армянским студентам см. **Саакян Л., Саргсян А., Сафарян А.**, О принципах преподавания османского языка в армяноязычной аудитории // “Современная лингвистика”, Ереван, 2016, с. 58-59, **Саргсян А., Сафарян А., Саакян Л.**, Учебник османско-турецкого языка, Ереван, 2016, с. 7-21 (на арм. яз.).

(дословный перевод – А. Петросян, художественный перевод – В. Хастур)¹, включенное в школьную программу по туркменской литературе и пользующееся всенародной любовью. А. Петросян уже опубликовала свои первые научные работы, а также научно-популярные статьи² и в 2017 г. успешно защитила в Ашгабаде кандидатскую диссертацию на тему «Отражение национального литературного колорита в художественном переводе (на примере армянских переводов произведений Махтумкули)».

В Институте арменоведческих исследований и на кафедре тюркологии ЕГУ ведется работа по созданию антологии туркменской литературы, в которую планируется включить переводы произведений как классиков, так и современных туркменских авторов. Сотрудничество между ЕГУ и ТГУ может выражаться в организации не только научных и научно-практических конференций, но и литературных чтений, встреч деятелей литературы и искусства двух стран, что, несомненно, будет способствовать формированию гуманитарного пространства, развитию традиционных культурных связей туркменского и армянского народов, укреплению сотрудничества между суверенными Арменией и Туркменистаном.

Рисунок № 1 М. С. Сарьян, Развалины около Ашгабада (1934 г.)

¹ См. подробнее: **Petrosýan A.**, Magtymgulynyň goşgulary ermeni dilinde // Bagtyýarlyk döwürüniň ýaş alymlarynyň ylmy gadamlary (V goýberiliş), A., 2016, s. 108-109.

² **Petrosýan A.**, “Gözel sen” ermeni dilinde // Türkmen ruhunyň almaz täji, Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyndysy, A.: Türkmen döwet neşirýat gullugy, 2014, s. 201-208, *ee же*: “Gözel sen” ermeni dilinde // “Diýar žurnaly”, 2014, № 5, s. 32-33, *ee же*: Magtymguly, Goşgular, Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014, s. 486-487, *ee же*: Роль туркменского поэта Махтумкули Фраги в сохранении духовных ценностей // Сборник статей СНГ ЕГУ, 2014, с. 79-83, *ee же*: Şahyryň yşkynyň gözbaşy // “Garagum žurnal”, 2015 ý. 11-nji noýabry, s. 128-129, *ee же*: Wardan Aýgektsi // “Mugallymlar gazetini”, 2015, № 154, s. 4, *ee же*: Magtymguly Pyragy we Saýat-Nowa // “Garagum”, 2016, № 8, s. 115-117, *ee же*: “Baý we batrak” ermeni dilinden terjime // “Dünýä edebiýaty”, 2016, № 5, s. 169-171.

Рисунок № 2 М. С. Сарьян, Зарисовки, Ашгабад (1934 г.)

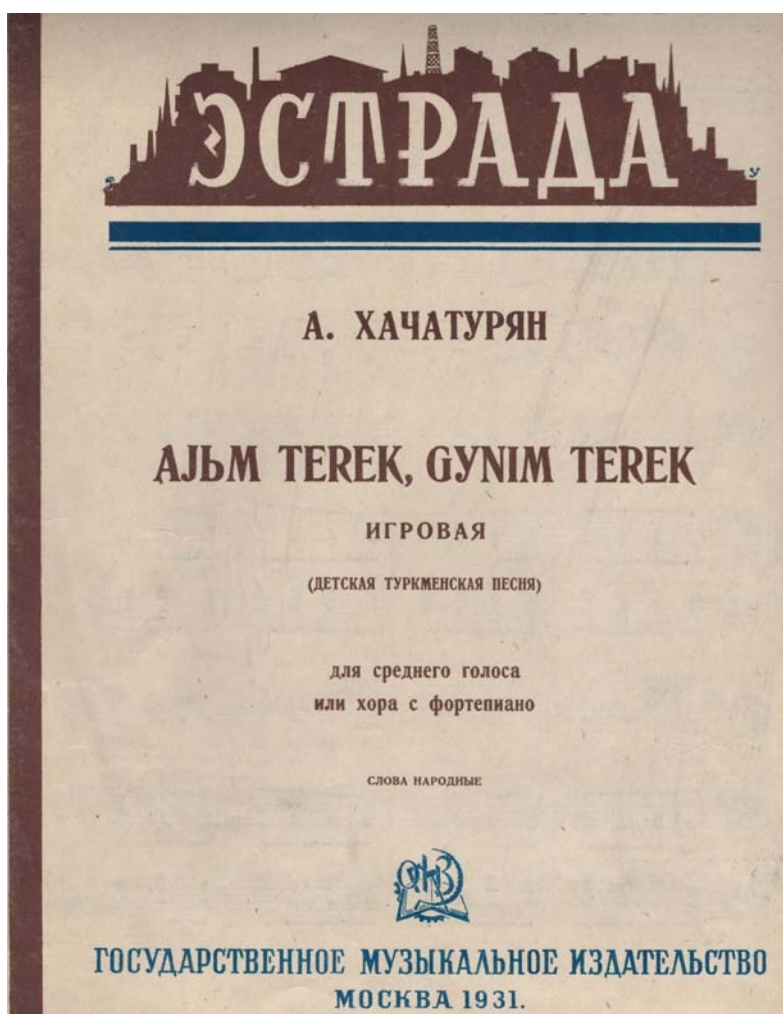

Рисунок № 3 А. И. Хачатурян, Туркменская песня, Титульный лист (М., 1931 г.)

А́жым тerek, гуним тerek. Игровая.

Детская туркменская песня.

Halq aýjymyndan düzeden В. КЕРВАБАЈЬЕ.
Народные слова в обработке В. КЕРВАБАЕВА.
Ogylsa tergime eden D. USOV.
Русский перевод Д. УСОВА.

Музьфа гесирен А. ХАСАТУРЖАН.
Музыка А. ХАЧАТУРЯНА.

Qatъ salt aýjymъ däl. Быстро, но не очень. $\text{♩} = 80$. I ТОРАР.
I ГРУППА.

ХОР
или
ГОЛОС.

Аж-
Лу-

Ф-П.

mf

ым те - рек, гу - ним те - рек. Biz - den si - ze kim ge - rek?
на заш - ла, за - ря взош - ла... За кем при - шли вы сю - да?

I ТОРАР.
II ГРУППА.

I ТОРАР.
I ГРУППА.

Saj - rap du - ran dil ge - rek. Dil - ler - de haj - sy ge - rek?
О - дин из вас ну - жен нам. Кто из на - ших ну - жен вам?

Рисунок № 4. Ноты туркменской детской песни А. И. Хачатуряна (М., 1931 г.)

Ներկայացվել է 14.02.2019
Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ազատյան Արա	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ (arazatyan@mail.ru)
Ազատյան Շավարշ	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի բաժնի ասպիրանտ (shavarsh.azatyan@gmail.com)
Ավագյան Արծրուն	ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի դեկան, բա- նասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (a.avagyan@ysu.am)
Ավետիսյան Հայկ	ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի վա- րիչ, ԵՊՀ ՀՀԻ հնագիտության լաբորատորիայի վա- րիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆե- սոր (h.avetisyan@ysu.am)
Ավետիսյան Յուրի	ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (yuriavetisyan@ysu.am)
Ավետիսյան Պավել	ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստի- տուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմա- կան գիտությունների դոկտոր
Բայբուրդյան Վահան	ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանա- գիտության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գի- տությունների դոկտոր (vbayburdyan1933@gmail.com)
Բորոխյան Արսեն	ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ, ԵՊՀ ՀՀԻ հնագիտության լաբորատորիայի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (a.bobokhyan@ysu.am)
Գնունի Արտակ	ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ, ԵՊՀ ՀՀԻ հնագիտության լաբորատորիայի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (a.gnuni@ysu.am)
Դանիելյան Տարոն	Վանաձորի պետական համալսարանի գրականու- թյան ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտություն- ների թեկնածու (t5plus@yandex.ru)
Թորոսյան Աննա	ԵՊՀ հայ գրականության պատմության ամբիոնի ավագ լաբորանտ և հայցորդ (annatorosyan09@mail.ru)
Թունյան Վալերի	Ռուսաստանի տուրիզմի և սերվիսի պետական համալսարանի Երևանի մասնաճյուղի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (tunyanvalery@rambler.ru)
Հայրունի Աշոտ	ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, ԵՊՀ ՀՀԻ առաջատար գիտաշխատող, պատմական գի-

Ղազարյան Մարինե	տությունների դոկտոր (ashot.hayruni@ysu.am) ԵՊՀ հայ նորագույն գրականության ամբիոնի դասախոս (marinekazaryan@ysu.am)
Միրիջանյան Դիաննա	ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (dianamirijanyan@gmail.com)
Մկրտչյան Արսեն	ՀՀ վերաքննիչ քաղաքացիական դատարանի նախագահ, ՀՀ դատական ծառայության 1-ին դասի բարձրագույն խորհրդական, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու (arsen.mkrtychyan@ysu.am)
Չոլաքյան Հակոբ	ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր
Պողոսյան Նաիրա	ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի ասիստենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (nairapoghosyan@ysu.am)
Սահակյան Հրանուշ	ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ (hranush.sahakyan@mail.ru)
Սարգսյան Լիանա	ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (liana.sargsyan@ysu.am)
Սաֆարյան Ալեքսանդր	ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր (alexandr-safaryan@rambler.ru)
Միմոնյան Արամ	ԵՊՀ ռեկտոր, ԵՊՀ ՀՀԻ տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (rector@ysu.am)
Սրապիոնյան Սերժիկ	ԵՊՀ հայ գրականության պատմության ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (serj.srapionyan@mail.ru)
Վարդանյան Արգիշտի	ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու
Վիրաբյան Վանիկ	Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (vanik.virabyan@ysu.am)
Տադևոսյան Անդրանիկ	Հայկազյան համալսարանի հայկական սփյուռքի ուսումնասիրության կենտրոնի տնօրեն, «Հայկազյան հայագիտական հանդեսի» պատասխանատու խմբագիր, քաղաքական գիտությունների դոկտոր (adakessian@haigazian.edu.lb)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Авагян Арцрун** Декан факультета армянской филологии ЕГУ, доктор филологических наук, профессор (a.avagyan@ysu.am)
- Аветисян Гайк** Заведующий кафедрой археологии и этнографии ЕГУ, заведующий лабораторией археологических исследований Института армено-ведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук, профессор (h.avetisyan@ysu.am)
- Аветисян Павел** Директор Института археологии и этнографии НАН РА, член-корреспондент НАН РА, доктор исторических наук
- Аветисян Юрий** Заведующий кафедрой армянского языка, доктор филологических наук, профессор (yurivetisyan@ysu.am)
- Азатян Ара** Соискатель Института истории НАН Армении (arazatyan@mail.ru)
- Азатян Шаварш** Аспирант сектора истории средних веков Института истории НАН Армении (shavarsh.azatyan@gmail.com)
- Айруни Ашот** Профессор кафедры истории армянского народа ЕГУ, ведущий научный сотрудник Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (ashot.hayruni@ysu.am)
- Байбурдян Ваган** Профессор кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ, доктор исторических наук (vbayburdyan1933@gmail.com)
- Бобохян Арсен** Доцент кафедры археологии и этнографии ЕГУ, кандидат исторических наук (a.bobokhyan@ysu.am)
- Гнуни Аратк** Старший научный сотрудник лаборатории археологических исследований Института арменоведческих исследований ЕГУ, кандидат исторических наук (a.gnuni@ysu.am)
- Варданын Аргишти** Старший научный сотрудник Института истории НАН Армении, кандидат исторических наук
- Вирабян Ваник** Профессор кафедры армянской истории Армянского государственного педагогического университета им. Х. Абовяна, доктор исторических наук (vanik.virabyan@ysu.am)
- Дакесян Андраник** Директор Центра исследований армянской диаспоры Университета Айказян (Бейрут), доктор политических наук (adakessian@haigazian.edu.lb)
- Даниелян Тарон** Доцент кафедры литературы Ванадзорского государственного университета, кандидат филологических наук (t5plus@yandex.ru)

Казарян Марине	Преподаватель кафедры новейшей армянской литературы ЕГУ (marinekazaryan@ysu.am)
Мириджанян Диана	научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА, кандидат исторических наук (dianamirijanyan@gmail.com)
Мкртчян Арсен	Председатель Гражданского апелляционного суда РА, Высший советник 1-го класса судебной службы РА (arsen.mkrтчyаn@ysu.am)
Погосян Наира	Ассистент кафедры тюркологии ЕГУ, кандидат филологических наук (nairapoghosyan@ysu.am)
Саакян Грануш	Аспирант кафедры истории армянского народа факультета истории ЕГУ (hgranush.sahakyan@mail.ru)
Саркисян Лиана	Доцент кафедры армянского языка ЕГУ, кандидат фило-логических наук (liana.sargsyan@ysu.am)
Сафарян Александр	Заведующий кафедрой тюркологии ЕГУ, кандидат исторических наук, профессор (alexandr-safaryan@rambler.ru)
Симонян Арам	Ректор ЕГУ, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Армении, доктор исторических наук, профессор (rector@ysu.am)
Срапионян Сержик	доцент кафедры истории армянской литературы ЕГУ, кандидат филологических наук (serj.srapionyan@mail.ru)
Торосян Анна	Старший лаборант и соискатель кафедры истории армянской литературы ЕГУ (annatorosyan09@mail.ru)
Тунян Валерий	Профессор Ереванского филиала Российского государственного университета туризма и сервиса, доктор исторических наук (tunyanvalery@rambler.ru)
Чолакян Акоп	Ведущий научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА, доктор исторических наук

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- Avagyan Artsrun** Doctor of Philological Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Armenian Philology, YSU
(a.avagyan@ysu.am)
- Avetisyan Hayk** Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Chair of Archeology and Ethnography, Head of the Laboratory of Archeological Researches of the Institute for Armenian Studies, YSU (h.avetisyan@ysu.am)
- Avetisyan Pavel** Corresponding Member of NAS RA, Director of the Institute of Archeology and Ethnography of NAS RA, Doctor of Historical Sciences
- Avetisyan Yuri** Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Chair of Armenian Language, YSU
(yuriavetisyan@ysu.am)
- Azatyán Ara** PhD Student at the Institute of History at the Academy of Sciences of Armenia (arazatyán@mail.ru)
- Azatyán Shavarsh** Postgraduate student at the sector of the History of Middle Ages of the Institute of History of NAS RA
(shavarsh.azatyán@gmail.com)
- Bayburdyan Vahan** Doctor of Historical Sciences, Professor of the Chair of International Relations and Diplomacy of YSU
(vbayburdyan1933@gmail.com)
- Bobokhyan Arsen** PhD in History, Associate Professor of the Chair of Archeology and Ethnography, YSA
(a.bobokhyan@ysu.am)
- Cholakyan Akop** Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher at the Institute of Archeology and Ethnography of NAS RA
- Dakessian Andranik** Doctor of Political Sciences, Director of the Armenian Diaspora Research Centre of Haigazian University in Beirut
(adakessian@haigazian.edu.lb)
- Danielyan Taron** PhD, Associate Professor at the Department of Literature of Vanadzor State University (t5plus@yandex.ru)
- Ghazaryan Marine** Lecturer at the Chair of Modern Armenian Literature of YSU (marinekazaryan@ysu.am)
- Gnuni Artak** PhD in History, Senior Researcher at the Laboratory of Archeological Researches of the Institute for Armenian Studies, YSU (a.gnuni@ysu.am)
- Hayruni Ashot** Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher at the Institute for Armenian Studies of YSU, Professor at the Chair of Armenian History of YSU
(ashot.hayruni@ysu.am)
- Mirijanyan Diana** PhD in History, Researcher at the Institute of Archeology and Ethnography of NAS RA
(dianamirijanyan@gmail.com)

Mkrtchyan Arsen	President of the Civil Court of Appeal of the Republic of Armenia, first-class higher counselor of the RA Judicial Service, Candidate of Legal Sciences (arsen.mkrtchyan@ysu.am)
Poghosyan Naira	PhD, Assistant professor at the Chair of Turkish Studies of YSU (nairapoghosyan@ysu.am)
Safaryan Aleksandr	Head of the Chair of Turkish Studies of YSU, PhD in History, Professor (alexandr-safaryan@rambler.ru)
Sahakyan Hranush	PhD student at the Chair of Armenian History of the Faculty of History of YSU (hranush.sahakyan@mail.ru)
Sargsyan Liana	PhD, Assistant Professor at the Chair of Armenian Language, YSU (liana.sargsyan@ysu.am)
Simonyan Aram	Rector of YSU, Director of the Institute for Armenian Studies of YSU, Corresponding Member of the NAS RA, Doctor of Historical Sciences, Professor (rector@ysu.am)
Srapionyan Serjik	PhD, Associate Professor at the Chair of Armenian Literature of YSU (serj.srapionyan@mail.ru)
Torosyan Anna	Senior laboratory assistant and PhD student at the Chair of Armenian Literature of YSU (annatorosyan09@mail.ru)
Tunyan Valery	Doctor of Historical Sciences, Professor at the Yerevan Branch of Russian State University of Tourism and Service (tunyanvalery@rambler.ru)
Vardanyan Argishti	PhD in History, Senior Researcher at the Department of Medieval History of the Institute of History of NAS RA
Virabyan Vanik	Doctor of Historical Sciences, Professor at the Chair of History of Armenia of Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan, Senior Researcher of the Department of Armenian-Georgian Relations at the Institute for Armenian Studies of YSU (vanik.virabyan@ysu.am)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Շավարշ Ազատյան

Արգար թագավորի վարքաբանական գրույցը Մովսես Խորենացու
«Հայոց պատմության» մեջ 3

Արգիշտի Վարդանյան

Մամիկոնյան նախարարական տան տիրույթները 18

Աշոտ Հայրունի

Գերմանական արևելյան առաքելության հայօգնության աշխատանքներն
Ուրֆայում (1896-1914 թթ.) (գերմաներեն) 34

Հրանուշ Սահակյան

Հայոց ցեղասպանությունը կանխելու Յոհաննես Լեփսիուսի
ջանքերը 1915 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին 50

Վանիկ Վիրաբյան

Հայ-վրացական տարածքային սահմանազատման հիմնահարցը
1922-1925 թթ. 65

Նաիրա Պողոսյան

Հայերը Քյազըմ Քարաբեքիրի օրագրերում 76

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկ Ավետիսյան, Պավել Ավետիսյան, Արսեն Բորոխյան, Քնարիկ Նավասարդյան, Արտակ Գնունի

Դիտարկումներ Հայաստանի ուրարտական շրջանի խեցեգործական
ավանդույթների շուրջ (անգլերեն) 84

ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Յակոբ Չոլաքեան

Քեսապի շրջանի եկեղեցական հին կառույցները յարանուանական
համայնքներու բաժանումեն առաջ 103

Դիաննա Միրիջանյան

Դիտարկումներ Հայաստանի վաղմիջնադարյան
տապանաքարերի շուրջ 121

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Տարոն Դանիելյան	
Գրքի գովազդը թիֆլիսահայ պարբերական մամուլում (1846-1865 թթ.)	130
Արծրուն Ավագյան	
Աբուրդի թատրոնը և Արթուր Աղամովի հայերեն թարգմանված պիեսները	138
Աննա Թորոսյան	
Գաղափարական հարցադրումները Ղազարոս Աղայանի «Հարություն և Մանվել» վեպում	151
Մարինե Ղազարյան	
Դեռահասների սեռական կյանքի հոգեբանական նրբերանգները Հակոբ Օշականի արձակում	161

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրի Ավետիսյան, Լիանա Սարգսյան, Արսեն Մկրտչյան	
Իրավական փաստաթղթերի լեզուն. շարահյուսական հոմանիշ կառույցների ընտրություն	176

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արա Ազատյան	
«Ռեզմական կոմունիզմի» քաղաքականության գնահատականը հայ պատմագրության մեջ	190

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սերժիկ Սրապիոնյան	
Վահան Թեքեյան. ազնվական քերթողը	200
Վահան Բայբուրդյան	
Գեղամ Պետրոսյան, Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձանուտում	206
Նաիրա Պողոսյան	
Դ. Ե. Երեմեն, Թուրքական հանրապետության պատմությունը 1918 թ. առ այսօր (ռուսերեն)	211
Վալերի Թունյան	
Էդվարդ Էրիքսոն, Հայերը և թուրքերը: Հետազոտություն ապստամբների դեմ պայքարի մասին (ռուսերեն)	215

Անդրանիկ Տազևեան

Յակոբ Պապիկեան, Ատանայի Կոտորածները. Ականատեսի
Վկայութիւն222

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Արամ Սիմոնյան, Ալեքսանդր Սաֆարյան

Հայաստանի և Թուրքմենստանի միջև հայ-թուրքմենական
մշակութային կապերի և գիտակրթական համագործակցության
մասին (ռուսերէն)226

Տեղեկություններ հեղինակների մասին236

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Шаварш Азатян	
Легенда о царе Абгаре в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци	3
Аргишти Варданян	
Владения нахарарского дома Мамиконянов	18
Ашот Айруни	
Арменофильские работы Немецкой восточной миссии в Урфе (1896-1914 гг.) (на немецком языке)	34
Грануш Саакян	
Усилия Иоганнеса Лепсиуса, приложенные для прекращения Геноцида армян в июле-августе 1915 г.	50
Ваник Вирабян	
Армяно-грузинские отношения и вопрос о земельно-территориальном разделении в 1922-1925 гг.	65
Наира Погосян	
Армяне в дневниках Кязыма Карабекира	76

АРХЕОЛОГИЯ

Гайк Аветисян, Павел Аветисян, Арсен Бобохян, Кнарик Навасардян, Артаг Гнуни	
Наблюдения за традициями керамического производства в Армении урартского периода (на английском языке)	84

ЛИТОГРАФИЯ

Акоп Чолакян	
Древние церковные структуры Кесабского района до разделения конфессий	103
Диана Мириджанян	
Замечания о раннесредневековых надгробиях Армении	121

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Тарон Даниелян	
Реклама книги в армяноязычной периодической печати Тифлиса (1846-1865 гг.)	130

Арцрун Авагян	
Театр абсурда и пьесы Артура Адамова, переведенные на армянский язык	138
Анна Торосян	
Идейные вопросы в романе Газароса Агаяна «Арутюн и Манвел»	151
Марине Казарян	
Психологические особенности половой жизни подростков в прозе Акопа Ошакана	161

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Юрий Аветисян, Лиана Саркисян, Арсен Мкртчян	
Язык правовых документов: выбор синонимических синтаксических конструкций	176

ИСТОРИОГРАФИЯ

Ара Азатян	
Оценка политики «Военного коммунизма» в армянской историографии ..	190

РЕЦЕНЗИИ

Сержик Срапионян	
Ваган Текеян: благородный поэт	200
Ваган Байбурдян	
Гегам Петросян, Закавказье в дипломатическом водовороте	206
Наира Погосян	
Д. Е. Еремеев, История Турецкой Республики с 1918 года до наших дней (на русском языке)	211
Валерий Тунян	
Эдвард Эрикссон, Армяне и турки. Исследование борьбы с повстанцами (на русском языке)	215
Андраник Дакесян	
Акоп Папикян, Погромы Аданы: свидетельства очевидца	222

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Арам Симонян, Александр Сафарян	
Об армяно-туркменских культурных связях и научно-образовательном сотрудничестве между Арменией и Туркменистаном (на русском языке)	226
Сведения об авторах	238

COTENTS

ARTICLES

HISTORY

Shavarsh Azatyan	
The Hagiographic Legend of the King Abgar in the “History of Armenia” by Moses of Khoren	3
Argishti Vardanyan	
Mamikonyan Ministerial House Domains	18
Ashot Hayruni	
German Eastern Mission for Armenian Aid in Urfa (1896-1914) (in German) ...	34
Hranush Sahakyan	
The Efforts Taken by Johannes Lepsius in order to Prevent the Armenian Genocide in July-August 1915.....	50
Vanik Virabyan	
Armenian-Georgian Problem of Territorial Division in 1922-1925	65
Naira Poghosyan	
The Armenians in Kyazim Karabekir’s Diaries	76

ARCHAEOLOGY

Hayk Avetisyan, Pavel Avetisyan, Arsen Bobokhyan, Knarik Navasardyan, Artak Gnuni	
Notes on Urartian Period Pottery Traditions in Armenia (in English).....	84

LITHOGRAPHY

Hakob Cholakyan	
The Ancient Churches of the Kessab Region before the Division of Denominative Communities	103
Diana Mirijanyan	
Remarks on the Early Medieval Tombstones of Armenia	121

HISTORY OF LITERATURE

Taron Danielyan	
Advertisement of the Book in Armenian Language Periodical Press of Tiflis (1846-1865)	130
Artsrun Avagyan	
The Theater of the Absurd and Arthur Adamov’s Plays Translated into Armenian	138

Anna Torosyan	
Ideological Issues in “Arutyun and Manvel” by Ghazaros Aghayan	151
Marine Ghazaryan	
The Psychological Nuances of the Sexual Life of Adolescents in Hakob Oshagan’s prose	161

LINGUISTICS

Yuri Avetisyan, Liana Sargsyan, Arsen Mkrtchyan	
The Language of Legal Documents: the Choice of Syntactic Synonymous Structures	176

HISTORIORAPHY

Ara Azatyan	
Evaluation of the “Military Communism” Policy in Armenian Historiography	190

REVIEW

Serjik Srapionyan	
Vahan Tekeyan: the Noble Poet	200
Vahan Bayburdyan	
Gegham Petrosyan, Transcaucasia in the Diplomatic Whirlpool	206
Naira Poghosyan	
D. E. Ereemeev, History of the Turkish Republic from 1918 till Our Days (in Russian)	211
Valery Tunyan	
Edward Erickson, Ottomans and Armenians: a Study in Counter-Insurgency (in Russian)	215
Andranik Dakessian	
Hagop Babiguian, The Adana Massacres: An Eyewitness Account	222

SCIENTIFIC LIFE

Aram Simonyan, Alexander Safaryan	
On Armenian-Turkmen Cultural Ties and Scientific-Educational Cooperation between Armenia and Turkmenistan (in Russian)	226
Information about the Authors	240

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

1 (16)

Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Ստեփանյանի

Չափսը՝ 70x100 1/16:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

Հոդվածները ներկայացնել էլեկտրոնային կրիչով (տեքստը՝ Word, նկարները՝ TIFF կամ բարձրորակ JPG): Հիմնական լեզուն հայերենն է, ընդունվում են նաև ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն հոդվածներ, որոնք պետք է ունենան ամփոփում (հայերեն տեքստի դեպքում՝ անգլերեն և ռուսերեն, այլ լեզուների դեպքում՝ հայերեն և ռուսերեն, շուրջ 300 բառ):

Չափանիշներն են՝

1. Տառատեսակը հայերեն՝ Sylfaen, այլ լեզուներինը՝ Times New Roman:
2. Տառաչափը՝ 12, միջտողային բացատը՝ 1.5:
3. Հոդվածի սկզբում դրվում է հեղինակի անուն, ազգանունը (գլխատառերով), վերնագիրը (գլխատառերով), հոդվածի վերջում նշվում է հեղինակի գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտոնը, հեռախոսահամարը և էլեկտրոնային փոստի անվանումը (հեռախոսահամարը և էլփոստի անվանումը տպագրվում են հեղինակի համաձայնությամբ):
4. Հղումները տրվում են տողատակում՝ աճման կարգով, տառաչափը՝ 10, նշվում է աղբյուրի հեղինակը, վերնագիրը, հատորը, հրատարակության տեղը, տարեթիվը (մամուլի դեպքում՝ նաև համարը) և էջը:

5. Տալ բանալի բառեր:

Հոդվածները ներկայացնել՝

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ալեք Մանուկյան 1, ԵՊՀ 2-րդ մասնաշենք, 5-րդ հարկ, 511 սենյակ, «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագրություն (handes@armin.am), հեռ.՝ +374 60 710092

NOTICE FOR THE AUTHORS

The articles should be represented in USB flash drive (text should be in Microsoft Word Document, pictures – TIFF or JPG). The main language of the article is Armenian (with summary in English and in Russian, about 300 words), if the articles are in Russian, English, French, German there should be a summary in Armenian and in Russian (about 300 word).

The criteria are the following:

1. Theme font – Sylfaen (in Armenian), Times New Roman (in other languages)
2. Font Size – 12, Line Space – 1.5
3. At the beginning of the article there should be the name and surname of the author (uppercase), the title (uppercase), at the end of the article there should be the academic degree of the author, workplace, position, telephone number and E-mail (telephone number and e-mail are published according the author's agreement)
4. The references should be footnoted; font size- 10, the author, the title, volume, place and date of publication (also the number, if the article was published in magazine) and the page should be mentioned.
5. To write key words.

The articles are accepted in the Institute for Armenian studies of YSU, Alex Manoogian 1, YSU 2nd annex, 5th floor, room N 511, the editorial office of the bulletin “Armenological Issues” (handes@armin.am), tel.: +374 60 710092

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Статьи необходимо представлять на электронном **флеш-накопителе** (текст – Word, фотографии – TIFF или JPG в высоком качестве). Основной язык – армянский, принимаются также статьи на русском, английском, французском и немецком языках, которые должны иметь резюме (в случае армянского текста – на английском и русском языках, в случае других языков – на армянском и русском, около 300 слов).

Параметры

1. Шрифт армянского языка - Sylfaen, других языков - Times New Roman.
2. Размер шрифта – 12, межстрочный пробел - 1.5.
3. В начале статьи дается имя и фамилия автора (заглавными буквами), заголовок (заглавными буквами), в конце статьи отмечается ученая степень автора, место работы, должность, номер телефона и адрес электронной почты (номер телефона и адрес электронной почты печатается с согласия автора).
4. Ссылки даются под строкой в порядке возрастания, размер шрифта - 10, дается автор источника, заголовок, том, место и год издательства (в случае прессы также и номер) и страница.
5. Дать ключевые слова.

Статьи принимаются в

Институте арменоведческих исследований ЕГУ,

Алека Манукяна 1, 2 корпус ЕГУ, 5-й этаж, комната 511, редакция журнала «Вопросы арменоведения» (handes@armin.am), тел.: +374 60 710092